ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ՀԱՅՊԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐ

ՊԵՅՐՈՒԹ 1972

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈՂԵՋԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՀԱՒԱՔ

ՀԱՒՏՈՐ Գ.

Խմբագիր
ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ 1972

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 3

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1972

Հաւատարմութեամբ կը շարունակենք մեր առաքելութիւնը: Անգամ մը եւս կու գանք մեր երախտագիտութիւնը յայտնելու ՀԱՆԴԷՍի աշխատակիցներուն, որոնց նուիրուածութիւնը կը պարտաւորեցնէ մեզ աւելի գիտակցութեամբ փարելու այս աշխատանքին: Շնորհակալութիւն նաեւ հայրենիքի եւ սփիւռքի մամուլին, որ լայնօրէն անդրադարձաւ ցարդ իրականացած գործին, մղելով մեզ սուաւել բծախնդիր վերաբերմունքի:

Մենք կը պահենք մեր խոստումը: ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը:

Բացատրութիւն մը: ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍը լոյս կը տեսնէ տարին մէկ անգամ: Ներկայ հատորը կը հանդիսանայ երրորդը այս շարքին: Կանխելու համար շփոթութիւնները, 1970 եւ 1971 թուականներուն հրատարակուած համարները յաջորդաբար ընդունելով որպէս Ա. եւ Բ. հատորներ, այս մէկը կը մակագրենք Գ. հատոր:

ԽՄԲ.

Դամասկոսի թանգարանի հայկական պատառիկները

Լ. ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Սիրիայի Արաբական Հանրապետութեան մայրաքաղաք՝ Դամասկոսի ճարտարապետական հրաշալիքներից է Յովհաննէս Մկըրտիչի անուամբ այն հին եկեղեցին, որ Ուալիտ Ա. խալիֆի (705–715 թթ.) օրօք վեր է ածուել մզկիթի ու յայտնի դարձել Օմայատների մզկիթ անունով: Սրա բակում կանգուն են երեք դմբեթաթռչ կառոյցները, որոնցից ուշադրաւը չրջանաձեւ ու սիւնաշար այն շինութիւնն է, որ յայտնի է եղել بيت الخزانة *(գանձատուն) անունով:*

Ժթ. դարի վերջերին արեւելեան երկրներում հետազօտական նպատակներով չրջագայութիւններ կատարող գերմանացի գիտնական Դ. Հ. Ֆոն Զոդենի ուշադրութիւնն է գրաւում Դամասկոսում չրջան առած այն աւանդութիւնը, ըստ որի վերոյիշեալ դմբեթայարկ շինութեան մէջ վաղնջական ժամանակներից պահւում են քրիստոնէական ձեռագրեր, որոնք կարող են այնտեղից դուրս բերուել միայն սուլթանական յատուկ հրամանագրով: Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարութեան միջամտութեամբ հնարաւոր է լինում ստանալ պահանջուող հրամանագիրը՝ գանձատունը բացելու եւ այնտեղ պահուող ձեռագրերը ցուցակագրելու մասին (1):

Աչխարհացունց գիտական յայտնագործութիւններ ակնկալող գիտնականները մի պահ յուսախաբ են լինում. «Գանձատանը» յայտ-

---

1) Դամասկոսի թանգարանի աշխատակիցներից մէկի հաղորդած տեղեկութեամբ այդ գործին աջակցել է նաեւ Գերմանիայի Ուիլհելմ կայսրը, որ 1898 թ. եղել է Մերձաւոր Արեւելքում:

նաբերում են բազմաթիւ հնամաշ պարկեր, որոնցից դուրս են բերում մշկիթի տնտեսական գործարքներին վերաբերող մեծաքանակ փաստաթղթեր՝ անկանոն դասաւորութեամբ, հատուածներ Ղուրանից, արաբերէն եւ թուրքերէն կրօնական գրուածքներ եւ այլն։ Սրանց հետ խառնիխուռն վիճակում գտնւում են նաեւ անձրեւաջրից խիստ վնասուած, ցեցակեր ու մկնակեր առանձին թերթեր՝ գրուած յունարէն, ասորերէն, լատիներէն, հին ֆրանսերէն, եբրայերէն, պարսիերէն, վրացերէն եւ հայերէն լեզուներով։ Ինը ամիս տեւող ծանր աշխատանքից յետոյ յաջողւում է նախնական տեսակաւորում կատարել եւ առանձնացնել այն ձեռագրերն ու պատառիկները, որոնք կարող էին ընդհանուր հետաքրքրութիւն ներկայացնել։ Հնարաւորութիւն է ստեղծւում նաեւ ընտրուած ձեռագրերը ժամանակաւորապէս Գերմանիա փոխադրել՝ աւելի հանդամանալից ուսումնասիրութեան նպատակով, որի համար հրաւիրւում են համապատասխան մասնագէտներ։ Հայերէն պատառիկների բովանդակութիւնը պարզելու աշխատանքը յանձնարարւում է Դր. Լեւոն Գեանջեցեանին, որը որոշ փորձ եւ հմտութիւն ունէր հայերէն ձեռագրերի նկարագրութեան ասպարէզում (2)։

Ամփոփելով տարբեր լեզուներով ձեռագրերի ուսումնասիրութեան արդիւնքները, Դ. Հ. Ֆոն Զոդենը Բրուսական թագաւորական դիւտութիւնների ակադեմիայի 1903 թ. Յուլիսի 30-ին կայացած նիստին ներկայացնում է մի գիտական հաղորդում. «Այս, – եզրակացնում է նա, – առաջնակարգ մի գանձ չէ, որով փոխհատուցուելու էին գնձատան դաղտնիքը բացայայտելու համար գործադրուած միանուական ջանքերը։ Սակայն իր ամբողջութեան մէջ հին մատենադրութեան այս բեկորները ինքնատիպ եւ նոյնիսկ համչէչ են։ Հնամաշ ու պատկառանք ազդող այս պատառիկներն իրենց ծալքերում որքան շատ մշակութային չերտեր են թաքցնում» (3)։

---

2) Հետագայում Լ. Գեանջեցեանը, Ն. Ֆինկի ընկերակցութեամբ կազմեց ու հրատարակեց Տիւբինգենի համալսարանի 109 հայերէն ձեռագրերի գիտական ցուցակը (տե՛ս *Verzeichnis der Armenischen Handschriften der Königlichen Universitäts-bibliothek*, Von Franz Nikolaus Finck und Levon Gjandchezian, Tübingen, 1907):

3) *Bericht über die in der Kubbet in Damaskus gefundenen Handschriften fragmenten*, Von D. H. Freiher von Soden (Sitrungsber. d. Kön. Preuss. Akademie d. Wiss, XXXVIII - XL, 23, 30, Յուլիս, 1903, էջ 825–830)։ Այս հաղորդման մասին տես նաեւ Մխսրոպ վրդ. Տէր-Մովսիսեանի համառօտ ծանուցումը, տպագրուած «Արարատ» ամսագրի 1940 թ. Յուլիս–Օգոստոսի համարում (էջ 639)։

Մեզ, բնականաբար, հետաքրքրելու են Ջոն Ջոզենի հաղորդման այն մի քանի տողերը, որոնք վերաբերում են Դամասկոսում յայտնաբերուած հայկական պատառիկներին. «Դրանք, – ասուած է նրանց մասին, – դրուած են Ք. դարից ոչ ուշ եւ ըստ բովանդակութեան մասեր են պարունակում Աստուածաշնչից, եկեղեցական դրքերից, եկեղեցու սուրբ հայրերի երկերից, սրբոց վարքերից, դրական նմուշներից եւ մի նամակի սեւագրութիւնից: Այս վերջինը չատ արժէքաւոր է լեզուի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Ամենաընդարձակը մի պատառիկ է Սաղմոսարանից, որ բովանդակում է 20 սաղմոս: Ամենաարժէքաւորը Մատթէոսի աւետարանից պահպանուած վեց թերթերն են, որոնք նման են Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանում պահուող հայերէն հնագոյն ձեռագիր աւետարանին» (4):

Նախնական այս ուսումնասիրութիւնից յետոյ հայերէն ձեռագրերի այս պատառիկները, Դամասկոսում յայտնաբերուած ձեռագրական միւս նիւթերի հետ միասին վերադարձուել են ըստ պատկանելոյն, եւ այժմ, ինչպէս ասացինք արդէն, պահւում են Դամասկոսի պատմական թանգարանում: 1966 թ. փետրուար ամսին՝ երուսաղէմ մեկնելու ճանապարհին սոյն յօդուածն ստորագրողներից Լ. Խաչիկեանը նրանցից մի քանիսը տեսնում է ցուցադրուած թանգարանի անկիւններից մէկում (աստրերէն պատառիկների հետ միասին): Տունդարձի ճանապարհին, կրկին այցելելով թանգարան, նրան յաջողւում է վարչութեան սիրալիր թոյլտուութեամբ համառօտակի նկարագրել այդ պատառիկները եւ քաղուածքներ կատարել դրանցից: Մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն կատարելու համար, սակայն, անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ պատառիկների միքրո–պատճէնները, որ Մաշտոցեան Մատենադարանի համար պատրաստել է տալիս Դամասկոսի հայկական թարգմանչաց դպրոցի տնօրէն ու մեր բարեկամ Տիրան Ալինեանը: 1967 թ. փետրուարին ստանալով այդ պատճէնները եւ լուսանկարել տալով դրանք, Լ. Խաչիկեանն ու Ա. Մաթեւոսեանը ձեռնամուխ են լինում հայերէն պատառիկների դիտական նկարագրութեանը. վերծանման աշխատանքի ծանրութիւնն իր վրայ է վերցնում Ա. Մաթեւոսեանը:

⁂

Հայերէն պատառիկները Դամասկոսի թանգարանում խմբաւորուած են 7, 10 եւ 11 համարների տակ. պէտք է ենթադրել, որ

4) Նայն տեղում, էջ 828:

այդ համարաշարքը յատկացուած է հենց «Գանձատունից» յայտնաբերուած ձեռագրական նիւթերին: Մեր ձեռքի տակ եղած միքրոպատճէնների վրայ յատակ կարդացւում են արաբական թուանշաններով դրուած դոյքահամարներ եւ էջահամարներ. ըստ այդմ No. 7 միաւորի տակ խմբաւորուած են 15 մագաղաթեայ թերթ-պատառիկներ, որոնց վրայ կարդացւում են 1–4, 27–46, 70–71, 77–78, 97–98 էջահամարները, No. 10 միաւորի տակ պահւում են 17 թերթ-պատառիկներ, կրելով իրենց վրայ 1–19, 23–26, 33–40, 57–58, 69–70, 147–148 եւ 151–156 էջահամարները, իսկ No. 11 միաւորի տակ դնում ենք ընդամէնը 2 հայերէն պատառիկ՝ 193–194 եւ 198 էջահամարներով (5):

Այս էջահամարները զուրկ են դիտական արժէքից. միեւնոյն ձեռագրին պատկանող պատառիկներն այստեղ ոչ միայն չեն համախմբուած ըստ հերթականութեան, այլեւ յաճախ դրուած են տարբեր համարների տակ: Միեւնոյն ձեռագրերի մաս կազմող թերթերը խմբաւորելուց եւ ըստ բովանդակութեան դասաւորելուց յետոյ պարզեցինք, որ 34 թերթ – միաւոր պարունակող պատառիկների այս հաւաքածուն վաստօրէն բաղկացած է 13 մագաղաթեայ ձեռագրերի մասունքներից եւ մէկ նամակի բեկորից (դրուած թղթի վրայ):

Այսքա՞ն էին արդեօք «Գանձատունից» յայտնաբերուած հայերէն պատառիկները, թէ՞ նրանց մի մասը, մի պահ մատչելի դառնալով դիտական աշխարհին, անյայտացել են կրկին: Այս հարցն ինքնին ծագում է, երբ բաղդատում ենք մեր ձեռքի տակ եղած պատառիկները 1903 թ.-ին դրանց մասին արուած հպանցիկ հաղորդման սուղ տուեալների հետ: Գիտենք արդէն, որ Լ. Գեանջեցեանը ուսումնասիրած պատառիկների մէջ տեսել է 20 սաղմոսներից հատուածներ պարունակող մի ձեռագրի պատառիկ, իսկ մեր ձեռքի տակ այսօր ունենք տարբեր ձեռագրերից ընկած 3 պատառիկները, որոնք պարունակում են հատուածներ ընդամէնը 7 սաղմոսներից: 1903 թ.-ին, հայերէն պատառիկների մէջ տեսել են Մատթէոսի աւետարանից ընկած 6 թերթ, բայց այսօր ունենք այդպիսի 5 թերթ միայն (մէկը բացակայում է): Այլ տուեալներ չունենք, սակայն սրանք էլ բաւարար են Դամասկոսի հայկական պատառիկների մեր

---

5) Պէտք է նկատել, որ No. No. 7, 10 եւ 11 միաւորների միւս էջահամարները դրուած են ուրիշ լեզուներով ձեռագրական պատառիկների վրայ, չբացառելով եւ այն հնարաւորութիւնը, որ նրանց շարքում եղել են նաեւ հայերէն այլ պատառիկներ, որոնք այժմ բացակայում են կամ անմատչելի են մեզ:

ձեռքի տակ եղած պատճէնների ամբողջական լինելու մասին կասկածներ ունենալու համար: Թերեւս պարզուի հետագայում, որ խնդրոյ առարկայ պատառիկներից մի քանիսը անցեալ դարավերջին Գերմանիա տարուելով Դամասկոս չեն վերադարձուել, կամ էլ Դամասկոսի թանգարանում խառնուել են ուրիշ պատառիկների կամ տարաբնոյթ թանգարանային նիւթերի հետ:

Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս է ստեղծուել Օմայեանների մզկիթի շրջակայքում գտնուող «Գանձատան» ձեռագրական հաւաքածուն՝ հայերէն ձեռագրերի մեղ հետաքրքրող պատառիկների իր բաժնով: Ճի՞շդ է, արդեօք, Ֆոն Զոդենը ենթադրելով, որ դրանք դոյացել են դարերի ընթացքում, ի հետեւանք հայկական եկեղեցիների փակման եւ եկեղեցական դրականութեան բռնագրաւման:

Այս հարցին հիմնաւոր պատասխան տալու համար նախ անհրաժեշտ է որոշել ձեռագրական բեկորների գրութեան ժամանակը:

Պատառիկների նկարագրութեան բաժնում, հնագրութեան ընձեռած տուեալների հիման վրայ, փորձել ենք որոշել իւրաքանչիւր պատառիկի գրութեան մերձաւոր ժամանակը: Ամփոփելով այդ տուեալներն այստեղ կարող ենք ասել, որ պատառիկներից հնագոյնները գրուած են Ը. դարում (կրկնադիր պատառիկը կարող է նոյնիսկ Ե. դարից լինել), իսկ ամենանորը ԺԳ. դարի կէսերին շարադրուած նամակի բեկորն է, գրուած կիլիկեան գաւառաբարբառով: Շատ հին են նաեւ յունարէն, ասորերէն, լատիներէն եւ միւս լեզուներով պատառիկները (լատիներէն պատառիկներից նորագոյն նմուշը ԺԲ. դարով է թուագրուած):

Այս տուեալները թելադրում են մտածել, որ «Գանձատան» ձեռագրերի հաւաքածուն ստեղծուել է ԺԳ. դարում, իսկ այդ ժամանակաշրջանում հաղիւ թէ տեղի ունեցած լինէին հայկական եկեղեցիների փակման ու ծխական դրականութեան բռնագրաւման պետական մարմինների կողմից ծրագրուած գործողութիւնները:

Մերձաւոր արեւելքի պատմութեան մէջ ԺԳ. դարը եւ, յատկապէս, այդ դարի երկրորդ յիսնամեակը յայտնի է որպէս մեծ լուքեան պետութեան հզօրացման եւ խաչակիր իշխանութիւնների ակարացման ու վերացման մի ժամանակաշրջան: Սալահ-էտ-տինի գլխաւորութեամբ դեռեւս նախորդ հարիւրամեակում ծաւալուած յաղթական պատերազմները շարունակւում են նաեւ այս շրջանում. 1268 թ.-ին գրաււում է Անտիոքը, 1289 թ.-ին՝ Տրիպոլին, իսկ 1291 թ.-ին խաչակիրների վերջին հանգրուանը Մերձաւոր արեւելքում՝ Աքա (Պտղոմայիտ) բերդ-նաւահանգիստը: Ալ-Աշրաֆ Սալահ-էտ-տին Խալիլ սուլթանը (1290–1294 թթ.) ռազմական իր գործունէութեան

ուղղում է միայնակ մնացած կիլիկեան հայկական թագաւորութեան դէմ եւ դրաւում մի շարք ըրջաններ։ 1292 թ. Յուլիսի 28–ին, առաւօտեայ պաշարումից յետոյ, Աչրաֆի զօրքերը դրաւում են շուրջ մէկուկէս դար հայ կաթողիկոսների նստավայրը հանդիսացող Հռոմկլա նշանաւոր ամրոցը՝ Եփրատի ափին։ Մեմլուքները ղերում են Հռոմկլայի բնակիչներին՝ Ստեփանոս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ, կողոպտում «զամենայն սպաս եկեղեցւոյն եւ զանկշռելի զանձն աստուածային եւ զամենայն սուրացուածոն» (6)։ Օրբելեան պատմիչը թուարկում է ղերուած սրբութիւնները՝ Գրիգոր Լուսաւորչի աջն ու գաւազանը, Հռիփսիմէ կոյսի հողաթափը եւ այլն, եւ յայտնում, որ Սուլթանը մեծ աւարով մեկնում է Դամասկոս եւ ի նշանաւորումն իր յաղթանակների՝ կաթողիկոսին ցուցադրում քաղաքի հրապարակներում։ Այնուհետեւ Ստեփանոս կաթողիկոսը տարւում է Եգիպտոս, ուր եւ վախճանւում է մէկ տարի յետոյ (7)։ Իսկ դէպքերի թարմ աղեղութեան տակ ղրուած մի յիշատակարանի տուեալներով՝ հենց Դամասկոսում էլ ապարախտ կաթողիկոսը կնքել է իր մահկանացուն. «Ցայսմ (1291) ամի, – ղրուած է այնտեղ, – քանդեալ աւերեցան դեղեցկաչէն քաղաքն Հռոմկայեցւոց՝ ծովեզերայքն Տրապաւլոյ եւ Աքայիոյ, եւ եկեղեցիք քրիստոնէից եղեն հաւտից եւ խաչանց փարախ. եւ գնին մի ամի (1292 թ.) առաւ աստուածարեալ դղեակն Հռոմկլա... որ էր աթոռ հայրապետացն Հայոց. եւ սպասք սրբութեանն գերի վարեցաւ հանդերձ մեր գլխովն՝ հայրապետաւն, որոյ անուն Ստեփանոս. և հասեալ ի քաղաքն Դամասկեա՝ ճգնաւորական հանդիսիւ փոխեցաւ յաստեացս» (8)։

Նշանաւոր գիտնական Յովհաննէս Երզնկացին, որ մտադրուել էր իր անձնական մեծահարուստ գրադարանը նուիրաբերել Հռոմկլայի կաթողիկոսարանին (հաշուի առնելով նրա անմատչելի գիրքն ու անառիկ լինելու հռչակը), խորը վիշտ է ապրում լսելով Հռոմկլայի անկման եւ սրբութիւնների առեւանգման լուրը. «Եւ զամենայն անաւթս սրբութեանց եւ զարդոց եկեղեցւոյն, եւ զխաչն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն, եւ զաւետարանսն ոսկետուփ մանրեալ փշրեցին», – գրում է նա, իսկ քիչ յետոյ, կրկին անդրադառնալով այդ տխուր եղելութեանը, մասնաւորապէս աւաղում է կաթողիկոսարանի գըր–

---

6) Ստեփաննոս Օրբելեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, Թիֆլիս, 1910, էջ 443։

7) Նոյն տեղում, էջ 444։

8) Մաշտոցի անուան Մատենադարան, պատառիկ No. 919 (հմմտ. «Ազգագրական հանդէս», XII, 1905, էջ 155–156, «Արարատ», 1911, էջ 223–224 եւ այլն)։

քերի կորուստը. «Գանձք հողեւոր աստուածային դրոց ցրուեցան» (9):

Այս տուեալները հնարաւորութիւն են ընձեռում մտածելու, որ Հոմկլայի կաթողիկոսարանից Դամասկոս տարուած նիւթական արժէքների մէջ, անտարակոյս, մեծ տեղ են գրաւել ձեռագիր մատեանները, մանաւանդ որ նրանցից չատերը, ինչպէս մատնանշել է հենց Ծովհ. Երզնկացին, զարդարուած են եղել ոսկեայ եւ արծաթեայ կազմերով: Ժամանակ է անցել, նիւթական արժէք ունեցող կազմերը պոկուել են ձեռագրերից, իսկ մաղաղաթեայ հին թերթերը՝ կազմահան եղած ու բզկտուած, խառնիխուռն վիճակում խոթուել են հնամաշ պարկերի մէջ՝ պահուելու համար «Գանձատուն» կոչուող գրչթի տակ... Եւ եթէ ճիշդ է մեր այս եզրակացութիւնը, ապա կարող ենք հաւատալ, որ Դամասկոսի թանգարանում պահուող հայերէն պատառիկները սրբազան մատունքներն են հայկական մշակոյթի նշանաւոր կեդրոն՝ Հոմկլայի մեծահարուստ մատենադարանի ղերեվարուած ու ցրիւ տրուած ձեռագրական գանձերի:

⁂

Դամասկոսի թանգարանի հայերէն պատառիկները գրչագրական տուեալներով մասն են կազմում 13 տարբեր ձեռագրերի՝ գրուած մաղաղաթի վրայ եւ մի նամակի: Ըստ բովանդակութեան նրանք բաժանուում են հետեւեալ խմբերի.

1. Մատունք Հին կտակարանի	–	4 պատառիկ	(4 թերթ),
2. Մատունք Նոր կտակարանի	–	2 պատառիկ	(7 թերթ),
3. Ծխական մատեաններ	–	3 պատառիկ	(5 թերթ),
4. Վկայաբանութիւն	–	2 պատառիկ	(5 թերթ),
5. Ճառագրութիւն	–	2 պատառիկ	(3 թերթ),
6. Ժողովածու	–	1 պատառիկ	(9 թերթ),
7. Նամականի	–	1 պատառիկ	(1 բեկոր):

Այս նոյն հերթականութեամբ տալիս ենք պատառիկների նկարագրութիւնը, հրապարակելով իւրաքանչիւր միաւորից մէկ կամ երկու լուսանկար եւ տալով ծանօթագրութիւններ ամէն մի պատառիկի արժէքի ու նշանակութեան վերաբերեալ: Ցաւում ենք, որ պատառիկների չափերի մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ չունենք:

---

9) Տ. Պալեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Կարապետի վանուց նոր դրադարան ի Կեսարիա (Հանդէս Ամսօրեայ, 1960, էջ 265–267):

1. (Դամասկոսի թաւգրաւն No. 10, էջ 69–70)

ՍԱՂՄՈՍ

ԼԹ, 16–18–Խ, 1–9

Պահպանուել է եղրերից քայքայուած մի թերթ. պարունակում է «կրեսցին զամաւթ առ[ժամայն]... մինչ որ եննջ[իցեն]» (ԼԹ, 16–Խ, 9) հատուածը: Գրուած է ուղղագիծ երկաթագիր տառերով, իւրաքանչիւր էջի վրայ 18 տող: ԼԹ սաղմոսի 18–րդ համարը կրճատուած է այսպէս. «ես աղքատ եւ տնանդ (կարդա՛ տեառնանդ) եմ Ա[ստուա]ծ եւ փրկիչ իմ. եւ դու Ա[ստուա]ծ իմ մի յամենար»: «Թիւն» վերջածանցով բառերը գրւում են «Թին» ձեւով (առանց յապաւման նշանի)՝ «փրկութին», «տնանրութին», «անաւրէնութինս»: Հաւանաբար գրուած է Թ.–Ժ. դարերում: Տպագրում ենք համեմատաբար լաւ պահպանուած Բ. էջը (տե՛ս նկար 1):

2. (ԴԹ No. 10, էջ 147–148)

ՍԱՂՄՈՍ

ԽԱ, 9–12, ԽԲ, 1–5 (լրիւ) ԽԳ, 1–5

Պահպանուել է մէկ թերթ. պարունակում է ԽԱ սաղմոսի 9 համարի «ի տուէ պատուիրեաց...» բառերից սկսած, մինչեւ ԽԳ սաղմոսի 5–րդ համարի «...դու ինքն ես թագաւոր» բառերը:

Պատառիկն ուշագրաւ է յատկապէս հնագրական առումով. առաջին էջը (16 տող) գրուած է հիմնականում բոլորագիծ երկաթագրով, ուղղագիծ երկաթագիրը տառաձեւերի օգտագործմամբ: Այդպէս են գրուած նաեւ երկրորդ էջի առաջին 4 տողերը, իսկ յաջորդ 18 տողերի համար միանգամայն այլ (ուղղագիծ երկաթագրախառն բոլորագիր) տառաձեւեր են օգտագործուել: Այսպիսով, հենց նոյն էջի վրայ կողք կողքի եւ փոխնիփոխ, գործածուած ենք գըտնում տարբեր դպրատեսակներ, մի հանգամանք, որ փաստում է այդ դպրատեսակների համաժամանակեայ գոյութիւնը: Պատառիկը խմատայլին եւ ուղղագրական զգալի տարբերութիւններ ունի տպագրի համեմատութեամբ (10), ուստի հրատարակում ենք վերծանու–

---

10) Օգտագործել ենք Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր կտակարանաց, ըստ մխաբան վաղեմի դրչագրաց մերոց եւ յոյն բնագրաց, ի Վենետիկ, 1860:

թիւնն ու լուսանկարները (տե՛ս նկ. 2, 3)։ Հրատարակումների ժամանակ ձեռագիր էջերի չարուածքի ձեւը պահում ենք անփոփոխ։ Բառերի վրայ դրուող յատկաման նշանի փոխարէն՝ կրճատ գրուած բառին կից դրել ենք միջակէտ։

Առաջին էջ.

«Ի տէր պատուրեաց տէր ղողորմու
թիւն իւր ի դիշերի աւրհնութիւն նոր
եւ աղաւթք իմ առ Ած. վասն կենաց
իմոց։ Ասացի Ա՛յ. իմոյ ընդունելի
իմ ես դու ընդէր մոռացար զիս ընդ
եր. տրտում դնամ ես ի նեղեալ
թշնամեաց իմոց։ Ի փշրեալ ոսկ
երաց իմոց նախատեցին զիս թշն
ամիք իմ յասեալ ընդ իս թե ուր
է Ած. քո։ Արդ ընդէր տրտում ես
ունձն իմ կամ ընդէր խռով
նալ ես յուսա առ Ած. խռստով
անե նմա փրկիչ երեսաց իմոց Ած. է։
Դատ արա ինձ Ած. եւ իրաւ արա
ինձ ի դատաստանի իմում։
Ցաղդէ որ ոչ է սուրբ ի մարդ»։

Երկրորդ էջ.

«ո մեղաւորե նե[ն]դաւորէ փրկէ զիս
դու Ած. հզուրիչ իմ ընդէր մոռ
ացար զիս ընդէր տրտում դնամ ես
ի նեղեալ թշնամեաց իմոյց։
Առաքեա տէր զյոյս քո եւ զճշմարտութիւն
ս քո զի նոքաւք առաջնորդեցեր հանդէս զ
մեզ ի լեռն սուրբ եւ ի յարկս քո։ Մտից առաջի սեղանոյ այ. առ
Ած. որ ուրախ առնէ զմանկութ
իւն իմ։ խաւստովան եղեաց քեզ աւրհնութեամբ
Ած. Ած. իմ։ Արդ ընդէր տրտում ես անձն իմ
կամ ընդէր խռովես զիս յուսա առ Ած. խաւ
ստովանեա նմա եւ փրկիչ երեսաց իմոց Ած. է։
Ի կատարած որդոցն Կորխա իմա[ս]տութիւն ԽԳ.
Ած. ականջաւք մերաւք լուաք զոր հարքն մեր
պատմեցին մեզ։ զգործն զոր գործեցեցին
յաւուրս նոցա յաւուրսն յառաջինսն։ Զեռ

*ն քո խլեաց զհեթանոս եւ զնոսա տնդեցեր չա
բչարեցեր զժողովուրդս քո եւ հանէ զնոսա։
Ոչ թե սրով իւրով ժառանգեցե զերկիր եւ
ոչ բազուկ նոցա թե վրկեցեն զնոսա։ Այլ ա
ջ քո են բազուկ քո եւ լոյս երեսաց քոց զի հա
ճեցար ընդ նոսա։ Դու ինքն ես թագաւոր»։*

3. (Դթ No. 9, էջ 57–58)

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս

ԽԴ, 10 – Խե, 3

Եղրերից քայքայուած կրկնադիր մի թերթ է. նախկին դիրը, որ կարող է ե. դարից լինել լաւ չի ընդունած, ուստի բնագիրը ձեռքի տակ ունենալով կարելի կը լինի վերծանել։ Նոր դիրը ԺԱ.–ԺԲ. դարերի երկաթագրախառն բոլորգիր է, պարունակում է ԽԴ սաղմոսի 10–րդ համարի «...կացէ դէմս ընդ աջմէ քումմէ...» բառերից սկսած, մինչեւ Խե սաղմոսի 3 համարի «...փոփոխել լերանց ի սիրտս ծովու» բառերը։ Տպագրում ենք առաջին էջի լուսանկարը (տե՛ս նկ. 4)։

4. (Դթ No. 10, էջ 23–24)

ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ ԴԱՆԻԷԼԻ

Երկսիւն դրութեամբ մէկ թերթանոց պատառիկ է, վերին մասից պատռուած ու մաշուած. դրուած է բոլորագիծ երկաթագրի տարրեր ունեցող ուղղագիծ երկաթագրի տառաձեւերով։ Առաջին էջի ձախ սիւնակում պահպանուել է 5 տող, աջ սիւնակում՝ 11 տող։ Դրանց չարակցումից յանդում ենք այն համոզման, որ էջն անվթար վիճակում ունեցել է ընդամէնը 16 տող. ըստ այդմ այս պատառիկը որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում որպէս ներկայացուցիչ մի ձեռագրի, որ տարբերուելով մեզ յայտնի հայերէն բոլոր հին ձեռագրերից, ձախից աջ աւելի երկար է եղել, քան վերից վար, այլ խօսքով՝ ունեցել է լոկոմոտի ձեւ (տես նկ. 5)։

Պարունակում է Դանիէլի մարգարէութեան Գ գլխի 49–50, 5̿, 51, 5̿–56 (առաջին էջ) եւ 61–67, 72–76 (երկրորդ էջ) տները։ Տպագրի համեմատութեամբ ունի մի–երկու ուշագրաւ տարբերութիւն (Գ, 66–ի «տապ» բառի դիմաց ունի «ջեր», Գ, 67–ի «սառն» բառի դիմաց ունի «տաւթ» եւ այլն)։ Հաւանաբար ընդօրինակուած է ԺԱ.–ԺԱ. դարերում։

5· (ԴԹ No· 10, էջ 1–10)

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՏԹԷՈՍԻ

Պահպանուել են մաղաղաթեայ 5 թերթեր, որոնց ձախակողմեան սիւնակի միջամասերը՝ վերից վար, պատռուել, քայքայուել ու սեւացել են: Գրուած է բոլորակիծ երկաթագիր տառերով, երկսիւն դրութեամբ, իւրաքանչիւր էջ պարունակում է 18 տող բնագիր, իսկ ստորին լուսանցքի վրայ 2–4 տողերով նշանակուած են համաբարբառի մանրատառ գլխահամարները:

Պարունակում է Մատթէոսի աւետարանից ընդարձակ մի հատուած՝ Զ, 7 համարի «...թէ ի բաղում խօսից իւրեանց» բառից սկսած, մինչեւ Ը, 20 համարի «Աղուես[սուց որջք դոն]» բառերը: Տպագրից դրեթէ չի տարբերւում: Հնագրական տուեալներով դրուած պէտք է լինի Թ.–Ժ. դարերում (որոշ տառաձեւեր նման են 909 թ· ընդօրինակուած No· 6202 ձեռագրի համապատասխան տառաձեւերին):

Տպագրում ենք համեմատաբար լաւ պահպանուած 5բ էջի լուսանկարը (տե՛ս նկ· 6):

6· (ԴԹ No· 10, էջ 151–152)

ԹՈՒՂԹ ՊԱՒՂՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼՈՑ

Պահպանուել են երկու իրար քայքայուած թերթերի բեկորներ, բոլորակիծ երկաթագիր դրչութեամբ: Անվթար վիճակում ձեռագրի թերթերը պարունակելիս են եղել 21–ական տողերից բաղկացած երկու սիւնակներ· մեզ հասած բեկորների վրայ, սակայն, պահպանուել են միայն մէկ սիւնակի դժուարընթեռնելի տողերի հետքերը: Առաջին թերթի մէկ երեսը պարունակում է Պօղոս առաքեալի «Առ Կողոսացիս» առաջին թղթի Ը եւ Թ գլուխներից մի քանի տող («զայրացուցեալ ի Ջրիստոսէ... այլ դէպ ձեզ եմ»), միւս երեսից չատ քիչ բառեր են կարդացւում:

Երկրորդ թերթը, որ փոքր ինչ աւելի լաւ վիճակով է պահպանուել, պարունակում է «Առ Եբրայեցիս» թղթի ԺԱ, 16–24 համարները: Պատառիկները չատ հին են, հաւանաբար գրուած Թ· դարից էլ առաջ: Այդ մասին են վկայում ինչպէս նշանագրերի հնաբոյր ձեւերը, այնպէս էլ գլխագրերը, որոնք զգալի չափով դուրս

են գալիս դրադաշտից, տեղադրուելով աջակողմեան լուսանցքի վրայ։

Ներկայացնում ենք այս պատառիկների առաջին էջերի լուսանկարները (տե՛ս նկ. 7, 8)։

7. (ԴԹ No. 7, էջ 1–4)

ՃԱՇՈՑ

Պահպանուել է մի երկճալ թերթ, գրուած չորս էջերով։ Առաջին ծալք-թերթի աջ լուսանցքի ստորին մասը պատռուած է։ Գրուածքը միասիւն է, գրչութիւնը՝ հնադոյն բոլորգիր տառաձեւերով։

Պատառիկը բովանդակում է Եսայեայ մարգարէութեան կե գլխի 22–25 համարները, Յոզոս առաքեալի «Առ Փիլիպեցիս» թղթի Գ գլուխն ամբողջութեամբ եւ Դ գլխի 1–9 համարները («Պօղոսի առաք. ի փի[լի]պիացոց թղթոյն է ընդ[երցուած]» խորագրով), եւ աւարտւում է «Աւետարան ըստ Ղուկասու» ընթերցուածի խորագրով։ Տպագրի նկատմամբ ունի ոչ էական տարբերութիւններ։ Մի չարք բառերի մէջ «հ» տառի փոխարէն «ի» է գրուած (օրինակ՝ խնասցեն, վստախութիւն, խնազանդեցուցանել, նախատակեցան, չախ), մի բան, որ ընդօրինակող դրչի վասպուրականցի լինելու նշան է։ Հաւանաբար Ժ.–ԺԱ. դարի ձեռագիր է։

Տպագրում ենք առաջին եւ վերջին էջերի լուսանկարները (տե՛ս նկ. 9, 10)։

8. (ԴԹ No. 7, էջ 77–78)

ՃԱՇՈՑ

Մի թերթ, առաջին երեսը մաշուած՝ դրեթէ անընթեռնելի դառնալու չափ։ Գրուած է ուղղադիծ երկաթագիր տառաձեւերով, միասիւն դրչութեամբ (էջի վրայ 12 տող)։ Տողամիջեան տարածութիւնները գրի զբաղեցրած տարածութիւնից լայն են աւելի քան երկու անգամ. այդպէս է արուած երաժշտական խազերի գրութեան համար տեղ ապահովելու նպատակով (խազերը, գրուած լինելով կարմիր թանաքով, շատ աղօտ են նկատւում)։ Երաժշտական խազեր ունեցող հնագոյն պատառիկներից մէկն է, գրուած հաւանաբար ԺԱ. դարում։

Պարունակում է Եսայեայ մարգարէութեան Կ գլխի 1–4 համարները. իւրաքանչիւր համարից յետոյ գրուած է «լուսաւորել աղա[չեմք]», որից յետոյ, որպէս վերջակէտ գրուած են չորսական կէտեր՝ խաչաձեւ դասաւորութեամբ։

Տպագրում ենք Բ երեսի լուսանկարը (տե՛ս նկ. 11)։

9. (ԴԹ No. 10, էջ 153–154 եւ No. 11, էջ 193–194)

Ճ Ա Շ Ո Ց

Բոլորագիծ երկաթագիր տառաձեւեր ու երկսիւն գրութիւն ունեցող ձեռագրական այս պատառիկները, որ Դամասկոսի Թանգարանում գրանցուած են տարբեր համարների տակ, անտարակոյս մի եւ նոյն ձեռագրից ընկած բեկորներ են (այդ հնարաւոր եղաւ պարզել տառաձեւերի մանրակրկիտ բաղդատութեամբ)։

Ձեռագիրը, որին պատկանել են սրանք, հաւանաբար ճաշոց է եղել։ Առաջին թերթը մեզ հասած թերթի վիճակում պարունակում է մի հատուած Սողոմոնի առակների Գ գլխից («...տէր յամե[նայն սրտէ] քոց... [մի լինի ի]մաստուն», Գ, 5–7), ապա երեմիայի մարգարէութեան Ա. գլխի 11–19 համարները։ Երկրորդ թերթի նիւթը հնարաւոր չեղաւ որոշել։

Առաջին էջի բովանդակութիւնը վերծանւում է այսպէս.

«[Ամե]նայն չարեացն ի[րեանց]
ղի թողին զիս եւ զ[ոհեցին]
Աստուծոյ աւտա[րաց եւ
եր]կիրպագին գոր[ծոց
ձեռ]աց իւրեանց։ Եւ [դու պն
դեա] զմէջ քո։ Արի եւ [ասա ն
ոցա] զամենայն զո[ր մի ան]
կամ պատուիր[եմ քեզ
մ]ի երկիցես յե[րեսաց
նոցա՞] մ[ի] զանգի[տիցես] – – – »։

Ցաջորդ էջի վրայ կարդացւում են միայն առանձին բառեր (օրինակ՝ կենդանութիւն կենաց, ողորմութիւն, [զաւր]ութիւն սըրտի եւ եւայլն), որոնցով կապակցուած միտք չի ստացւում։ Պատառիկի մէջ հանդիպում ենք «կ» տառի հնաբոյր գրութիւն եւ ՊԱ

տառերի կցագրութիւն, որ խիստ հազուադէպ իրողութիւն է մեր ձեռագրերի մէջ։ Գրուած է հաւանաբար Ժ. դարում։

Տպագրում ենք երկու բեկորների առաջին էջերի լուսանկարները (տե՛ս նկ. 12, 13)։

10. (Դթ No. 7, էջ 45–46 եւ No. 10, էջ 33–40)

ՎԿԱՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՑՆ ՄԻՆԱՍԱՑ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՑ ՆՈՐԱ

Մինասի վկայութիւնը մուտք է գործել հայկական Ցայսմաւուրքների, Ճառընտիրների եւ Տօնականների մէջ խմբագրական տարբեր փոփոխութիւններով։ Մեր պատառիկը, բաղկացած 5 մաշուած թերթերից, մեծ չափով տարբերուելով տպագիրներից (11), նոյնանում է Տօնական կոչուող ժողովածուի մէջ տեղ գտած խմբագրութեանը (հմմտ. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. No. 3777, էջ 224բ–232ա) եւ պարունակում է ամբողջ վարքի չուրջ մէկ–հինգերորդ մասի ոչ յաջորդական շարադրութիւնը։

Պատառիկի դրչութիւնը հին բոլորգիր է, շղագրի տարրերով։ Նման դրչութեամբ մի քանի ձեռագրեր կան ԺԲ.–ԺԳ. դարերից. այդ նոյն ժամանակաշրջանում են ընդօրինակուած նաեւ խնդրոյ առարկայ թերթերը։

Որպէս նմոյշ հրապարակում ենք լաւ պահպանուած թերթերից մէկի (Դթ No. 10, էջ 39) լուսանկարը (տե՛ս նկ. 14)։

11. (Դթ No. 7, էջ 70–71)

ՏԵԱՌՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆԻ ԱՍԱՑԵԱԼ ՑԱՂԱԳՍ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՈՑ ԶՍԳԱՒՈՐՍՆ

Ընդամէնը մէկ թերթ գրաւող իրատական այս գրուածքն ըստ երեւոյթին առանձնակի ընդօրինակութիւնն է Յովհ. Ոսկեբերանի ճառերից մէկի մի պարբերութեան։ Ձեռագիրը, որից ընկել է պա–

---

11) Տես՝ Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք, կ. Պոլիս, 1730, էջ 234–238։ Մ. Ալգիրեան, Լիակատար վարք Սրբոց եւ վկայաբանութիւն Սրբոց, հատոր Թ, Վենետիկ, 1813, էջ 341–367։

տառիկը, հաւանաբար խրատական տարբեր նիւթերի մի ժողովածու է եղել, կազմուած ԺԹ. դարի կէսերին։ Գրուած է չղադրի տարբեր ունեցող հին բոլորգրով։

Տպագրում ենք զոյգ էջերի դիւրընթեռնելի լուսանկարները (տե՛ս նկ. 15, 16)։

12. (ԴԹ No. 7, էջ 97–98 եւ No. 10, էջ 23–24)

ԿԻՒՐԱԿԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻՈՑ ԿՈՉՈՒՄՆ ԸՆԹԱՑՈՒԹԵԱՆ

Երկթերթ այս պատառիկի թերթերից մէկը (ԴԹ No. 10, էջ 23–24) խիստ մաշուած ու քայքայուած լինելով՝ մնում է անընթեռնելի։ Մեսը համեմատաբար լաւ է պահպանուած. պարունակում է կիւրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» յայտնի աշխատութեան 13–րդ գլխից քաղուածոյ մէջբերումներ (12)։ Պատառիկի եւ տպագրի միջեւ կան նաեւ իմաստային զգալի տարբերութիւններ. այսպէս, օրինակ, տպագրի «զի լուծցէ զմեզս որ ի կանանց մտին» (էջ 254) նախադասութեան դիմաց պատառիկն ունի «որով լուծաւ մեղքն որ մտին յաշխարհ», «եւ զի լուծցին մեղքն» – ի դիմաց (էջ 266)՝ «եւ զի լուծցին մեղքն» եւ այլն։

Պատառիկն ունի երկսիւն գրութիւն. իւրաքանչիւր սիւնակ պարունակում է 29 տող։ Գրուած է ուղղագիծ երկաթագիր տառաձեւերով, որոնց իւրայատկութիւնը սովորականից աւելի թեքուածութիւնն է դէպի աջ։ Հաւանաբար ընդօրինակուած է ԺԱ.–ԺԲ. դարերում։

Տպագրում ենք Ա՛ւ լաւ Ա՛ւ վատ պահպանուած թերթերի առաջին էջերի լուսանկարները (տես նկ. 17, 18)։

13. (ԴԹ No. 7, էջ 27–44)

ԾՈՂՈՎԱԾՈՒ

Ամենամեծ թուով պատառիկները՝ 9 թերթ կամ 18 էջ, մասն են կազմել արժէքաւոր ձեռագիր մի ժողովածուի, որ ուշագրաւ

---

12) Երանելոյն Կիւրղի Երուսաղեմայ Հայրապետի կոչումի ընծայութեան, Վիեննա, 1831։ Պատառիկն ընտրովի բաղադրիչներ է պարունակում տպագրի 253–268 էջերից։

նիւթեր է պարունակել։ Ձեռագրագիտական առումով զգալի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում պահպանուած թերթերից առաջին երկուսը, որոնք հենց ձեռագրի պրուելեան ժամանակ պատրաստուել են մաղաղաթեայ երկու կիսաթերթերի միմեանց կցելու եւ կաշուէ թելիկներով կարելու ճանապարհով։ Երկրորդ այդ թերթը, տարբերուելով ձեռագրի ամբողջական մաղաղաթից պատրաստուած թերթերից (որոնք ունեն 20-ական տող), պարունակում է ընդամէնը 17-ական տող բնագիր (կցման հատուածը դրչութեան համար անպիտան է ճանաչուել)։ Պատառիկի դրութիւնը միասիւն է, տառաձեւերը ուղղագիծ երկաթագիր, գրուած հաւանաբար Ժ.–ԺԱ. դարերում։

Պահպանուած թերթերի վրայ ընդօրինակուած են երեք տարբեր նիւթեր։

ա. Առաջին թերթի առաջին երեսի վրայ գտնում ենք վերջին առղերը մեկնողական մի գրուածքի, որի ինչ լինելը պարզելու համար լրացուցիչ որոնումները պէտք է կատարել։ Դիւրացնելու համար այդ աշխատանքը ստորեւ տալիս ենք այդ էջի բովանդակութեան վերծանութիւնը եւ լուսանկարը (տե՛ս նկ. 19).

«Կասեցուցեր. զծով մեղաց ցամաք
եցուցեր. եւ զդէտ անաւրենութենն
կասեցուցեր. եւ զանճրեաւ սաստիկ
մարդասիրութեան տեղեցեր ի մարդիկ.
Առաքեցեր. այսինքն առաքեաց մի
ածին որդին Ա՛յ. զսուրբ զառաքեալսն
ընդ ամենայն աշխարհ ասելով. եր
թայք աշակերտեցէք զամենայն հեթ
անոսս եւ եղեալ նոցա երիվար սուրբ
հոգին ընթացան ընդ ծագս տիեզերաց
եւ զարձուցին զազգս մարդկան յերկ
րպագութենէ կռոցն յաստուածպաշտու
թիւն. զոր տեսեալ զայս անղնդային
բանակն դիւաց. եւ տագնապել – – –»

բ. Պատառիկի երկրորդ նիւթ–միաւորը շատ աւելի կարեւոր է. դրաւում է վերոյիշեալ թերթի միւս էջը եւ յաջորդ թերթն՝ ամբողջութեամբ, որոնք մէկ միւսի չարունակութիւնը լինելով, պարունակում են մի հատուած Ծովհան Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի» աշխատութիւնից։

Ինչպէս յայտնի է, Ոսկեբերանի այդ աշխատութեան ամբողջական բնագիրը (մասնակի թերութիւններով) պահպանուել է մի-

այն հայերէն ոսկեդարեան թարգմանութեամբ: Ճունարէն բնագրից պահպանուել է միայն սկզբի մասը՝ Ա. դլխից սկսած մինչեւ Ը դլխի 10–րդ համարի մեկնութիւնը:

Հայերէն թարգմանութեան առ այսօր յայտնի միակ ձեռագիրը, որ պահւում է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան մատենադարանում եւ որի հիման վրայ իրականացուած է տպագրութիւնը (13), թերի է սկզբից, վերջից եւ մէջին մասերից: Սկսում է Եսայեայ մարգարէութեան Բ դլխի 2–րդ համարի մեկնութիւնից, աւարտւում կդ դլխի 8–րդ համարի մեկնութիւնով եւ չունի ԻԱ, 2 – Լ, 6 դլուխների մեկնութիւնը (պակասում է ամբողջական բնագրի մէկ–վեցերորդի չափով):

Մեր պատառիկը՝ «Ճովհաննու Ոսկեբերանի մեկնութիւն Եսայէ» խորագրով, պարունակում է ԻԶ դլխի 9–րդ համարի «ի դիշերոյ կանխելով» բառերի (14) մեկնութիւնը, ուստի հանդիսանում է թարգմանական այն յուշարձաններից մէկը, որով վերականդնւում են յունական մատենագրութեան աւաղելի կորուստներից որոշ դրուագներ:

---

13) *Երանելւոյն Ճովհաննու Ոսկեբերանի մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի*, Վենետիկ, 1880:

14) Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան գիտական համարուող հրատարակութեան մէջ (Վենետիկ, 1860) այս հատուածը «գիշերոց կանխէ» ձեւն ունի: Տեղին է այստեղ նշել, որ Ճովհ. Ոսկեբերանի ննջարկուող աշխատութիւնը խաղուածաբար պարունակում է Եսայեայ մարգարէութեան ողջ բնագիրը, որը տեղ–տեղ էական տարբերութիւններ ունի տպագրի համեմատութեամբ: Այդ տարբերութիւնների բնոյթն այնպիսին է, որ մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ այս մեկնութեան մէջ պահպանուել է Եսայեայ մարգարէութեան հայկական նախնական թարգմանութիւնը, կատարուած ասորերէնից, Ս. Գրքի միւս այլ գրքերի հետ, որոնց թարգմանութիւնը կորիւնի խօսքերով կատարուել էր «յառաջագոյն, յանկարծագիւտ, փութանակի», եւ որոնք հետագայում սրբագրուեցին Աստուածաշնչի Կ. Պոլսից բերուած յունարէն բնագրի հիման վրայ· «դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի» – ասում է այդ մասին Մ. Խորենացին: Ըստ այդմ Եսայեայ մարգարէութեան այս հատուածները արժանի են յատուկ ննջութեան. նրանք Մնացորդաց Ա եւ Բ գրքերի եւ Աստուածաշնչի նախնական թարգմանութեան հետքեր ունեցող միւս հատուածների հետ միասին մեծապէս նպաստելու են հայ մատենագրութեան արշալոյսին տեղի ունեցած լեզուա–գրական աշխատանքների բնոյթն ու տարողութիւնը որոշելու գործին:

Ստորեւ տալիս ենք դժուարընթեռնելի այդ թերթերի վերծանութիւնը եւ լուսանկարները (տե՛ս նկ. 20, 21, 22)։

Ա. պատառիկ, էջ 2

«ցովհաննու Ոսկեբերանի մեկ
ցուքիւն Եսայէ
ի դիշերաց կանխեալով զայս
մեզ հոգեկիր մարգարե[ն Ե]սայիա
յայտնապէս ցուցանէ. վասն զ
ի դիշերոյն փառաբանութիւնն
առաւել եւս բոլորով սրտիւ մատ
ուցանեմք ի լսելիս արարչին
վասն զի խաղաղութե[ամբ]
լինին միտք եւ սգայարանք մ
արմնոյ. յամենայն յաչխար
հական ծփանաց. եւ հաւաքել ի
որհուրդքն միաբանութեան կ
անխել յաւրհնութիւն Այ.
վասն զի գիտող է Ած. բնութեն
ս մերոյ. եթե հոգն՞ կամ եւ ցրու
ական են միտք մեր [վ]ասն այ[նորիկ]»

Բ. պատառիկ, էջ 1

«[այ]նորիկ յաւիտեանին ասէ աստե
[ն]աւորն. եթե թշնամիք առն ը
նտանիք իւր. արդ թշնամիք զգ
այարանս կոչե որ են մերձաւ
որք մարմնոյն. աչք տեսանեն
ցանգութեամբ. լսելիքն հեշ
տանան խաղամամբն յաւտար
ականի ճայնից. վասն զի առ
աքելն սգուշացուցանէ զմեզ
ասելովն. եթե յոտարական
ի ճայնից մի դանդաչեք. իսկ
լեզուն զիւրն ախտանա որ է հուր
եւ զարդ անիրաւութեն. արդ վա
ն այնորիկ ասէ մարգարեն.
եթե ի դիշերաց կանխել հոգի իմ,
զի աւելի հաճոյ է Այ. փառաբան
ութիւնն դիշերոյն քան զտուրն[ջ]ենն»

Բ. պատառիկ, էջ 2

«Որպէս եւ վերագոյն ասացաք
նաեւ հոգեկիր մարգարէիցն բազ
ում անգամ ի դիշերի լինելն յ
այտնութիւնքն որպէս եւ Դ
անիել ասէ. եթե տեսանէի ի տե
սլեան դիշերոյ, նոյնպէս եւ
մա — — — առիթ — — — անգամ եւ ա
յլոց մարգարէից.
վասն դի լոյս էր հզ[աւր] — — — իք քո խակ
լոյս զգալուստն Ի. կոչի
— — — ութիւն աւետարանաւ
կարգեաւ ամբարիշտն եւ այդ
բարձցի ամբ. Այս գիտիան
ումն կռապաշտութենն եւ սա
տանայի ասէ. ի խաչելութենն
ն Ի. եւ յարութենն զոր եւ Դ
աւիթ ասէ. Թշնամոյն զայն պ
ակասեց
Տէր բարձր եւ բազուկ քո հզո[ր]»։

Գ. Ինն արկուղ ժողովածուից մեզ հասած յաջորդ պատառիկները՝ բաղկացած 7 թերթից (14 էջ), պարունակում են Եղիշեան կիպրացու «Կարգաւորութիւն Թարգմանչաց Սուրբ գրոց» աշխատութեան մի ընդարձակ մասը, որի մէջ հետաքրքրական տեղեկութիւններ են գրանցուած Ալիւղասի, Սիմաքոս Սամարացու, Թէոդոն Պոնտացու, ինչպէս նաեւ Երիքովում եւ Եմասուսում գըտնուած Ս. գրոց թարգմանութիւնների ու այդ բոլորի խմբագրմամբ Որոգինէսի ստեղծած վեցիկեան աստուածաշնչի մասին։ Գրուածքի մէջ տրուած է Բ.–Գ. դարերի հռոմէական կայսրերի գրեթէ ամբողջական ցանկը՝ Ադրիանոսից (117–138 թթ.) սկսած մինչեւ Դեկիոս (249–250 թթ.), նրանց թագաւորութեան տարիներին քրիստոնէական եկեղեցու պատմութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող անցուդարձերի համառօտակի թուարկումով։ Եղիփանի այս երկասիրութեան ամբողջական բնագիրը՝ Եօթանասուն թարգմանիչների գործունէութեանը նուիրուած բաժնով (որ սկզբի մասն է), պահպանուել է Մաշտոցեան Մատենադարանի թղթեայ հնագոյն (981 թ.) ձեռագրում։ Մեր պատառիկները եւ այդ ամբողջական ընդօրինակութիւնը հնարաւորութիւն են ընձեռում հրատարա-

կութեան պատրաստելու ուշագրաւ թարգմանական այս աշխատութեան ամբողջական բնագիրը: Հարկ է նշել, որ կիպրացու այս աշխատութիւնը՝ համառօտուած ու խմբագրուած՝ տեղ է գտել Վարդան Արեւելցու «Մաղմոսաց մեկնութեան» եւ «Տօնապատճառ» կոչուղ ժողովածուի մէջ: Որպէս նմոյշ հրատարակում ենք պահպանուած պատառիկներից մի բացուածք (տես նկ. 23):

14. (ԴԹ No. 11, էջ 198)

Ն Ա Մ Ա Կ

Դամասկոսեան հայկական պատառիկներից միակն է՝ գրուած թղթի վրայ: Բեկոր է մի նամակի, որի վերին մասը, ինչպէս եւ ձախակողմեան եզրը (2–3 տառաչափ տարածութեամբ)՝ կորել է անդարձ: Մեզ հասած հատուածը պարունակում է 9 տող, գրուած կիլիկեան Հայաստանում պաշտօնական գրութիւնների համար ձեւաւորուած չղաթիր տառաձեւերով եւ գաւառաբարբառով:

Նամակագիրը մի հայ աւատատէր է, որ իր հրամանի ներքոյ ունի պառիկոսներ (կախեալ գիւղացիներ): Գրութիւնն ըստ երեւոյթին ուղղուած է բարձրաստիճան մի հոգեւորականի. չօշափւում է ոռոգելի ջրի օգտագործման հետ կապուած ինչ-որ վէճ, որ առաջացել է նամակագրի եւ հասցէատիրոջ կալուածքները մշակող պառիկոսների միջեւ: Նամակագիրը, հաւաստելով իր յարգանքն ու սէրը հասցէատիրոջ նկատմամբ եւ շեշտելով իրենց տնտեսական շահերի սերտ շաղկապուած լինելը, յոյս է յայտնում, որ վէճը հարթուելու է ու, թերեւս նախկինից աւելի բարենպաստ պայմանով:

Տալիս ենք նամակի պահպանուած հատուածի վերծանութիւնն ու լուսանկարը (տե՛ս նկ. 24):

«– – – տեղոյս զերա՞ զերդ ի մեր տան ապա
– – – եւ որ տանք. եւ մեք վանց ձեր սիրոյ յանձն առ
[աք] տուաք որ զոր ի մեր պառիկոսերոյն յաւելնա
– – – ի ձեր տեղոյս կարիքն, հայնց որ մերոցն պակասու
– – – էն ակն ձեր է եւ ձերն մեր. այս տարիս թողի ձ
– – – ի զերդ գրեցաք այս կտրողս ջուրն զի մեք
– – – ք ինչվի հասկնանք զոսամանն. յայն ժամն զին
– – – այլ աւելի լինի թէ կամի Ա[ստուա]ծ, դուք զձեր բան
[ան]պակաս պահեցէք եւ Ա[ստուա]ծ պահապան ձեզ»:

⁂

Դամասկոսի Թանզարանի հայկական պատառիկները, ինչպէս ասել ենք արդէն, 14 հնարոյր ձեռագրերի աննշան բեկորներից են բաղկացած։ Եւ, այնուամենայնիւ, նրանք չօշափելի նպաստ են բերում հայ հնագրութեանը, օգտակար նիւթ մատակարարում Ս. Էջքի որոշ մասերի պիտական բնաղիրը կազմելու աշխատանքներին, լրացնում մեր պիտելիքները հայ Թարգմանական դրականութեան ոսկեդարեան յուշարձանների մասին։ Նրանց հմայքը, սակայն, բաղմապատկւում է այն հաւանականութեամբ, որ ի դէմս այդ պատառիկների մեզ են հասել միջնադարեան հայ մշակոյթի նշանաւոր կեդրոն Հռոմկլա ամրոցի մեծահարուստ մատենադարանի բաղկատուած ու ցրիւ տրուած ձեռագրական պանճերի խնկելի մասունքները։

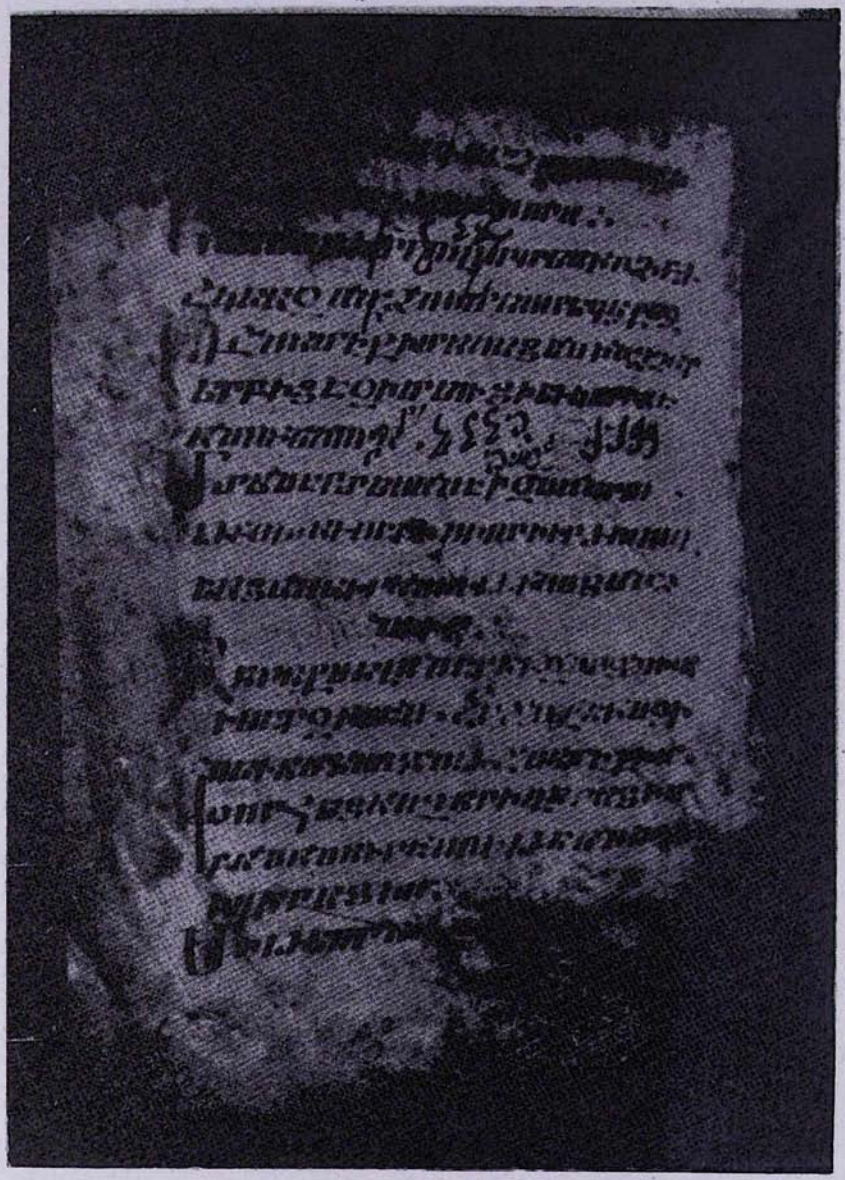

Նկար 1

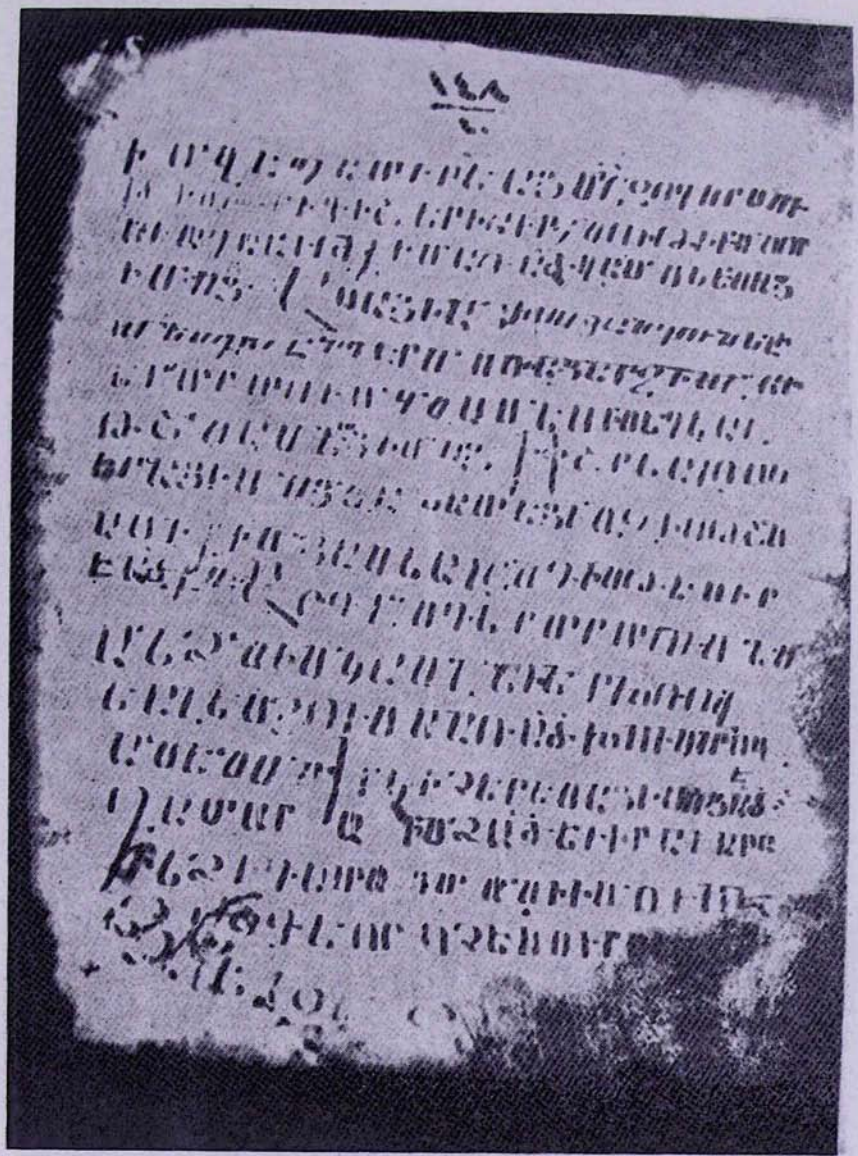

Նկար 2

Նկար 3

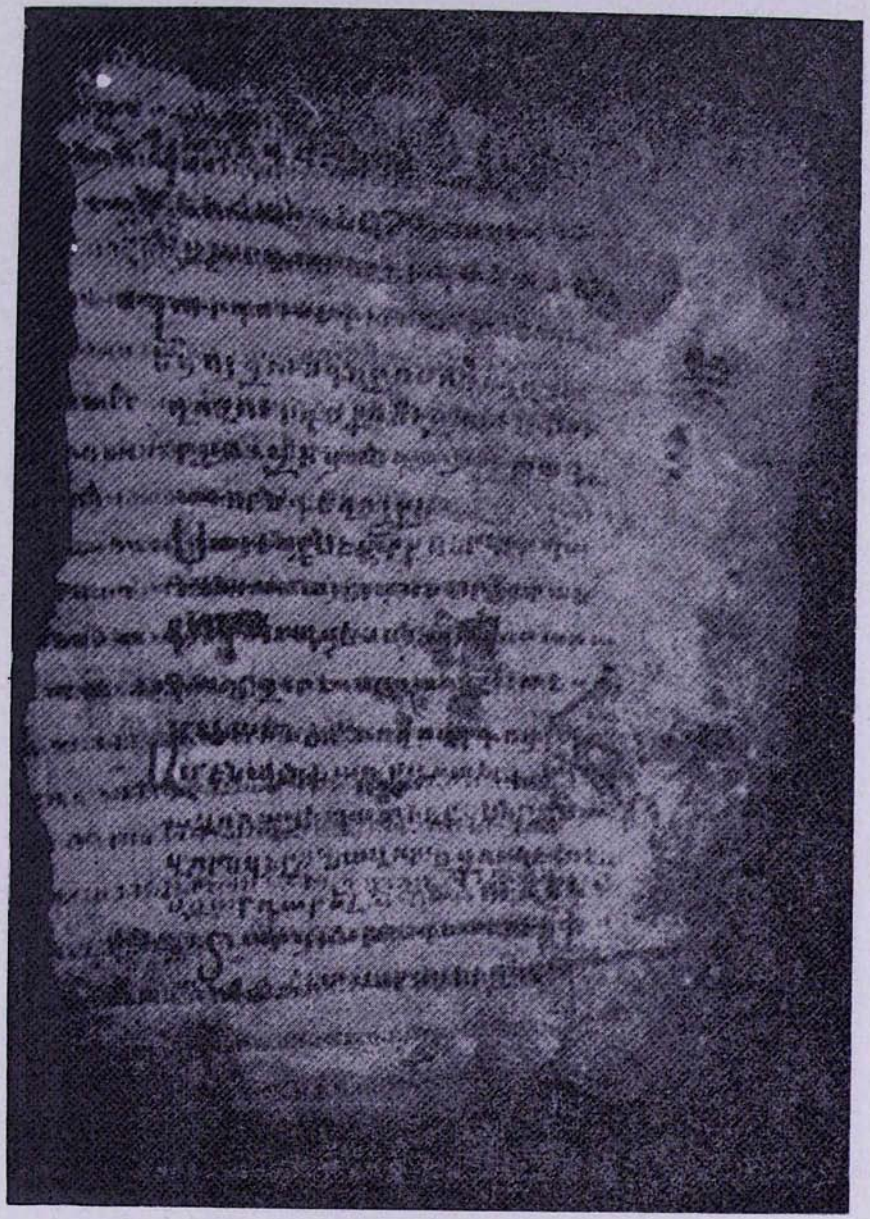

Նկար 4

Նկար 5

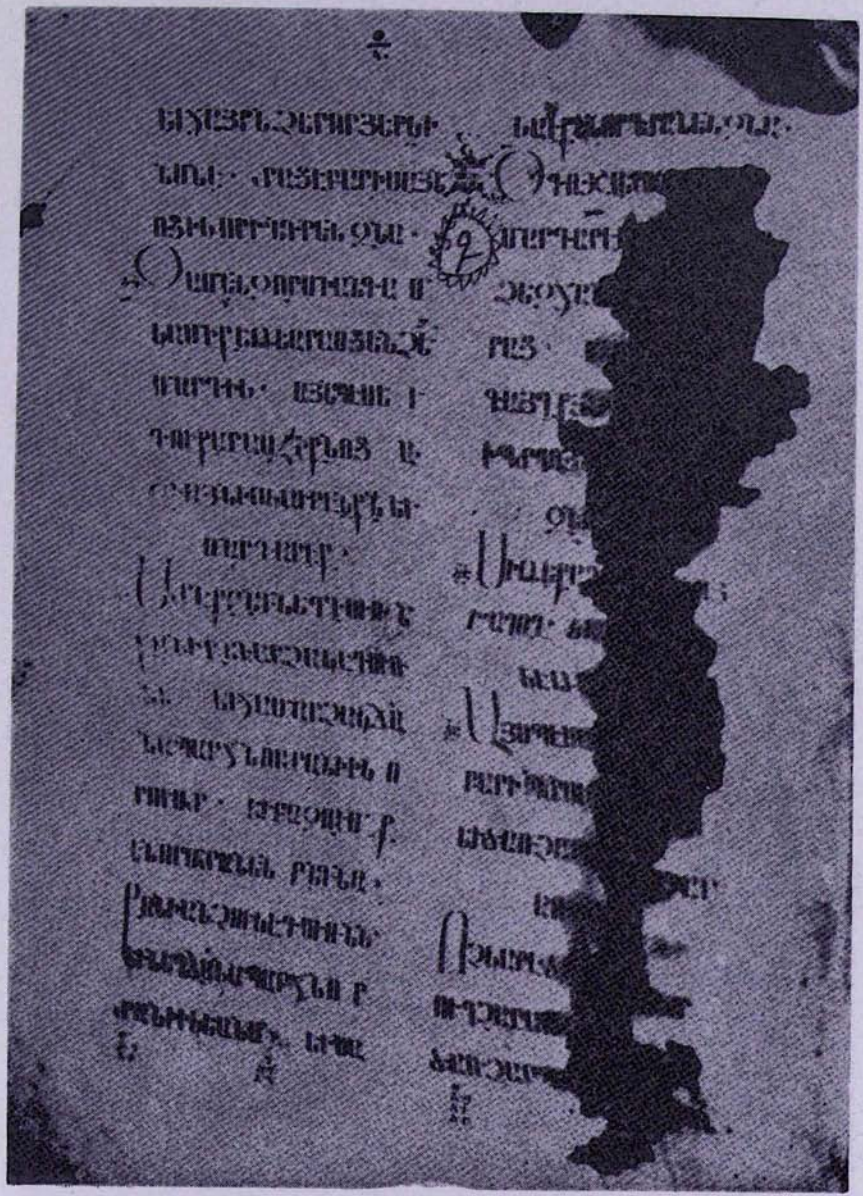

Նկար 6

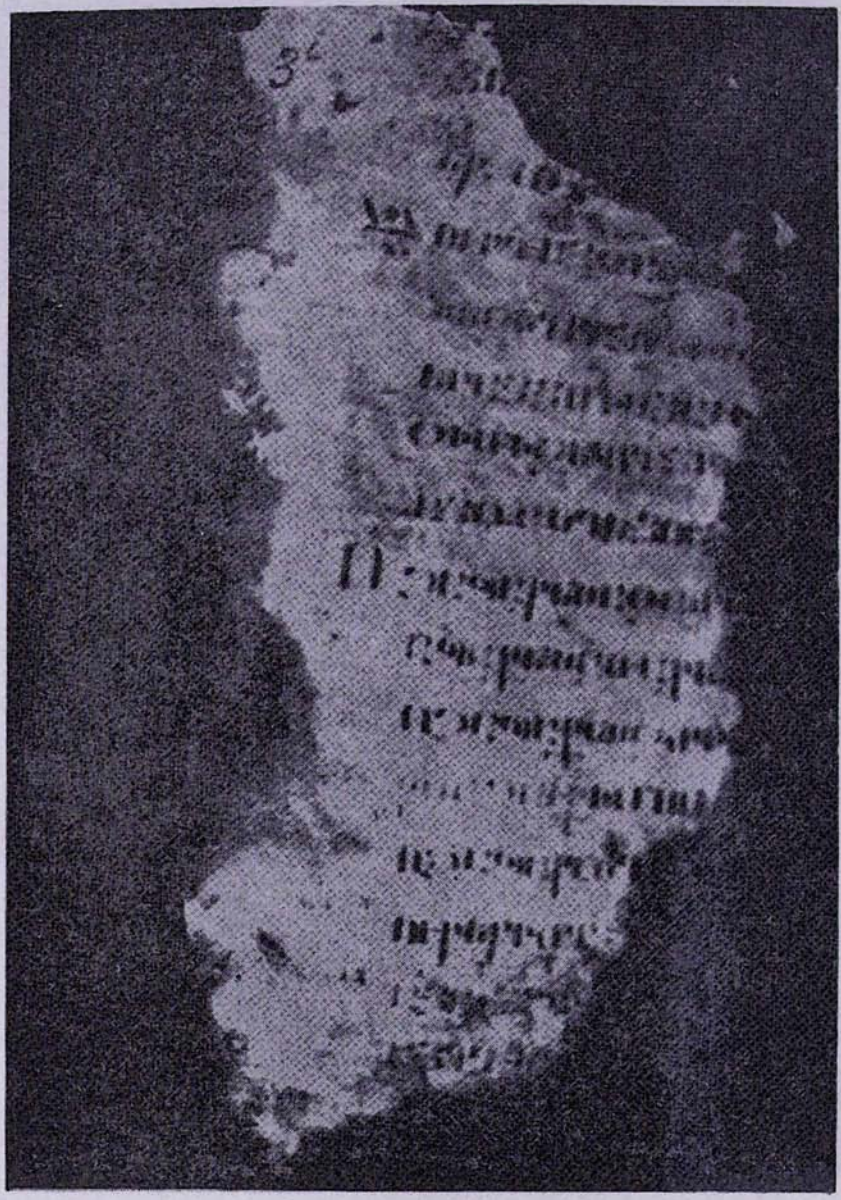

Նկար 7

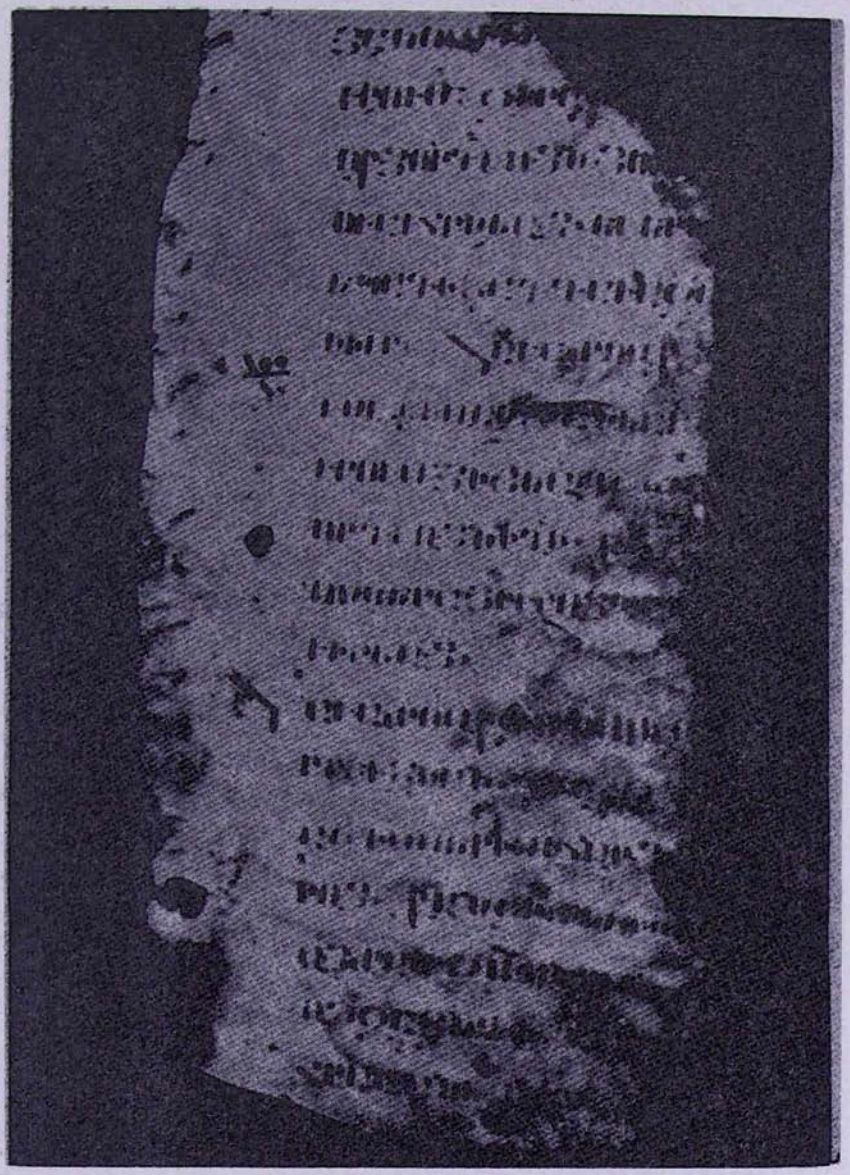

Նկար 8

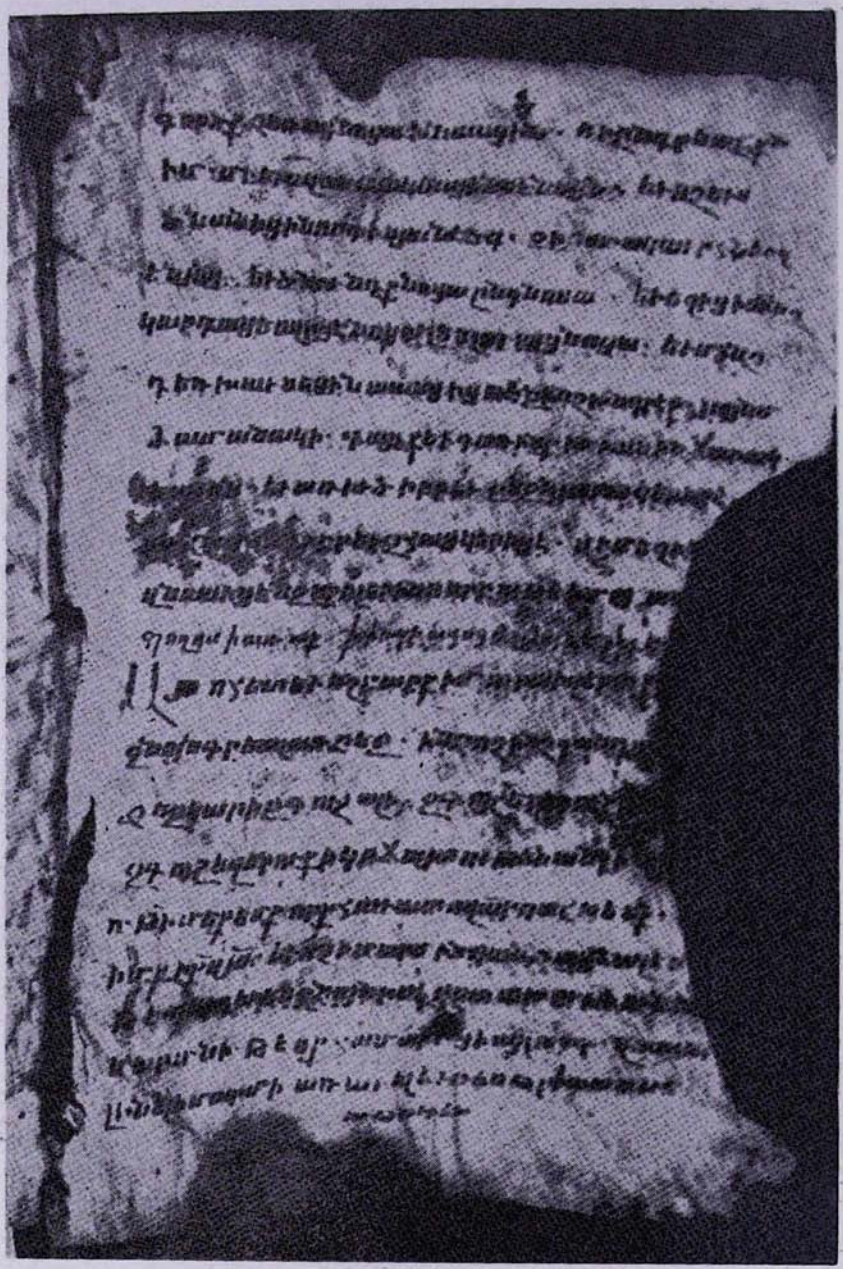

Նկար 9

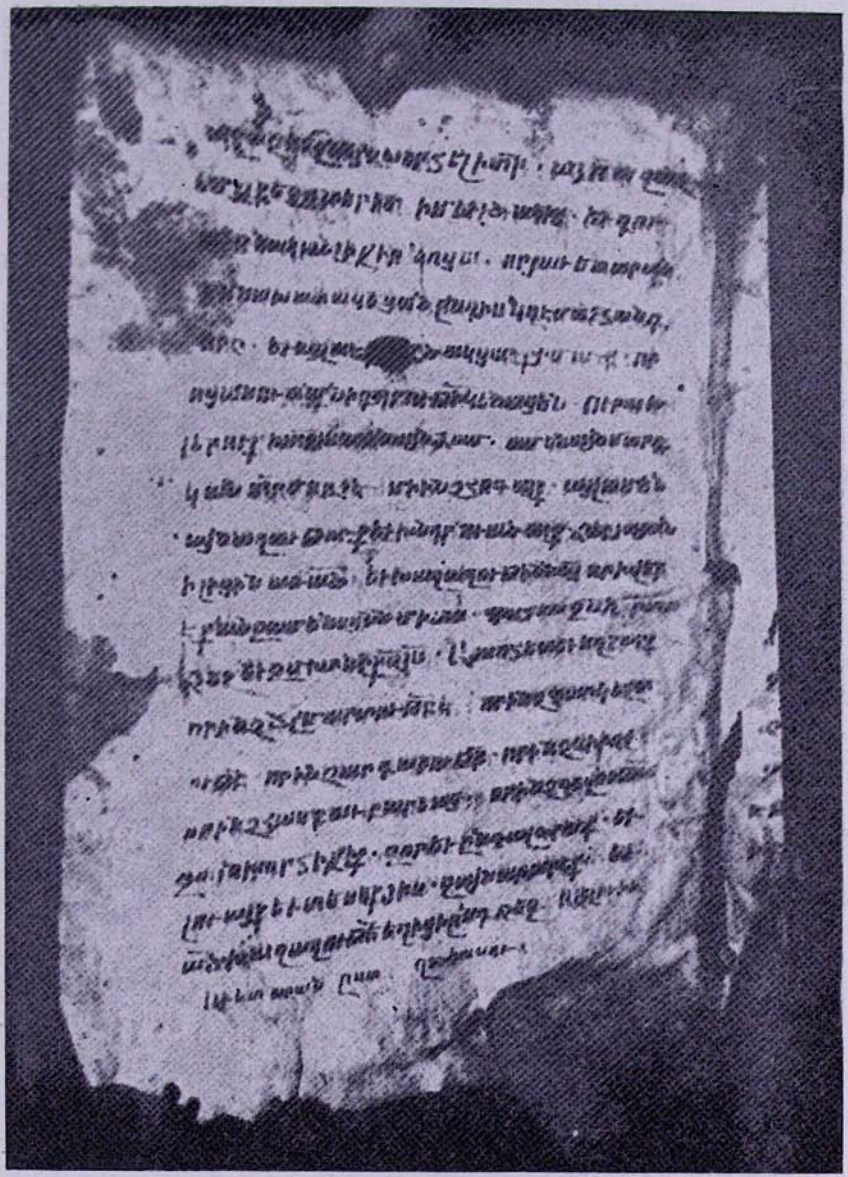

Նկար 10

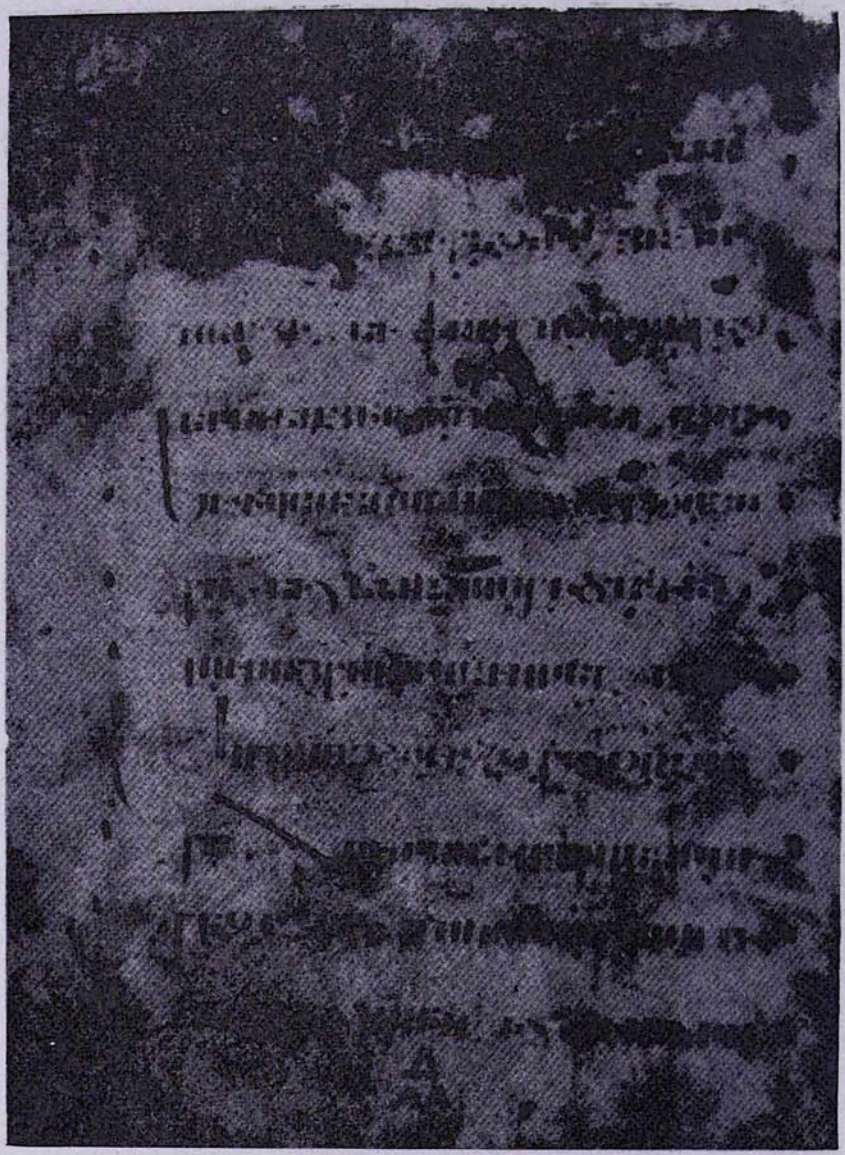

Նկար 11

Цифра 12

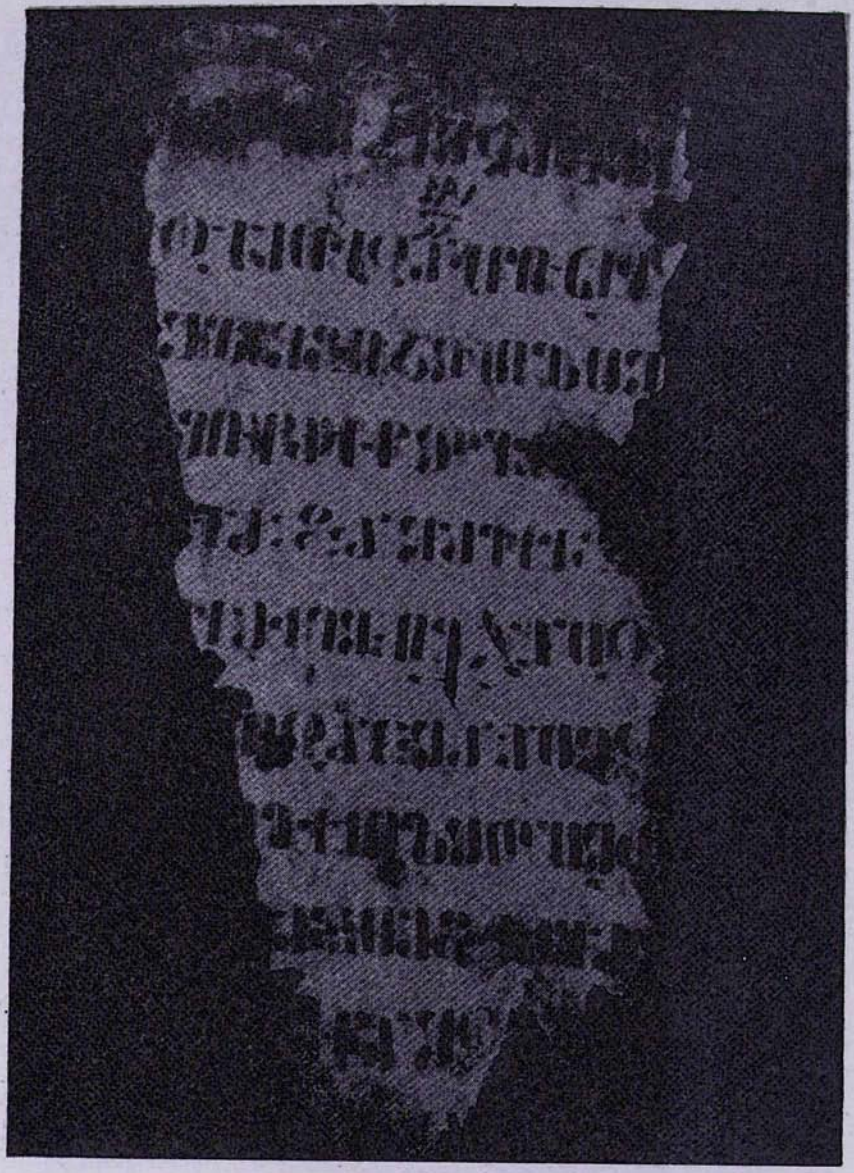

Նկար 13

Նկար 14

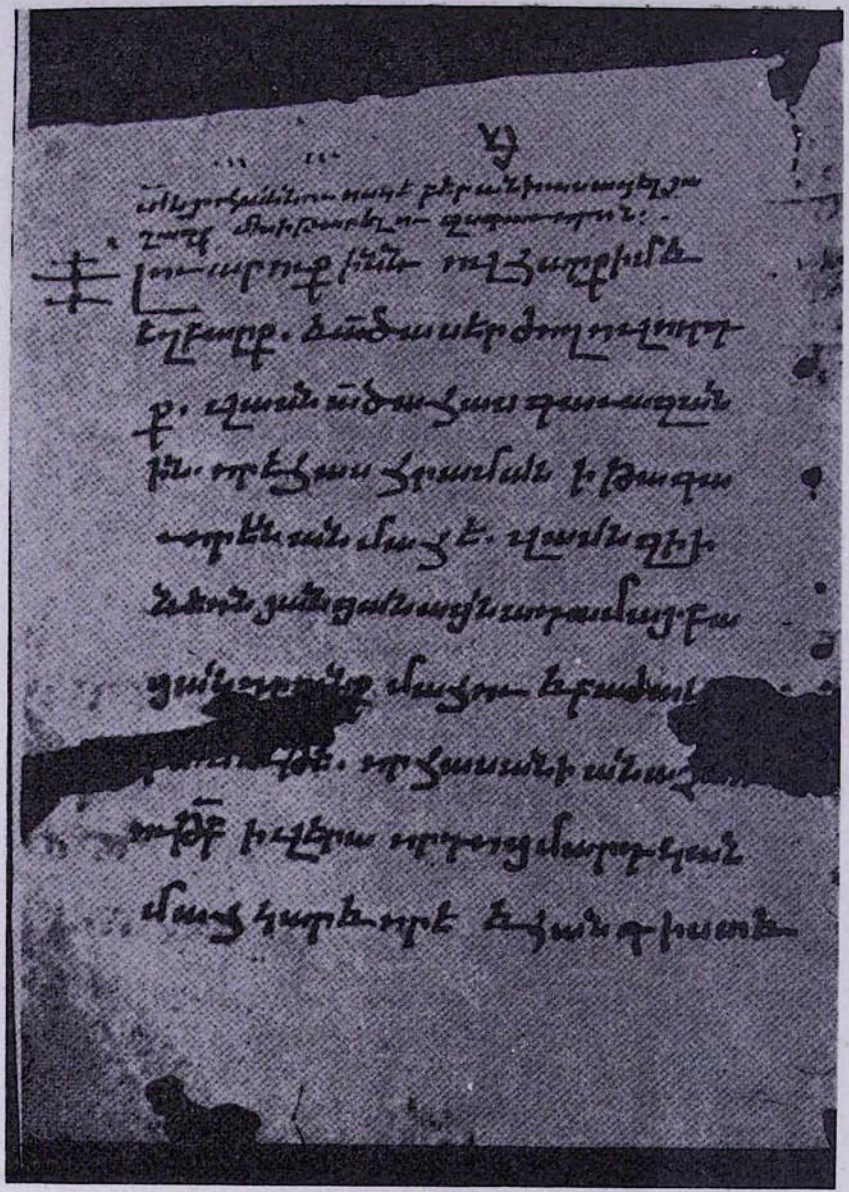

Նկար 15

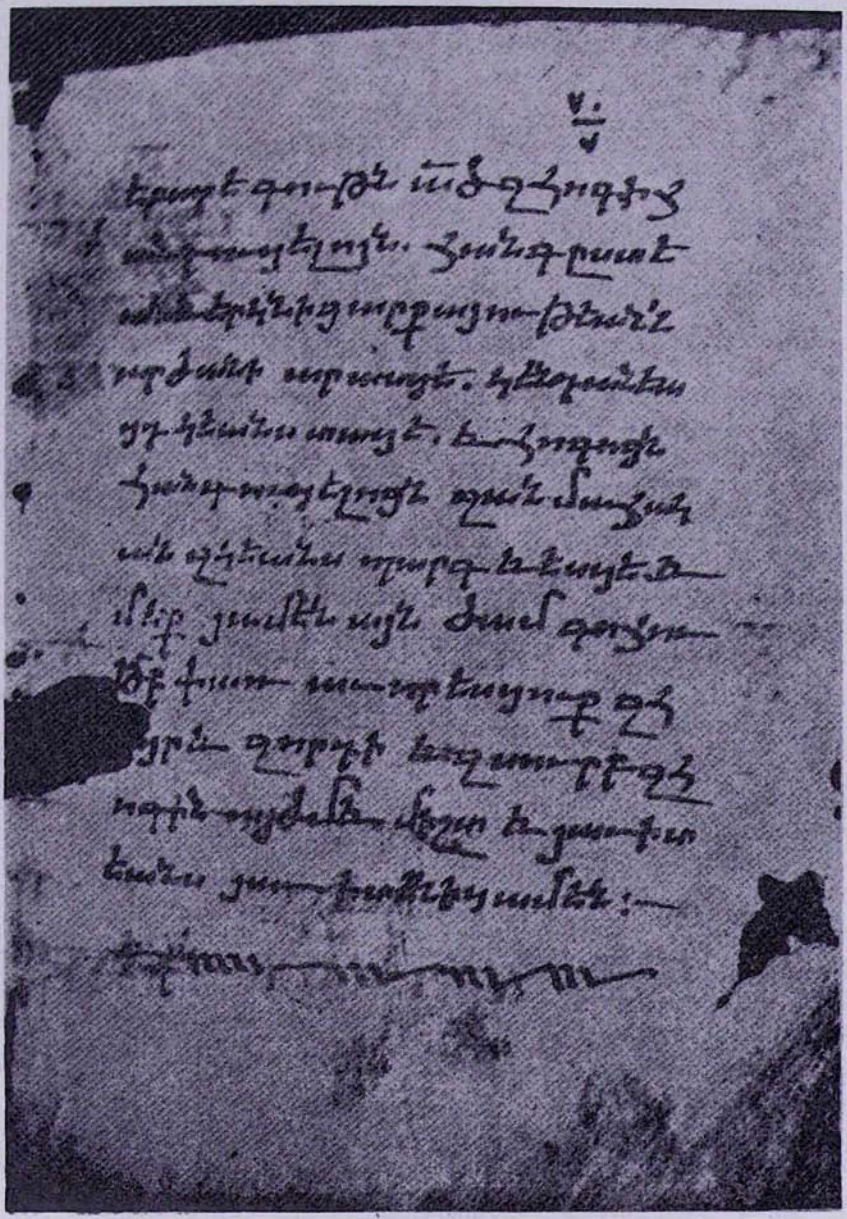

Նկար 16

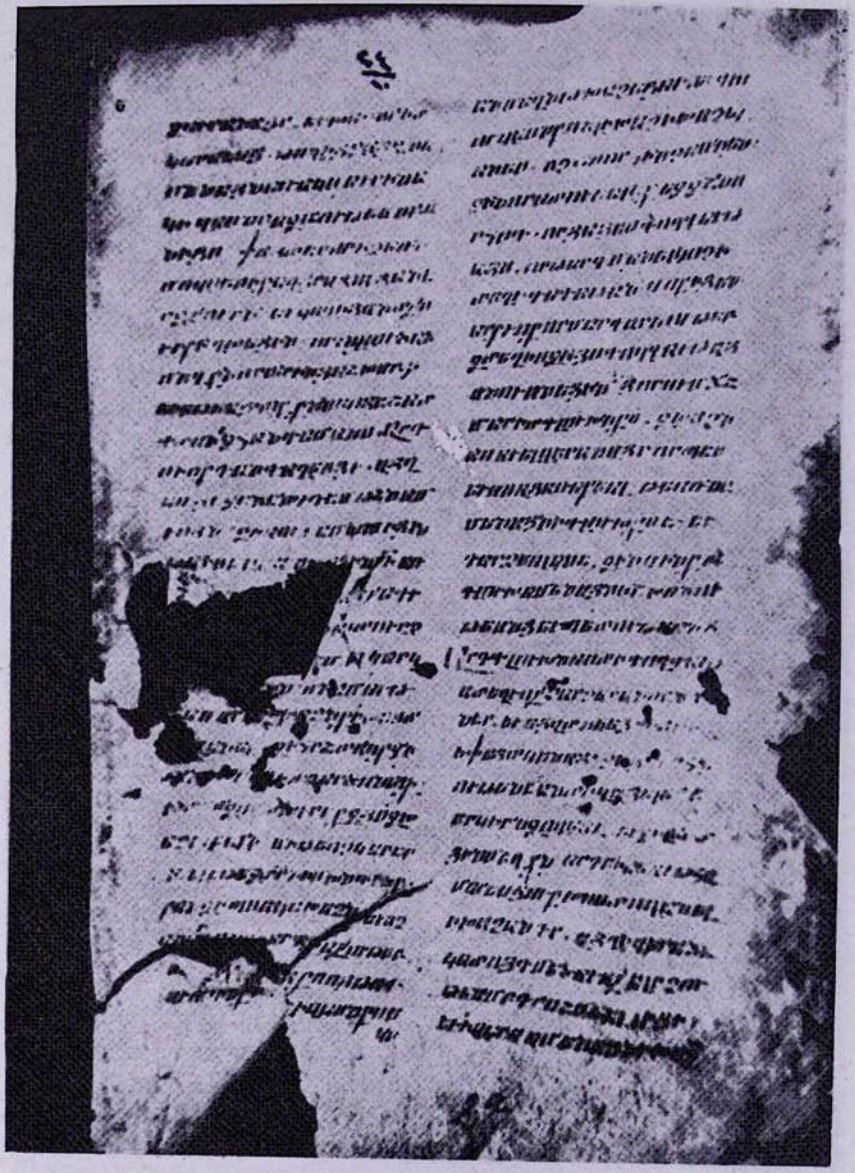

Նկար 17

Նկար 18

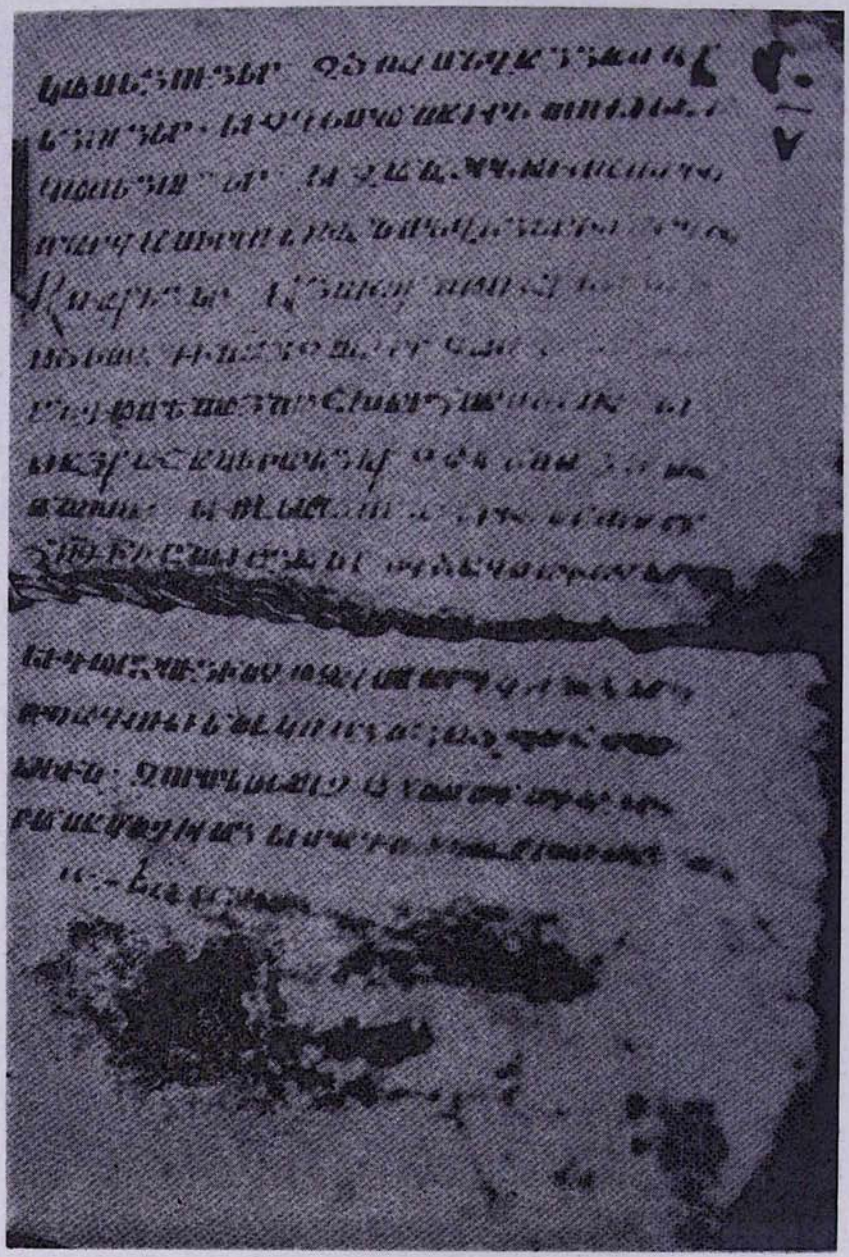

Նկար 19

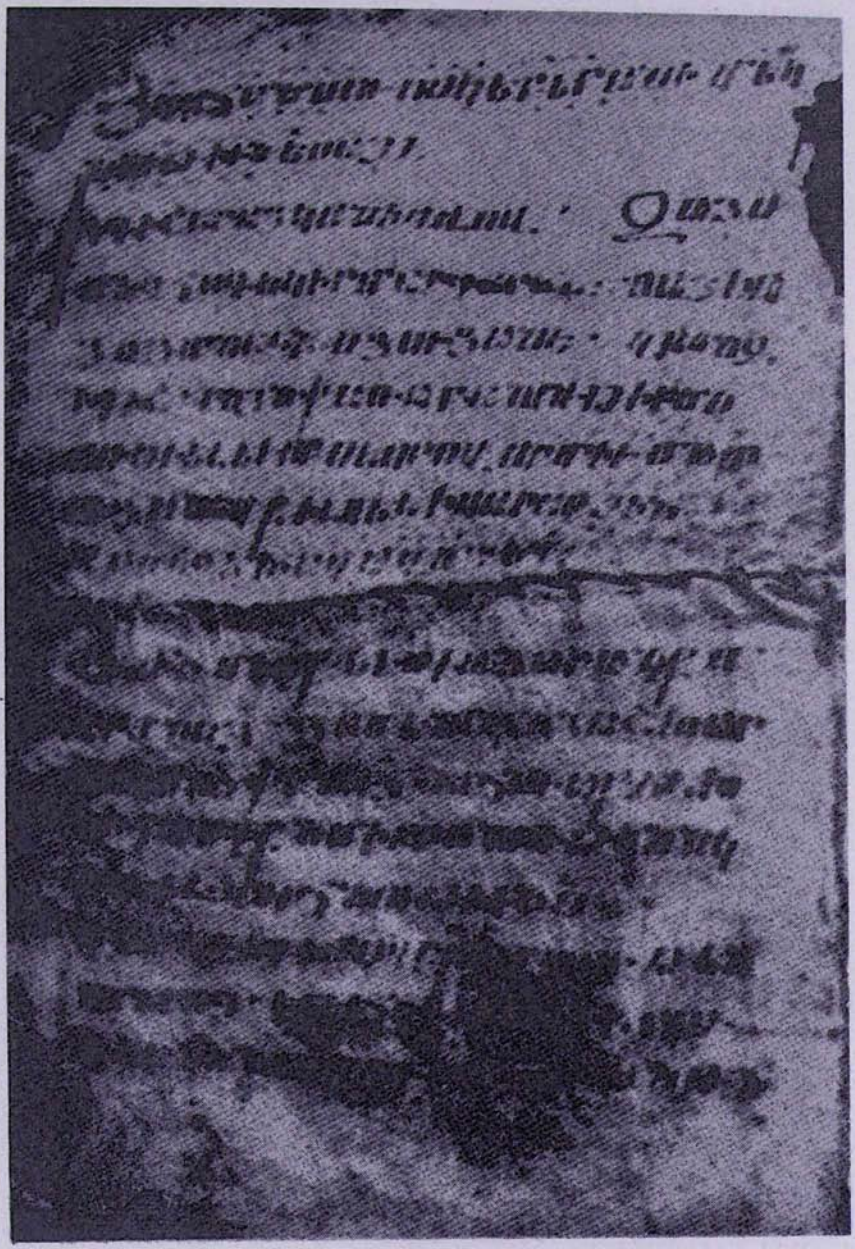

Նկար 20

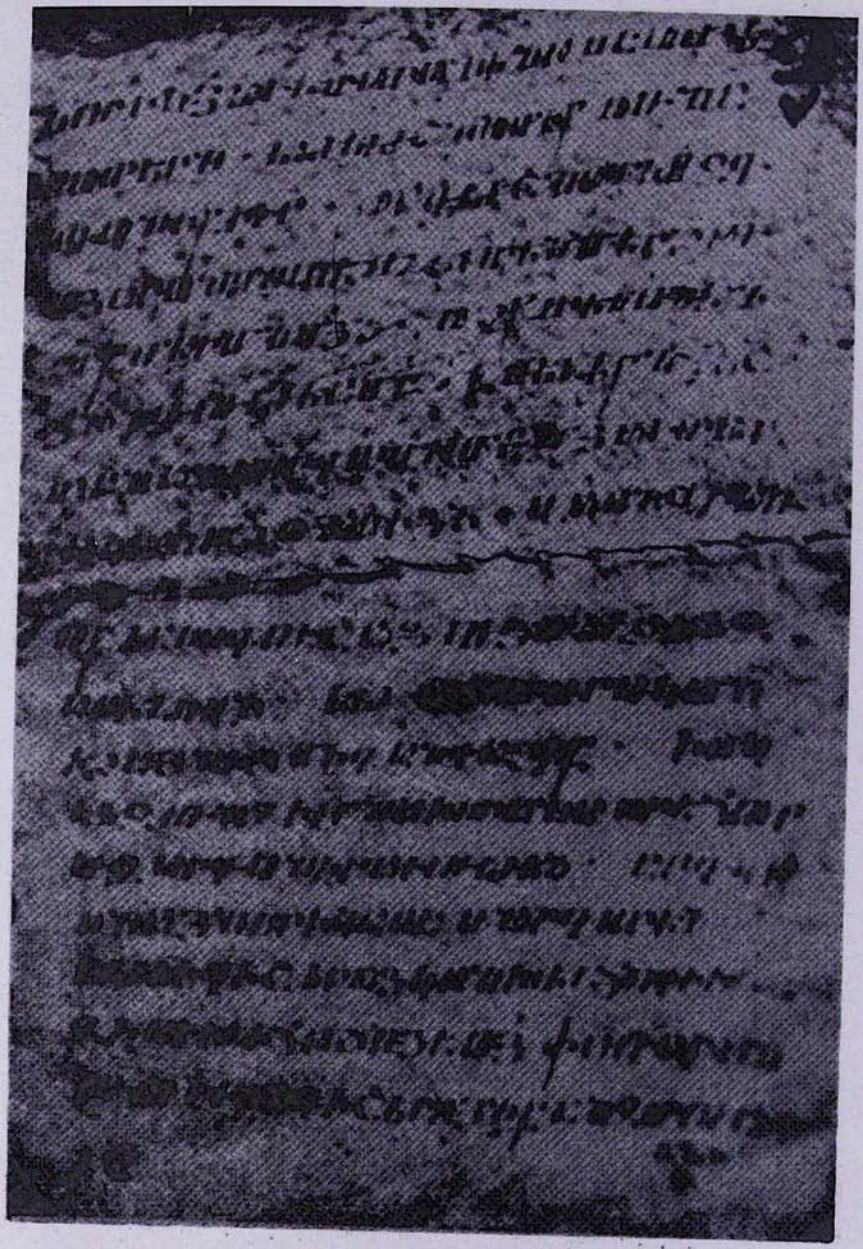

Նկար 21

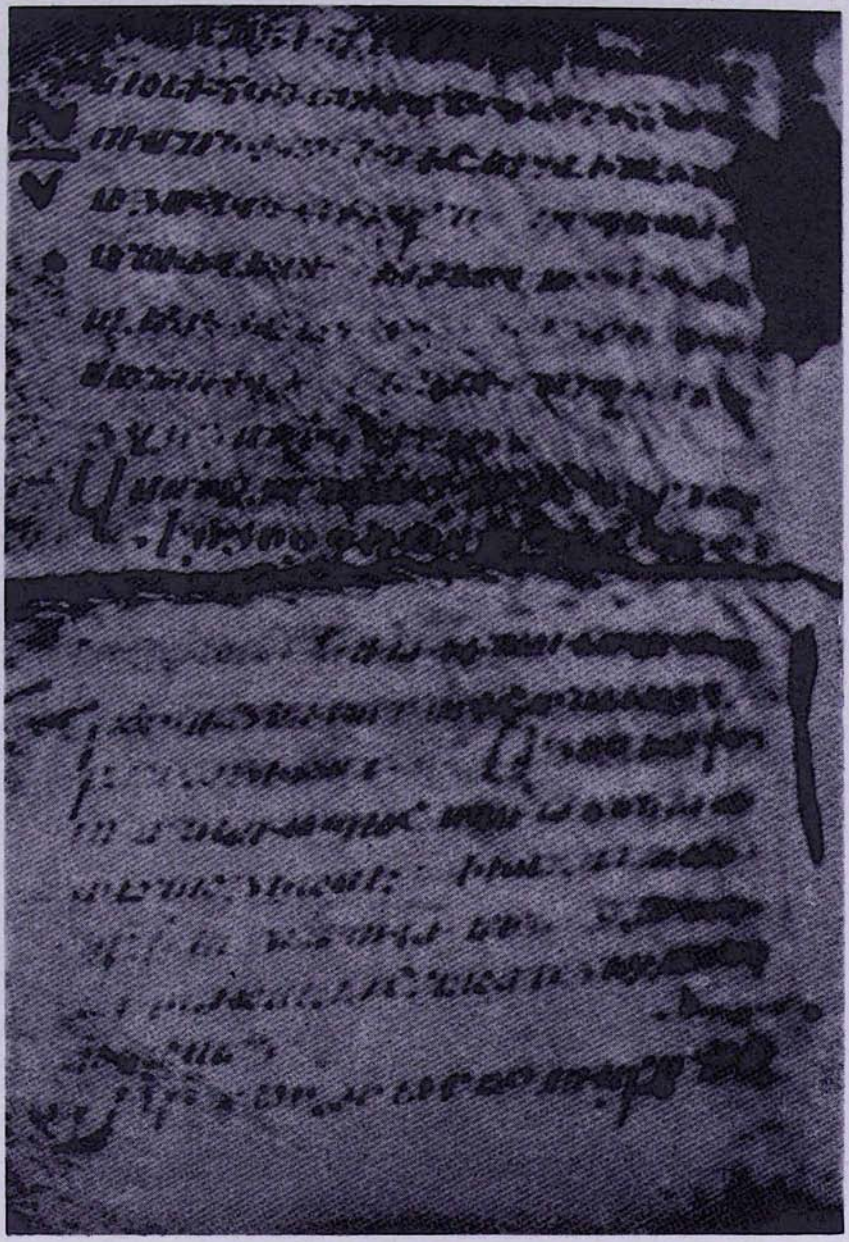

Նկար 22

Նկար 23

Նկար 24

THE FRAGMENTS OF ARMENIAN MANUSCRIPTS IN THE DAMASCUS MUSEUM

L. KHATCHIKIAN, A. MATEOSSIAN

Toward the end of the 19th century, when German scholars opened, by the special permission of the Sultan, the «treasury» in the Omayyad Mosque of Damascus, they found, among a considerable number of documents, manuscripts and fragments written in Greek, Latin, Syriac, Old French, Armenian, and other languages. Further examinations showed that the fragments of the Armenian manuscripts dated back to the 10th through 13th centuries. These fragments are now found in the National Museum in Damascus. They are parts of 13 vellum manuscripts and of an epistle written on paper. Textually they are closely associated with the Old and New Testaments, ceremonial and hagiographical books, discourse documents, and epistolary literature. A critical research on these fragments will prove to be an invaluable contribution to the study of ancient Armenian literature and the history of the Armenian language. Historical investigation bears out the fact that these fragments originally come from one of the most renowned cultural centers, namely, the Hromgla library which had been ransacked by the Mamelukes in the days of Sultan Ashraf Salah ed Din (1290-1294) and had been brought to Damascus.

Հայկական տեղաշարժեր Արեւելեան Եւրոպայի բարտէսին վրայ

Ց. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

1

Փառք տանք մեծ Թուականներուն։

Մոռացութեան տայինք թերեւս մեր անցեալը առօրեայ մեր հոգերուն մէջ, ու անտեսէինք դէպքերն ու դէմքերը, որոնք պահ-ուըտած են անցնող դարերուն ծոցը, եթէ աւեն աւեն մեզ չյայտնուէր յանկարծ հին Թուական մը եւ մեր ուշադրութիւնը չքաշէր իրեն։

Դարադարձերը, զորս հայ ժողովուրդը կը տօնէ ահա շուրջ վեց տասնեակ տարիներէ ի վեր, արդարեւ դիպուածին է որ կը պարտինք առաւելապէս։ Եւ այնուամենայնիւ անոնք բարեդէպ առիթներ եղան որ հայ ժողովուրդը իր միտքը բերէ Տառերու Գիւտն ու Սուրբ Մեսրոպը, Մեղապարտ Յակոբն ու Նարեկացին, Սասունցի Դաւիթն ու Վարդանանքը, Մխիթար Հերացին ու Սայաթ Նովան, ու շարանը երախտաւորներուն, որոնց ծննդեան ու մահուան Թուականները օրացոյցներուն մէջ կ'որոնենք հիմա՝ որպէսզի զանոնք զուգադիպեցնենք հարիւրամեակներու։

Հայ գաղութներու պատմութիւնը ինք եւս իր մեծ Թուականներն ունի՝ զորս նոյնպէս դիպուածն է որ կը յանձնէ յաճախ մեր ուշադրութեան, առանց սակայն քաջութիւն տալու մեզի որ տօնեբու վերածենք զանոնք։ Մեր այդ անհամարձակութիւնը անոր համար նախ՝ որ մեր պատմութեան ամենէն խորթ մարզն է որ կը ներկայացնեն ցարդ մեր գաղութները, մարզ, ուր հայ ժողովուրդի ճակատագիրը իր ամենէն չահեկան պահերն ապրեցաւ սակայն, զանոնք ճուլելով այն մեծ եղելութեանց չարանին, որոնք ստեղծեցին այսօրուան մեր հայրենիքը։

Մեր դաղութներու լայնատարած քարտէսին վրայ իր ուրոյն տեղն ու դերը ունեցած է նաեւ Արեւելեան Եւրոպան, ուր հայ դաղութներու պատմութիւնը կը հաշուէ իր ամենէն ուշագրաւ բջիջներէն մէկ քանին, եւ որ մեր այս տարիներուն յոբելեանական տարիներ կը յանձնէ նոյնպէս մեր ուշադրութեան։

Այդ թուականներէն ամենէն այժմէականը մեր ներկայ տարին է, 1972ը, երբ ճիշդ երեք դար կը լրանայ Տրանսիլվանիոյ հայ դաղութին կազմութենէն ի վեր Մոլդովայի հայութեան ծոցէն մեկնող կարաւաններով, որոնք պատերազմական դէպքերու ստեղծած անապահովութեան երեսէն կ'երթային Տրանսիլվանիա ապաստանիլ առժամանակ կերպով՝ այլեւս ցմիշտ մնալու համար սակայն հոն։

Հայկական Տրանսիլվանիոյ սոյն դարադարձը մեզ դրդեց ընդհանուր ակնարկ մը նետել այն կարեւոր տեղաշարժերուն վրայ, զորս կ'արձանագրեն Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութներու տարեգրութիւնները։ Առանց յաւակնութիւն ունենալու բացառիկ տուեալներ հայթայթել մեր պատմութեամբ զբաղողներուն, կը կարծենք այսուհանդերձ թարմացուցած ըլլալ պատմութեան յիշողութիւնը ինչ ինչ դէպքերու մասին, զորս կարելի չէ անջատել իր դարաւոր մատեանէն եւ որոնք պէտք է այդ մատեանին յանձնուին իրենց տրամաբանական շղթայով։

2

Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ տեղի ունեցած այս տեղաշարժերը կը բխէին նոյն այն շարժառիթներէն ինչ որ դրեթէ բոլոր դաղթերը հայ պատմութեան ընթացքին։ Իրաւ ալ՝ անոնց մէջ եւս դեր կատարեցին Հայոց ենթարկուած դժնդակ պայմանները արշաւանքներու եւ տնտեսական տաղնապներու ընթացքին, ինչպէս եւ իրենց կրած հալածանքներն ու բռնադաղթերը համապատասխան շրջաններու մէջ։

Մեր սոյն ակնարկը կը սկսի մեր իսկ հազարամեակէն, այսինքն ճիշդ այն տարիներէն, երբ հայ ուրոյն դաղթաշխարհի մը ներկայութիւնը Արեւելեան Եւրոպայի հողամասին վրայ՝ չօշափելի կը դառնայ պատմիչին համար։ Հետեւաբար հոն տեղ չեն դտներ հայ կորիղները, որոնք կազմուեր էին մերթ ընդ մերթ այս շրջաններուն զանազան կէտերուն վրայ, սկսեալ Բիւզանդական կայսրութեան օրերէն եւ տեւելու համար աւելի կամ նուազ երկար, որքան ալ անոնցմէ ոմանք զանգուածային բնոյթ կրեցին երբեմն։

Ինքնին կը հետեւի որ մեր ակնարկին մէջ տեղ պիտի գտնեն

այն հայ դաղթօճախները միայն, որոնք ծնան ու զարդացան կողք կողքի ապրելի կամ նուազ սերտ կապերը պահելով մէկզմէկու հետ, եւ որոնք մեր օրերուն ալ հասան՝ ուրոյն բջիջներ կազմած, եւ հայ կեանք պահպանած այդ բջիջներուն շուրջ, ունենալով իրենց աղօթատեղիները եւս՝ թէեւ ժամանակի ընթացքին անոնցմէ ոմանք դաւանապէս սկիզբէն իրարմէ։

Հակիրճ այս ակնարկին մէջ չեն մտներ հետեւաբար հայ գանդուածները, զորս Բիւզանդիոնի կայսրերը բերին զետեղեցին իրենց արեւմտեան սահմաններուն վրայ, եւ անոնց կարգին հայ աղանդաւորները, որոնք մեծ խումբերով բերուեցան Պալքանեան թերակղզիին մէջ։ Չեն մտներ նոյնպէս վաղպետներու եւ արհեստաւորներու կարաւանները, որոնք խումբ խումբ տարածուեցան այս շրջաններուն մէջ, Բիւզանդիոնէն անցնելով Սերպիա եւ այնտեղէն ալ Վալահիոյ երբեմնի հողը։ Եւ վերջապէս պիտի չմոռնանք հունգար հողի վրայ մատնանշուած հայ հին բջիջներուն մասին, ոչ միայն անոր համար որ անոնց մասին լրիւ տուեալներ չեն հասած մեզի, այլ որովհետեւ անոնք երկար կեանք ունեցած չեն տեւական դաղութ դառնալու համար։

3

Մեր ընդդրկած քարտէսը, իրականին մէջ, Ղրիմէն է որ պիտի սկսի՝ տարածուելով տակաւ դէպի այն ափերը, որոնք անկէ բնեցան, այսինքն Լեհաստան եւ Մոլդովա, անկէ ալ երկարելով դէպի Մունթենիա (Վալահիա) եւ Տրանսիլվանիա եւ անցնելով Դանուբի հանդիպակաց եզերքը եւս՝ Բուլղարիա, շրջան, որ Ղրիմէն չի սեպիր թէեւ, բայց մաս կը կազմէ ինքն ալ Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութներու խումբին, ոչ միայն իրրեւ անոնց պարզ հարեւանը, այլ եւ իրրեւ տեսակ մը դարաւոր «խնամին» անոնց։

Զմոռնանք նաեւ որ շրջանները, որոնց վրայ մեր ակնարկը պիտի տարածուի՝ մաս կը կազմեն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ալ։ Ի սկզբան անոնք թեմեր եղան հայ եկեղեցւոյ համար բոլորն ալ, ոմանք այդպիսին մնալով մինչեւ վերջ, ուրիշներ յափշտակուելով օտար եկեղեցիներէ այն չարաբաստիկ դարուն՝ որ ծէ.ն էր։

Դիտել տանք նաեւ որ այդ դաղութներէն ոմանք եթէ չարունակեցան սերունդէ սերունդ եւ սպառեցան ժամանակին հետ՝ ինչպէս եղաւ պարագան Լեհաստանի, Մոլդովայի եւ Տրանսիլվանիոյ հայ դաղութներուն, ուրիշներ նորոգուեցան անընդհատ՝ միշտ ղիմադիծ փոխելով, ինչպէս այդ պատահեցաւ Վալահիոյ եւ Բուլղարիոյ մէջ, որոնք աշխուժեցան որոշ պահերու։

4

Տարօրինակ թող չթուի եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղութները, գրեթէ բոլորն ալ, իրենց ծագումը կը թուադրեն Անիէն մեկնող կարաւաններէն։

Շատ ալ չարհամարհենք աւանդութիւնները, որոնց կը կրթենին անոնք, որքան ալ պատմական տուեալները շատ ժլատ ըլլան այդ կարաւաններուն ճամբան ճշդելու համար։

Ինչ որ ստոյգ է այն փաստն է թէ Անին «կործանիլ» սկսաւ ԺԱ. դարու կէսերուն, ու մահացաւ երկար հոգեւարքէ մը ետք, որ չուրջ երկու դար տեւեց։

Բիւզանդիոնէն ստացեր էր ան դաւադիր առաջին հարուածը՝ 1045 թ.ին։

Ցետոյ՝ Սելճուքները եկեր էին լրացնել աղէտը 1048–1054 տարիներու միջեւ, իրենց կատարած յաջորդական արշաւանքներով։

Ի վերջոյ, իր գոյութիւնը քարշ տալէ ետք այս կամ այն չափով երկու ամբողջ դար՝ Անին դիտապատառ կ'իյնար Մոնկոլներու հարուածին ներքեւ 1236 թ.էն սկսեալ։

Արշաւանքներու կէս թողուցածը բնութեան աղէտներն ըրին։ Երկրաշարժներն ալ արդարեւ դեր խաղացած են Անիի ճակատագրին մէջ։

Անին տարտղնեցաւ անշուշտ ամէն ուղղութեամբ։

Առաջին հարուածներուն տակ խուճապահար բազմութիւնները բնականաբար ապաստան որոնեցին մօտակայ վայրեր։ Անոնցմէ զանգուած մը, օրինակ, դնաց զետեղուիլ Գարսկաստան։

Վերջին հարուածը աւելի հեռուները քշեց Անիի կարաւանները, անոնցմէ կարեւոր մաս մը հասցնելով Աստրախան։

Տեղացի տարրերուն հետ անոնք չկրցան սակայն հաշտ ապրիլ երկար, եւ ապաստան գացին փնտռել այլուր։

Երիմն էր որ իր դռները բացաւ այն առեն անոնց, ԺԴ. դարու մուտքին։

Այնպէս որ 1299 տարին երկու դէպք կ'արձանագրէր հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ։ Այդ տարին էր նախ որ սկիզբ կ'առնէր Օսմանեան կայսրութիւնը եւ իր տիրապետութիւնը բազմաթիւ ժողովուրդներու վրայ, տառապանքի եւ մարտիրոսութեան դարաւոր շրջան մը բանալով բոլորին համար։

Ու ճիշդ նոյն տարին էր որ Երիմ կու գար զետեղուիլ հայերու մեծ զանգուած մը, որ քիչկներէն նեղուելով մեկներ էր Աստրախանէն։

Միակ աղբիւրը որ մեզ կը պատմէ Անիի կատարած սոյն ու-

դեւորութիւնը Ասորեխանէն դէպի Երիմ, յիշատակարանն է կաֆֆա գրուած եւ հետագային Նախիջեւան փոխադրուած Ցայսմաւուրքի մը, զոր տեսած է Հ. Մինաս Բժշկեան, եւ որուն արձանագրած տեղեկութեանց համաձայն, մինչ Անիի մնացորդներէն խումբեր դէպի Ջուղա, Վան կամ Սիս կը դիմէին, ուրիշ զանգուած մը գնաց հաստատուիլ Աքսերայ, Հաշտարխանի եւ Ղազանի միջեւ, այնտեղ ապրելու համար մինչեւ 1299 տարին: Այդ թուականին է որ, նեղուելով թաթարներէն, պատուիրակները դրկեցին Երիմ, Թէոդոսիայի Ծրանկ-Հիսար վայրին մէջ բնակող ճենուացի իշխանին, եւ անոր հետ համաձայնեցան գալ տեղափոխուելու համար Երիմ, ուր մէկ կողմէ կռուելով թաթարներուն հետ՝ եկան հաստատուիլ Թէոդոսիա (Կաֆֆա), Ղազարաթ, Սուրխաթ (Սոլխաթ) եւ անոնց շրջակայները, տեղափոխութիւն, որ մինչեւ 1330 թ. տեւեց: Ցիշատակարանը կը պատմէ յետոյ թաթարներուն արշաւանքները դէպի Երիմ, անոնց համակեցութիւնը ճենուացիներուն հետ մինչեւ 1468 տարին, եւ ի վերջոյ Երիմի գրաւումը Թուրքերուն կողմէ 1475 թ.ին(1):

5

Երբոր Հայերը Երիմ կ'իջնէին այդպէս խուճապով՝ ուրիշ ափեր ալ ճամբայ ելլողներ անշուշտ որ եղան նոյն Ասորեխանէն: Անոնց տարածման ուղին մեզի լրիւ ծանօթ չէ սակայն, որքան ալ աղբիւրներու մէջ հայ հետքերու կը հանդիպինք տեղ տեղ Արեւելեան Եւրոպայի զանազան կէտերուն վրայ ԺԴ. դարէն ալ առաջ: Այնուամենայնիւ զանգուածային բնոյթ պէտք չէ որ կրած ըլլայ հայ հետքերու պտոյտը նախ քան այդ դարը:

Արեւելեան Եւրոպան, իրականին մէջ, Երիմէն է որ ծագում կ'առնէ, գաղութ մը, որուն դարաւոր կեանքը չքեղ հանգրուան մըն է՝ ոչ միայն այդ կեանքին յաջորդական դրուագներուն մէջ, այլ իր բերած նպաստովը բազմաթիւ գաղութներու: Հայ հողէն հեռու ան ինքզինք վերածեր է փոքրիկ Հայաստանի մը, որ Կիլիկիոյ աւանդութիւնները շարունակեց Կիլիկիայէն ետք եւ նոյնիսկ անոր կենդանութեանը, եւ որուն ի զուր չէր որ պատշաճ տեսեր էին «Ծովային Հայաստան» (Armenia Maritima) մակդիրը(2):

---

1) Հայր Միհաս Բժշկեան, *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայն կողմանս բնակեալ ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին*, Վենետիկ, 1830, էջ 336:

2) Heyde, *Histoire du Commerce du Levant*, II, p. 172.

Արեւելեան Եւրոպան այլապէս ալ չատ բան կը պարտի Վրիմին: Նախ հոն էր որ մարզեց ան իր առեւտրական ձիրքերը: Ճենովան եղաւ անդրանիկ դաստիարակը առեւտրական իր կարաւաններուն, որոնք Արեւմուտքը Արեւելքի սիրտ կապէին չուտով:

Անկէ ստացաւ չատ բան իր հոգեկան ընդունակութիւններէն ալ: Վրիմը իր փառքի դարերուն եղեր էր մշակոյթի օճախ մը, ու իր հայաբնակ քաղաքներէն չատերը, ինչպէս Կաֆֆա եւ Սուրխաթ, վերածուեր էին լոյսի վառարաններու՝ ուրկէ աւիշ սիրտ ծծէր Արեւելեան Եւրոպան եւս:

Անկէ քաղեց վերջապէս բոլոր կարելի տարրերը սեփական բարբառի մը համար: Եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայոց բարբառը հանդիսացաւ հայ բարբառագիտութեան ուրոյն մէկ ճիւղը՝ իր առաջին օրօրոցը Վրիմն էր եղեր:

Ո՞րն է սակայն առաջինը հայ կորիզներէն, որ մարմին առաւ եւրոպական սիրտ վրայ: Դժբախտաբար կը շարունակէ միշտ անլոյծ մնալ այն աւանդութիւնը թէ Հայերը առաջին անգամ երեւցած են Քիեւ, նոյնիսկ Աստրախան խուժելէ առաջ:

Մեր բանասիրութեան մէջ յեղյեղուած աւանդութեան մը համաձայն Քիեւի իշխանները Հայերը օգնութեան կանչած են իրենց 1019 թ.ին՝ Բորիսլավ Քաջի դէմ իրենց մղած պայքարին առթիւ(3), մինչ ուրիշ աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Քիեւի մեծ իշխան Թէոդոր Դիմիթրեվիչ 1062 թ.ին դիմած է հայերուն որպէսզի դան իրեն օգնեն լեհացիներու դէմ եւ փոխարէնն՝ ազատութիւններ խոստացած է անոնց(4):

Որքան ալ սոյն աւանդութիւնները դժուար եղած է կապել պատմական վիճաստերու, ստուգուած է այսուամենայնիւ որ ուրբանական հողը անծանօթ չէր մեր նախահայրերուն: Ճիշատակուած է, օրինակ, 1251 թ.էն առաջ գրուած Հարանց վարքի մը մէջ, հայերու ներկայութիւնը Քիեւ, իսկ Ալոյիս Պիդու կաթոլիկ միսիոնարը ժէ. դարու երկրորդ կէսին հայ եկեղեցի եւ նոյն իսկ հայ եպիսկոպոս կը յիշատակէ հոն(5): Մեր բանասէրներէն ոմանք մեկ-

---

3) Հ. Գերովբէ Գուշճերեան, *Պատմութիւն Գաղթականութեան Վրիմու Հայոց*, Վենետիկ, 1895, էջ 187:

4) Բժշկեան, *անդ*, էջ 84–85: Ստեփանոս Գիւվեր Ագոնց. *Աչխարհագրութիւն չորից մասանց աչխարհի*, Բ. մաս, հատոր Բ., Վենետիկ, 1802, էջ 93: Ց. Զաւրեան, «Հայրենիք» Ամսագիր», է. տարի, թիւ 5, էջ 76:

5) Լեւոն Խաչիկեան, *Հայկական Գաղթավայրերը Ուկրաինայում* 16–17 դդ. «Գիտական Հ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի», 1954, թիւ 4, էջ 47:

նելով այն վիճաբանութիւնները, որ տեղի ունեցան Մանգերմանի անունով մեկին աւելի վայրերը կը յիշուին, մղուած են այն ենթադրութեան թէ Քիեւին է որ պէտք է ակնարկած ըլլայ Մանգերմանի վայրը(6), որ կը յիշատակուի Թէոդորոս կաթողիկոսի 1388 թ.ի Օգոստոսի 18 թուակիրը կոնդակին մէջ, ծովհաննէս եպիսկոպոսի խրատատուութեան ենթարկուած միւս հայ համայնքներու կարգին, որոնք Լվովը, Սիրեթը, Չիչովը, Կամենեցը, Լուցկան, Ալլաղէմուրը, Վլախաց երկիրը, Պոլինն ու Ընկիսալան էին(7): Նոյն այդ Մանգերմանը Աքքերմանի հետ եւս նոյնացնողներ կան(8):

Երկար տեղ վիճերու տեղի տուաւ այն հարցումը եւս թէ Սբիմէն առաջին անգամ ո՞ւր են անցած Հայերը եւ ե՞րբ: Առհասարակ ԺԴ. դարն է որ ցոյց կը տրուի երբեմն հայ կորիզներու առեղծման թուականը Արեւելեան Եւրոպայի մէջ(9): Այդ ճիշդ է՝ եթէ հայ համայնքներու վերջնական առեղծումը նկատի ունենանք այդ շրջանին մէջ: Բայց նոյնքան ճիշդ է որ այդ դարէն առաջ եւս հայ հետքեր կը մատնանշուին այդ վայրերուն մէջ ինչպէս որ ըսինք(10): Հետքեր, որոնց մի առ մի թուումը մեզ պիտի տանէր չատ հեռուները:

Պահ մը այն կարծիքը տիրեց թէ Լեհաստանէն եկած են հայերը կարիպ կողմերու համար Մոլդովայի մէջ, եւ այդ կարծիքը նոյն իսկ պատմական երկերու մէջ տեղ գտաւ(11): Հիմա սակայն այլեւս ընդունուած է այն տեսակէտը թէ երկու դաղութներն ալ մարմին առած են դրեթէ միաժամանակ, եթէ երբեք աւելի առաջ չէ կազմուած Մոլդովան(12):

Արդարեւ 1350 թ.ը, դոր աղբիւրները(13) ցոյց կու տան երբ Պոթոշանի հայ եկեղեցւոյ չինութեան տարին՝ երկու ենթադրու-

---

6) Լեւոն Խաչիկեան, Նոր նիւթեր կիեւի հայկական հին դաղութի մասին, «Խարօրիչիսխիէ սվմագի...», էջ 110-120 (ռուս.):

7) Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Կամենից, Տարեդիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռուսաստանից, վենետիկ, 1896, էջ 9:

8) Ալիշան, անդ, էջ 4: Ա. Գ. Աբրահամեան, Համառօտ ուրուագիծ Հայ գաղթավայրերի պատմութեան, հատոր Ա., Երեւան, 1964, էջ 335:

9) Բժշկեան, անդ, էջ 86:

10) Բժշկեան, անդ, էջ 85, 104: Ի. Պ. Կրիպյակեվիչ, Լվովի Հայ գաղութի Սկզբնաւորման Հարցի Շուրջ, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 164 (ռուս.):

11) N. Iorga, *Patru Conferinti*, 1929, p. 90-91.

12) Նոյնը:

13) Բժշկեան, անդ, էջ 209:

թիւն հիմնիվայր կ'ընէր մէկէն: Հաստատելով հայ համայնքի մը ներկայութիւնը Մոլդովայի այդ քաղաքին մէջ յիշեալ թուականէն առաջ՝ ան հերքեց, առաջին հերթին, այն կարծիքը թէ Մոլդովայի հայերը սերած են Լեհաստանի գաղութէն, երբ այդ դարու կէսերուն այս գաղութը դեռ ինքը չկար:

Միւս վարկածը, զոր նոյն այդ թուականը կու գար ջրել՝ յաճախ յեղյեղուած այն կարծիքն էր թէ հայերը Մոլդովա հրաւիրուեցան տեղւոյն իշխաններուն կողմէ: Պոթոշանի հայ եկեղեցին փաստ մըն էր ինքնին որ հայեր վաղուց ներկայ էին Մոլդովայի մէջ երբ Դրագոշ–Վոդա 1352 թ.ին հիմը կը դնէր Մոլդովական իշխանապետութեան: Շատ իրաւացի էր Նիքոլա Եորկան երբոր կը պնդէր թէ իրրեւ հիւրեր չեկան հայերը դէպի Մոլդովա, այլ իրենք իսկ մաս առին իշխանապետութեան ստեղծման մէջ(14):

Աւելցնենք որ պարապան տարբեր չի ներկայանար նաեւ Լվովի համար: Այնտեղ Հայեր յիշուած են նախ քան 1356 տարին, երբ Մեծն Կազիմիր նոր կը սարքէր հոն իր իշխանութիւնը(15):

Երկու դաղթօճախներ քով քովի մարմին կ'առնէին այսպէս միեւնոյն դարուն իրարմէ անկախ, երկուքն ալ նոյն Քրիմէն բխելով:

Զանգուածային առաջին տեղաշարժն էր որ տեղի կ'ունենար դէպի եւրոպական ափ, եթէ Արեւելեան Եւրոպայի տեղաշարժերու չարքին մէջ չներմուծենք նաեւ Հայոց խուժումը դէպի Քրիմ ատկէ շուրջ կէս դար առաջ:

6

Սխալ չէ ըսուած թէ առեւտուրի հայ կարաւաններն էին որ աշխարհէ աշխարհ իրենց դեղերումներուն միջոցին հայկական կոլիզներ կը ստեղծէին իրենց ճամբուն վրայ: Եւրոպան Ասիոյ կապող առեւտրական մեծ ճանապարհները՝ որոնք երկար ատեն Լեհաստանի, Մոլդովայի եւ Վալահիոյ մէջէն կ'անցնէին՝ ծանօթ էին հայ կարաւաններուն, որոնց ամէն մէկ կանգառը իրենց ճամբուն

---

14) N. Iorga, *Choses d'Art Arméniennes en Roumanie*, 1935, p. 6.
N. Iorga, *Patru Conferinti*, p. 90. N. Iorga, *Sur l'Origine des Arméniens de Roumanie*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 907–910:

15) Ց. Զուրեան, «Հայրենիք ամսագիր», է. տարի, թիւ 5, էջ 76–78: Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան*, Բ. հտր., Գահիրէ 1955, էջ 381–382:

վրայ տօնավաճառները կը ստեղծէր իսկոյն։ Անոնք ստիպուած էին բոլոր այդ կէտերուն մնայուն հանգրուաններ պահել, որոնք չէնցան ժամանակին հետ։ Տօնավաճառները, այդպէսով, քաղաքներու կը վերածուէին տակաւ, ու հայկական կայքերը կը դառնային կորիզը համայնքներու, որոնց ծոցին մէջ աղօթատեղիներ ալ մարմին կ'առնէին երթալով ու անոնց չուրջ՝ հայ կեանք։

Ռումէն կարկառուն պատմաբանները, ինչպէս Պոկտան Հաժոէու(16), Քսենոփոլ(17), Եորկա(18), Փանայիթէսքու(19), զբաղած են այդ կարաւաններով եւ անոնց կատարած բացառիկ դերով Արեւելեան Եւրոպայի տնտեսական յարաբերութեանց մէջ Արեւմուտքի ու Արեւելքի միջեւ, դեր, որ բացառիկ էր ոչ միայն իր ապրանքներու փոխանակութիւնը ընդմէջ երկու հեռաւոր աշխարհներու — այլ եւ այն դժուարութիւններով, որոնց կ'ենթարկուած էր յաղթել։ Եթէ առեւտուրը երկրէ երկիր՝ արկածախնդրութիւն մըն էր այն օրերուն, հայ կարաւանները զայն դիմադրաւելու ճիրքը ունէին։ Եթէ այլազան երկիրներ ման եկող այդ կարաւաններէն կը պահանջուէր ծանօթութիւն խայտաբղէտ բարբառներու եւ լեզուներու՝ Հայերը այդ ասպարէզին մէջ ալ մրցորդ չունէին։ Վկայ՝ բախումները զորս կ'ունենային իրենց ճամբուն վրայ ասպատակներու հետ, ինչ որ կը ստիպէր զանոնք բազմաթիւ խումբերու չարանով մը անցնիլ տեղէ տեղ։ Վկայ՝ ներկայութիւնը կարաւաններուն մէջ այլազան լեզուներու տեղեակ մարդոց, որոնք սուրհանդակի, նոյնիսկ դիւանագիտական գործակալի դեր ալ կը կատարէին այս կամ այն պետութեան համար(20)։

Արդ, հայկական այդ կարաւաններուն կը վերագրուի առաջին քաղաքներուն կազմութիւնը Մոլդովայի մէջ։ Շատ է գրուած Մոլդովայի այն հօթը քաղաքներուն մասին, որոնք իրենց կազմաւորումը կը պարտին առեւտուրի այդ հայ կարաւաններուն, որպէսզի կարելի ըլլար անդամ մը եւս անդրադառնալ մանրամասնութեանց։ Որքան ալ տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպով կը կազմեն հօթը քաղաքներու այդ ցանկը, բոլորն ալ այդ ցանկին մէջ կը

---

16) B. P. Hasten, «Arhiva Istorica», 1865, I, p. 131.

17) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II, p. 251.

18) N. Iorga, *Une Parallèle Historique*, dans le «Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine», 1913, p. 233.

19) Փ. Փ. Փաւայիթ-Էսքու, *Լհհ ճանապարհորդներ ռումէն երկիրներու մէջ*, 1930, էջ 6-7 (ռում.)։

20) Wladyslaw Lozinski, *Patrycyot i Mieszanstmo* Lwowskie w XVI i XVII wieku, 1912, Lwow, p. 265-306.

դեռեղեն անվրէպ Սուչավան, Եաղը, Գոթշանը, Վասլուլը եւ Ռոմանը, հինգ քաղաքներ, որոնց վրայ կրթնցուց Մոլդովան իր բարգաւաճումը(21):

Մոլդովայի առաջին իշխանները՝ հայեր ունեցեր էին իրենց երկրին մէջ՝ պետութիւն ստեղծած ատեն: Իրենց յաջորդները աւելի հոծ թիւով հայերու կարիք ունեցան բարօր դարձնելու համար իրենց երկիրը: Այս անգամ արդէն անոնք հայեր կանչեցին հարեւան Լեհաստանէն ալ: Ռումէն ժողովուրդի պատմութիւնը յականէ անուանէ կը յիշէ այդ իշխանները՝ չղլանալով մանրամասնութիւններ ալ:

Այսպէս՝ ան կը յիշատակէ Ալեքսանդրու Բարի իշխանը, որ ոչ միայն հայ եպիսկոպոսութիւն մը հաստատեց իր մայրաքաղաքին՝ Սուչավայի մէջ 1401 թ.ին(22), այլ քանի մը տարի յետոյ, 1407 թ.ին, Լեհաստանէն հայեր հրաւիրեց Մոլդովա՝ առանձնաշնորհումներ ալ տալով անոնց(23), իսկ 1418 թ.ին 3000 հայ ընտանիքներ դեռեղեց Մոլդովայի 7 քաղաքներուն մէջ(24):

Հետագային ռումէն ուրիշ իշխաններ եւս, ինչպէս Փեթրու (1451–7 թթ.), Շթեֆան Մեծ (1457–1504 թթ.), Պոկտան Գ. (1504–1517 թթ.) եւ Փեթրու Ռառեշ (1527–1538 եւ 1541–1546 թթ.), նոր բանոր արտօնութիւններով պիտի քաջալերէին հայերու դաղթը դէպի Մոլդովա(25):

Ամէն պարագայի մէջ դանդուածային նոր թափանցման մը կերպարանքն առին հայ կարաւաններու ստեղծած կորիզները հարեւան զոյդ երկիրներու մէջ, տեսակ մը տեղաշարժ դծելով Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսին վրայ:

---

21) Engel, *Geschichte der ungarischen Reiches*, 1804. Halle, IV. 2. p. 108.
A. D. Xenepol, *Istoria Românilor*, II. Iazi, p. 25[illegible].
B. P. Hasden, *Etymologicum Magnum Romaniae*, II, p. 1697.
Papadopel-Callimache, *Նօթ մը Գոթշան քաղաքի մասին*, 1887, էջ 10 (ռում):

G. Pray, *Dissertationes historico-criticae*, Vindaborne, 1775, cap. XI. p. 170.
Luigi Maria Pidou, *Breve relazione...*, (N. Iorga, *Studii si documente*, I-II, p. 439).

22) Փ. Փաշայիքէսեան, *Ալեքսանդր Բարի Իշխանին Հրովարտակը Սուչավայի Հայ Եպիսկոպոսութեան համար*, 1935, էջ 4–5 (ռում.):

23) Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, II, p. 95.
24) G. Pray, *Ibid*, p. 170.
25) Wichenhauzer, *Moldowa*, Wien, 1862, p. 68.

7

Թուրքին մուտքը պատմութեան թատերաբեմէն ներս՝ ինչպէս ըսինք՝ բացառապէս ճակատագրական պիտի ըլլար հայ ժողովուրդին համար, սկսեալ նոյնինքն Օսմանէն, որ հիմնադիրը հանդիսացեր էր նոր կայսրութեան: Ան եւ իր յաջորդները, իրենց յաղթական արշաւին առեն դէպի Եւրոպայի դռները, կը կոխոտէին ազգեր ու ցեղեր, զանոնք քշելով յաճախ իրենց առջեւէն: Հայն ալ տեղահան կ'ըլլար չէնցնելու համար դրաւուած նոր երկիրները, ու կենդանութիւն պարզեւելու համար կայսրութեան առաջին մայրաքաղաքներուն, որոնք Պրուսան եւ Խոիրնէն էին եղեր:

Բայց Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտն էր որ պիտի կատարէր ամենէն վճռական դերը, ինչպէս ուրիշ ազգերու եւ երկիրներու՝ նոյնպէս հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ: Ան իր կայսրութեան նոր մայրաքաղաքը չէնցնելու համար Հայերու եւս կարիք ունեցեր էր: Պատմութեամբ զբաղողներուն ծանօթ են իր փորձերը յոյն տարրին կողքին՝ Հայեր եւս դետեղելու համար իր փայթախթին մէջ, փորձեր, որոնց յիշատակութեան լայն տեղ տուինք «Պոլսոյ եւ իր դերը»ին նուիրուած մեր հատորներուն ընթացքին(26): Այստեղ նոթենք այսքանը որ եթէ Ֆաթիհ Սուլթանին ահաւոր մուտքը Պոլիս՝ սարսափի մատնեց ճենովական ափի վրայ տուն-տեղ եղած Հայերը եւ անոնցմէ մաս մը ապաստան դնաց փնտռել հիւսիս՝ դէպի Դնուրի ափերը, փոխարէն իր կայսրութեան ուրիշ վայրերէն ան հայեր տեղափոխեց Պոլիս: Այդ օրերէն կը թուագրուին «Օխտը Օտալար»ները, որոնք Պոլսոյ առաջին հայ թաղերն եղան, թաղեր որ «ալթը ճէմաաթ» անունով եւս յիշատակուած են(27):

---

26) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 413:

27) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, *Աչխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աչխարհի*, Մասն Բ., հատոր Զ., Վենետիկ, 1804, էջ 115–116:

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2154:

Արշակ Ալպոյաճեան, *Երեք դարու պատմութիւն Պալըրու Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ*, 1931, էջ 115–116:

Հրաչեա Ասատուր, *Ընդարձակ օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի*, 1901, էջ 81–82:

Գ. Հինասէր, «Բազմավէպ», 1928, էջ 210:

Գ. Ապահեան, «Շողակաթ», 1954, էջ 70–71, 92:

Իսկ Սրբիի դրաւումը 1475 թ.ի Ֆաթիհի զօրքերուն կողմէ՝ առիթ տուաւ սարքելու մին այն ահաւոր բռնագաղթերէն, որոնց ենթակայ եղած են Հայերը իրենց պատմութեան ընթացքին ի վառս մեծ նուաճողներու։ Ժամանակակից աղբիւրներ զարհուրելի դոյներով կը ներկայացնեն պարագաները, որոնց մէջ տեղահան եղան Սրբիի հայերը Պոլիս բերուելու համար բռնի եւ չէնցնելու համար Օսմանեան կայսրութեան նոր մայրաքաղաքը(28)։

Արեւելեան Եւրոպայի Հայերը տագնապի պիտի մատնուէին Ֆաթիհի յաջորդին՝ Բայազիդ Բ.ի օրով ալ։ Բայազիդ ինք եւս կանգ պիտի չառնէր իր նախորդին աշխարհակալութեան մոլուցքին մէջ, եւ երբ 1484 թ.ին կը դրաւէր Քիլքիան ու Աքքերմանը՝ այդ քաղաքներէն Հայեր պիտի տեղափոխէր այլուր, անոնցմէ մաս մը հասցնելով մինչեւ իր մայրաքաղաքը(29)։

Օսմանեան երկու սուլթանները Արեւելեան Հայոց քարտէսին վրայ կ'արձանագրէին այսպէս երկու նոր տեղաշարժեր, անչքացնելով երկու հայ չէն օճախներ՝ որոնք Կաֆան ու Աքքերմանն էին եղեր։

Ց. Ձ. Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, Ա., 1965, էջ 195–206։

Եվլիա Զելեպի, *Սէյահաթնամէ*, Ա., էջ 128։

Օսման Էրգին, «Բէսիմլի քարիհ մէճմասը», 1948, թիւ 4, էջ 2352–2366։

28) Գրիգոր Վ. Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1915, էջ 12 եւ 125։

Բժշկեան, *անդ*, էջ 339–340։

Ց. Քիւրտեան, *Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու*, «Բազմավէպ», 1957 Մարտ–Ապրիլ։

Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 79–90, 144–149, 449–497։

Գրիգոր Մարգարեան, «Ժամանակ», 1911, թիւ 753, 757, 761, 763, 765։

Արշակ Ալպօյաճեան, «Բիւզանդիոն», 1911, թիւ 401–404, 408–409, 412–415, 417–418, 420–421, 424–425։

Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 412–413։

Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2185։

Հրաչեայ Աճառեան, *Քննութիւն Պոլսահայ բարբառի*, 1941, էջ 24։

Լեւոն Խաչիկեան, *Ծն. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանները*, Երեւան, 1958, էջ 389։

29) Գէորգիս Սփանցիս, *Քրոնիկոն*, Պոս, 1838, էջ 308։

Սիմէոն Լեհացի, *Ուղեգրութիւն*, էջ 346։

8

ԺԶ. դարը ուշադրաւ տեղաշարժեր ցոյց չի տար Արեւելեան Եւրոպայի հայ քարտէսին վրայ։ Երկիրները, ուր զետեղուած էին հայերը՝ այդ դարուն ենթակայ չեղան բացառիկ վերիվայրումներու, դանոնք եւս չփոթութեան մատնելու համար։

1549 թ.ին դաղթականութիւն մը կը յիշուի միայն, որ Նախիջեւանէն, Շոռոթէն եւ Կարբիէն կու դայ դէպի Բուլղարիա, զետեղուելու համար Շումէնի շրջանին մէջ(30)։

Ճիշդ է որ մեծ տաղնապներէ յետոյ խուճապի կը մատնուին ժողովուրդները։ Այդպէս չեղաւ սակայն 1551 թ.ին Մոլդովայի մէջ։

Այդ տարին էր որ Ռումանիոյ հայ գաղութի պատմութիւնը կրօնական անհանդուրժողութեան միակ դէպքը արձանագրեր էր։ Հոդեկան հաւասարակշռութենէ զուրկ իշխան մը, Շթեֆան Ռառեշ, զոր սեւ դիծերու մէջ կը ներկայացնէ ռումէն ժողովուրդի պատմութիւնը ինքն իսկ, հայերու դէմ հալածանք հանեց զանոնք ուղղափառ դարձնելու պատրուակին տակ՝ բայց առաւելապէս ասոր տալու համար հայ եկեղեցիներն ու հայ ունեւորները, հալածանք, զոր այնքան կենդանի դոյներով կը պատմէ ականատես հայ տաղասացը, Մինաս Թոխաթեցի։ Ճիշդ է որ նախճիրներու ենթարկուեցաւ հայ տարրն այդ առթիւ և քանդուեցան Սուչաւայի, Եաշի, Գոթոշանի, Ռոմանի, Վասլույի, Սիրէթի եւ Հոթինի հայ եկեղեցիները, սակայն կարճ տեւեց Հայոց խուճապը, որուհետեւ մոլեգնած իշխանը ինքն իսկ սպաննուեցաւ տարի մը յետոյ իր իսկ պոյերներէն, եւ հայերը ուրիշ հոդ չունեցան բայց եթէ վերականգնել իրենց վնասուած անտեսութիւնները, վերաշինել իրենց քանդուած եկեղեցիները եւ սպասել նոր աղէտներու, որոնք պիտի չուշանային(31)։

9

Գահեր եղած են մեր անցեալին մէջ՝ երբ ճակատագիրը բացառապէս անողոք հանդիսացած է հանդէպ հայ ժողովուրդին։

---

30) Բուլղարիոյ զանազան քաղաքներու մէջ հայերու զետեղման մասին տեսնել Ներսէս Գասապեանի, Ազա Մարկոսի, Սարգիս Փաչաճեանի եւ Ց. Գիւրտճեանի յօդուածները «Էջմիածին»ի, Սօփիայի «Երեւան»ին եւ այլ պարբերականներու կամ տարեգիրքերու մէջ (*Մասիս*, *Վէմ*, *Հայրենի Տարեցոյց*, եւայլն)։

31) Մինաս Թոխաթեցի, *Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն* (Հ. Ներսէս Ակինեան, *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ*, 1921, էջ 85–114)։

Զայն զգեստնած է մէկէ աւելի հարուածներու տակ։ Այդ պահերէն մէկը Հայուն վիճակեցաւ ժէ. դարու մուտքին։

ժէ. դարը աղէտներով բացուեցաւ արդարեւ հայ ժողովուրդին համար։ Երեք մեծ պատուհասներ, եռեւէ եռեւ, անգամ մը եւս տարտղնեցին զայն, եւ խառնակեցին Արեւելեան Եւրոպայի հայոց քարտէսը եւս։

Առաջինը այդ պատուհասներէն, ձեալալիներու խլրտումներն էին, որոնք, 1598 թ.ին եղած եւրոպական ափէն, տարածուեցան բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ, իրենց սարսափներուն ենթարկելով հայը՝ն ալ(32)։

---

32) Դաւրիժեցի, *անդ*, էջ 79–92, 145։

Դարանաղցի, *անդ*, էջ 13–14, 24–27, 37–38։

Ստեփաննոս Թոխաթեցի (*Հինգ պանդուխտ տաղասացներ*), էջ 122։

Ղազար Թոխաթեցի (*անդ*, էջ 215)։

Յակոբ Թոխաթեցի (*անդ*, էջ 173)։

Ալիշան, *Հայապատում*, 1901, Գ., էջ 315–322, 608–610։

Ազարիա Սասնեցի (Հ. Ներսէս Ակինեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», էջ 325–337)։

Եբիմիա Չելեպի Քէօմիւրճիեան (*Գաւմուքիւն համառօտ 400 տարւոյ օսմանցւոց Թագաւորացն*, ձեռագիր Մատենադարան թիւ 1675, թղթ. 83–99)։

Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2305–2307։

Զամչեան, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 556–561։

Սիմէոն Լեհացի, *Ուղեգրութիւն* (տպ. Հ. Ներսէս Ակինեան, 1936, էջ 188–189)։

Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի, *Օսմանեան պատմութիւն*, Ա., էջ 482։

Ֆիլաթիպ Չելէպի, *Ֆէզլէքէ*, էջ 143 (թրք.)։

Նայիմա, *Երկեր*, Ա., Գ. տիպ, էջ 237–238 (թրք.)։

Ամասեալը Ապտի Ջատէ Հիւսէին Հիւսամէտտին, *Ամասիա Թարիհի*, 1927, էջ 341 (թրք.)։

Շէմսէտտին Սամի, *Գամուս իլ Ալամ*, Գ., 1891, էջ 1827 (թրք.)։

Ա. Ս. Տվերիտինովա, *Ապստամբութիւն Քարա Եազըճը Տէլի Հասանի*, Մոսկուա, 1946, էջ 340 (ռուս.)։

Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., 1946, էջ 229–236։

Ե. Ճ. Սիրունի, *Ձեալալիներու չարժման ընկերային եւ քաղաքային երեսները ըստ հայ աղբիւրներու* (ռուս.)։

Ն. Մովսիսեան, *Ջալալիք կամ Ձէլալիներ*, «Սիոն», 1958, էջ 152–156։

Արշակ Ալպոյաճեան, *Գաւմուքիւն Հայ Կեսարիոյ*, Բ., էջ 594–600։

Ե. Ս. Աճառեան, *XVII դարի ազատագրական չարժումներն Արեւմըտեան Հայաստանում*, 1961, էջ 21–27։

Երկրորդ աղէտը Շահ Աբբասի արշաւանքն էր 1604 թ.ին։ Ան առաւելապէս աղէտալի եղաւ հայ շրջաններուն համար, դէպի Պարսկաստան տեղահան ըրաւ հայ զանգուածներ, եւ խուճապահար փախուստի մատնեց բռնագաղթէն ճողոպրածները(33)։

Արշաւանքներուն պակաս թողածը այս անգամ ալ համատարած սովը լրացուց, 1606–1610 թուականներուն աւեր ու մահ սփռելով բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ(34)։

Այնպէս որ ահաւոր աղէտներ եղան երեքն ալ հայ ժողովուրդին համար, ու առիթ տուին զանգուածային նոր տեղափոխութիւններու, որոնց հետեւանքը կրեց նաեւ Արեւելեան Եւրոպան։

Այսպէս՝ խուճապային փախուստը, որ ամայացուց Փոքր Ասիան, կանգ չառաւ Պոլսոյ մօտեցած ատեն։ Ձիշդ է՝ հայութեան ստուար զանգուածներ զետեղեց անոր մօտակայ շրջաններուն մէջ եւ առիթ դարձաւ որ Հայու նոր օճախներ ստեղծուին Մարմարայի ղոյդ ափերուն մօտ(35)։

Բայց տեղաշարժը ան մղեց աւելի առաջ։

Աբդաբեւ անկէ կը թուադրուին բազմաթիւ հայ բնիկներ Պալքաններու մէջ։ Շահ Աբբասի արշաւանքէն ետք, 1606–1607 տարիներուն, համայնքներ մարմին կ՚առնեն, օրինակ, բուլղարական Թրնովա, Վառնա, Թազկրատ, Շումէն եւ Փրովատիա քաղաքներուն մէջ, մինչ Ձելալիներու ստեղծած չփոթութիւնները Հայեր պիտի քշէին մինչեւ Փլովտիվ։ Պելկրատ գացող Հայեր եւս պիտի ըլլային։ Փախստականներու ալիքները կը հասնէին միւս կողմէ մինչեւ Վալահիոյ եւ Մոլդովայի հայաշատ քաղաքներուն(36)։

---

33) Դաւրիժեցի, *Դիրք պատմութեանց*, էջ 26–39, 43–57։
Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 236–263։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2296–2298։

34) Առաքել Դաւրիժեցի, *անդ*, էջ 79–92, 632–636։
Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 263–266։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2306–2307։

35) Դարանաղցի, *անդ*, էջ 69։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2370–2372։
Բարգէն Կաթողիկոս, *Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի*, էջ 35։
Տաշեան, *Ցուցակ ձեռագրաց Վիեննայի կայս. Մատենադարանի*, էջ 14։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2305։

36) Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 68–69։

Նոյն այդ ժէ. դարուն Արեւելեան Եւրոպայի Հայերը այլապէս ալ նշանակ պիտի դառնային այնպիսի տպաղնաղներու, որոնք պիտի ցնցէին դարաւոր կապերը գաղութէ գաղութ, եւ առաջին հերթին լեհահայոց ու Մոլդովայի Հայերուն միջեւ, երկու գաղութներ, որոնք ամբողջ երեք դար սերտ կապեր ունեցեր էին այլազան մարզերու վրայ:

Առաջինը այդ տպաղնաղներէն լեհահայ գաղութի ծոցին մէջ պայթած դաւանական փոթորիկն էր:

Շատ ծանօթ է Նիկոլի անուան հետ կապուած մեծ ողբերդութիւնը որպէսզի կարիք ըլլար մանրամասնութեանց դիմել: Բաւնք միայն որ այդ եղկելի անափառը պիտի չյաջողէր իր չահատակութեանց մէջ եւ լեհահայերու դաւանափոխութիւնը դուցէ չառնէր իր չարաշուք ընթացքը՝ եթէ հայ հոգեւոր վերին իշխանութիւնները աչալուրջ մնացած ըլլային:

Պէտք է ըսել որ ժողովրդական խաւերը աւելի զգաստ եղան Լվովի հայ թեմին մէջ, ու երկար ատեն թումբ կանգնեցան իրենց դաւանանքին դէմ սարքուող դաւերուն, այն ատեն միայն տեղի տալով՝ երբ իրենց դէմ դատն հալածանքն ու բռնի ուժը:

«Բռնի մուքիւն»ը միակ ճիշդ բառն էր որ տրուեցաւ այդ դաւանափոխութեան: Ան դլուխ ելաւ ոչ միայն Հռոմի եւ անոր մեսիոնարներուն սադրանքներուն չնորհիւ, այլ այն ճնշումներուն ենթեսէն, որոնք լեհ արքունիքէն կու դային(37):

Եւ հաւատացեալներու խոնարհ դասն եղաւ դարձեալ որ աղէտը միշտ կանխել փորձեց, եւ երկար ատեն չհամակերպեցաւ իրեն պարտադրուած դաւանափոխութեան:

Բազմաթիւ յիշատակութիւններ կան, օրինակ, պարագանեբու մասին, երբ հաւատացեալներ լեհական քաղաքներէն Մոլդովա

Դաւրիժեցի, անդ, էջ 145:

37) Դաւրիժեցի, անդ, էջ 280–295:

Սիմէոն Լեհացի, Վէպ Նիկոլական (կամենից, էջ 202–214):

Կ. Նզհանց, Բռնի մուքիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Ս. Պետերբուրգ, 1884:

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2375–2382, 2410–2419, 2439–2441, 2476–2481, 2533–2538, 2590–2602:

Ալոյիս Մարիա Պիտու, Կարճառօտ տեղեկութիւնք... (Բռնի միութեան մէջ):

Գաբրիէլ Եպ. Այվազովսքի, Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն, Վաղարշապատ, 1877:

կ՚անցնէին իրենց երախաները մկրտելու համար հայ եկեղեցւոյ ա-ւազանին մէջ։

Բազմաթիւ են նոյնպէս դէպքերը երբ Լեհաստանի զանազան չրջաններէն տունով-տեղով կ՚անցնէին դէպի Մոլդովա, իսկական գաղթի մը կերպարանքը տալով այդ տեղափոխութեանց(38)։

Միւս կողմէ նոյն այդ ժէ. դարէն կը սկսի զանազան հայ կեդրոններու ստեղծումը լեհական հողին վրայ՝ Մոլդովայէն գաղ-թած Հայերով։ Առաջին այդ կեդրոններէն Սնիաթինն եղաւ որ մարմին առաւ 1623 թ.ին Մոլդովացի Հայերով, որոնք հրաւիր-ուած էին Սկլիմոնդ Գ.ի կողմէ եւ որոնք իրենց եկեղեցին եւս ունեցան, զոր պետութիւնը յանձնած էր իրենց՝ առնելով Դոմինիկ-եաններէն(39)։

Սնիաթինէն չուրջ չորս տասնամեակ ետք, 1670 թ.ին, կը ստեղծուէր Ստանիսլաւը, միշտ Մոլդովայէն հրաւիրուած Հայե-րով, այս անգամ Անդրէաս Փոթոցքիի կողմէ(40)։

Լեհաստանի քաղաքներէն Սնիաթինը եւ Ստանիսլաւը չեղան լոկ ուր եկան բնակիլ Մոլդովայէն գաղթած Հայերը։ Անոնց հետե-ւեցաւ, յաջորդ դարուն, նաեւ ՔուԹին, որուն բնակչութեան սկզբ-նական կորիզը Մոլդովայէն եկող այդ Հայերն եղան, կորիզ, որ ա-մենէն աւելի երկարակեացն եղաւ, եւ իր հետ մէկտեղ ապրեցուց չատ բան վաղեմի հայ աւանդութիւններէն ու իր բարբառը եւս պա-հեց չատ երկար(41)։

11

Բախտաւորները, որոնք տեղի ունեցան Թուրք եւ լեհական բա-նակներու միջեւ ժէ. դարու վերջին քառորդին՝ իրենց դժբախտ

---

38) Դաւրիժեցի, *անդ*, էջ 292։

39) Իննիգեաս, *անդ*, էջ 142։
Բժշկեաս, *անդ*, էջ 125–126։
Լեւոն Բաբայեան, *Հայերը Մոլտաւիայում եւ Բուքովինայում*, Թիֆ-լիս, 1911, էջ 214։

40) Իննիգեաս, *անդ*, էջ 140։
Բժշկեաս, *անդ*, էջ 119–122։
Բաբայեան, *անդ*, էջ 217–218։

41) Իննիգեաս, *անդ*, էջ 128։
Բժշկեաս, *անդ*, էջ 127–129։
Բաբայեան, *անդ*, էջ 203–214։

անդրադարձումն ունեցան նոյնպէս Արեւելեան Եւրոպայի հայ կեանքին վրայ: Անոնց թատը եղաւ ոչ միայն լեհական հողը, ուր մտեր էին թուրք բանակիները, այլ այն չրջաններն ալ, ուրկէ կ'անցնէր արշաւող զօրքը: Այդ չրջաններէն մէկը Մոլդովան էր, ուր, ընդհ ռումէն տարբին հետ, ճնշումներու ենթակայ կ'ըլլային հայերն ալ եւ կը ստիպուէին յաճախ լքել իրենց օճախը(42):

Կամենիցի գրաւումը թուրքերու կողմէ 1672 թ·ին պիտի դար դժուարութեանց մատնել կալիցիոյ Հայերը եւս, ստիպելով անոնց մէ չատերը երթալ ապաստանիլ աւելի ապահով չրջաններ՝ Լեհաստանի ներսերը:

Թրքական այդ արշաւանքը հայ գանգուած մը կամենիցէն պիտի նետէր մինչեւ Բուլղարիա, մաս մը ճամբան ձգելով եւ մնացեալը հասցնելով մինչեւ Փիլիպէի չրջանը, նոր էջ մը բանալով այսպէս Բուլղարահայ գաղութի պատմութեան մէջ(43):

Բայց ինչ որ կոչուած էր բացառիկ էջ մը կազմելու Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղթավայրերու պատմութեան մէջ, Տրանսիլվանիոյ հայ գաղութին ստեղծումն եղաւ, մեզմէ ճիշդ երեք դար առաջ, 1672 թ·ին, նոյն այդ դէպքերուն եւ անոնց յարակից տագնապներուն պատճառով:

Անստոյգ եւ անապահով վիճակը որ ստեղծուած էր Մոլդովայի մէջ լեհ եւ թուրք բախումներու առեն՝ Մոլդովայի հայութենէն ստուար գանգուած մը ստիպեց հեռանալ իր օճախներէն եւ ապաստան որոնել իրեն՝ աւելի խաղաղ չրջաններու մէջ: Խաղաղ այդ կայքը Տրանսիլվանիան պիտի ըլլար:

Իրականին մէջ հայ գանգուածներու խուժումը Մոլդովայէն դէպի Տրանսիլվանիոյ հողը՝ կամենիցի գրաւումէն յետոյ չէր որ ծայր տուեր էր: Անապահովութիւնը, որուն իրենց թատը կ'ընէին Մոլդովան լեհ եւ թուրք թշնամութիւնները՝ սկսեր էր շատ աւելի կանուխէն: Այնպէս որ Մոլդովայէն հայ գանգուած մը Տրանսիլվանիա անցեր էր արդէն անգամ մը զոյգ տասնամեակ առաջ, այն է՝ 1654 թ·ին եւ հասեր էր մինչեւ Պաշտպալով (Եղիսաբէթուպոլիս), Գէորգ Ռաքոցի Բ· իշխանին օրով, բայց ներքին եւ արտաքին խառնակութեանց ստեղծած դժուարութիւններուն պատճառով ստիպուեր էր իր նախկին տեղը դառնալ(44):

---

42) Ալիշան, *Կամենից*, էջ 197:

43) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 276:
Ալիշան, *Կամենից*, էջ 194:

44) Գովրիկեան, *Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս*, Ա·, էջ 2:

Մոլդովայի խոով վիճակը, որ հետզհետէ կը սաստկանար, աւելի մեծ դանդուած մը պիտի ջլէր դէպի Տրանսիլվանիա, այս անդամ արդէն Միքայէլ Ապաֆի իշխանին օրով, 1672 Թ·ին, խուժում, որ կանդ պիտի չառնէր չուտով, երբ մանաւանդ երկու տարի ետք, 1674 Թ·ին, թաթարական արշաւանք մը կու գար ալեկոծել կրկին Մոլդովան(45)։

Կարաւանները, որոնք Մոլդովայէն կու գային ապաստան ըրնելու Տրանսիլվանիոյ մէջ՝ յաւերժական բնակութիւն հաստատելու համար չէր այնտեղ։ Անոնք վճռած էին դառնալ իրենց հին օճախը, անմիջապէս որ խաղաղութիւնը կրկին տիրէր հոն։ Առոր

---

45) Տրանսիլվանիոյ հայութեան 300 ամեայ կեանքին մասին տեսնել ի միջի այլոց,

Հ· Գրիգորիս Գովրիկեան, *Հայք յեղխաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ*, Ս· 1893, Բ· 1899, Գ· 1905 (Վիեննա)։

Նոյնին, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ նկարագիր կեանց Հայաբնակաց*, Վիեննա, 1896։

Նոյնին, *Հայ արձանք կամ յիշատակարաններ հին եւ նոր եղիսաբեթուպոլսոյ Հայաքաղաքին*, Վիեննա, 1906։

Բազմաթիւ յօդուածներ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի եւ հունգարերէն «Armenia»ի մէջ իր, ինչպէս նաեւ ցովի· Անոցի ստորագրութեամբ։

Խաչիկ Սոնկոդեան (Kristof Szongott), *Ազգագրութիւն հունգարահայոց*, Գեբլա, 1903 (հունգ·)։

Նոյնին, *Գեբլա, հունգարահայոց մետրապոլիսը ի դէպս եւ ի պատկերս*, Գեբլա, 1893 (հունգ·)։

Նոյնին, *Մենագրութիւն Գեբլա քաղաքի*, 4 հատոր, Գեբլա, 1901–3 (հունգ·)։

Նոյնին, «Armenia» *ամսագիր*, Գեբլա, 1887–1905 (հունգ·)։

Christophorus Lucacsi, *Historia Armenorum Transilvaniae*, Wien, 1859.

– Սուրէն Գոլանճեան, *Տրանսիլվանիայի հայերի պայքարը ազգային ինքնուրոյնութեան պահպանման համար 17–րդ դարի վերջից 20–րդ դարի սկիզբը*, «Էջմիածին» ամսագիր, 1964, ԾԲ, 1965, Ա, 1966, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է։

– *Les Arméniens en Transylvanie XeXVIIIe siècles*, «Revue des Etudes Arméniennes», Paris 1967, p. 355-376.

Ց· Ճ· Սիրունի, *Նոր նիւթեր Տրանսիլվանիոյ հայութեան մասին* (անտիպ)։

Տրանսիլվանիոյ հայութեան մասին գրած են նաեւ Gyula Merza, Ստեփանոս Գիւվեր Ագոնց, Հ· Միհնաս Բժշկեան, Հ· Մկրտիչ Պոտուրեան, Արշակ Ալթունեան, Ֆրետերիք Մաքլեր, եւ ուրիշներ։

համար անոնք դետեղուեցան սահմանամերձ քաղաքներու մէջ որպէսզի դիւրին ըլլար այդ վերաղարձը:

Անոնք ի սկզբան բնակութիւն հաստատեցին հետեւաբար Պիտրիցա եւ անոր շրջակաները, ուրկէ աւելի ետքն էր որ պիտի տարածուէին երկրին ներսերը:

Հունդար իշխանները, որոնք այդ միջոցին կը տիրէին Տրանսիլվանիոյ, սիրալիր եղան դէպի նորեկ Հայերը: Անոնց զետեղումը իրենց շրջաններուն մէջ մեծապէս օգտակար դտան երկրին տնտեսական բարգաւաճման համար եւ յաջորդական հրովարտակներով իրաւունքներ եւ արտօնութիւններ շնորհեցին անոնց(46):

Նորեկ Հայերու հանդէպ նոյնքան սիրալիր եղան Աւստրիոյ կայսրերը երբ իրենց ամբողջական թեւարկութեան տակ առին Տրանսիլվանիան, եւ Լէոփոլտ կայսրն ու իր յաջորդները նորանոր հրովարտակներով օժտեցին նորեկները բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ շնորհելով անոնց(47):

Հայերը տակաւ պիտի ամրանային այսպէս Տրանսիլվանիոյ տարբեր շրջաններու մէջ, բայց առաւելապէս կեդրոնանալով չորս վայրեր, ուր անոնք պիտի ունենային իրենց եկեղեցիներն ու ժողովրդապետութիւնները, եւ պիտի վայելէին տեսակ մը քաղաքային ինքնավարութիւն՝ քաղաքապետի մը (պիրով) եւ քաղաքային խորհուրդի մը ղեկավարութեան տակ: Այդ չորս վայրերն էին Կերլա, որ Հայաքաղաք (Armenopol) ալ կոչուած է, Գաշտալալով կամ Եղիսաբէթուպոլիս, Կէօրկէն եւ Ջիք-Սիկվիզ(48):

Տրանսիլվանիա դետեղուած Հայերը այլեւս վերջնական հայրենիք ըրին զայն իրենց, այլեւս մոռցած եւ դառնալու սկզբնական իրենց մտածումը, մանաւանդ երբ դաւանապէս ալ անջատուեցան

---

46) Գովրիկեան, *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս*, Ա., էջ 8-9, 12, 423:
Գովրիկեան, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը*, էջ 16-17:

47) Գովրիկեան, *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս*, Ա., էջ 78, 194, 210-212, Բ., էջ 277, 331, Գ., էջ 254:
Գովրիկեան, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը*, էջ 34-37:

48) Գովրիկեան, *Սիկվիզի ու Ճուրճովի Հայ գաղթականութիւնները*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, Յունուար-Յունիս: (Դերլայի եւ Եղիսաբեթուպոլսոյ մասին առանձին մենագրութիւններով):
Թծշկեան, *անդ.*, էջ 193-200:
Ստ. Գիւվեր Ագոնց, *անդ.*, էջ 326-332:
Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, *Հայերը Թրանսիլվանիոյ մէջ*, «Նոր Կեանք», Պուքրէշ, 1958, թիւ 23, 25, 28, 33, 37:

մայր բունէն: Արդարեւ իրենց եպիսկոպոսը, որ Սուչավայէն եկեր միացեր էր իր հօտին, Մինաս Զիլիհտար, պիտի ստիպուէր շուտով յարիլ Հռոմին(49), իսկ իր յաջորդը, Օքսենտիոս Վրզարեան, պա-տկին պիտի ենթարկէր իր բովանդակ հօտը(50):

Երեք դարերը՝ զորս հայկական Տրանսիլվանիան ապրեցաւ յետոյ՝ չահեկան եւ ուսանելի գլուխներէն մէկը կը կազմէ հայ ափիւռքի պատմութեան:

12

Պատերազմները, որոնք մղուեցան ԺԸ. դարու երկրորդ կէ-սէն սկսեալ երկու մեծազօր կայսրութեանց միջեւ՝ որոնք Թուրաս-տանն ու Թուրքիան էին, նոյնպէս առիթներ ստեղծեցին հայ զանգ-ուածներուն համար օճախ փոխելու:

Մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ ոչնչութեան պահ մըն էր այդ: Հայկական դատը նոր փուլի մէջ էր մտած Իսրայէլ Օրիի հետ, հետզհետէ բեմ էին եկեր Դաւիթ Բէկն ու Մխիթար Սպարա-պետը, ու Յովսէփ Էմինը անոնցմէ յետոյ՝ ամէն մէկ հանդրուանի հետ յոյսերու եւ յուսախաբութեանց նոր նոր էջեր արձանագրելով մեր դատի պատմութեան մէջ:

Կատարինէ կայսրուհին անդամ մը եւս արծարծեր էր հայոց յոյսերը, զանոնք կապելով ռուս ղէնքերու յաղթանակին: Բացուեր էր ապագայ Հայաստանի մը համար ծրագիրներ որոճալու շրջանը:

Ասպարէզ կ'իջնէին հիմա հնդկահայերը, եւ Յովսէփ Արք. Աբղարեան իրեն համար էջ մը կը բանար մեր նորագոյն պատ-մութեան մէջ: Փոթեմքինի կրթնած՝ ան, ռուս արքունիքը կը կա-պէր Հայոց ու Հայերը ռուս արքունիքին, եւ Հայեր կը տեղափոխէր մէկ շրջանէն միւսը, նոր քաղաքներ ստեղծելով ռուս հողի վրայ:

Արեւելեան Եւրոպան եւս գործունէութեան դաշտ կ'ընէր իրեն:

Արդարեւ Հիւսիսային Դոբրուջայի շրջանէն տեղափոխուած Հայերով էր որ պիտի բնակեցուէր, ԺԸ. դարու վերջերուն, ռու-սական հողի վրայ ստեղծուող այն նոր քաղաքը որ Գրիգորուպո-լիսն էր:

---

49) Ալիշան, *կամենից*, էջ 127, 144, 196, 199:

50) Ալիշան, *անդ*, էջ 128, 129, 199:
Գովրիկեան, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը*, էջ 116–133:
Գովրիկեան, *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս*, Ա., 18–26:

Նոր Նախիջեւանէն ետք, որ 1779 թ.ին հիմնուեր էր Յովսէփ Աբգ. Արղութեանի նախաձեռնութեամբ Կրիմէն բերուած Հայերով, նոյն այդ Արղութեանի ջանքերով է որ Իսմայիլէն եւ շրջաններէն տեղափոխուած Հայեր նոր քաղաք մը կը ստեղծէին Օտեսայի մօտիկ(51):

Ռուս եւ Թուրք բախումները, որոնք պիտի չարունակուէին Ալեքսանդր Ա. Ձարին օրով, առիթ պիտի դառնային ուրիշ հայ զանգուածներու ալ տեղափոխութեան, այս անգամ արդէն Բուլղարիայէն դէպի ռումէն երկիրներ:

Դարաւոր չփում էին ունեցած Ռումանիոյ եւ Բուլղարիոյ հարեւան երկու հայ գաղութները, մանաւանդ այն համայնքները, որոնք զետեղուած էին Դանուբի գոյդ ափերուն վրայ կամ անոնց մօտիկ: Այս չփումներուն մաս են կազմած հոգեւոր կապերու հետ մէկտեղ, որոնք սերտ են եղած առիթէ առիթ, նաեւ ընտանեկան յարաբերութիւնները, որոնք տեսակ մը խնամութիւն են հաստատած մէկ ափէն միւսը: Բայց ԺԹ. դարու առաջին տասնամեակին է որ Դանուբի հանդիպակաց եզերքէն Հայերու հոծ թիւ մը գաղթած կը գտնենք ռումանական հող:

Այդ այն պահն է երբ Մանուկ Պէյ Միրզայեան, համբաւաւոր Ռուսճուքցին, ծանօթ՝ իր գործօն դերով դանուբեան անցուդարձերուն մէջ երեք սուլթաններու, Սելիմ Գ.ի, Մուսթաֆա Դ.ի եւ Մահմուտ Բ.ի օրով, պիտի նպաստէր ի վերջոյ ռուս զէնքերու յաղթանակին՝ 1806–1812 թթ. ռուսեւթուրք պատերազմին մէջ եւ պիտի աջակցէր ռուսեւթուրք հաշտութեան դաշնագրին կնքման՝ 1812 թ. Մայիսին, դաշնագիրը, որ առաւելապէս նպաստաւոր պիտի ըլլար Ռուսիոյ: Հետեւելով Մանուկ Պէյի՝ անոր հետ մէկտեղ Ռուսճուքէն եւ շրջականերէն պիտի տեղափոխուէին բազմաթիւ հայ ընտանիքներ՝ հաստատուելու համար Պուքրէշ, եւ Ռումանիոյ տարբեր վայրերը եւ ոմանք Մանուկ Պէյի ընկերանալու համար մինչեւ Պեսարապիա(52):

Նորեկ հայ ընտանիքները հիմնապէս պիտի փոխէին Պուքրէշի հայ համայնքին դիմագիծը, ղեկավար դեր ստանձնելով մանաւանդ ազգային գործերու մէջ:

---

51) Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 867, 906:

Լէօ, *Յովսէփ Կաթ. Արղութեան*, Թիֆլիս, 1902:

H. Dj. Sirouni, *Le rôle des Arméniens de l'Inde dans le mouvement d'émancipation du peuple arménien*, Bucarest, 1927.

52) Ց. Ձ. Սիրունի, *Մանուկ Պէյ Պուքրէշի հայ կեանքին մէջ* (առանձին գլուխ Մանուկ Պէյի նուիրուած մենագրութեան մէջ. տպուիլ):

13

Ռուսեւթուրք բախումներու պահուն Արեւելեան Եւրոպայի երկիրներուն մէջ՝ յաճախ կ'աշխուժանար Աւստրիան ալ, իսկ Թ.Լ. դարու վերջերուն ան արդէն պիտի յաջողէր կորզել Բուքովինան։ Բուքովինայի հետ Աւստրիոյ կ'անցնէր Սուչավայի հայ համայնքը եւս, համայնք, որ Մոլդովայի հայ գաղութին անդրանիկ օրրանն էր եղած, երկար ժամանակ եղած էր անոր համար նաեւ հոգեւոր կեդրոն, եւ համբաւաւոր էր իր ղոյդ վանքերով (Հաճկատար եւ Զամքա) եւ մեկէ աւելի իր եկեղեցիներով, որոնցմէ Ս. Նաչն ու Ս. Սիմէոնը պիտի հասնէին մինչեւ մեր օրերուն։

Սուչավան, բովանդակ Բուքովինայի հետ մեկտեղ՝ որուն տարբեր վայրերուն մէջ եւս Հայեր կային, ամբողջ դարուկէս պիտի մնար աւստրիական տիրապետութեան տակ, ինքնուրոյն կղզի մը կազմելով այսպէս, ուր հայ եկեղեցին, նեռուած կաթոլիկ ովկէանոսի մը մէջ, պիտի չարունակէր սակայն միշտ կառչած մնալ իր պապերու հաւատքին, դիմանալով բոլոր խայծերուն եւ փորձութիւններուն։

Արեւելեան Եւրոպայի հայոց քարտէսին վրայ տեղաշարժ մը չէր այս իրականին մէջ, այլ ժամանակաւոր պանդխտութիւն մը միայն։ Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն ետք ան պիտի դար կրկին կցուելու Մոլդովայի իր քոյր համայնքներուն, որոնցմէ երբեք չէր խզուած հոգեւով։ Հաճկատարը, իր պանդխտութեան առեն ալ, չարունակեր էր նուիրական ուխտավայրը մնալ բոլոր այդ համայնքներուն, որպիսին կը չարունակէ մնալ այսօր ալ, երբ արդէն անհունապէս նօսրացած են ուխտաւորները(53)։

14

Ուրոյն հայ գաղութներու գոյութիւնը ռումէն ղոյդ իշխանապետութեանց մէջ՝ սփիւռքի Հայոց պատմութեան չահեկան էջերէն մէկն է։

Ղոյդ այդ իշխանապետութիւնները, որոնք Մոլդովան եւ Մունթենիան (Վալահիա) էին, ունէին իրենց բազմաթիւ հայ հա-

---

53) Բաբայեան, անդ, էջ 176-181։

Ց. Ճ. Սիրունի, Հայ եկեղեցին Ռումէն հողի վրայ, Էջմիածին, 1966, էջ 97-128։

Ց. Ճ. Սիրունի, Հայկական Սուչաւան (ամսոիպ)։

մայնքները: Մոլդովայի չրջանին մէջ էին Եաչը, Սուչավան, Գոթմոշանը, Ռոմանը, Կալացը, Պաքրուն եւ Թրկո-Օքնան:

Մոլդովական հողի վրայ պահ մը հայ համայնք եւ եկեղեցի գոյութիւն ունեցեր էին նաեւ Սէրէթի, Հոթինի, Վասլուլի եւ Տորոհոյի մէջ: Իսկ Մունթենիոյ մէջ՝ կային Պուքրէշի, Փլոէշթի եւ Պրայլայի հայ համայնքները իրենց եկեղեցիներով: Վըլքով գետը Ցօքշան քաղաքը կը բաժնէր երկու մասերու՝ որոնցմէ մէկը կը մանէր Մոլդովայի սահմաններուն մէջ, միւսը՝ Մունթենիոյ: Երկու մասերուն մէջ ալ Հայերը ունէին իրենց աղօթատեղին:

Աւելցնենք որ Մոլդովայի մէջ հայ համայնքները եւ իրենց եկեղեցիները կը թուադրուէին ԺԴ. դարէն. Գոթմոշանի եկեղեցին կառուցուած էր, օրինակ, 1350 թ.ին, Սուչավայինը՝ 1388 թ.էն առաջ, իսկ Եաչինը՝ 1395 թ.ին:

Ինչ կը վերաբերի Մունթենիոյ չրջանին, Պուքրէշի մէջ 1638 թ.ին է միայն որ հայ եկեղեցի կը յիշատակուի, մինչ աւելի նոր են Պրայլայի եւ Փլոէշթի հայ եկեղեցիները:

Եթէ միեւնոյն ժողովուրդի մը զաւակները դարերով երկու իշխանապետութեանց վերածուած մնացին՝ յանձին Մոլդովայի եւ Մունթենիոյ, եւ կառավարուեցան տարբեր իշխաններով ու տարբեր պետական կազմով, զարմանալի թող չթուի եթէ նոյն այդ զոյգ իշխանապետութեանց մէջ ապրող Հայերը եւս իրենք զիրենք տարբեր դաղութ սեպեցին:

Աւելին: Միակ ժողովուրդի մը ծոցին մէջ ապրող զոյգ այդ հայ դաղութները իրարու խորթ մնացին իրենք ալ:

Ռումէն զոյգ իշխանապետութեանց միացման հետ էր որ 1859 թ.ին այլեւս միակ դաղութ մը կազմեցին Մոլդովայի եւ Մունթենիոյ Հայերը եւս, թէեւ ոչ օրդանական եւ ոչ ալ հոդեկան կապ գոյութիւն ունեցաւ իրենց համայնքներուն միջեւ դեռ երկար ատեն, մինչեւ միակ հայ թեմի մը ստեղծումը Միացեալ Ռումանիոյ մէջ 1918 թ.էն ետք(54):

---

54) Ռումանիոյ հայ համայնքներուն վերջին դարու զանազան հանգրուաններուն եւ Ռումանահայ թեմին վերստեղծման փուլերուն մասին տեսնել՝

Արշակ Մ. Ալթունեան, *Տեղեկագրութիւն Հայոց դաղթականութեան սրբ ի Մոլտովլաքիա, Հունգարիա եւ Լեհաստան*, 1877:

Պետրոս Քահ. Մամիկոնեան, *Ռումանահայոց ներկան եւ ապագան*, Կալաց, 1895:

Վարդան Մէշտուտեան, *Istoria Armenilor*, II, 1925:

Վլատ Պըռըցիանու, *Հայերը Ռումէն պատմութեան եւ կեանքին մէջ*, 1938 (ռում.):

15

1877–1878 տարիներու ռուսեւթուրք պատերազմը կոչուած էր ինքն ալ դեր խաղալ Արեւելեան Եւրոպայի զանազան հայ գաղութներուն մէջ, ինչպէս առհասարակ բովանդակ հայ ժողովուրդին համար։

Այդ պատերազմէն եառքն էր, օրինակ, որ Բուլղարիա իր հայ գաղութին ունեցաւ տասնեակ իր համայնքներով՝ որոնք բոլորն ալ իրենց աղօթատեղիներն ունէին, թէեւ դեռ առանց ուրոյն թեմ մը կազմելու։ Այդ համայնքներէն յիշենք Սոֆիան, Ֆիլիպէն (Բլովտիվ), Վառնան, Պուրկազը, Ռուսճուքը, Շումլան, Այթոսը, Խասքովոն, Սիլիստրան, Պազարճըքը, Սլիվէնը։

1877–1878 ԹԹ. ռուսեւթուրք պատերազմէն եառք էր որ հիւսիսային Դոպրուճան վերջնապէս կցուեցաւ անկախ Ռումանիոյ, եւ ռումանահայ գաղութի մաս սկսան կազմել նաեւ այն հայ համայնքները՝ որոնք կ'ապրէին կցեալ շրջանին մէջ։ Այդ նոր համայնքները Խոսթանցան, Պասատաղը, Թուլչան եւ Սուլինան էին, որոնք 15է կը վերածէին այս կերպով Ռումանիոյ հայ համայնքներուն թիւը, թէեւ անոնք եւս երկար տեն ուրոյն թեմ մը չկազմեցին՝ հակառակ քանիցս եղած փորձերուն(55)։

16

Սարսափներու եւ մղձաւանջներու շրջանը զոր ապրիլ ստիպուած էր Հայը Համիտի ճիրաններուն մէջ՝ զայն ստիպեց անգամ մը եւս ազատ ափեր որոնել իրեն։

Արեւելեան Եւրոպան պիտի աշխուժանար անգամ մըն ալ։

Աւրդարեւ, անցեալ դարուն վերջին տասնամեակը փախստական Հայերու նոր կարաւաններ պիտի բերէր Թուրքիայէն՝ զեռեղելու համար զանոնք Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ հիւրընկալ ափե-

---

Ֆրէտէրիճ Մաքլէր, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, Paris. 1930.

Ե. Հ. Սիրուճի, *Ռումանահայ Թեմը*, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929, Օգոստ.–Սեպտ.։

Academia Română, *Grigore M. Buiucliu*, 1913.

Տեղեկագիրներ, ու Ռումանահայ թեմին, Ռումանական Ակադեմիայի Ն. Պետական Արխիւներու արխիւային միւթերը։

55) Նայիք։

բուն վրայ: Համիտեան հալածանքներէն խոյս տուող զանգուածներն էին անոնք, որոնք կ'երթային ապաստան փնտռել ազատ երկիրներու տակ, այնտեղ հաստատուած իրենց աղգակիցներուն մօտ:

Թուրքիայէն Դանուբի ափերը խուժող այս զանգուածներուն հետ՝ կերպարանափոխ սկսան ըլլալ Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ հայ գաղութները: Անգամ մը եւս թարմացան անոնք:

Բուլղարիան իր հայ դպրոցները պիտի ունենար արդէն այդ տարիներուն՝ Թուրքիայէն հասնող նոր գաղթականութեան չնորհիւ, հայ թերթեր լոյս պիտի տեսնէին Բուլղարիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, ու հայ յեղափոխութիւնը բոյներ պիտի տեղծէր հոն իրեն:

Դանուբի միւս եղերքին վրայ հայ կեանքը պիտի խլրտէր նոյնպէս: Ռումանիան իր հայ տպարանը եւ իր հայերէն հրատարակութիւնները պիտի ունենար, Պուքրէշի հայ դպրոցը պիտի ազատէր իրեն սպառնացող փակման վտանգէն, եւ հայ վարժարան պիտի տեղծուէր Կոսթանցայի մէջ: Պիտի աշխուժանային Ռումանիոյ ուրիշ շրջաններ եւս, ինչպէս Կալացը, Պրայիլան, Թուլչեան, Սուլինան(56):

17

Աւելի նոր օրերու մէջ ալ կանգ չառին տեղաշարժերը: Այս անգամ եւս Թուրքիոյ նոր դէպքերն էին որ հայ հոսանք մը միշտ պիտի քշէին դէպի Դանուբի ափերը:

Օսմանեան Հուրրիէթը, 1908 թ.-ին, բացեր էր երկրին դրուները: Եթէ իրեն չնորհուած այդ ազատութենէն օգտուելով՝ հայ փախստականութիւնը աշխարհի բոլոր կողմերէն ետ կը դառնար վերաչինելու համար իր օճախները, քիչ չեղաւ նաեւ անոնց թիւը, որոնք օգտուելով նոյն այդ ազատութենէն, իրենց չունչը օտար երկիրներ առին:

Նոր ճեւի արտագաղթ մըն էր այս, տեսակ մը փախուստ, որ տարերային կերպարանք առաւ պահ մը:

Այս փախուստին մէջ նուազ դեր չկատարեց վինուորագրութեան օրէնքը, որուն սահմանադրական Թուրքիան ենթարկեր էր նաեւ ոչ-իսլամները, եղբայրութիւնը կատարեալ ընելու համար, եղբայրութիւն, որ բնաջնջումի նոր առիթ մը պիտի հանդիսանար շուտով:

---

56) Նայիք:

Նոր խուժում մը սկսաւ այն տեղն ղէպի Միացեալ Նահանգները, մեծ մասամբ հայաբնակ գաւառներէն։ Ուրիշ հոսանք մը գնաց խառնուիլ պալքանեան հայ գաղութներուն։

Վերջին այս հոսանքը առաւելապէս Թոտոսթոյէն եւ Քեմախէն էր, որ կ'երթար միանալ Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ իր հայբնակիցներուն, որոնց թիւը աճած էր Համիտի օրով(57)։

Պալքանեան պատերազմը իր կարգին հոծ թիւով հայեր հեռացուց քիչ ետք Թուրք հողէն, անոնցմէ չատերը բերել զետեղելով Նոյնպէս Դանուբի չրջանին մէջ, առանց սակայն զգալի կերպով փոխելու հայ համայնքներուն դիմագիծն այնտեղ։ Փոխարէնն՝ նոյն այդ պատերազմը երկու հայ համայնքներ անջատելով Բուլղարիայէն, կը միացնէր ռումանահայ գաղութին։ Այդ երկու համայնքները Սիլիսթրան եւ Պազարճըքն էին, որոնք առժամապէս Ռումանիոյ հայ թեմին մաս պիտի կազմէին մինչեւ իրենց վերակցումը Բուլղարիոյ՝ 1940 թ.ին(58)։

Առաջին Համաշխարհային պատերազմը՝ իր կարգին՝ խաղաղ չթողուց Դանուբի չրջանն ալ։ Նախ առիթ դարձաւ որ Բուլղարիա ապաստան տայ իր դաշնակից Թուրքիոյ հողէն փախչող Հայերու։ Միւս կողմէ՝ Ռումանիոյ հողէն տարտղնեց ստուար թիւ մը Հայերու, որոնք դերման բանակներու Ռումանիա խուժումին հետ՝ կը ապրուէին Ռուսաստան խոյս տալ, հոն անցընելու համար պատերազմի չրջանը(59)։

Զինադադարը, 1918 թ.ին, անգամ մը եւս տեղաշարժի ենթարկեց այս չրջաններու Հայերը։ Նախ՝ Բուլղարիայէն Գոլիս վերադարձուց չատերը, հոն ապաստան որոնել դացողներէն ոմանք դարձան ետ, ըմբոչխնելու համար դինադադարին ստեղծած դինովութիւնն այս անգամ։ Միւս կողմէ Ռումանիա դարձուց պատերազմի չրջանին հոնկէ Ռուսաստան խոյս տուողները՝ աչխուժացնելով կրկին չլատուած հայ համայնքները, հիմա արդէն Միացեալ Ռումանիոյ հովանիին տակ(60)։

Աւելի։ Տրանսիլվանիոյ Ռումանիոյ սահմաններուն մէջ կցումով վերադարձան չառաւիղները այն կարաւաններուն, որոնք Մոլդովայէն հոն ապաստանելու դացեր էին երկուքուկէս դար առաջ, թէեւ արդէն կորսնցուցած իրենց բարբառն ու դաւանանքը(61)։

---

57) Նայիը։
58) Նայիը։
59) Նայիը։
60) Նայիը։
61) Նայիը։

Սուչավան, իր կարգին, մէկուկէս դար Աւստրիոյ կցուած մնալէ ետք Ռումանիոյ կը վերադարձուէր, տեղւոյն հայ համայնքը ռումանահայ թեմին կցելով կրկին, իր դաւանանքն ու աղօթատեղիները անվթար պահած՝ բայց անճիտուած թուապէս։

Իզմիրի աղէտը, 1922 Թ.ին, անգամ մը եւս չփոթահար պիտի ընէր հայ ժողովուրդը։ Չինաղաղարի չորս տարիներու դինուվուէճեան ու պատրանքներուն մէջ անգամ մը եւս օրօրուելէ ետք՝ Թուրքիոյ հայ մնացորդացը կը դիմէր խուճապային փախուստի։ Ոյս կու տար երկրէն ով որ կրնար, օտար ափերու վրայ հիմը դնելու համար հայ նոր սփիւռքին։

Հայ նոր տարագրութիւնը, ուրիշ երկիրներու կարգին, ապաստանելու կու գար նաեւ Բուլղարիա եւ Ռումանիա։ Թրակիան տառապելէ կու գար միանալ Բուլղարիոյ իր հայրենակիցներուն, մինչ Պոլիս եւ Իզմիր կը խուժէին ընդհանրապէս Ռումանիա, եւ Երկու երկիրներուն մէջ ալ կը ստեղծուէին այս կերպով երկու կենսունակ հայ գաղութներ (62)։

Ցիշենք այս առիթով թէ Ռումանիոյ հայ թեմին վերստեղծման օրերուն, 1922 Թ.ին, 22 համայնքներէ կը բաղկանար ռումանահայ գաղութը։

Ասոնցմէ եօթն՝ երբեմնի Մոլդովայի հայ համայնքներն էին (Եաշ, Պոթոշան, Ռոման, Կալաց, Պաքրու, Թրկօ–Օքնա եւ Ֆօքշան), երեքը՝ Մունթենիոյ պատկանած էին (Պուքրէշ, Պրայլա եւ Փլոէշթ), չորսը՝ 1878 Թ.ին աւելցած էին Տոպրուճայի կցումով (Քոսթանցա, Պասպատաղ, Թուլչա եւ Սուլինա), մէկն ալ՝ Սուչաւան, 1918 Թ.ին վերադարձած էր ետ, չուրջ մէկուկէս դար Աւստրիոյ կցուած մնալէ ետք։

Միւսներէն երկուքը, Սիլիսթրէն եւ Պազարճըքը Ռումանիոյ կցուած մնացին պահ մը, Պալքանեան պատերազմէն ետք, իսկ Քիշնեւ, Զէթաթէշ–Ալպը, Պըլց, Հընչէշթ եւ Իսմայիլ Պեսարապիոյ հինգ հայ համայնքներն էին, որոնք չուրջ քսան տարի մաս պիտի կազմէին Ռումանիոյ հայ թեմին (63)։

18

Տեղաշարժերը, որոնք փոփոխութեան կ'ենթարկէին այսպէս Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսը՝ եթէ ճակատագրական դեր

---

62) Նոյնը։

63) Նոյնը։

կատարեցին այդ քարտէսը կազմող դաղթօճախներէն ոմանց դոյութեանն համար, նուաղ ողբերգական չեղաւ անոնց դերը հայ եկեղեցւոյ ճակատագրին մէջ։

Տեղ տեղ խամրեցուցին զայն, ու տեղ տեղ զայն ճեղքեցին իր հիմերուն մէջ։ Ժէ. դարու կէսերէն հայ եկեղեցին Լեհաստանը կորսնցուց, եւ քիչ ետք Տրանսիլվանիան, իր հովանիին տակ ի վերջոյ պահելով միայն ռումէն երկիրներն ու Բուլղարիան։

Այնպէս որ ամէն անդամ որ փոփոխութեան կ'ենթարկուէր Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսը, սոյն յաճախակի տեղաշարժերու երեսէն, քարտէս կը փոխէին հայ թեմերը եւս։

Պէտք է ըսենք, սկիզբէն, թէ նոյն այդ քարտէսին վրայ ստեղծուեր էին հայ եկեղեցւոյ առաջին թեմերը հայրենիքէն դուրս, եւ անոնք, ուխտաքի միւս հայ թեմերուն նման, Մայր Աթոռին կապուած մնացեր էին դարեր շարունակ, սկսեալ իր Կիլիկիոյ շրջանէն։ Առաջին հայ եպիսկոպոսը՝ որ Արեւելեան Եւրոպան հովուեց՝ Գրիգոր Եպիսկոպոսն էր, որ Լվովի հաստատուեցաւ 1365 թ.ին, Մեսրոպ Կաթողիկոսի կոնդակով, անոր յաջորդին՝ Կոստանդին Կաթողիկոսի կողմէ եւս վերահաստատուելով իր պաշտօնին մէջ տասը տարի ետք, 1375 թ.ին։ Քիչ ետք, Թէոդորոս, 1384 թ.ին, Յովհաննէս Եպիսկոպոսը Լվովի առաջնորդ կը հաստատէր իր մէկ կոնդակով (64)։

Երբ 1401 թ.ին Մոլդովան կ'անջատուէր Լվովի իրաւասութենէն՝ միշտ Սիս նստող կաթողիկոսներն էին որ վաւերացուցին անոր յաջորդական եպիսկոպոսները, իսկ Մայր Աթոռին էջմիածին դառնալէն ետք՝ հոնկէ է որ կը հասնէին այլեւս Արեւելեան Եւրոպայի ուղղուած կոնդակները (65)։

Ու անկէ յետոյ ամբողջ երկու դար, Արեւելեան Եւրոպան չարունակեց մնալ էջմիածնի հովանիին տակ, այսինքն մինչեւ այն չարաշուք շրջանը՝ երբ Լվովի թեմը Հռոմի փարախը տարին, էջմիածնին ձգելով լոկ ռումէն իշխանապետութեանց մէջ ապրող իր հաւատացեալները, ինչպէս եւ անոնք, որոնք կ'ապրէին Արեւելեան Իւմալելի թեմին մէջ կամ Սուչաւայի մէջ պիտի մնային՝ Բուքովինայի կցումէն ետք Աւստրիոյ կայսրութեան (66)։

---

64) Ալիշան, *Կամենից*, էջ 5–13, 215–224։

65) Ալիշան, *անդ*, էջ 225–227, 239–265։
Բարայեան, *անդ*, էջ 117–127։

66) Հայ թեմերու տեղաշարժին մասին տեսնել՝
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2286, 2546–2549։

Թթ. դարուն սակայն Պոլիս տէր դարձաւ Արեւելեան Եւրոպայի ղոյդ հայ թեմերուն՝ զորս հովուեց նուիրակներով եւ այցելուներով, առանց յաջողելու սակայն իր հովանին պահպանել մնայուն եպիսկոպոսներու միջոցով։

Արեւելեան Եւրոպայի ղոյդ այդ թեմերը, որոնք Արեւելեան Ռումելիին եւ Մոլդո-Վալաքիան էին, Պոլսոյ կապուած մնացին մինչեւ անցեալ դարու վերջերուն(67)։

Հասաւ պահ մը սակայն, երբ Պոլսոյ աթոռը անճրկեցաւ իր թեւին տակ պահելու զանոնք։ Այդ այն պահն էր, երբ հայ յեղափոխական շարժման հետ հակաթուրք քարոզչութիւնն ալ ծաւալիլ սկսած էր հայ դաղութներու մէջ, եւ Պոլսոյ պատրիարքը, Օրմանեան, որ ի վիճակի չէր Համիտի հրամանները կիրարկելու՝ զանոնք խոհեմ պահելու համար, խոհեմութիւն սեպեց զանոնք յանձնել Մայր Աթոռի հովանիին(68)։

Աւելցնենք որ իր թեմերուն ճշդրիտ քարտէսը երբեք չունեցաւ հայ եկեղեցին, ոչ ալ այդ թեմերուն լրիւ մէկ ցանկը հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը աւանդած է մեզի։ Ծուցակը, որ կը մնայ Ոսկան Երեւանցիէն(69), հեռու է հայ թեմերուն ճշդրիտ պատկերը տալէ, իսկ այն, որ Սիմէոն Երեւանցին պատրաստեց, դատապարտուած էր թուղթի վրայ մնալու, պայքարներուն երեսէն զորս մղեցին հայ նուիրապետական աթոռները՝ իրարու ձեռքէ խլելու համար այս կամ այն թեմը։ Արդ, Սիմէոն Ջամբռի մէջ կը թուէ կաթողիկոսութեան ենթակայ բոլոր վիճակները եւ տաճկահայ Յրդ վիճակին մէջ կը դնէ (առաջինը ըլլալով Պոլիսը եւ երկրորդը՝ Էսքիշէհիրն) Սրիմը, «որուն հետ են Բեսարաբիա, Վալաքիա, Մոլտովիա եւ Պուլկարիա»(70)։

Բարգէն կաթ. Կիւլէսէրեան, *Ծովհաննէս Կոլոտ*, 1904, էջ 205–206։

Արշակ Ալպոյաճեան, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1908, էջ 295–297։

Արշակ Ալպոյաճեան, «Ամենուն Տարեցոյցը», 1909, էջ 213։

Ալեքս Պէրպէրեան, *Պատմութիւն Հայոց*, 1871, «Հաշխումն երեսփոխանաց», էջ 424–425։

— Ոսկան Երեւանցի, «Ծուցակ», *Այբարառ*, էջ 31։

Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, *Ջամբռ, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ*, Վաղարշապատ, 1873։

67) Նոյնը։

68) Նոյնը։

69) Նոյնը։

70) Նոյնը։

19

Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ արձանագրուած սոյն տեղաշարժերը դեր կատարեցին հայ գաղթօճախներու դիմագծութեան մէջ։

Այդ գաղթօճախները մեր պատմութեան մէջ ուրոյն ընտանիք մը կը ներկայացնեն։ Ոչ միայն հասարակաց ծագումին պատճառով, որ անոնցմէ մեծ մասին համար մինչեւ Մրիմ կը հասնի եւ զոր աւանդութիւնները անկէ ալ մինչեւ Աֆի Կ'երկարաձգեն, այլ նաեւ դարաւոր կապերուն հետեւանքով, զորս իրարու հետ պահպանած են անոնցմէ ոմանք։

Առաջին հերթին այդ տեղաշարժերուն հետ Հայոց բարբառը ինքն ալ տեղէ տեղ քալեց եւ հայ բարբառագիտութիւնը իրաւունք ունի միակ ընտանիքի մը մէջ համախմբելու Մրիմէն սերած հայ գաղութներուն գործածած բարբառները, որոնք ձայնաբանական ու ձեւաբանական միեւնոյն յատկանիշներով կը ներկայանան, որքան ալ տեղէ տեղ փոփոխութիւն կրած ըլլան անոնց բառագանձերը՝ նախ թաթարական եւ ապա լեհական, ռումանական եւ հունգարական լեզուներու անմիջական ազդեցութեան տակ(71)։

Տեղաշարժերը տեղէ տեղ փոխադրեցին հայ աւանդութիւնները ալ։ Ու այս աւանդութեանց մէջ ամենէն ուշագրաւները այն առլորութիւններն էին, որոնցմով կը ղեկավարուէին հայ համայնք-

---

71) Հ. Աբեղ Այտընեան, Քննական քերականութիւն արդի Հայերէն լեզուի, 1866, Ա. մաս, էջ 180–193։

Հրաչեայ Աճառեան, Քննութիւն Սուչավայի Հայոց բարբառի, «Բազմավէպ», 1899, էջ 112, 218, 325, 516, 557։

Հրաչեայ Աճառեան, Քննութիւն Առտալի բարբառի, Նիւռնպերկ, 1963։

Hanusz, *Sur la langue des Arméniens polonais*, I, *Mots recueillis à Kuti*, Cracovie 1886.

Bittner, M., *Einige kuriosa aus dem armenischen dialekte der Walachei, und der Moldau*, «Ցուշարձան», էջ 361–368։

Ցովհ. Ալիքի (Հ. Գրիգոր Գովրիկեան), Ճաշակ Հունգարահայոց լեզուին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1888, էջ 84–86։

Ալտոն Վոյթեան, Հաւաքածոյ Դրանոխլուանիոյ Հայոց գաւառական բառերուն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, թիւ 6, 8, 9, 10, 1898, թիւ 2, 4։

Ց. Ճ. Սիրունի, Ակնարկ մը Ռումանահայ բարբառին վրայ, «Հայրենիք Ամսագիր», 1930, Հոկտ., էջ 105–113, Նոյ., էջ 100–107։

H. Dj. Siruni, *Considérations sur le dialecte arménien des Pays Roumains*, tirage à part de «Studia et Acta Orientalia», VII, 1968.

նները, եւ զոր անոնք փոխանցեցին դաղուիթէ դաղուիթ, ամէն տեղ ալ նուիրագործուած՝ հիւրընկալ իշխանութեանց կողմէ ընծայուող առանձնաշնորհումներով։ Այս աւանդութեանց մաս կազմեցին, օրինակ, դատական իրաւասութիւնները, զոր ամէնուրեք վայելեցին հայ համայնքները աւելի կամ նուազ չափով, ինչպէս եւ քաղաքային եւ քաղաքապետական իրաւունքները, որոնք չնորհուեցան իրենց՝ Լեհաստանի, Մոլդովայի թէ Տրանսիլվանիոյ մէջ, ուր Հայերը ունեցան իրենց սեփական քաղաքապետներն ու քաղաքական խորհուրդները(72)։

Անոնք որ առիթն ունեցած են պրպտելու Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղթօճախներուն դարաւոր կեանքը՝ մանաւանդ անոնց փոխադարձ յարաբերութիւններուն մէջ, դէմ յանդիման եկած են այլազան հանդիսութիւններու, ինչ կը վերաբերի մանաւանդ իրենց ընտանեկան բարքերուն եւ սովորութիւններուն, որոնք փոխանցուեցան դաղութէ դաղութ։ Այնպէս որ պէտք չէ զարմանալ եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութները իրարմէ շատ չեն տարբերիր իրենց տօնական ծէսերով, ինչպէս եւ իրենց տարազներով ու ճաշերով(73)։

Տեղաշարժերը ձեռագիրներ ալ տեղափոխած են։ Քիչ չէ եղած թիւը ձեռագիրներուն, որոնք ճամբորդած են դաղութէ դաղութ։ Ճիշդ է՝ անոնց բոլորն ալ չեն հասած մեզի։ Բաւական է յիշել ձեռագիր մատեանները, զոր Արեւելեան Եւրոպայի հայթայ-

---

72) Հ· Միմաս Բժշկեան, անդ., էջ 165–184։

Grigore Goilav, *Պոքուչանի, Նաչի եւ Ռոմանի երիտասարդական ընկերակցութեանց կանոնադրութիւնները*, Նաշ, 1896 (ռում.)։

Նոյնին, *Սուչաւայի երիտասարդներու ընկերակցութեան կանոնադրութիւնը*, նաշ, 1902 (ռում.)։

«Արարատ» ամսագիր, 1889, Յուլիս, էջ 389–405։

Տաշեան, *Մայր ցուցակ*, էջ 923–4։

Գովրիկեան, *Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս*, Գ., էջ 58–86։

Ց· Ձ· Սիրունի, *Կարիճվորաց եղբայրութիւնը*, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929 Նոյ·։

Նիւթեր Ձուրնովի, Սիպվիզի, Ռումանահայ թեմի եւ մեր սեփական արխիւներէն։

73) Dimitrie Dan, *Հայկական սովորութիւններ եւ հաւատալիքներ Ծիրնեանն, հարսնիքի եւ յուղարկաւորութեան*, Չերնովից, 1904 (ռում.)։

Տ· Տաճ, *Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա*, Վիեննա, 1891։

Grigore Goilav, *Ռումէն երկիրներու Հայոց աւանդութիւնները, սովորութիւնները եւ հաւատալիքները*, Պուխրէշ, 1911 (ռում.)։

Թեցին Կիլիկիան եւ Արիմը, եւ անոնք, որոնք տեղաշարժերու առեն մէկ դաղութէն միւսը անցան: Անոնցմէ մեծ մասին հետքն անգամ չկայ, իսկ աւելի բախտաւորները դացին ապաստան դտնել մեծ հաւաքածուներու մէջ՝ Ձեռագրաց Ծուցակներու մէջ յիշատակութեան արժանանալու համար ի վերջոյ:

Հայ տարեգրութեանց մէջ հազուադէպ չէ յիշատակութիւնը այն ձեռագրական դանձերուն, որոնք զոհ են դացած աղէտալի պահերու: Նման պահեր կ'արձանագրեն, օրինակ, Մինաս Թոխաթեցին 1551 տարուան նախճիրներուն ընթացքին Մոլդովայի հայ եկեղեցիներուն մէջ փճացած ձեռագիրներու մասին(74), Սիմէոն Լեհացին, որ իր Նիկոլական Ողբին մէջ կը յիշէ չարաշուք հոգեւորականին մոլեղնութեան զոհուած հայ ձեռագիրները(75), եւ ուսմէն արխիւներու մէջ պահուած փաստաթուղթերը ի մասին այն ձեռագիրներուն, զորս Մոլդովայի հայերը իրենց հետ մէկտեղ Տրանսիլվանիա փախցուցին 1672ին(76):

20

Հայերու զանդուածային տեղափոխութեանց մէջ դեր խաղաց յաճախ ասպնջականութիւնը, զոր անոնք գտան:

Նորեկ Հայերուն հանդէպ սիրալիր եղաւ մասնաւորապէս Ա-րեւելեան Եւրոպան:

---

74) Միհաս Թոխաթեցի, *անդ*, էջ 98–100:

75) Ալիշան, *կամենից*, «Վէպ Նիկոլական», էջ 214:

76) Գովրիկեան, *Կեղլայի մատենադարանէն մէկ երկու ձեռագիր* («Դիրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը», էջ 318–348):

Ց. Ձ. Սիրունի, *Տեղեկագիր 1930–ի Հայ Աբուհսոի ցուցահանդէսի*, Ձեռագրաց բաժին (աւտիպ):

Սուրէն Գոլանճեան, *Համառօտ ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Գեղլա Հայաքաղաքի «Բանբեր Մատենադարանի»*, 1969, թիւ 9, էջ 433–485:

Սուրէն Գոլանճեան, *Գեղլա Հայաքաղաքը եւ նրա ձեռագրերի ժողովածուն*, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, թիւ 6, էջ 499–531:

Frederic Macler, *Manuscrits arméniens en Transylvanie*, Paris, 1936.

Frederic Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, 1930, p. 36-68.

Frederic Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, 1927, p. 79-156.

Երիմը ձգելով մէկ կողմ, իրարու հարեւան միւս չորս ժողովուրդներն ալ, որոնք Լեհերն ու Ռումեններըը, Բուլղարներն ու Հունգարներն էին, իրենց դիրկը սիրով բացին նորեկ Հայերուն(77):

Տեղէ տեղ տարբեր բնոյթ կրեց անշուշտ սոյն ասպնջականութիւնը: Ամէն տեղ ալ բացառիկ դեր խաղաց նպաստը, զոր Հայը կու գար բերել հիւրընկալ երկրին, անոր տնտեսական կեանքին նախ, եւ ապա նաեւ քաղաքական ու մշակութային մարզերու վրայ: Այնպէս որ ասպնջական չորս երկիրներու պատմութիւնը լեցուն է հաւասարապէս հայ անուններով, որոնք լիուլի հատուցած են իրենց ժողովուրդին ընծայուած հիւրընկալութիւնը(78):

21

Անջրպետները, որոնք գոյութիւն ունեցան տեղաշարժերու միջեւ՝ տարբեր խաւեր ստեղծեցին զանազան գաղութներու մէջ: Հին համայնքներուն քով, որոնք վաղուց էին վարժուած տեղական պայմաններուն եւ սովորութիւններուն ու համակեցութիւն ստեղծած էին բնիկ տարրին հետ մէկտեղ, յանկարծ կու գային զետեղուիլ նորերը, որոնց խորթ էր նոր միջավայրը եւ որոնք, իրենց կարգին, խորթ էին անոր: Երկու տարբեր տեսակի Հայեր մարմին

---

77) Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց գտած ասպնջականութեան եւ վայելած իրաւունքներուն մասին տեսնել՝

Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրքին,

ա. Պիշօֆ, *Լեհահայոց հին իրաւունքը*,

բ. Գօլէր, *Իրաւունք Հայոց*, թրգմ. Հ. Գրիգոր Գալեմքեարեան. Վիեննա, 1890:

Oswald Balzer, *Լվովի Հայոց Դատաստանագիրքը Մինչեւ Դարուն*, Լվով, 1909 (լեհ.):

Տաշեան, *Մայր ցուցակ*, էջ 680:

Ալիշան, *Կամենից*, էջ 131:

Ց. Ճ. Սիրունի, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929, Մայիս:

78) Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց մատուցած ծառայութիւններուն եւ տուած դէմքերուն մասին տեսնել՝ Ռումէն հեղինակներէն՝

Նիֆոլայէ Նորկայի, Պ. Փ. Հաշտէուի, Ա. Տ. Քսենոփոլի, կէօրկէ Պալշի, վլատ Պըրցիանուի, կէօրկէ Պէզվիճոնիի, Տիմիթրիէ Տանի, կիճա-Պատէշքի, Փ. Փ. Փանայիթ-էսմուի, Միլիխսեդիկ Նպս.ի, Թէոտոր Հօլպանի, կէօրկէ կիպըմնէսմուի, Քոնսթանթին Ճուրէսմուի երկերուն, Լեհ զանազան հեղինակներու եւ Եւրոպացի ճանապարհորդներու մօտ:

կ'առնէին այսպէս քով քովի, իրարու դրեթէ օտար, Հայեր՝ որոնք չէին ալ հասկնար դիրար, եւ յաճախ նաեւ մէկզմէկ չէին հանդուրժեր։

Հին ու նոր Հայու այս ողբերգութիւնը հայ մեծ կեդրոններէն է որ սկսեր էր։ Պոլիս ու Թիֆլիս դասական օրինակներն եղեր էին դժբախտ այն պատկերին ուր երկու տեսակ Հայեր հասունցան միշտ կողք կողքի։

Տեղացիներու եւ եկուորներու մէջեւ այդ խրամատը զգալի եղաւ Արեւելեան Եւրոպայի մեր գաղութներուն մէջ ալ։ Ամէն տեղաշարժի հետ նոր տիպար ու նոր բարբառ կու գար, նոր մտայնութիւն ու կենցաղի նոր ձեւ։ Միեւնոյն գաղութին ծոցին մէջ հայութեան տարբեր խաւեր կը ստեղծուէին, ուրիշ կապ չունենալով՝ բայց եթէ իրենց հեռաւոր հասարակաց ծագումը։

Ու միշտ կարիք կ'ըլլար մեծ թիւով տարիներու, որպէսզի նորեկները եւս հաշտուէին նոր կլիմաներուն հետ, ու անոնք եւս սկսէին մոռնալ հեռուն ձգուած իրենց դերեզմանները։

Պէտք կ'ըլլար որ օտարը տակաւ առնէքնէ այս նորեկները, ու ջարդերէն եւ հալածանքներէն փախչողներուն տղաքը շատ աւելի չուտ թօթափեն իրենց ծագումին բեռը, ու ամչնան իրենց պապերէն, շատ աւելի չուտ քան դարեր առաջ եկող կարաւանները՝ որոնք շատ աւելի երկար դիմացուցեր էին իրենց լեզուն ու իրենց աւանդութիւնները։

22

Տասը այն դարերու ընթացքին՝ որ Անիի տարտղնումէն կը թուադրուի, հայ ժողովուրդը յաճախ է այսպէս ձեռք առած տարագրութեան ճամբան, միշտ կարօտնալով լքած օճախը, եւ դառնալու յոյսը միշտ ամուր գրկած սրտին մէջ։ Ուր որ գացած է՝ իր հայրենիքէն մանիկ մը տարած է հետը, միասին է պատցուցած իր գերեզմաններն ու իր աւանդութիւնները, ու ամէն անգամ որ օտարը փորձած է իր հոգին պղծել՝ փարած է անոնց։

Հեշտ չեն անցած այդ տասը դարերը։ Օտար երկինքներու տակ մարմին առած հայ կորիզներէն չեն դիմացած շատերը։ Ոմանք հեղեղէն քշուած են իսկոյն, ուրիշներ խամրած են տակաւ, այլասերելով կամ անճիտելով։ Ու պէտք է եղած որ նոր աղէտ մը գայ, որպէսզի նոր զանգուած մը քշուի հայրենի հողէն ու թարմացնել գայ չքացող հայ գաղութները։

Տասը դար ամբողջ՝ Հայն այսպէս բաժնուած է իր հայրենիքէն։ Ամէն աղէտի հետ նոր զանգուած մը լքած է իր հայրենի օճախը՝ ապաստան որոնելով բոլոր երկինքներու տակ, սպառելու համար ինքն ալ իր կարգին օսար գրկի մէջ։

Մեր օրերը տեսան նաեւ կարաւաններու տուն վերադարձը։

Նման պահ մը Օսմանեան Հուրրիէթը ստեղծեր էր 1908 Թ.ին։ Խարուսիկ աղատութիւնը, զոր երիտասարդ Թուրքերը պարգեւեցին Թուրքիոյ ժողովուրդներուն՝ շատ Հայեր վերադարձուցեր էր օսար ափերէն, զանոնք եւս յանձնելու համար, աւա՛ղ, Մեծ Եղեռնի ճանկերուն։

Պէտք էր որ տասը տարի եռք դարերը արթննային իրենց գերեզմանէն, ու Հայ ժողովուրդը սկսէր Հայրենիք ստեղծել իրեն, իր պապերուն խակ հողին վրայ, որպէսզի իր գերկը բանար պանդուխտ իր զաւակներուն։

Հայ սփիւռքն էր որ կը սկսէր տուն վերադառնալ։

ARMENIAN DEPARTATIONS ON THE MAP OF EASTERN EUROPE

H.G. SIROUNI

In the 11th century, after the fall of Ani, Armenians begin to migrate in all directions. A considerable number are settled in Astrakhan, thence to move and establish abode in Crimea in 1299. Here they enhance trade and create a rich cultural heritage. It is Crimea that gives birth to the Armenian settlements in Eastern Europe, even though sprinklings of Armenians have existed here ever since the 10th century. During subsequent centuries, Armenians keep migrating to Eastern Europe for trade purposes and for such reasons as the forced deportations decreed by Mohammed Fatih, Bayazid II and Shah Abbas, the conquest of the Jalalis, the Turko-Polish war, the Turko-Russian war, and the Ottoman Constitution of 1908. With the increase of the Armenian population, displacements take place in the Polish, Hungarian, Bulgarian and Rumanian settlements. Armenians have widely contributed to the advancement of the social, economic, and political life in these countries, keeping, meanwhile, their own national and religious customs unaltered down to the present time. The blessings, however, have not been unmixed. They have had their domestic problems, the most serious of which have been the troubles entailed by the propagandizing activities of the Roman Catholic Church.

Տարսոնի իշխանը
Ապղարիպ Հասան Արծրունի

(1071 – 1080 թթ.)

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ԿԱՍՈՒՆԻ

1021 թ.ին, Սենեքերիմ Արծրունիի (1003–1021 թթ.) Սեբաստիա պաղթէն (1) ետք, վասպուրական աշխարհը բոլորովին անտէր չէր մնացած: Տակաւին հոն կային իշխանները, որոնք պատրաստ էին հայրենի սահմանները պաշտպանելու համար իրենց սեփական ուժերով պատերազմի դաշտ իջնելու: Անոնցմէ մէկն էր Թոռնաւան պաւառի Խուլ Խաչիկ իշխանը, որուն երկու մանչ զաւակները՝ Հասանն ու Ձնճղուկը, արեւմուտքի մէջ, Միքայէլ Դ. (1034–1041 թթ.) կայսեր ծառայութեան մէջ էին, իսկ երրորդը՝ Իշխանը, տասնհինգ տարեկան պատանի մը, կը մնար հօրը մօտ: 1041 թ.ին, Հեր եւ Զարեւանդ պաւառներու էմիրները, հաւանաբար Վասպուրական աշխարհի անտէր մնացած ըլլալուն վստահած, կ'անցնին ասպատակումի եւ աւարառութեան: Խաչիկ, երբ կ'իմանայ թէ էմիրները մտած են իր պաւառը, հակառակ իր առաջացած տարիքին եւ

---

1) Տե՛ս Թովմայի Վրդ.ի Արծրունւոյ *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 307–308: Սամուէլի Քահանայի Անեցւոյ *Հաւաքումն ի Գրոց Պատմագրաց*, Վաղարշապատ 1893, էջ 104–105: Վարդանայ Վրդ.ի *Հաւաքումն Պատմութեան*, Վենետիկ 1862, էջ 92: *Պատմութիւն* Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ, Նբեւան 1963, էջ 34: Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ 1898, էջ 49: Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, Վենետիկ 1956, էջ 24:

«զգործն պատերազմին» թողուցած ըլլալուն, եօթանասուն մարդոցմով կ'ելլէ Թշնամին կասեցնելու: Անհաւասար այս ճակատամարտէն խնայելու համար իր պատանի զաւակը, զայն արգելափակել կու տայ: Աչիկ կը նետուի պատերազմի: Ինչ ետք կը տեսնէ սակայն, որ Իշխան յաջողած է փախչիլ, եւ մտած է կռուի մէջ: Թշնամիները իմանալով Իշխանի ով ըլլալը, կը ձերբակալեն զայն ու կը սպաննեն: Աչիկ երբ կը տեսնէ իր զաւկին մահը, «բեկաւ ողն նորա, եւ անկաւ սուսերն ի ձեռաց նորա»: Թշնամի զօրքերը քաջալերուած Աչիկի ուժաթափ վիճակէն, կը յաջողին զայն եւս ձերբակալել ու սպաննել (2):

Շուտով սակայն արեւմուտքէն երկիր կը վերադառնան Հասանն ու ձնճղուկը: Անոնք կը յաջողին 1000 դահեկանով կաշառել քուրդ ցեղապետ մը, որ երթայ Հեր եւ Զարեւանդ դաւառները, ու համոզէ տեղի էմիրները որ ասպատակեն Թոռնաւանը, քանի որ երկիրը անմարդ է ու անտիրական: Քուրդ ցեղապետը կը դործադրէ խորհուրդը: Երբ Թշնամի զօրքերը ասպատակելու ախորժակով անդամ մը եւս կը մտնեն Թոռնաւան, Հասան զիրենք կը սպասէր իր 5000 զինուորներով: Հարցումին, թէ որո՞նք սպաննեցին Աչիկն ու Իշխանը, հրապարակ կու դան երկու մարդիք, առարկայական փաստերովը իրենց ոճիրին: Հասան կը սպաննէ իր հօր դահիճը, իսկ ձնճղուկ՝ իր եղբօր: Ապա անոնք 4000 մարդ կը կոտորեն Թըշնամի բանակէն, ու կը դառնան «խաղաղութեամբ եւ մեծաւ ուրախութեամբ» ու կը փոխեն իրենց սեւ զգեստները (3):

Վասպուրական աշխարհը երկար պիտի չվայելէր սակայն իր խաղաղութիւնը: Վրայ կը հասնին սելճուքեան արշաւանքները, ու անգամ մը եւս երկիրը կը մատնուի աւերածութեան:

1064 թ.ին, երբ Ալփ Արսլան կը դրաւէր Անին, սելճուք Թըրքական ուրիշ բանակ մը, «արիւնարբու եւ չաղղակեր» Սրահանդի առաջնորդութեամբ կը մտնէ Վասպուրական: Սրահանդ կը պաշարէ Վանը, «և զնա տառապեցոյց ի տառապանս խիստ ..... և զքնակութիւնն այրեաց հրով»: Նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուի նաեւ Արճէշը: Թշնամին կը տարածուի Վասպուրական աշխարհով մէկ: Անմատչելի կը մնան միայն Ամիւկ ամրոցն ու Աղթամար կղզին: Ամիւկի մէջ կը հաստատուի նահատակ Թոռնիկ Արծրունիի տղան՝ Աբդլմսեհը, «զայր ոմն տոհմակից արքային Սենեքերիմայ»(4):

---

2) Ուռհայեցի, էջ 90–91: Սմբատ Սպարապետ, էջ 38:

3) Ուռհայեցի, էջ 91–92: Սմբատ Սպարապետ, էջ 38–39:

4) Թովմա Արծրունի, էջ 308–309:

Այս օրերուն է որ կրկին ծայր կու տայ դաղթականութեան հոսանքը: Այս անդամ, Մուլ Մաչիկի Թոռնիկը, Հասանի որդին Ապլղարիպն է որ կը լքէ հայրենիքը, մտնելու համար կայսեր ծառայութեան մէջ: Աւելի ուշ, կայսրը անոր կը յանձնէ Կիւլիկիոյ Տարսոն եւ Մամեստիա քաղաքները:

«Ընդ նուաղել թագաւորութեան եւ իշխանութեան Հայոց, յորժամ յաւիշտակեցաւ յիսմայելացւոցն մայրաքաղաքն Անի եւ տարագրեցան թագաւորքն մեր ի դաւառս եւ յիշխանութիւնս արքայիցն Ճունաց, այր ոմն յիշխանացն Հայոց՝ Ապլղարիպ անուն, որ էր ի տանէն Վասպուրականի, իբրեւ զմաերիմ եւ զհոհեմ եւ զարի ի դործ պատերազմի, առաքեցաւ յինքնակալէն Ալեքսէ ի դաւառս Կիւլիկեցւոց՝ իշխել մայրաքաղաքին Տարսոնի եւ Մամխատիոյ» (5):

Դատած իր բովանդակութենէն, Գաբեգին կաթողիկոս վերոյիշեալ յիշատակարանը դասաւորած է 1190 թ.ի տակ: Կրկին դատած «ըստ բովանդակութեան», նոյն ժամանակէն հասած ուրիշ յիշատակարան մը ,խօսելէ ետք Բագրատունի թագաւորութեան «նուաղումին» մասին, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի ցիր ու ցան ըլլալուն ու հայրապետներու «տեղիս տեղիս» չրջելուն, կ՝աւելցնէ.

«Ի սոյն ժամանակի այր ոմն բարեպաշտաւն եւ երկիւղած յԱստուծոյ՝ ի նախարարաց թագաւորին Հայոց Գագկայ, որոյ անուն Ապլղարիպ յորջորջիւր, եկեալ առ արքայն Ճունաց Միքայիլ, մտեալ ի ծառայութիւն ինքնակալին, որոյ պարզեւեալ զիշխանութիւն աշխարհս Կիլիկեցւոց, ընձեռէ նմա թագաւորն զՏարսոն քաղաքն հանդերձ ընդ ձեռամբ անկեալ զղեկաւքն» (6):

Ապլղարիպ Հասան Արծրունիի Վասպուրականէն գաղթելու թուականին չուրջ չփոթ մը կը տիրէ հայ պատմագրութեան մէջ: Ըստ ոմանց, ան հայրենի երկրէն դուրս եկած է «Սենեքերիմի հետ» (7), ուրեմն 1021 թ.ին: Ակնհայտ, գլխաւորաբար թեւդրուած վերոյիշեալ յիշատակարաններու վկայութենէն, Ապլղարի-

---

5) Գաբեգին Ա. կաթողիկոս, *Ցիշատակարանք Ձեռագրաց*, Ա. հտ., Անթիլիաս 1951, էջ 541:

6) Նոյնը, էջ 551–552:

7) Հ. Անտոնեան, *Հայոց Անձնանուններուն բառարան*, Ա. հտ., Վենետիկ 1942, էջ 22: Վ. Ս. Վարդանեան, *Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը*, Վենետիկ 1969, էջ 235:

պէ դաղթը կը դնէ 1064 թ.էն անմիջապէս ետք (8)։ 1021 թ.ը մերժելի կը մնայ նաեւ անոր համար որ եթէ այդ թուականին Ապլղարիսկ արդէն հասակ առած մարդ էր, 1041 թ.ին, իր մեծ հօր Ռուսկ Ապլիկի, Հեր եւ Զարեւանդ դաւառներու էմիրներուն դէմ մղած կռիւի առեն, պինք անպայման պիտի դտնէինք պատերազմի դաշտին վրայ, եւ կամ եթէ երկրէն դուրս էր, պատմագիրը պիտի յիշէր եւ այդ, ինչպէս էր պարագան իր հօր եւ հօրեղբօր՝ Հասանի եւ Ձնճղուկի։

Ցիշատակարաններէն առաջինին, Ապլղարիսկի դաղթը Ալեքս (1081–1118 ԹԹ.) կայսեր ժամանակ դնելը կարելի կ'ըլլայ հեշտութեամբ մերժել այն իսկ պատճառով որ 1079 թ.ին, մենք Ապլղարիսկը արդէն հաստատուած կը դտնենք Տարսոնի, Մամեստիոյ, Լամբրոնի եւ Պապիռոնի մէջ (9)։

Ապլղարիսկի Միքայէլ է Դուկաս (1071–1078 ԹԹ.) կայսեր մօտ անցնիլը տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ 1071 թ.ին, Մանազկերտի մէջ Ռոմանոս Դ. Դիոդինէս (1068–1071 ԹԹ.) կայսեր կրած ճակատագրական պարտութենէն անմիջապէս ետք։ Ապլղարիսկ, որ 1064–1071 ԹԹ.ուն հաւանաբար մնացած էր Գագիկ Բ.ի մօտ, ինչ որ կը թելադրէ մեզի վերոյիշեալ երկրորդ յիշատակարանի «ի նախարարաց Թագաւորին Հայոց Գագկայ» խօսքը, աճապարած էր Բիւզանդիոնի նոր կայսեր մօտ, Թերեւս Գագիկ Բ.ի խնդրանքով, հայոց Թագաւորին եւ իր հաւատարմութիւնը յայտնելու անոր, միաժամանակ ճշդորոշելով իրենց դիրքը Ռոմանոսի ու Միքայէլի միջեւ ստեղծուած պայքարին մէջ (10)։ Միքայէլ սիրով կ'ընդունի Ապլղարիսկը, որուն կը յանձնէ Տարսոնի ու Մամեստիոյ իշխանութիւնը։

---

8) Հ. Ն. Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, Վիեննա 1956, էջ 408։

9) Ուռհայեցի, էջ 219։ Սմբատ Սպարապետ, էջ 86։ Վարդան Վրդ., էջ 105–106։

10) Մանազկերտի մէջ պարտուելէ ետք, Ռոմանոս դաշինք մը կը կնքէ Ալփ Արսլանի հետ, ու կը փութայ կ. Պոլիս։ Սակայն ճանապարհին արդէն կ'իմանայ իր գահընկէց հռչակուելուն լուրը, ու ետ կայսեր՝ Միքայէլ Է.ի իշխանութեան բարձրացած ըլլալը։ Ռոմանոս կը փորձէ զէնքի ուժով վերագրաւել գահը, սակայն կիլիկիոյ մէջ կը պարտուի, ու կը տարուի կ. Պոլիս, ուր ետ կ'ունենայ եղերական վախճան մը (մանրամասնութեանց համար տե՛ս Michael Psellus, *Fourteen Byzantine Rulers*. Translated by E. R. A. Sewter, Suffolk 1966, pp. 360-366, եր ա ւ ա ն դ Հ. Քասունի, *Ժա. Դարու Անտիոքի Հայ կառավարիչներ Գէխտ Նաշատուր եւ Վասակ Պահլաւունի*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Պէյրութ 1971, էջ 128–129)։

Հոս, անհրաժեշտաբար նկատի պէտք է առնել մէկ քանի պարագայ։ Մի քայէլ, Ապլղարիպի յանձնելով Կիլիկիոյ մէկ կարեւոր շրջանին իշխանութիւնը, բացառիկ վստահութիւն մը կը ցուցաբերէր անոր հանդէպ, ինչպէս նաեւ սելճուքեան յարաճուն ծաւալումին դէմ նոր պատուար մը կը ստեղծէր կեդրոնական Փոքր Ասիոյ հարաւային գօտիին մէջ, Տարսոն հայահոծ կեդրոնով։ Միաժամանակ, հաւատարիմ բիւզանդական «բաժնէ որ տիրես» քաղաքականութեան, Մի քայէլ կը հեռացնէր Ապլղարիպը Գագիկ Բ.էն, որուն, Պիզուի մէջ վարած հակաբիւզանդական ընթացքը անծանօթ չէր Կ. Պոլսոյ արքունիքին։

Կիլիկիոյ մէջ, Ապլղարիպի իշխանութիւնը կը տարածուէր ընդարձակ հողերու վրայ։ Տարսոնէն ու Մամեստիայէն անկախ, ան նաեւ իր տիրապետութիւնը կը նետէ «երկու անմատոյց» ղեակներու՝ Լամբրոնի ու Պապիռոնի վրայ, որոնցմէ առաջինը, աւելի ուշ կը յանձնէ Արցախի Օշին իշխանին (11)։

Ապլղարիպ, իր նոր իշխանութեան սահմաններուն մէջ կը նուիրուի շինարարական աշխատանքներու։ Ան «բազում վանորայս» կառուցանել կու տայ «յաշխարհիս յայսմիկ», իսկ Պապիռոնի մէջ «մեծ եկեղեցի» մը շինել կու տայ, ինչպէս նաեւ իր եւ իւրայիններուն դամբարանը (12)։

1072 թ.ին, Ապլղարիպ Արծրունիի մօտ կ'ապաստանի Գէորգ Լոռեցի աթոռակից կաթողիկոսը, որ այդ պաշտօնին տիրացած էր 1067 թ.ին, Մամնդաւի մէջ, ուր կ'իշխէր կարսի Գագիկ Աբասեանը, երբ Գրիգոր Բ. Վկայասէր (1065–1105 թթ.) կաթողիկոսը երկար շրջապտոյտ մը կը ձեռնարկէր, այցելելու համար Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Ասորիք եւ Կոմագեն։ Վկայասէրի ճամբորդութենէն վերադարձին, «եղեւ հակառակութիւն ի մէջ Տէր Գրիգորիսի եւ Տէր Գէորգեայ»։ Վկայասէր պաշտօնանկ կը հռչակէ Գէորգը, «եւ առեալ զքօղն զլսոյ նորա»։ Գագիկ Աբասեանի եւ այլ իշխաններու հովանաւորութենէն զրկուած, Լոռեցի, առանձին մնալով Վկայասէրի դէմ, ստիպուած կ'ըլլայ հեռանալու Տարսոն, Ապլղարիպի մօտ, ուր ան կը շարունակէ «կաթողիկոսական ճոխութիւն եւ շքեղակայից վրայ իրաւասութիւն գործածել» (13)։

---

11) Գարեգին կաթողիկոս, *Ցիշատակարանք Զեռագրաց*, Ա. հտր., էջ 541, 552։ Վարդան Վրդ., էջ 106։

12) Գարեգին կթղկս., *Ցիշատակարանք Զեռագրաց*, Ա. հտր., էջ 552. 541–542։

13) Ուռհայեցի էջ 205–206։ Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., կ. Պոլիս 1912, էջ 1278–1280, 1286–1287։

Օրմանեան կը յիշեցնէ թէ Լոռեցի կը յաջողի Տարսոնի մէջ հաստատուիլ, «օգտուելով իշխանութեանց տարբերութենէն եւ ազգային անիշխանութենէն» (14)։ Հարեւանցի կերպով եղած այս մատնանշումը հարկ է ուշադրութեամբ նկատի առնել, քանի որ Ապլղարիպի վերապահած ընդունելութիւնը Լոռեցիի, իր ետին ունէր քաղաքական հաշիւներ։ Անկախ այն իրողութենէն, որ դէպքը կը բացատրէ Տարսոնի իշխանին վայելած հեղինակութիւնը, Ապլղարիպ, իր այս արարքով կ'անջատուէր հայ քաղաքական դէմքերու այն խմբակէն, որոնք միասնականութիւն մը կը պահէին օրինաւոր կաթողիկոսին, Վկայասէրի հոդեւոր իշխանութեան տակ։ Բայց Ապլղարիպի անջատողական այս քաղաքականութիւնը առաւել հւս կը բնորոշուի, անոր՝ Գագիկ Բ. Բագրատունիի հետ ունեցած խնամիական յարաբերութեանց մէջ։

1079 թ.ին, Գագիկ Բ. Բագրատունի բանակով մը կ'երթայ Տարսոն, Հասանի որդի Ապլղարիպ իշխանին մօտ, խնամախօսութեան համար։ Գագիկ սիրով ընդառաջած էր Ապլղարիպի հրաւէրին։ Սակայն, ինչ ինչ պատճառներով երբ խնամախօսութիւնը կը ձախողի, Գագիկ, վերադարձին, «որպէս առիւծ մռնչելով», չղթայի կը զարնէ զաւառի բոլոր իշխանները, ու կու գայ Առժախաս դաշտի Կիղիստրա ամրոցը, որ կը պատկանէր Մանտալէ երեք յոյն ազգայրներուն։

> «Ցայսմ ժամանակիս Գագիկ արքայ Հայոց վառեալ զգունդ զօրաց իւրոց եւ գնաց էջ ի Տարսոն քաղաքն առ Ապլղարիպն իշխանն Հայոց՝ որդւոյ Հասանայ՝ որդւոյ Խաչկայ Ալին՝ առն քաջի ի վասպուրական զաւառէ։ Սա գնացեալ առ Ապլղարիպն սիրոյ աղաղաւ, որ վասն խնամութեան կոչեալ էր զԳագիկ՝ Ապլղարիպայ, եւ յաղագս պատճառի ինչ որ եղեւ դործ խնամութեան, եւ դարճաւ Գագիկ որպէս զառիւծ մռնչելով, վասն դի էր մեծ եւ հզօր եւ այր քաջ, եւ կալեալ դամենայն իշխանս դաւառին՝ վարէր գնոսա երկաթի կապանօք առաջի իւր, եւ եկեալ հաղար արամբ ի դաշտն Առժախասայ ի բերդն՝ որ ասի Կիւղիստրայ, եւ էին բերդատէրքն եբեք եղբարք իշխանք Հոռոմոց՝ որդիք Մանտալէի.....» (15)։

Ակինեան կ'ընդունի որ «Ապլղարիպ ունէր դուստր մը միայն, զոր կը փափաքէր հարսնացնել Գագիկ Բ.ի Դաւիթ որդւոյն (1078/9) որ չյաջողեցաւ» (16)։

---

14) Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հտր., էջ 1287։

15) Ուռհայեցի, էջ 219։ Նաեւ տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, էջ 86։

16) Հ. Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 413։

Սակայն Գագիկի Տարսոն երթ ու դարձի առնչութեամբ կ'արժէ նկատի առնել մէկ քանի պարագաներ: Ինչո՞ւ համար ան հաղար հոգինոց բանակ մը պիտի առնէր իրեն հետ խնամախօսութեան մը երթալու համար: Արդեօ՞ք այն էր պատճառը որ Գագիկ, իր հողերէն դուրս, ապահով չէր ղդար ինքզինք, վախնալով բիւզանդական դաւադրութենէ մը: Սակայն եթէ այդ էր իրողութիւնը, ձախող խնամախօսութենէն ետք Գագիկ ինչո՞ւ համար չրջանի բոլոր իշխանները, որոնք անշուշտ Ալլղարիպի հովանաւորութիւնը կը վայելէին, պիտի զարնէր չղթայի: Ձախողած խնամախօսութեան մը համար անբնական չէ՞ր Գագիկի ընթացքը:

Ուռհայեցի, եւ իրեն հետեւելով Սմբատ Սպարապետ, ճըշմարտութեան մէկ երեսն է որ կու տան վերոյիշեալ պատումով: Ամբողջ ճշմարտութեան համար հարկ կ'ըլլայ դիմել Վարդան Վարդապետի: Ահա թէ ինչ կը պատմէ ան.

> «Իսկ զոէրն Աննոց զԳագիկ՝ ..... զորդիսն իւր կրտսեր տայ 'ի փեսայութիւն Ալլղարբի որդւոյ Ֆաչկայ, յիշխանացն Վասպուրականի, որ ընդ ձեռամբ ունէր զՄախս եւ զԱտանա, զՊապաւոնն եւ զԼամբրոնն, զոր ատեաց եւ ետ 'ի բանդի, եւ լուեալ հօրն՝ գնաց հանել զնա, եւ 'ի դառնալն յիջևանս, խեղդեցին զնա Հոռոմք: Եւ պիղծն Ալլղարիպ սպան դեղով գիտեսայն» (17):

Նախ կ'արժէ նշում մը կատարել հոս: Եթէ Վարդան Վարդապետ սխալմունքով մը չէ որ Ատանան յիշած է Տարսոնի փոխարէն, ապա ուրեմն պէտք է ընդունիլ թէ Ալլղարիպ իր իշխանութիւնը նեռած էր նաեւ Ատանայի վրայ, ինչ որ անհաւանական ըլլալ չի թուիր, նկատի առած Ատանայի աշխարհագրական դիրքը, Տարսոնի ու Մոփսի միջեւ: Ապա, պէտք է հարց տալ թէ ինչպէ՞ս պէտք է հասկընալ «գնաց հանել զնա» խօսքը: Արդեօ՞ք Գագիկ կը յաջողի բանտէն ազատել իր տղան, զոր Ալլղարիպ կը թունաւորէ անոր հօր Տարսոնէն հեռանալէն ու եղերական մահէն ետք: Բայց այդ պարագային ինչպէ՞ս բացատրել Ուռհայեցիի ու Սմբատ Սպարապետի աւանդածը, թէ Գագիկ «որպէս առիւծ մռնչեալ», կը դիմէ չրջանի բոլոր իշխանները, ու ճամբայ կ'ելլնայ: Իր նպատակին հասած հայրը պէտք ունէ՞ր վրէժխնդրական նման արարքի մը:

Դէպքերու տրամաբանական ընթացքը պէտք է նկատել հետեւեալը: Ալլղարիպ, որ մանչ զաւակ չունէր, իրեն որպէս ժառանգորդ պիտի ունենար իր փեսան, Դաւիթը, որ անշուշտ իր հօր՝

---

17) Վարդան Վրդ., էջ 105–106:

Գագիկ Բ.ի քաղաքական ուղղութեան հետեւող մարդ մըն էր: Ապըղարիպ, Բիւզանդիոնի հաւատարիմ վասալը, չէր կրնար հանդուրժել Դաւիթի քաղաքական մտածողութիւնը, որ տարբեր էր իրենինէն, ու կը ձգտէր Բիւզանդիոնէն անկախ իշխանութիւն մը վարելու: Ապղարիպի ու Դաւիթի վէճը կը հասնի հոն, որ Տարոնի իշխանը կը դիմէ բռնութեան, ու բանտարկել կու տայ իր փեսան: Գագիկ, բանակով մը կը դիմէ իր տղուն օգնութեան, սակայն մինչեւ իր հասնիլը, Ապղարիպ արդէն թունաւորելով սպաննած էր զայն: Գագիկ, զայրացած, «որպէս առիւծ մռնչելով», կը դիմէ չրջանի բոլոր իշխանները, ու կը բռնէ վերադարձի ճամբան:

Սակայն շուտով վրայ կը հասնի Գագիկի եղերական վախճանը: Կիզիստրա ամրոցին տէրերը, Մանտալէ եղբայրները, դաւադրութեամբ կը ձերբակալեն իր բանակէն անջատուած, ու երեք ընկերակիցներով յառաջացող Բագրատունի վերջին թագաւորը, ու իրենց հետ կը տանին բերդ: Գագիկի ձերբակալութեան լուրը իմանալով, Գագիկ Աբասեան, Սենեքերիմ Արծրունիի տղաքը՝ Ատոմ եւ Ապուսահլ, «և ամենայն իշխանքն Հայոց» կը քալեն բերդին վրայ: Սակայն, պատերազմական դործողութիւնները կը մնան ապարդիւն: Մինչեւ իսկ Փիլարտոս Հայը պատուիրակութիւն մը կը ղրկէ Մանտալէ եղբայրներուն մօտ, պահանջելով Գագիկի ազատ արձակումը, այլապէս, կը սպառնայ զանոնք կորստեան մատնել: Սակայն այս սպառնալիքն ալ կը մնայ անդօր: Մանտալէ եղբայրները աղեղի լարով մը կը խեղդեն Գագիկը, ու զայն կը կախեն պարիսպէն վար:

«Եւ յաւուրն ութերորդի (Գագիկի ձերբակալութեան, ե. Հ. Ք.) ժողովեցան ի վերայ բերդին ամենայն տունն Հայոց, Գագիկ Աբասայ որդին եւ ամենայն ցեղն Սենեքերիմայ՝ Ատոմ եւ Ապուսահլ եւ այլ ամենայն իշխանքն Հայոց եւ զաւուրս ինչ պատերազմեալ ի վերայ բերդին ոչինչ կարացին առնել, վասն զի ամուր էր յոյժ, եւ որք բռնեալ էին զԳագիկ՝ ոչ համարձակէին թողուլ ի յահէ Գագկայ, եւ յայնժամ յղարկեալ առ նոսա անօրէնն Փիլարտոսն եւ ասէր, եթէ «Զիա՞րդ համարձակեցայք զայդ գործել ընդ առն թագաւորի. եթէ թողոյք՝ եւ եթէ ոչ, ձեզ կորուստ գործեցիք զայդ»: Եւ յայնժամ աստուածասպան ազգն Հոռոմոց լարով աղեղան խեղդեցին զթագաւորն Հայոց եւ կախեցին զնա ընդ պարիսպն զօր մի» (18):

---

18) Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 219–220: Նաեւ տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, էջ 86–87, Սամուէլ Անեցի, էջ 116, Վարդան Վրդ., էջ 106:

Վերոյիշեալ անցուդարձերուն մէջ մեր ուշադրութիւնը կը դրաւէ պարագայ մը: Գաղիկի օգնութեան փութացող հայ իշխաններուն մէջ չի յիշուիր Ապլղարիպի անունը: Զենք կրնար ընդունել որ գայն պէտք է փնտռենք «եւ այլ ամենայն իշխանքն Հայոց» խօսքին մէջ: Երբ Ուռհայեցի, եւ անոր հետեւելով Մմբատ Սպարապետ իրենց անուններով կը յիշատակեն Գաղիկ Աբասեանը, Ատոմ եւ Ապուսահլ Արծրունիները, փելարտոսի ղրկած պատուիրակութիւնը, անկարելի է որ մոռացութեան տուած ըլլային Ապլղարիպի մը հեղինակութիւնը վայելող իշխանի մը անունը: Եւ իր բացակայութիւնը Գաղիկի օգնութեան աճապարող հայ իշխաններու շարքին մէջ, առաւել եւս կը բացայայտէ անոր ունեցած հակառակութիւնը Բիւզանդիոնի վերջին թագաւորին դէմ, ու մինչեւ իսկ իրաւունք կու տայ մեղի ըսելու որ Ապլղարիպ անմասն չէր Գագիկի դէմ կազմակերպուած դաւէն: Իր այդ ընթացքով, Տարսոնի տէրը առաւել եւս կը չեշտէր իր վասալական հաւատարմութիւնը Բիւզանդիոնի հանդէպ, եւ ընդդիմութիւնը Հայաստանէն դուրս եղող հայ թագաւորներու եւ իշխաններու մղած աղատագրական պայքարին:

Բիւզանդիոնի հակահայ քաղաքականութեան պատճառով, եւ սելճուքեան արշաւանքներուն առջեւէն Հայաստանէն հեռացող հայ իշխաններէն մէկը կ'ըլլայ նաեւ Օշին Գանձակեցի (19), որուն նկատմամբ առանձին վերաբերմունք ցոյց կու տայ Ապլղարիպ Արծրունի: Տարսոնի տէրը, իր «սիրեցեալ եւ մտերիմ», ինչպէս եւ «հաւատարիմ» Օշինին կը յանձնէ Լամբրոնի բերդը (20), ուր, այս վերջինը հիմը կը դնէ Հեթումեան Տան:

Ապլղարիպ, Օշինի մէջ դտած էր իր քաղաքականութեան հաւատարիմ ու վստահելի գինակիցը:

Ապլղարիպ Հասան Արծրունի կը մեռնի 1080 թ.ի չուրջ (21): Իբեն կը յաջորդէ իր աւագներէն մէկը, Սահակ (թէ՞ Մոնաստրաս), որ վեհապետած էր Լամբրոնի Օշին իշխանին (22):

---

19) Սամուէլ Անեցի, էջ 117:

20) Գարեգին կթղկս., Ցիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հտր., էջ 542, 552:

21) Հ. Ն. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 413:

22) Գարեգին կթղկս., Ցիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հտր., էջ 542: Մ. Չամչեանց, Հայոց Պատմութիւն, Բ. հտր., վենետիկ 1785, էջ 1005: Ալիշան,

ABELGARIB HASSAN ARDZROUNI, THE PRINCE OF TARSUS

(1071-1080)

YERVANT H. KASSOUNY

In the year 1021 A.D., following the example of Senecherim Ardzrouni of Vaspuragan (1003-1021), a number of the nobility immigrate to Sebastia. Among them is Hassan's son, Abelgarib Ardzrouni, who leaves his country and chooses to establish himself near Gagik II, the last of the Bagradouni kings. After the defeat, in 1071, of Romanus IV (1068-1071), in Manzikert, Abelgarib Ardzrouni, following the advice of Gagik II, hastens to Constantinople to pay homage to the new Emperor Michael VII Ducas (1071-1078). The Emperor, finding in him a trustworthy vassal, entrusts Abelgarib with the rule, in Cilicia, of Tarsus and Mamesdia. In the year 1079, a matrimonial issue provides sufficient cause for animosity between Abelgarib and Gagik II. Abelgarib kills his son-in-law, Gagik's son David, and later, ever faithful to Byzantium, furtively takes part in the assassination of Gagik II, executed by the Greek Mandale brothers.

Սխտւան, Վենետիկ 1885, էջ 71: Հ. Ալտառեան, *Հայոց Անձնանունները բառարան*, Դ. հտր., Երեւան 1948, էջ 363: Count W. H. Rüdt-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans*, Paris 1963, Table II H. 1. Սկզբնադրիւրը չի յիշեր «Սահակ» անունը: Ակիլնեան կը մերժէ Ապլղարիպի յաջորդին տրուած «Սահակ» անունը, գրելով՝ «Հ. Մ. Ջամչեան, որ անխոհեմութիւնն ունեցած է պատմական անձնուն դէմքերուն իմքնաստեղծ անուններ բաշխել, այս անգամ այդ անունը յորջորջած է «Սահակ»» (Հ. Ն. Ակիլնեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, էջ 413): Ակիլնեան Մոնաստրաս անունով կը ճանչնայ Ապլղարիպի յաջորդը (Նոյնը, էջ 413, 415):

Թուրքիոյ ներքին գաւառներու Հայոց պարտադիր արտագաղթը

(1929 - 1930 ԹԹ.)

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հակառակ 1918 Թ.ի աշնան Օսմանեան Թուրքիոյ կրած զինուորական պարտութեան, Թուրքիա կրցաւ օգտուիլ իր զինաթափ չըլլալու հանգամանքէն, արեւմտեան դաշնակիցներու ներքին հակամարտութիւններէն եւ Սովետական Ռուսիոյ հետ իր կեղծ – յեղափոխական կապերէն: Ճիշդ է թէ Օսմանեան կայսրութիւնը, որ տրոհէն ծ.թ. դարուն անդամահատուիլ սկսած էր, քայքայուեցաւ ու Արաբական արեւելքի երկիրները իր հակակշիռէն դուրս ելան, սակայն Թրքական պետութիւնը կրցաւ գոյատեւել: Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթիւրքի Մեծի չարժումը յաջողեցաւ ոչ միայն կեդրոնական եւ արեւմտեան Փոքր Ասիոյ Թուրք խիտ ազգաբնակչութիւն ունեցող վայրերուն վրայ իր գերիշխանութիւնը հաստատել, այլ զինուորական ուժով եւ միջազգային մեծ տէրութեանց ալ հակամարտութիւններէն օգտուելով, Թուրքիոյ տիրապետութիւնը վերահաստատել Արեւմտեան Հայաստանի, Կարսի մարզի, Սուրմալուի եւ Քիւրտիստանի վրայ: Օսմանեան կայսրութիւնը փոխարինուած էր Թրքական նորատիպ կայսրութեամբ մը, որ թէեւ փոքրածաւալ էր եւ իբր կայսրութիւն չէր ճանչցուեր, սակայն եւ այնպէս կը մնար իբր այդպիսին, քանի որ Թուրքիա կը տիրապետէին Քիւրտիստանի, Լազիստանի եւ իր բնիկ ժողովուրդէն բռնի կերպով զատարկուած Արեւմտեան Հայաստանէն մինչեւ Սուրմալուի դաշտին վրայ: Ճիշդ է թէ Մուսթաֆա Քեմալ յաջողեցաւ իր հակա-սուլթանական, հակա-կղեր, հակա-յետադիմական պայքարին

մէջ եւ մեծ չանքեր թափեց Թուրքիոյ արդիականացման ի խնդիր, կրցաւ կայսերապաշտական պետութիւններու մենաշնորհները ջնջել ու անոնց ազդեցութիւնները որոշ չափով չէզոքացնել, այսուհանդերձ իր պայքարը զուտ ազգային–ազատագրական ու անկախութեան պայքար մը չէր: Այդպիսին չենք կրնար նկատել Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն առաջ հայկական մեծամասնութեամբ բնակուած արեւելեան կարգ մը վիլայէթներու զաւթումը, կարսի բռնագրաւումը եւ մանաւանդ Քեմալական ազգային ուխտով ջնջուած Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ չմտնող եւ զրեթէ Թրքական տիրապետութեան չենթարկուած Սուրմալուի հայկական գաւառի կցումը: Նոյնը կրնանք ըսել զրեթէ զուտ քրտական ազգաբնակչութիւն ունեցող քրտական շրջաններու մէջ Թրքական տիրապետութիւնը ամրապնդելու քեմալական քաղաքականութեան մասին: Քեմալական Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը՝ այն ինչ որ կը վերաբերի Հայկական եւ Քրտական հարցերուն, չարունակութիւնն էր Իթթիհատականներու ազգայնական մոլեռանդ քաղաքականութեան, որ կը միտէր բնաջնջելով եւ հողմատսեր բռնագրաւելով տիրապետելու: Միակ տարբերութիւնը՝ քեմալականներու երկդիմի, վարպետ քաղաքականութիւնն էր ընդդէմ Սովետական Ռուսիոյ եւ արեւմտեան պետութեանց: Մեթոտը կը մնար նոյնը՝ բնաջնջում: Կարելի է յիշել Ալեքսանդրապոլի գաւառին մէջ կատարուած ջարդերը (1920–1921 ԹԹ.), Կիլիկիոյ ջարդերը, Իզմիրի Աղէտը եւ Քիւրտիստանի մէջ կայացած ջարդերը (1920–1938 ԹԹ.), եւայլն:

Մեծ եղեռնէն ետք, Արեւմտեան Հայաստանը եւ Փոքր Ասիոյ երբեմնի հայաշատ վայրերը զրեթէ դատարկուած էին իրենց հայ ազգաբնակչութենէն, այսուհանդերձ հայ բեկորներ կ'ապրէին հոս ու հոն, ցիրուցան վիճակի մէջ: Այս մնացորդացեղն ոմանք, փոքրաթիւ համախմբումներով կ'ապրէին Թրքական մնայուն սպառնալիքներուն ենթակայ:

Քաղաքական դէպքերու զարգացման եւ արեւմտեան պետութիւններու բարոյական անանկութեան իբրեւ արդիւնք, Քեմալական Թուրքիան կը յաջողէր Լոզանի մէջ իրեն համար նպաստաւոր ծանօթ դաշինքը ստորագրել: Լոզանի դաշնագրին իբր հետեւանք, յոյն եւ Թուրք ազգաբնակչութեանց փոխանակումներէն ետք՝ իւրաքանչիւրը դէպի իր երկիրը, վատ կացութիւնը տակաւ աւելի կը վատթարանար, մանաւանդ Պոլսէն դուրս, Թուրքիոյ գաւառներու մէջ բնակող հայկական փոքրաթիւ համայնքներուն համար:

Քեմալական Թուրքիան կը չանար մէկ կողմէն հայկական այսպէս կոչուած «լքեալ դոյքերը» պետական օրէնսդրութեամբ եւ հրա-

մանագրերով իւրացնել, մինս կողմէ՝ չանք կը թափէր Թուրքեր տեղաւորել հայերէ դատարկուած, ու այդ չրջանին՝ գրեթէ քրտական ազդարնակչութիւն ունեցող, Արեւելեան Նահանգներուն մէջ։

Քեմալական Թուրքիան կ'որոշէր թէ Լոզանի դաշնագրին դրծագրութեան դրուելու Թուականէն (6 Օգոստոսի, 1924) ետք, «լքեալ դոյք» ալիտի չդրաւուի, այսուհանդերձ (յաջորդական օրէնքներով, որոնք լոյս կը տեսնէին նախարարաց խորհուրդէն, նախարարութենէ մը կամ Ազգային Մեծ ժողովէն), ամէն կերպ ան կը չանար իւրացնել հայկական ստացուածքները։ 13 Ցունիսի 1926 թ.ին, 17 Յուլիսի, 1927 թ.ին, 24 Հոկտեմբերի, 1927 թ.ին, 28 Մայիսի, 1928 թ.ին, 2 Ցունիսի, 1929 թ.ին, 28 Մարտի, 1931 թ.ին, եւ 8 Օգոստոսի, 1932 թ.ին հայկական եւ այլ «լքեալ դոյք»երու հարցը կը չօշափուի (1)։

Ցատկանչական է 17 Յուլիսի 1927 թ.ի բարեփոխեալ օրէնքին առիթով Թուրքիոյ տնտեսական նախարարութեան պատկան մարմիններուն տուած բացատրութիւնը, թէ՝ «15 Ապրիլի 1923 թ.ի օրէնքին համաձայն, պետութեան կը փոխանցուին բոլոր անչարժ դոյքերը այն ոչ–իսլամներուն, որոնք Լոզանի դաշնագրին վաւերացումէն առաջ որեւէ ձեւով պոլիս կամ օտար երկիր անցած են, փախստական, մեկնումի եւ կամ այլ անյայտացման ձեւով...» (2)։ Արդ, արեւմտահայութեան մեծ մեկոսը չարդուած էր, մինս մասը տեղահան եղած, մնացորդացին մեծագոյն մասը պոլիս կը մնար եւ քիչեր տակաւին կ'ապրէին Թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ։ Իսկ այդ սակաւաթիւ հայութեան կեանքը անտանելի կը դառնար մանաւանդ Լոզանի դաշնագրին յաջորդող տարիներուն։ Իսկ լքեալ դոյքերու իւրացման տեսակէտէն, հայ մնացորդացին ներկայութիւնը կրնար խանգարիչ հանդամանք ստանալ պետութեան համար։

Հանրապետական Թուրքիոյ իշխանութիւնները ամէն կերպ կը չանային առաւել նօսրացնել գաւառի հայ մնացորդացը, փութիտուութեամբ լրումին յանդեցնել «լքեալ դոյքերու» հարցը եւ Թուրքեր տեղաւորել բռնի կերպով հայերէ դատարկուած նահանգներուն մէջ։ Միաժամանակ, անոնք կը սկսէին քիւրտերու բնաջնջումի իրենց ծրագրի դործադրութեան։ Ցետ պատերազմեան այս չրջանին, Թուրքիա տնտեսական ծանր դրութեան մը մէջ էր ու հայ մնացորդացը ականատեսն էր այդ վատ կացութեան։

---

1) Լեւոն Վարդան, *Հայկական Տառնհինգը եւ Հայերու Լքեալ Դոյքերը* (քննական ակնարկ ըստ թրքական վաւերագիրներու), Պէյրութ, 1970, էջ 268–296։

2) Նոյնը, էջ 289–290։

Թուրքիա հետամուտ էր իր բռնագրաւած հողերուն վրայ իր հեղինակութիւնը ամրապնդելու ծրագրին։ Ուստի, դեռ 1927 Թ.ին որոշում առած էր 100,000 թուրքեր տեղաւորել Արեւելեան Նահանգներուն մէջ, ու այդ նպատակով մէկ միլիոն թրքական ոսկիի ալիւտճէ մը քուէարկուած էր։ Թուրք կառավարութիւնը նպատակադրած էր «50,000 թուրքեր բերել Կովկասէն, 15,000 Սուրիայէն, 5000 Կիպրոսէն եւ 30,000 ալ զանազան վայրերէ» (3)։ 1938 Թ.ին Կովկասի չրջանէն բազմաթիւ թուրքեր կը դաղթէին Թուրքիա։

Քիւրտերուն մէկ մասը հայոց դէմ կազմակերպուած ջարդերուն մէջ իբր գործիք օգտագործելէ ետք, թուրք պետութիւնը հետամուտ կ'ըլլար քրտական հարցին իր ըմբռնած ձեւով լուծման։ Երբ Լոզանի դաշնագրով թուրքեր յաղթանակ մը կը տանէին, քիւրտ ազգային–աղատագրական չարժումը կը սթափէր ու կը դիմէր ինքնավար ապստամբութեան։ 1924 Թ.ի Սեպտեմբերի վերջերուն, Պէյթլիս–Շէյխ Հէքիարի դէպքով կը սկսի քրտական չարժումը, որ 1925 Թ.ի գարնան ընդհանուր ապստամբութեան կը վերածուի, որ կը տեւէ մինչեւ 1925 Թ.ի աշունը։ Ծաղորդող ձմրան, թուրք կառավարութիւնը կը ձեռնարկէր քիւրտերու մէկ մասին տեղահանութեան։ Պայազիտէն, Ալաշկերտէն, Մուշէն, Էրզրումէն, Տիարպեքիրէն, Տերսիմէն եւ այլ չրջաններէ քիւրտեր պարտադրաբար կը տեղափոխուէին դէպի Արեւմտեան նահանգները (Սեբաստիա, Անգարա, եւ Գոնիա), ենթարկուելով ահաւոր տառապանքներու եւ ապանութիւններու (4)։ Արարատի, Հէքիարիի, Սասունի եւ Տերսիմի չրջանի քիւրտերը ապստամբութեան մէջ էին։ Վանի, Պուլանըգի եւ Մալազկերտի քիւրտերը թէեւ պաշտօնապէս չէզոք, սակայն եւ այնպէս ինքնապաշտպանութեան ուղղութեամբ կը մտածէին։ Իսկ ամենէն ընկճուած չրջաններէն էին Կենճի, Ճապաղջուրի, Բալուի, Լճէի եւ Տիարպեքիրի քանի մը չրջանները։ Իսկ ապստամբական դիրքի մէջ էին Սղերդի, Մարտինի, Ուրֆայի, եւ Սեւերեկի քիւրտերը (5)։

Այս ընդհանուր կացութեան մէջ հայ մնացորդացը թուրքերու կողմէ անօրինակ ճնշումներու կ'ենթարկուէր։ Մանաւանդ թուրք պետութիւնը կը վախնար հայ եւ քիւրտ գործակցութենէ մը։ Արդարեւ՝ քիւրտ եւ հայ դաշնակցական գործիչներ 1926 և 1927

---

3) Կարօ Սասունի, Քիւրտ Ազգային Շարժումները եւ Հայ–Քրտական Յարաբերութիւնները (Ժն. դարէն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրութ, 1969, էջ 285։

4) Նոյնը, էջ 256։

5) Նոյնը, էջ 257–258։

ԹԲ·ուն դիրար հասկնալու ճիգեր թափելէ ետք, 1927 Թ·ի ամրան Քիւրտ Ազգային Ընդհանուր Համագումարին միջոցով ստեղծուած «Հոյիբուն» ազգային քաղաքական կուսակցութեան քաղաքական ուղեգիծին Դ· կէտով կ՝արձանագրէին· «Համագումարը կը յայտարարէ հրապարակաւ, որ Հայաստանն ու Քիւրտիստանը, ուր դարերով բնակած են այս երկու ժողովուրդները, կը մերժեն ենթարկուիլ որեւէ օտար իշխանութեան, ձգտելով իրենց անկախութեան: Եւ որ այդ երկու երկիրները կը պատկանին միայն հայ եւ քիւրտ ժողովուրդին» (6):

Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայ բնակորները 30–40,000 կը դնահատուէին: 1923 Թ·էն սկսեալ անոնցմէ անոնք, որոնք ի վիճակի էին ճանապարհածախս հոգալու, Կ· Պոլիս եւ Սուրիա կը դաղթէին: Մնացեալ հայերը իրենց պապենական դարաւոր հողերուն վրայ կը քաշքշէին իրենց թշուառ կեանքը, երբ վրայ կը հասնէր քրտական ապստամբութիւնը: Թուրք պետութիւնը անհրաժեշտ պատրուակը դտնելով, ու հետամուտ Արեւելեան Նահանգները թրքարնակ դարձնելու իր ծրագիրներուն, նոր արտագաղթ կը պարտադրէր հազարաւոր հայերու: Արդարեւ, կարգ մը քրտական ապիներէն մէջ մնացած հայեր, քրտացած կամ քրտական տարազներով կը մասնակցէին ապստամբութեան, զոհեր ալ տալով (7): Հ· Ը· Դաշնակցութեան եւ «Հոյիբուն»ի բարեկամական կապերն ալ լաց ուցիչ մասերը կը դառնան այդ պատրուակին: Քրտական ապստամբութեան առաջին չրջանին, Թուրքեր չատ կը դրեն հայերու մասնակցութեան մասին, հուսկ անտեսելու համար այդ մէկը (8):

Այսպէս, 1929 Թ·ի աշնան, Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայ մնացորդացին մէկ մասին կը պարտադրուէր նոր արտագաղթ մը, չարունակելով 1915–1922 ԹԲ·ու գործը:

Հայ բնակորներուն կը պարտադրուի լքել իրենց տունն ու գործը եւ Թրքական անցագրերով Սուրիա մտնել: Այդ անցագրերուն վրայ կը զարնուէր կնիք մը, որ կ՝ըսէր· «Թուրքիա վերադարձը արգիլուած»: Նոր ժամանակներու յաւուկ, նոր, բայց խորքով հին միջոցառումները կ՝առնուէին հայոց դէմ: Սուրիոյ Ֆրանսական հոգառար իշխանութիւնները կ՝ընդունէին այս նոր գաղթականները: Ըստ Կիլրոսի անգլիացի հոգեւոր հովիւ Հարոլտ Պաքթընի, Ֆրան-

---

6) Նոյնը, էջ 262–264:

7) Նոյնը, էջ 259:

8) Նոյնը, էջ 295:

սական եւ թրքական իշխանութիւնները այս հարցով՝ 1929 թ.ի Դեկտեմբերին իրարու հետ բանակցած են (9):

Հայ բեկորները կու գային Տիարպեքիրէն, Խարբերդէն, Բալուէն, Մարտինէն, Վանէն, Պէրիկէն եւայլն: Ըստ Լոնտոնի քաղաքապետի Հայկական Ֆոնտին (Lord Mayor's Fund) 9 Յունուարի 1930 թ.ի կոչին՝ ծայրայեղ խեղճութեան եւ իրենց անշարժ եւ շարժուն ստացուածքներէն մերկացուած հայ բեկորները 1929 թ.ի աշնան պարտադրուած էին լքել իրենց բնակավայրերը եւ հեռանալ այնպիսի անցագրերով, որ իրենց Թուրքիա վերստին մուտքը անհնար կը դարձնէր: Խարբերդէն եւ Բալուէն եկող գաղթականները երկաթուղիով կը հասնէին Սուրիոյ սահմանագլուխը, իսկ Տիարպեքիրի շրջանի հայերը հարկադրուած էին քալելով հասնիլ սահմանագլուխ: Անոնք ընդհանրապէս անօթի եւ կիսամերկ վիճակով կը հասնէին սահմանագլուխ, ու պատսպարան չգտնելով ճամբաները կը պառկէին աշնան ցուրտ եղանակին (10):

Հալէպի Հայկական Կոմիտէին (որ ենթակայ էր Փարիզի Հայ Գաղթականաց Կեդրոնական Կոմիտէին) ղրկած հետեւեալ աղերսագիրը խօսուն է:

«Հալէպ 28 Հոկտեմբեր (1929)

«Պէրիկի հայերը, որոնք դարեր շարունակ իրենց քրիստոնեայ հաւատքը եւ ազգութիւնը պահպանած են Թուրք եւ քիւրտ թշնամի տարրերուն մէջեւ, այսօր դուրս քշուած են սուրիական սահմանին ընդմէջէն: Տիարպեքիրի նահանդին մէջ, ինչպէս նաեւ Ամբողջ Անատոլիայի նահանդներուն մէջ, վերապրող հայերը պարտադրուած են աքսորի, ամբողջովին կողոպտուելէ եւ իրենց կալուածներէն ու ստացուածքներէն մեկուսացուելէ ետք, դրեթէ կիսամերկ ու անօթի բռնի հեռանալու:

«Հիւսիսային Սուրիոյ սահմանային շրջանները, այսինքն Քամիշլի, Ռաս Ըլ Այն, Հասիչէ եւ Ամուտէ, ամէն օր վկաներն են այս պարտադիր գաղթին:

«Տակաւին ենթակայ սիրտ կոտրող հարուածին որով բաժնուած ենք մեր լեռներէն ու դաշտերէն, մեր եկեղեցիներէն, մեր աշխարհիկ յիշատակներէն եւ գերեզմանոցներէն, այսօր ղէմ առ

---

9) Translations of Crown — copyright records in the Public Record Office, London, appears by permission of the Controller of H. M. Stationery Office. F. O. 371/13827.

10) F. O. 371/14567.

յանդիման ենք մեր ամենօրեայ հացի եւ յառաջիկայ ձմեռուայ համար երդիքի ամենակարեւոր կարիքին:

«Ասոր համար ձեր եղբայրական աջակցութիւնը կ'ուզենք: Մենք մուրացկաններ չենք եւ դուքի վրայ ապրելու ալ վարժ չենք: Միակ բանը զոր կ'ուզենք այն է, որ դուք մեզի փոխ տաք միջոցները, որոնցմով կարողանանք ապահովել հող, բնակարան եւ աշխատանք: Մենք վստահ ենք որ շուտով ինքնաբաւ պիտի դառնանք, վճարենք մեր պարտքերը եւ միշտ երախտագիտութեամբ յիշենք ձեր օգնութիւնը:

«Մենք ձեր դրան կը կենանք եւ յոյսով կը սպասենք ձեր պատասխանին:

Գրիգոր Սարգիսեան
Պապուշ Օհանեան» (11)

Այսպէս, Անգարայի իշխանութիւնները կը ձեռնարկէին հայկական նոր տեղահանութեան մը: 7 Նոյեմբերին, Բալուի չրջանէն Հալէպ հասած 25 հայ ընտանիքներ կը պատմեն թէ ինչպէս, երբ իրենց դաշտերուն մէջ կ'աշխատէին, ոստիկաններ յանկարծ իրենց մօտենալով կը հրահանգեն անմիջապէս ամէն բան ձգել եւ Բալու մէկտեղուիլ: Իրենց կահկարասիները որեւէ գնով հազիւ ծախելէ ետք, Բալու կը մեկնին անոնք, ուր կը հարկադրուին այլատեսակ աուրքեր վճարելու: Ապա՝ իրենց կը հաղորդուի անմիջապէս դէպի Սուրիա ճամբայ ելլել: Այս խումբը կը տեղեկացնէ թէ հարիւրաւոր հայեր Ֆարբերդի մէջ կը սպասէին իրենց անցագրային գործողութեանց աւարտին, որպէսզի Սուրիա մեկնին (12):

Տակաւ յայտնի կ'ըլլար թէ տնտեսական նեղ պայմաններու բերումով հայերու կամաւոր արտագաղթը չէր որ տեղի կ'ունենար, այլ՝ Թուրք կառավարութեան կողմէ բռնի արտագաղթ մը կը պարտադրուէր Մեծ Եղեռնէն վերապրած եւ Թուրքիոյ ներքին դաւառները մնացած հայութեան:

Թուրք պետութեան եւ նաեւ Թուրք ժողովուրդին հակա-հայ բացայայտ տրամադրութեան եւ արարքներուն որպէս արդիւնք, մշնոլորտը արդէն անչնչելի դարձած էր հայութեան համար: Բնական է որ մեծ տէրութեանց դիւանագիտական ներկայացուցիչները այս ուղղութեամբ կը հետաքրքրուէին ու պարբերական տեղեկագրութիւններով տեղեակ կը պահէին իրենց արտաքին գործոց նա-

---

11) F. O. 371/13827.

12) Նոյնը:

խարարութիւնները: Այժմ, երբ այդ վաւերաթուղթերը պատմութեան համար բաց են, Հալէպի Անգլիական Հիւպատոս Մոնք-Մէյսոնի 14 Նոյեմբերի 1929 թուակիր զաղտնի թիւ 79 տեղեկագիրը (13), ղրկուած Լոնտոն, Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Գր. Ա. Հենդըրսընին, եւ Լոնտոնի մէջ 10 Դեկտեմբերին ստացուած, կարելի կ'ըլլայ իր կարեւորութեան համար ներկայացնել իր ամբողջութեամբ, անփոփոխ պահելով տեղեկագրին ոճը, եւ գործածած յատուկ անունները:

«Սուրիոյ Հայկական զաղթավայրին մասին 16 Ապրիլի, 1929 Թ.ի թիւ 32 տեղեկագրիս ակնարկելով, պատիւն ունիմ ձեզի տեղեկացնելու թէ անցնող վերջին վեց ամիսներուն Խարբութի, Տիարպեքիրի եւ Մարտինի չրջանէն զաղթականներ չարունակաբար կուգան եւ իրենց թիւերը զգալիօրէն աւելցած են անցնող վերջին չաբաթներուն: Թուրքիոյ կացութեան մասին ինծի ցոյց տրուած է տեղեկագիր մը, որ գրուած է զերման միսիոնարութեան համար աշխատող Ֆրանսացի կաթողիկէ եկեղեցականի մը կողմէ: Տեղեկագիրը առաքուած է Գերմանիա եւ Տանիմարքա: Տեղեկութեան աղբիւրը Խարբութէն նոր հասած զաղթական մըն է, որ հոն ուսանած է Քաղիւսեններու միսիոնարական դպրոցին մէջ եւ լաւ զարգացած մէկն է:

«2 – Թրքական կառավարութեան հաստատուած քաղաքականութիւնը կը թուի ըլլալ հեռաւոր Անատոլուի նահանգներու բոլոր քրիստոնեայ տարրերէն ձերբազատուիլը, ամէն միջոցով՝ բացի ջարդէն, որմէ իրապէս կը թուի չատ քիչ եղած ըլլալ: Մինչ Թրքական իշխանութիւնները, անշուշտ, առաջինը պիտի ըլլան ցաւելու նման դժբախտ պատահարներու, ինչպէս վերջին անպաշտօն սպանութիւնը Տիարպեքիրի Գրիգորեան եպիսկոպոսին (14)՝ խումբ մը զինով զինուորներու կողմէ, հաւանաբար կը զգացուի թէ կազմակերպուած ջարդի նմանող որեւէ բան, կրնայ օտար պետութեանց կողմէ բողոքներ բարձրացնել: Ինծի այնպէս կը թուի թէ, նաեւ, պատճառներէն մէկը, որ բոլոր քրիստոնեաները (ոչ միայն հայերը) կը տեղահանուին, կրնայ Թուրքերուն բնական չկամու-

---

13) F. O. 371/13827.

14) Կ'ակնարկէ Տիարպեքիրի Հայ Առաքելական Թեմարայիճ, քիւրիմացութեամբ զայն եպիսկոպոս նկատելով: Տեղեկագրի վերջաւորութեան արդէն կը նշէ Թեմարայիճ ամուսնացած ըլլալու պարագան: Օտարներ Հայց. Առաքելական Եկեղեցին Գրիգորեան նկատած են իր հիմնադրին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի ա-նունով:

թիւնը [ըլլալ] լաւ աչքով նայելու, արեւելեան նահանգներուն ցաւալի կացութեան քննադատաբար դիտողներուն:

«3 – Վերադառնալու համար վերեւ յիշուած տեղեկագրին: Հալէպ այն ապաստանարանն է, ուր հայ դաղթականներու ամէնօրեայ կարաւաններ կու գան: Ամբողջ ընտանիքներ հիւանդ են, եւ գրեթէ բոլորն ալ ամբողջովին կարիքի մէջ են: «Թուրքիոյ մէջ, այսօր», կ'ըսէ Մարբուքէն եկած հայը, «ապրելու ոչ մէկ միջոց ունինք, մենք հալածուած, կասկածի ենթարկուած, կողոպտուած, դէշ վերաբերմունք ստացած, բանտ նետուած, դատուած եւ եթէ բախտաւոր ենք, տեղահան եղած ենք»: Հայկական դերեզմաններ թալանուած են քարերու համար, որոնք պէտք են զօրանոցներ կառուցանելու: Վերջերս Քափիւլեաններու վանքին վանականները կ'արթննան տեսնելու համար որ կաթողիկէ դերեզմանոցին դերեզմանաքարերը չկան: Վանականները քարերը կը գտնեն զօրանոցին բակին մէջ, եւ խոստումներէ ետք որ քարերը պիտի վերադարձուին, դողուքիւնը ուրացուեցաւ եւ վանականները մեղադրուեցան հանրապետական զօրքերը անարգելնուն համար: Վանքին պարտէզը Թրքական զինուորներու կողմէ բրիտանական ձեռնառումբեր ցանուած են ինչպէս եւ պղտիկ տոպրակ մը ռումբեր, որոնց հնունը հետազային որոշ արարողութեամբ «գտնուեցաւ» կարգ մը բարձրաստիճան պաշտօնատարներու եւ բանակի սպաներու կողմէ: Հակառակ այս իրաւունքներու ոտնակոխումին դէմ վանքի մեծաւորին դրաւոր բողոքին, զինուորական տեսանի մը կողմէ վանականները մեծ դատաճանութեան համար դատուեցան, բայց [թուրքերը] հարկադրուեցան դանոնք անպարտ արձակել փաստի չգոյութեան պատճառով:

«4 – Քանի մը օրեր ետք ռումբ մը նետուեցաւ Հայ Բողոքական եկեղեցիին մէջ, որ ճգնեցաւ որ այրուի: Որոշ թիւով հայեր, որոնց մէջ եկեղեցւոյ հովիւը, որպէս հրճիզ ձերբակալուեցան, կարճ ժամանակ ետք ազատ արձակուեցան եւ արտաքսուեցան երկրէն: Եկեղեցին ապա փոխակերպուեցաւ զինամթերանոցի: Ապա Ասորի եւ Գրիգորեան եկեղեցիներու կարգը եկաւ: Այս վերջինները որպէս անվստահելի դատապարտուեցան, մինչ ռումբեր նետուեցան ասորի եկեղեցիին մէջ (որոնք չպայթեցան): Վանականներուն (ասորի թէ քափիւսէն վանքէն, չեմ դիտեր) հասկցուցին թէ պէտք է Մարբուքը ձգէին, այն մեթոտով որ կրնային իրենց ստացուածքները՝ բացի չէնքերէն, ծախել: Երբ անոնք մերժեցին ենթարկուիլ, անոնց ցոյց տրուեցաւ իրենց անունները աքսորեալներու ցանկի մը վրայ, եւ յանձնուեցան իրենց անցագիրերը:

«5 – 1 Յունուարի, 1929 թ.ի կառավարական հրամանագրով, հայեր չեն կրնար ծախել կամ կտակել իրենց ստացուածքը, որ իրենց մահուընէ ետք կ'երթայ պետութեան: Հայ դիւղացիները կեդրոնացած են նահանգային մայրաքաղաքներուն մէջ: Իրենց տուները, դաշտերը եւ հունձքերը կ'երթան Թուրք գաղթականներուն: Այսօր 250–էն 300 հայ ընտանիքներ կան Խարբուրթի մէջ, ուր պատերազմէն առաջ 180,000 [հոգի] կ'ապրէին:

«6 – Խարբուրթի քրիստոնեաները այսօր առանց ղեկավարի են եւ առանց եկեղեցիի կամ հովիւի, եւ կ'ապրին մնայուն վախի մէջ: Անոնք որ քիչ մը դրամ ունին դէպի սուրիական սահմանը կը փախչին. աղքատները քալելով կը հեռանան: Կարգ մը ընտանիքներ Սուրիա ապաստանարան գտած են, պզտիկ երեխաներով չաբաթներ, նոյնիսկ ամիսներ ոտքով ճամբորդելէ ետք, մալարիայի ենթակայ:

«7 – Տիարպեքիրի մէջ, հայոց եպիսկոպոսին՝ Տօքթը գինով գինուորներու կողմէ սպաննուելէն ետք, եպիսկոպոսին կինն եւ ծառան բանտարկուեցան եւ ամէնօրեայ չարչարանքներու ենթարկուեցան (որ թերեւս մինչեւ հիմա կը շարունակուի) գիրենք խոստովանեցնելու համար թէ ոճիրը իրենց սեփական ժողովուրդէն մէկուն գործն էր: Շատ մը հայեր ձերբակալուեցան, եւ դատավարութենէ ետք Թուրքիոյ այլ վայրերը աքսորուեցան:

«8 – Տիարպեքիրի Յակոբիկեան եպիսկոպոսին կեանքին դէմ երեք մահափորձեր կատարուած են, իւրաքանչիւր առիթին ան հրաշքով ազատած է: Թուրքեր ռումբ մը պահած են Քաղդէական եկեղեցւոյ մէջ, բայց քահանան արարքին դործադրուիլը տեսած է եւ հրէշային մեքենան վերցուցած է, եւ վտակի մը մէջ նետած: Երբ պայթում չէ եղած, քահանան ոստիկանութեան առջեւ քաշքշուելով տարուած է: Երբ ան սպառնացած է Անգարայի կառավարութեան դանգատիլ, դէպի սահման առաջնորդուած է:

«9 – Տեղեկագիրը կ'աւարտի քանի մը նկատառումներով, որ, եթէ ներկայ վարչաձեւին տակ բանակի սպաները եւ քաղաքային պաշտօնեաները աւելի լաւ կը վճարուին, ժողովուրդը ճնշումի տակ կը տառապի: Թուրք պարզ դիւղացին կը տեսնէ կառավարութեան, ցեղի եւ կրօնի անկումը: Հաղարաւորներ կը հառաչեն տուրքերու անհանդուրժելի լուծին տակ: Տիեզերական յոյսը դէպի լաւ օրերը քայքայուած է, եւ ժողովուրդը կը յուսայ որեւէ փոփոխութեան, քանի ոչ մէկ բան աւելի դէշ կրնայ ըլլալ քան ներկայ կացութիւնը:

«10 – Այս պաշտօնական տեղեկագրէն օրինակներ կը ղրկեմ Նորին Վեհափառութեան Դեսպանին՝ Կոստանդնուպոլիս, և Նորին

վեհափառութեան հիւպատոսական գրասենեակներուն՝ Պէյրութ եւ Դամասկոս։

Ա. Մոնճ Մէյսըճ»

Փարիզի Հայ Դաղթականաց Կեդրոնական Կոմիտէն (որուն կեդրոնատեղին այսօրուայ Հ. Բ. Ը. Մ.ի Նուպարեան Մատենադարանի վայրն էր) մօտէն կը հետաքրքրուէր այս պարտադիր արտագաղթով։ Այս մարմնէն՝ դրագէտ Լեւոն Խաչատեան, որ նոյն մարմինը կը ներկայացնէր Ազգերու Լիկայի Դաղթականաց Բարձր Կոմիսարութեան Մօրհրդատու Կոմիտէին մէջ, Անգլիոյ հայասէր կազմակերպութեան մը վարիչին՝ Պր. Կոլոընի, իր 5 Դեկտեմբերի, 1929 թուակիր նամակին մէջ կը յայտնէր թէ՝ համաձայն Պր. Լը Նեվի Սուրիոյ Ֆրանսացի Բարձր Կոմիսար Պր. Փոնսոյէն ստացած տեղեկութեան, շուրջ 30,000 հայեր պարտադիր արտագաղթի մը ենթակայ պիտի ըլլային։ Փոնսոյ արդէն ԽՀյ Տ'Օբսէի տեղեկացուցած էր, թէ «Թուրքիա վերադարձը արգիլուած» կնիքով անցագրերը յատակօրէն կը պարզէին Թուրքիոյ հայերու արտաքսումին ծրագիրը։ Խաչատեան ապա կը յայտնէր թէ ամէն օր բազմատասնեակ հայ դաղթականներու խումբեր կը հասնէին Հալէպ։ Այս խումբերէն ոմանք Թրքական պարտադրանքի տակ թողուցած են իրենց բնակավայրերը, մինչ ուրիշներ՝ չէին սպասած այդ հրամանին, եւ կամովին հեռացած էին, չկարենալով տակաւ աւեղծուած անկարելի կացութեան։ Տեղեկագիրը ապա կը յայտնէր թէ ցարդ 200 հայ ընտանիքներ, խեղճ վիճակի մէջ, Ֆամիլլի հաւաքուած են եւ օգնութեան կարօտ են (15)։

Անգլիական շրջանակներու հետ մօտէն կապ ունեցող հալէպահայ Տոքթ. Ա. Ալթունեան, Կիլրոսի անգլիացի հոգեւոր հովիւ Հարըլտ Պաքթընի 29 Նոյեմբերի, 1929 թուակիր իր նամակին մէջ կը հաղորդէր թէ, շուրջ 400 հայեր, դլխաւորաբար Վանէն եւ Խարբերդէն, Հալէպ էին եւ քաղաքէն դուրս, լքեալ, հին ու աղտոտ շէնքի մը մէջ կ'ապրէին։ Ապա կ'աւելցնէր թէ վերջին պահուն 200 հայեր եւս հասած էին քաղաք եւ թէ հազար հոգի եւս կը սպասուէր։ Տոքթ. Ալթունեան կը յայտնէր թէ այս հայերը քիւրտերու հետ ապրած էին եւ երկրագործութեամբ կը զբաղէին, թէ մինչեւ եւրոպական սահման իրենց հասնիլը Թուրքերէն կողոպտուած էին և զուրկ էին որեւէ հասոյթէ։ Մինչեւ նամակին գրուած օրը, միայն Հ. Բ. Ը. Մ.ի Թիւրքիոնը 50 անգլիական ոսկիի նպաստ մը յատկացու-

---

15) F. O. 371/13827.

ցած էր։ Տօքթ. Ալթունեան կը զրէր թէ իրեն համար կարեւորագոյն քայլը պիտի ըլլար այս գաղթականներու հաստատումը նոր հողերու վրայ (16)։

Հարըլտ Պաքթըն, իր կարգին, 2 Դեկտեմբերի, 1929 թուակիր իր տեղեկագրին մէջ, ի միջի այլոց կը յայտնէր որ Հալէպի մէջ իրեն տեղեկացուցած էին թէ 500 հայեր եկած էին Թուրքիայէն եւ թէ 2000 հոգի եւս կը սպասուէր։ Անգլիացի կղերականը կը յայտնէր նաեւ որ հայկական տեղական կոմիտէ մը կազմուած է վեր. Շիրաճեանի ղեկավարութեամբ։ Ապուր հայթայթող խոհանոց մը հաստատուած էր անմիջապէս եւ հազուստեղէն տրամադրուած գաղթականներուն։ Պաքթըն, իր կարգին, 25 անգլիական ռակիի նպաստ մը կ'ընէր եւ կը յայտնէր թէ ֆրանսական իշխանութիւնները կը չանային նորեկ գաղթականները քաղաքներէն հեռու պահել (17)։

Սուրիահայ, ապա սփիւռքահայ մամուլը եւ հուսկ՝ միջազգային մամուլը, թէեւ այս վերջինը չատ հարեւանցիօրէն, կ'անդրադառնային այս նոր արտագաղթին։ Անդին՝ արտաքին գործոց նախարարութեանց սպասարկութիւնները հայասէր ճանչցուած կազմակերպութեանց եւ հայկական մարմիններու դիմումները կ'ընդունէին առանց հրապարակային որեւէ հակազդեցութեան, չնեղացնելու համար իրենց թուրք բարեկամները։

Այսպէս, Լոնտոնի մէջ Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան կը դիմէր Պր. Կրէյսի, որ նախապէս «Ֆրենտս աւ Արմինիա»յի ընկերակցութեան մէջ էր ու այդ առեն կ'աշխատէր «Մէյլ տը Զիլտրըն» Ֆոնտին մէջ, եւ առեն մը, դինադադարի շրջանին, Անդրկովկասի մէջ գործած էր։ Պր. Կրէյսի, 9 Դեկտեմբերի, 1929 թ.ին, Ֆորէյն Օֆիսի մէջ կը հանդիպէր Լորտ Մոնթիկըլի եւ Պր. Ռենտըլի, եւ իրենց կը յայտնէր Լեւոն Բաշալեանի 5 Դեկտեմբերի, 1929 թուակիր նամակին պատճէնը եւ ապա՝ կը խօսէր Թուրքիոյ հայոց պարտադրուած նոր արտագաղթին մասին (18)։ Պետական վաւերաթուղթերէն (19) քաղելով կը ներկայացնենք այդ տեսակցութեան ընթացքին փոխանակուած միտքերը։

Պր. Կրէյսի Ֆորէյն Օֆիսին կը տեղեկացնէր թէ ըստ հաւաստի աղբիւրներու, Թրքական իշխանութիւնները Թուրքիոյ հայ

---

16) Նոյնը։
17) Նոյնը։
18) Նոյնը։
19) Նոյնը։

մնացորդացին դէմ հալածանքներու սկսած էին։ Ամբերդի շրջանէն 300 հայ ընտանիքներ Հալէպ հասած էին եւ թէ հաւանական կը թուէր թէ 30,000–40,000 հայեր միաժամանակ հիւսիսային Սուրիա հասնէին։ Որպէս անգլիական բարեսիրական ընկերութեան ներկայացուցիչը, ինք մտահոգ էր որ եթէ արտագաղթը մինչեւ այդ օր եղած թափով շարունակուէր, նեղ կացութեան պիտի մատնուէին անգլիական բարեսիրական ընկերակցութիւնները։ Մինչ Ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները առատաձեռնօրէն կ'օգնէին նոր հասած գաղթականներուն՝ հող ու դրամ տրամադրելով, այսուհանդերձ, անգլիական օժանդակութեան կարիքը մեծ էր կացութիւնը լրիւ դիմակալելու համար։

Այս կացութեան դիմաց, անգլիական բարեսիրական հաստատութիւնները կը ծրագրէին կոչ մը հրատարակել «որ կրնայ, որոշ չափով հակա–թուրք զգղտութիւն ստեղծել»։ Իրենք կ'ըմբռնէին թէ նման զգղտութիւն մը թուրքիոյ հայերուն օգտակար չէր կրնար ըլլալ եւ կ'ուզէին առաջքը առնել, բայց այդ կարելի կ'ըլլար միայն եթէ արտագաղթի թափը կասեցուէր եւ 30,000–40,000 հայերը փոխանակ մխանուած դալու, փոքր խումբերով հասնէին։ Ուստի Պր. Կրէյսի կը խնդրէր անգլիական կառավարութեան աջակցութիւնը, «դանդաղեցնելու համար արտագաղթման ընթացքը, որպէսզի արտագաղթը մարդկայնական պայմաններու մէջ տեղի ունենար»։ Այդ մէկը կարելի կ'ըլլար, եթէ Անգարայի Անգլիոյ ներկայացուցիչը այս հարցով թուրք կառավարութեան մօտենար անպաշտօն կերպով։ Ասոր՝ յայտնէր նաեւ թէ անգլիական բարեսիրական կազմակերպութիւններ կ'ուզէին իրողութիւնները հրատարակել եւ թէ Ֆորէյն Օֆիսը չէր քաջալերած նման քայլ մը որ «շատ անհաճոյ կըլլար ըլլալ Թրքական կառավարութեան»։ Այս ընթացքին համար անգլիական կառավարութիւնը մեծապէս կը յուսար որ Թրքական կառավարութիւնը հայերու արտագաղթման չափը եւ եղանակը բարեփոխէր։ Պր. Կրէյսի կը թելադրէր նաեւ որ Լորտ Սեսիլ Լոնտոնի Թրքական դեսպանին խօսէր այս մասին։

Արտաքին գործոց նախարարութեան ներկայացուցիչները կը յայտնէին թէ թուրքեր որեւէ արտագին միջամտութեան դէմ կ'ընդվզէին եւ թէ՝ միջամտութիւնը դէշ հետեւանք կ'ունենար խնդրոյ առարկայ փոքրամասնութեան վրայ։ Իսկ քանի որ գաղթականները Ֆրանսական հոգատարութեան ենթակայ Սուրիա կու գային, այդ հարցը աւելի Ֆրանսական շահերը, քան՝ անգլիական շահերը կը շահադրգռէր։ Պր. Կրէյսիի պնդումներով կ'որոշուէր հարցը աւելի բարձր իշխանութեանց յղել։

Արտաքին գործոց նախարարութեան նոյն օրուայ առենադրութիւններէն (20) յայտնի կ'ըլլայ թէ անգլիացիք չէին ուզեր Պր. Կրէյսիի թելադրած քայլերը առնել։ Առաջին առենադրողը, Պր. Ինայթ, կը խորհի թէ «արտօնենք Պր. Խոմընցին, որ եթէ առարկութիւն չի տեսներ, ինք Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարին առանձին յիշատակէ հայոց արտադաղթը։ Այդ ատեն Պր. Կրէյսիին կրնաք ըսել թէ բան մը ըրինք, մինչ կը կարծեմ թէ Պր. Խոմընցց դրեթէ ապահովաբար որոշէ ոչինչ ըսել այդ մասին»։ Ապա՝ Պր. Ինայթ կ'աւելցնէ թէ վոքրամասնութեանց որեւէ հարցի գոյութեան խօսքը Թուրքերը կատաղութեան կը մղէ, ուստի՝ քանի որ Անգլիա որեւէ չահ (locus standi) չունի խնդրին մէջ, «Հայոց մնացորդացին համար միջամտութիւն մը միայն պիտի վտանգէ ներկայի մեր լաւ յարաբերութիւնը Թուրքերու հետ, եւ ինչ որ թերեւս աւելի լուրջ է, ծանրօրէն վտանգէ գոյութիւնը այն ժողովուրդին, զորս կ'ուզենք պաշտպանել»։

Ապա կը կասկածի թէ Կ. Պոլսէն դուրս 10,000-էն աւելի հայեր կան, որոնք ընդհանրապէս ամենէն խեղճ շրջաններուն մէջ կ'ապրին։ Ու եթէ Թուրք կառավարութիւնը ձեւով մը հասկցնէ թէ հայոց անհետացումը եւ կալուածներուն գրաւումը անպատիժ կըրնայ մնալ, այդ շրջանի Թուրք ժողովուրդին համար այդ ժողովրդական որոշում մը կրնայ ըլլալ։ Այս վտանգը կրնայ իրականանալ եթէ ընթացք տրուի Պր. Կրէյսիի խնդրանքին։

Պր. Ռենտըլ իր կարգին՝ 10 Դեկտեմբերին, իր համամտութիւնը կը յայտնէ Պր. Ինայթի կարծիքին, աւելցնելով որ եթէ Թուրքերու յայտնուի թէ հայ գաղթականներ Սուրիա կը հասնին, անոնք պիտի ըսեն թէ հայերը իրենց ազատ կամքովը կը հեռանան եւ կամ անոնք մեծապէս անհաւատարիմ եղած են Թուրք հանրապետութեան։ Ապա՝ հաւասարապէս կարելի կը դտնէ որ Թուրքեր քայլեր առնեն որ հայերը մինչեւ սուրիական սահման հասնելու չտոկան, եւ թէ՝ քանի արտաքսուղները քրտական շրջաններու մէջ կ'ապրին, «չատ դիւրին պիտի ըլլար նման կարդադրութեան մը դործադրումը» (21)։

Լորտ Մոնթիկլըլ եւս համաձայն ըլլալով Ինայթի եւ Ռենտըլի կարծիքին, կ'աւելցնէր թէ հայանպաստ միջամտութիւնը պիտի սաստկացնէր չարիքը, որուն առաջքը առնելու մասին կը մտածէին։ Լորտ Մոնթիկլըլի ստորագրութեամբ՝ 13 Դեկտեմբերի, 1929 թուա-

---

20) Նոյնը։

21) Նոյնը։

կիր նամակ մը կը ղրկուէր Պր· Կրէյսիի, յայտնելով թէ իր խընդրած միջամտութիւնը փափաքուած ազդեցութիւնը պիտի չունենար, ուստի կարելի չէր միջամտել առաջադրուած ձեւով (22)։

Լոնտոնի «Թայմզ» ազդեցիկ թերթը, իր 11 Դեկտեմբերի, 1929 թիւով, 17 տողերու մէջ կը հրատարակէր՝ փարիզի իր թղթակիցին քաղած տեղեկութիւնները՝ «Հայ դաղթականներ Սուրիոյ մէջ։ Անդեկավարելի հոսանք մը» խորագրին տակ։ Ըստ լուրին՝ «Որոշ ժամանակէ մը ի վեր մեծ թիւով հայեր Թրքական հողամասերէն դուրս կու գան եւ Սուրիոյ մէջ ապաստանարան կը փնտռեն, եւ վերջերս շարժումը աւելցած է։ Մինչ Սուրիա կը հասնին ծայրայեղ խեղճ վիճակի մը մէջ, եւ լրենք լրենց կը դնեն Ֆրանսական իշխանութեանց դուռին ներքեւ, որոնք լրենց կարելին կ՚ընեն։

«Ցարդ, անոնք արտօնուած են հողատարութեան հողմասը մտնել, հակառակ որ անցագիր չունին։ Այժմ պաշտօնապէս կը յայտարարուի թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը եւ Աղդերու Լիկայի Դաղթականաց Մարմինը խորհուրդ ստացած են թէ հայոց ներթափանցումը մտահոգիչ համեմատութիւններ սկսած է ստանալ եւ լրենցմէ խնդրուած է քայլ առնել այդ առնչութեամբ» (23)։

Լոնտոնի Լորտ Մէյըրի Փոնտը «Հայկական Նոր Արտագաղթը» անունով կոչ մը կ՚ուղղէր 9 Յունուարի, 1930 թ·ին, ուր, իմչի այլոց կը դրէր թէ 30,000 նոր դաղթականներու այս ներթափանցումը անմիջական օգնութեան մը կը կարօտէր, եւ նուիրահաւաքութեան հրաւէր կու տար (24)։

Հ· Բ· Ը· Մ·ի Ամերիկայի չրջանակի պաշտօնաթերթ՝ «Ցուշարար»ը, 1930 թ·ի փետրուարին կը դրէր· «Հալէպէն հասած վերջին տեղեկագիրներու համաձայն, հոն ապաստանած նոր տարագիրներու թիւը կը հասնի 1200–ի, իսկ Հասիչէ, Քամիշլի, Համուտա եւ Գարամանիկի չրջանին մէջ կը դտնուին քրտախօս 390 ընտանիքներ։ Անոնք մեծ մասամբ ճամբան նեղութիւններ կրած եւ կողոպտուած են։ Իսկ հարսանիք եւ ծաղկախտ ճարակած ըլլալով, 130 մանուկներ մեռած են» (25)։

1929–1930 թուականներուն զուգադիպող հայոց այս պարտադիր արտադաղթին հետեւանքով Թուրքիայէն քշուած հայերու թիւը մեղի անյայտ կը մնայ։ Այսուհանդերձ, վստահօրէն կրնանք յայտնել թէ հազարաւոր հայեր ենթակայ եղան այդ միջոցառում-

---

22) Նոյնը։

23) «Times», London. December 11, 1929.

24) F. O. 371/14567·

25) «Ցուշարար», Նիւ–Եորք, ժէ· Տարի բ–ու 143, փետրուար, 1930։

ներուն (26)։ Այսպէս կոչուած քաղաքակիրթ աշխարհը իր չահերուն բերումով լուռ ականատես հանդիսացաւ այս նոր տեղահանութեան, բացի մարդկայնական եւ թերեւս այլ չարժառիթներով դրծող կարդ մը բարեսիրական օտար կազմակերպութիւններու նախաձեռնութենէն։ Բնական է որ Սուրիոյ եւ արտասահմանի հայկական իշխանութիւններն ու կազմակերպութիւնները իրենց տկար միջոցներուն ներած չափով օժանդակեցին իրենց դժբախտ ազգակիցներուն։

Այդ շրջանին Հ. Բ. Ը. Միութիւնը 1000 անգլիական ոսկիի նպաստ մը ըրած էր արդէն եւ ձեռնարկած էր հանգանակութեան մը՝ «նոր տարագրելոց» համար։

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Սահակ Բ.ի հովանաւորութեամբ կազմուած էր Տարագրելոց Ինամակալութիւն մը, առնախագետութեամբ՝ Տօքթ. Ալբունեանի եւ անդամակցութեամբ Գաբրիէլ Ծ. Վրդ. Գասպարեանի, Ա. Մազլումեանի, Գ. Աղիրեանի եւ Տօքթ. Տէր Ղազարեանի (27)։

Իսկ Ամերիկահայ դաղութին մէջ կազմուած էր նման յանձնախումբ մը, բաղկացած Տիկ. Ճ. Թելֆէյեանէ, Տիկ. Ս. Սարգիսեանէ եւ Վահան Քիւրքճեանէ։ Իսկ Մեթրոփոլիթըն Օփերայի թենոր՝ Արման Թոքաթլեան ի նպաստ նոր դաղթականներուն համերգ կու տար (28)։

Այս արտագաղթին մասին վերջին վաւերաթուղթը կը կրէ 6 Մարտի, 1930 թուականը եւ Կ. Պոլսոյ Անգլիոյ ներկայացուցիչ՝ Սըր Ճորճ Քլարքի կողմէ Լոնտոն՝ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, Պր. Ա. Հենտըրսընի ղրկուած է։ Սոյն՝ թիւ 80 դաղտնի տեղեկագիրը, որ Լոնտոնի մէջ ստացուած է 10 Մարտի, 1972 թ.ին, կ'ըսէ. «Կը ցաւիմ որ այս հեռաւորութենէն անկարելի է վստահելի տեղեկութիւններ քաղել Թուրքիոյ Արեւելեան Նահանդներէն հայերու արտագաղթին մասին, որ ձեր թիւ 133, անցեալ Փետրուարի 24–ի հեռագրին նիւթը կը կազմէր ինչպէս եւ այլ նոր թղթակցութեանց։

«2 – Այն բոլորէն, որ կարող եմ հասկնալ, արտագաղթը կը

---

26) «Ճուշարար»ի Փետրուար 1930 թիւի անգլերէն բաժնին մէջ դրուած տեղեկութեան մը համաձայն մինչեւ այդ օրերուն, Խարբերդի եւ Տիարպեքիրի շրջանէն 3000 հոգի տեղահան եղած են, որոնցմէ 130 մանուկներ մահացած են։ Այս թիւը անշուշտ հետագային աւելցած է։

27) «Ճուշարար» ժէ. Տարի, թիւ 143, Փետրուար, 1930։

28) «Hoosharar» (English section), New York, XVII year, No. 143, Feb. 1930.

թուի ըլլալ արդիւնքը ընդհանուր պարապաններու, քան թէ Թրքական կառավարութեան կողմէ մասնաւոր ճնշումի մը: Բարեբախտաբար կապակից ենթականերու թիւը քիչ է: Կը կարծուի թէ կան, կամ մինչեւ վերջերս կային, ընդհանուր թիւով 10,000, կամ 12,000 հայեր, Թուրքիոյ Արեւելեան Նահանգներուն մէջ – 2000 (Կէսը Կաթողիկէ, Կէսը Գրիգորեան) Կեսարիոյ մէջ, 1000 կամ 2000 Սվազի մէջ, 500 Ամասիոյ մէջ եւայլն: Կը թուի թէ այս մարդիկը անդրադարձած են որ Թուրքիոյ մէջ կեանքը անկարելի էր այլեւս իրենց համար: Անոնք արտօնուած չեն երկրին մէջ շրջելու եւ առեւտուր ընելու, ինչպէս առաջ կ'ընէին: Անոնք սահմանափակուած են քաղաքներուն մէջ: Իրենց դպրոցները չեն կրնար ունենալ իրենց դասակները կրթելու համար: Ճաճախ եկեղեցի չունին, եւ աւելի յաճախ, քահանայ չունին: Անցեալին իրենց կորսնցուցած կալուածներուն չեն կրնար վերատիրանալ: Թուրքիոյ մնացեալ բնակչութեան նման ներկայ վատ ժամանակները կը զգան:

«3 – Ընդհանուր պարապանները, ուրեմն, այնքան աննպաստ էին, որ կրնան պատճառ նկատուիլ իրենց մէջ ներկայ շարժումին: Այժմ արտագաղթը տասներկու ամիսներէ ի վեր կը շարունակուի: Անցեալ գարնան, քանի մը քսանեակ հայեր Կ. Պոլիս եկան Սվազի շրջակայքէն: Եթէ դէպի Սուրիա արտագաղթը շատ աչքառու եղաւ վերջին ամիսներուն, հասանելի է որ – հակառակ անոր որ որեւէ փաստ չունիմ այդ ուղղութեամբ – հայ-քրտական էնթրիկներու վախը Տիարպեքիրի, Խարբուրդի եւ այլ վայրերու իշխանութիւնները մղած է տեղւոյն հայերուն հասկցնել որ աւելի խոհեմ պիտի ըլլար իրենց մեկնիլը» (29):

Մենք չենք բաժներ Սըր Ճորճ Ֆլարքի այն տեսակէտը թէ արտագաղթը «Թրքական ճնշումի» հետեւանք չէր, մանաւանդ որ ինք եւս իր դրութեան վերջաւորութեան նման միտք մը կը յայտնէ: Այս տեղեկագիրը եւ Հալէպէն Մանք-Մէյսընի տեղեկագիրը նոյն այս կէտին շուրջ իրար կը հակասեն: Չենք բաժներ նաեւ այն գործիքը թէ միայն 10,000–12,000 հայեր կ'ապրէին Թուրքիոյ ներքին գաւառները: Շատ աւելի կը նկատենք անոնց թիւը: Այդ շրջաններուն մէջ այսօր այս թիւէն շատ աւելի մեծ թիւով հայեր կ'ապրին: Անհաւանական չենք գտներ որ Թուրքեր հայ-քրտական կապերէն մտահոգուած ըլլան, քանի որ նոյնիսկ Համաշխարհային Բ. պատերազմի ընթացքին նոյն վախերը ունենալնին պաշտօնապէս կը հաստատուին վաւերաթուղթերու կողմէ (30): Այսուհանդերձ

29) F. O. 371/14567.

30) F. O. 371/30069.

պէտք չէ մոռնան ընել որ Թրքական հանրապետութիւնը, իբր հարազատ ժառանգորդը երիտասարդ-Թուրքերու մոլեռանդ, «Թուրքիան Թուրքերուն» կարգախօսի ծրագրի իրականացման ճամբուն վրայ՝ հայերու այս արտադաղթն ալ, ըստ կանխամտածուած ծրագրի, յաջողեցաւ իրականացնել։

THE FORCED ARMENIAN EMIGRATION FROM THE INTERIOR TURKISH PROVINCES

(1929-1930)

ZAVEN MESSERLIAN

After the heavy defeat of the Ottoman Empire in World War I, the Republic created by Mustafa Kemal, by virtue of diplomacy and complicity with Great Powers, succeeds to subjugate Western Armenia and Kurdistan. Mustafa Kemal, once established in rule, persists in his policy of persecuting Armenians, and, under the pretext of an alleged Armeno-Kurdish cooperation, fulfills, in fact, the genocide perpetrated by the Young Turks. During the years 1929-1930, Republican Turkey exiles from 30 to 40 thousand Armenians from Diarbekir, Kharpert, Balou, Merdin, and various parts of Western Armenia to Syria. Armenians are forced to relinquish their ancestral lands, and their passports are stamped «Forbidden to reenter Turkey». Great Powers, in view of such compulsory emigration, never intervene, forfear their diplomatic relations with Turkey may be impaired. Reference in the foreign press to the overt criminality is minimal.

Եւրոպայում բազարաձատիպ կառուցուածքների տարածման հարցի շուրջը

ԱՐՄԷՆ ԶԱՐԵԱՆ

Քրիստոնէութեան վաղագոյն շրջաններից, Հայաստանում զարգացում գտան եկեղեցական շէնքերի բազմաթիւ տիպեր։ Դ. դարի առաջին տասնամեակում, նոր կրօնը արդէն Հայաստանում պաշտօնականացուել էր։ Այդ իրադրութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս բացատրելու ամբողջ երկրում առկայ, նոր պաշտամունքին նուիրուած շէնքերի այդքան մեծաթիւ լինելը։ Ճարտարապետական առումով, այդ շէնքերը կիսարուել են ելնելով առանցքային նշանակութիւն ունեցող երկու տիպերից՝ բազիլիկ (Քասաղ, Մրծեռնավանք, Դուին, Երերոյք եւ այլն) եւ կեդրոնակազմ (Էջմիածին, Աւան, Արղնի, Ծովիղ, Մանկանոց, Հառիճ, Իրինդ, Բագարան)։ Երկու դլխաւոր տիպեր, որոնց հիման վրայ դասակարգւում է ձեւի հետագայ զարգացումը, առաջանում են ճարտարապետական պարզ ու բաղադրեալ կառուցուածքների տիպաբանական սերիանները։

Շէնքի տիպը հնարաւոր է բնութագրել երբ ճշդւում են ժանակագրական, պատմական տուեալները, երբ պատմական նշանակութեան հետ կարելի է դառնում մակաբերել տեսական մտածողութիւնը։ Ժողովրդի ստեղծած մշակոյթում ձեւը երբեք պատահական չէ, ոչ էլ, բառիս բուն իմաստով, օտարամուտ. նա դարերի ընթացքում կատարուած փորձի ու ճանաչողութիւնների հետեւանք է։ Հետեւաբար, եթէ արուեստի պատմութեան հիմնական նպատակներից է բացայայտել կերպարի ծագման հարցերը, ձեւի կազ-

մասորմանը մասնակից ամենաընդհանուր օրինաչափութիւնները, այդ առթիւ անբաւարար է լոկ վերլուծական այն աշխատանքը, որ տանում են մի շարք գիտնականներ, այն պարզ նպատակով, որպէսզի պարզեն չէնքի կամ նրա տարրերի կապակցութիւնները այլ մշակոյթների հետ: Այս իմաստով, որոշ գիտնականներ մեկնաբանում են բազիլիկաների, նոյնիսկ կեդրոնակազմ կառուցուածքների առաջացումը Հայաստանում, սահմանափակուելով լուսաբանել աղերսութիւնների այն ճանապարհները, որտեղից եւ մուտք են գործել չէնքերի այդ տիպերը (Սիրիա) որպէս նոր կրօնի հետքերով ներմուծուած կառուցուածքներ (1):

Արդ, այս թեմայի կապակցութեամբ, փորձենք առաջ քաշել ուշագրաւ մի այլ խնդիր, որը կարող է որոշ չափով նպաստել ճարտարապետական ձեւերի առաջացման հարցը պարզաբանելուն: Խնդիրը հետեւեալն է. ձեւի կազմաւորման ճանաչողութիւնը կապուած է արխետիպի դաղափարին: Արխետիպը, որպէս ձեւի անդրապատկերում կանոնած է ճարտարապետական տիպերի հիմքում, որպէս ձեւի ու մտքի կապակցութիւնների սկզբնական արտայայտութիւն, առկայ է ու հարազատ ժողովրդի ոգուն: Նա իրողութիւնը պատկերող, չարունակ վերարտադրուող, հնագոյն փորձառութիւնների մտապատկերումն է, արտայայտում է ձեւի տարրական իրողութիւնը եւ նման օրկանական մարմիններին, օժտուած է պարզանալու տինամիկ ուժով: Արտացոլում է մինչեւ ոճ դառնալու կատարելութիւնը չմշակուած ձեւի տարրական իրողութիւնը: Տիպարանական սերիաները դասաւորուած են ելնելով ճարտարապետական ձեւերին յատուկ որոշ իւրայատկութիւնների հիման վրայ, որոնք ամենապարզ ձեւով առկայ են նախատիպերի մէջ: Մինչդեռ արխետիպը ունի երբեմն երկու կամ աւելի նախատիպերին յատուկ ընդհանուր յատկանիշեր, օրինակ՝ քառասիւն, երդիքով ծածկուած քառակուսի տարածութիւնը պատկերում է դարեր շարունակ կըրկնուող չինականի տունը, որը միաժամանակ կարող է արխետիպ համարուել թէ՛ էջմիածնի Կաթողիկէի, Բագարանի եւ թէ դաւիթների տիպերի համար: Արխետիպի էութեան առանձնայատկութիւնները կարող են երկարատեւ ժամանակ թաքուն մնալ, կամ բացայայտուել սոցիալական ու մշակութային միջավայրի բարենպաստ աղերսութեան չնորհիւ, ու, դրանով իսկ, արխետիպից առաջացած կազմաւորուած ձեւը, դառնալ՝ պատմական իրականութեան համապատասխան արտացոլում:

---

1) A. Grabar, MARTYRIUM, Paris, 1946. A. Khatchatrian, *L'Architecture Arménienne du 4ème au 6ème siècle, Paris, 1971.*

Ստեղծագործօրէն առաւել աշխոյժ պատմական շրջաններում չէնքերի տիպաբանական ընտրութիւնը կատարւում է այդ շրջանին յատուկ հասարակարգի կազմով. ձեւը ստանում է պաշտօնական հաստատում: Նման պայմաններում, սակայն, որոշ ձեւեր պահպանւում են, բայց չեն զարգանում: Օրինակ, հեթանոսական դամբարանների (վիմափոր կամ ստորգետնեայ) խաչաթեւ կազմը որպէս ճարտարապետական ամբողջացուած կերպար, զարգացում դտաւ շատ աւելի ուշ՝ վաղ միջնադարում:

Կայսերական Հռոմի անկման սկզբնաշրջանում, անցեալի տեսլականը պատկերող, կեանքը խորհրդանշող, բայց քաղաքական պահանջների հետեւանքով արժէքազրկուած ճարտարապետական ձեւերը քրիստոնէութեան տարածման հետ, նոր իմաստաւորում ստացան: Ճարտարապետութեան պատմութեան համար ամենադժուարին հարցերից է քրիստոնէական պաշտամունքային չէնքերի կազմաւորման հարցը: Ե. դարից սկսած մենք տեսնում ենք արդէն կառուցուածքների, որոնց նախապատրաստող ընթացքը, նրանց վաղագոյն փորձառութիւնները, մեզ անծանօթ են: Զեւաբանական իմաստով մեծ նշանակութիւն ունի շինարարական տեխնիկան, տեսական մտածողութիւնը, սոցիալական եւ կրօնական նշանակութիւնը: Ծանօթ է, թէ ինչպէս քրիստոնէութեան վաղագոյն շրջաններում յարատեւեց հեթանոս հերոսների պաշտամունքը, կապակցութիւն հաստատուեց հերոսի պաշտամունքի ու նոր կրօնի համար զոհուած մարտիրոսի պաշտամունքների միջեւ: Մէկից միւսին անցումը կատարուեց արժէքների աստիճանական դասաւորման եղանակով, այսինքն՝ մեկնել ժառանգուածից, բարձրանալ, հասնել մինչեւ վերադոյնը: Ճարտարապետութեան բնագաւառում աստիճանաւորման եղանակը նշանակեց՝ հեթանոսական ձեւերի փոխանցումը քրիստոնէական ճարտարապետութեանը: Ժողովուրդը շարունակում էր կառուցել դամբարանները, նրանց ձեւը հաւանաբար կապուած էր արխետիպերին ու երբ տարածում գտաւ քրիստոնէութիւնը, անցեալի հերոսների պաշտամունքը միաձուլուեց նոր կրօնի մարտիրոսների պաշտամունքին, հեթանոսական յիշատակարանդամբարանը (կեդրոնակազմ, խաչաձեւ) փոխանցուեց քրիստոնէական ճարտարապետութեանը, դարձաւ մարտիրոսների վկայարանը՝ մարթիրիոնը:

Հայաստանում, ինչպէս եւ հռոմէական աշխարհում, առաջացող նոր մշակոյթը (որը արուեստի պատմութեան համար տեւում է Գ.—Դ. մինչեւ Ե.—Զ. դարերը եւ կոչւում է ուշ անտիկ շրջան) սկիզբ առաւ արուեստի եւ շինարարական գործունէութեան լայնաշունչ

ծրագրով։ Հեթանոսական ճարտարապետութիւնից ժառանգուած ձեւերը, չինարարական արուեստի հնարաւորութիւնները չիւրացուեցին մեքենայօրէն, այլ ընդունուեցին որպէս նախադրեալ փորձառութիւններ։ Տեսական նոր մտածողութիւնը մեկնաբանօրէն չարտունակեց մշակել հեթանոսական չէնքերին յատուկ տարածութեան ներթաբաժանումների ինչպէս եւ ծաւալային կերպարի կազմը, մղելով զարգացումը մինչեւ այդ ձեւերում, ամփոփուած հնարաւորութիւնների ամբողջական բացայայտումը։

Հռոմէական կայսրութեան ուշ շրջանում զարգացում գտած գմբէթածածկ շրջանաձեւ յատակագծով, կեդրոնից հիմնական ուղղութիւնները ճառագայթող քառանկիւնի կամ կիսաշրջանակաձեւ աբսիդներով դամբարանները՝ Տոր տէ Սկիավի, Տոր Պինյատարա (Հռոմ), Տորրոնէ (Դիվոլի), Դիոկղետիանոսի դամբարանը (Սպալատո), եղան ե· դարից մինչեւ Ժ-Ը· դարը (վերացուեցին Տրենտոյի ժողովի (16րդ դ·) որոշումով) Եւրոպայում կառուցուած մկրըտարանների նախատիպերը։ Մկրտարանը որպէս առանձին չէնք, ունեցել է ընդհանրացած տարածում, կիրառուել է զարգացնելով հիմունքային նշանակութիւն ունեցող երեք տիպ՝

– Շրջանակաձեւ, Նոչերա (Զ· դ·),

– Քառանիստ, ութանկիւնի ծածկ, Սոտերօ (Նեապոլ, Ե·դ·),

– Ութանիստ։ Շատ տարածուած ձեւ, նաեւ այն բանի հեռեւանքով, որ աւելի յարմարաւէտ էր արարողութիւններին։ Միաժամանակ ունէր տիեզերաբանական նշանակութիւն։

Լատերանեան մկրտարանը (վերամշակուած Ե· դ·), Օրթոտոքսների եւ Արիանների մկրտարանը (Ռավեննա), Ս· Եղիա (Էզրա, Սիրիա 532 թ·) եւ ԺԱ.–Ժ-Ը· դարերի Ֆլորենցիայի, Պիզայի, Պարմայի, Պարենցոյի մկրտարանները օրինակներ են, որոնց միջոցով յարատեւեց յատակագիծ կեդրոնակազմ կառուցուածքը։

Ճարտարապետական առումով, եկեղեցու կերպարը նախատիպերի միջոցով մի ուղղութեամբ կապուած է ստորգետնեայ եւ վիմափոր սրահներին, այսինքն, կոմունեան կուլտին պատկանող կառուցուածքներին, միւս ուղղութեամբ Օլիմպիական էակների գերդաստանի հերոսների պաշտամունքային, ինչպէս օրինակ Հայաստանում կեդրոնակազմ տաճարը կամ բազիլիկան Եւրոպայում, որը յարատեւեց, վերամշակուեց դառնալով ռոմանական ու կոթիկական ոճերի հիմնական ձեւը։

Դամբարանից եկեղեցի փոխանցմանը նպաստեց նոր հաւատքը· մահը ու կեանքը այլեւս իրարամերժ երեւոյթներ չէին, այլ մէկից միւսին անցնող ընթացք։ Հերոսը, մարտիրոսը վերածնուելու

էր եւ նոր կեանք ապրելու: Ստորգետնեայ դամբարանը տեղադրուեց եկեղեցու գլխաւոր խորանի ստորոտում (Հռիփսիմէ, Գայանէ, Շողակաթ), որը ամենահին օրինակներում երբեմն տեղ էր գտնում դմբէթի տակ (էջմիածին, ե· դար): Դամբարան–դմբէթ ուղղաձիգ առանցքի միջեւ ընկած էր պատարագարանը (հեթանոսների բագինը), այսինքն մարդը վերափոխման խորհրդին մասնակից դարձնելու կեդրոնը: Այսպիսով, քրիստոնէութիւնը միացրեց կառնեան եւ օլիմպիական պաշտամունքների էականը, կարելի դարձուց հեթանոսական տաճարի, դամբարանների կազմը ժառանգել ու վերամշակել որպէս եկեղեցի:

Աղատ թարգմանութեամբ մէջբերենք Ագաթանգեղոսի յիշատակած Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլքից մի հատուած. «Եւ սիւները իբար միացնող չորս կամարների ամբողջութիւնը, կաթողիկէ եկեղեցիի համայնքի հաւասարութիւնն է: Եւ դմբէթը նման երկնային քաղաքին, հաւաքման վայր է երկնքի թագաւորութեան միաբանութեանը» (2): Այս պատկերը ներկայացնում է ատրուշան: Սասանեան շրջանից (Գ.–է· դդ·) մեզ են հասել մօտ 50 մեհեան. նրանց ընդհանուր կերպարը, հետեւեալն է՝ քառանիստ յատակագիծ, անկիւններում տեղադրուած չորս աղատ սիւներ, նրանց կապող կամարներ, որոնց վրայ տրոմպերի վոխանցումով յենուած դմբէթ եւ այս ամբողջութիւնը պարփակւում է շրջասրահի մէջ:

Լուսաւորչի տեսիլքը տաճարի ամէն մի տարրին տալիս է յատուկ նշանակութիւն· կամարը՝ մարտիրոսները, տրոմպերը՝ գետեր (վոխանցում), թմբուկը՝ երկնային բանակը, դմբէթը՝ գահը:

Չորս կամարների վրայ յենուող դմբէթ–երկնային քաղաքը կեդրոնում բագին–խորանը, կեդրոնակազմ եկեղեցիների կորիզը կազմող սրբատեղին է (ցեղա) որի շուրջը խաչաձեւ ու երբեմն անկիւնաձոյլ տեղադրուած միւս սենեակները նման են ատրուշանի շրջասրահին: Արդ, Լուսաւորիչը նոր իմաստաւորում տուեց հեթանոսական տաճարից ժառանգուած այդ ձեւին, ու ինչ կարեւոր է՝ պաշտօնապէս հաստատեց նրա իրագործումը:

Տեսիլքի ճարտարապետական մեկնաբանութիւնը համընկնում է էջմիածնի (ե· դարի վերակառուցում) կաթողիկէի կերպարին, ինչպէս եւ այդ տիպի հետագայ զարգացման կարեւոր օղակը կազմող Բագարանի կաթողիկէին (624–631 թթ·):

Եթէ ձեւերի միջեւ գոյութիւն ունեցող այս յարակցութիւնները ճեւաբանական իմաստով ընդունելի են, ապա հայը պահպանեց

---

2) Ագաթանգեղոս Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս 1914, էջ 380–381:

հեթանոսական մեհեանի կերպարը, բխեցրեց եկեղեցու կազմը տաճարից եւ ոչ թէ մարտիրոսութիւններից, այսինքն՝ դամբարաններից։ Կառնեան հաւատքի համեմատութեամբ դերիչխեց Օլիմպիականը։ Այս մեկնարանութիւնը, անշուշտ, բացարձակ չէ, սակայն Գրիգոր Լուսաւորիչի տեսիլքում պատկերուած եկեղեցու էութեան եւ կերպարի (թէկուզ նշանաբանական առումով) իմաստալից վերահաստատումն է։

Ե.–Է. դարերում Հայաստանում մշակուեցին բազմաթիւ կեդրոնակազմ եկեղեցիները՝ քառանիստ, վեցանիստ, ութանիստ, շրջանաձեւ, հասնելով մինչեւ ծալքաւոր պատերի յատակագծին (Իրինդ, Զօրավար, (Է. դ.) եւ յատկապէս ԺԱ. դարի Հովիւի եկեղեցին)։ Չեւաբանական իմաստով քառակուսին եւ շրջանակը երկրաչափական պարզ պատկերներ են։ Ցենակէտ ունենալով կեդրոնը, նրանց մէջ ներդծւում, բայց եւ նրանց միջոցով շարադրւում են կեդրոնակազմ եկեղեցիների բոլոր տիպերը (ծալքերով պատերի թեման տարբեր է՝ Անիի Հովիւի եկեղեցու առաջին յարկի, կեդրոնից ճառագայթող վեց կիսերը նրանց յենակէտերին համընկնող պատի հատուածները նախապատկերում են աւելի սուն–հեծած համակարգին, քան լայնօրէն կիրառուած պատ–ծածկ կառոյցին)։ Այս չէնքերն ունեն թմբաւոր վրայ յենուած դմբէթի ծածկ։ Մատնների, մակերեսների համակարգը կանոնաւորուած է ուղղաձիգ կեդրոնական առանցքի շուրջը։ Առանցքը չէնքի մասերի դասաւորումը, կազմաւորումը, հետեւաբար ճարտարապետական կերպարը բնորոշող, կայականօրէն ուժերի բաշխումը հաւասարակշռող իդէալ գիծն է։ Առանցքը ձեւակերպում է երկրաչափական պատկերը, առարկայացնում մարդու մասնակցութիւնը, եւ որպէս այդ՝ կեդրոնում կանգնած դիտող, իրեն է ենթարկւում սիմեթրիկ դասաւորուած ծաւալներին։ Նշենք նաեւ, որ ամբողջ միջնադարի շրջանում, ներսպայում դերիչխեց բազիլիկան, կեդրոնակազմ չէնքերը մի քանի եկեղեցիներից զատ, մեծ մասամբ մկրտարաններ են։ Իսկ Հայաստանում տիրապետեց կեդրոնակազմ դմբէթածածկ չէնքը. բազիլիկան վերածուեց «դմբէթաւոր սրահի»։ Այսքանից կարելի է մակաբերել հայ միջնադարի ուսական մտածողութեանը յատուկ երկու յատկանիշ՝ ուղղաձիգութիւն եւ կեդրոնակազմութիւն, որոնք բնորոշ են լինելու մարդակեդրոն հայեցողութեանը, դառնալու են վերածնունդի ժամանակ մինչեւ ճանաչողութեան դիտակարգի աստիճան մշակուած «հեանկարային» արուեստի նախադրեալներ։ Ճարտարապետական ձեւերի կեդրոնականութեան դաղափարը, նրանից մարդակեդրոն հայեցողութեան անցումը, հայը, վաղագոյն շրջաններից, դարձրել էր

առարկայացուած իրողութիւն: Եւ դարմանալի չթուայ, եթէ այս հարցում առնչութիւններ դտնուեն Լէոնարտոյի, Նոյնիսկ Ալպերտիի (Դե ոչ էդիֆիկատորիա, դիրք 7–րդ, Ֆլորենցիա 1560 թ.) ու հայ մինչնադարեան տեսական մտածողութեան միջեւ: Ճարտարապետութեան ընդհանուրում, Լէոնարտոյի էսքիզները ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս նրա հետաքրքրութիւնը յատկապէս կեդրոնացուած էր շրջունակ կրկնուող մի քանի թեմաների չուրջը: Սրանցից ամենակրեւորը կեդրոնակազմ եկեղեցական շէնքն է: Այդ դծագիրներից յատկապէս նկատի ունենք Աղբերնհայմ ձեռագրերից հմ. 2037, 3–րդ թերթի դծագիրը՝ քառանիստ յատակագիծ, դլխաւոր առանցքների ուղղութեամբ կողմերից դուրս բացուող չորս աբսիդներ, մէջտեղում դմբէթակիր չորս ադատ մոյթեր: Այսինքն՝ Բադարանի թեման:

Ընդհանուր դծերով, Բադարանը (624–631 թթ.) ունի հետեւեալ յատակագծային կազմը՝ համակեդրոն, մէկը մեսի մէջ տեղադրուած քառակուսիներ, արտաքին քառակուսիի երկայնքով ընթանում է շէնքը պարփակող պատը, որը դլխաւոր առանցքների ուղղութեամբ բացում է դէպի դուրս, կազմելով չորս աբսիդ: Ներքին քառակուսու անկիւններում տեղադրուած են դմբէթակիր չորս ադատ մոյթեր: Կեդրոնական քառակուսու կողմը ունի 5,45 մեթր (5,48 մ.) երկարութիւն, արտաքին քառակուսու ներքին կողմը՝ 11, 15 մ. (11,70 մ.), խաչուող թաղերի դալարի բարձրութիւնը հասնում է 11,30 մեթրի, դմբէթի դմբէթակիր օղակը սկիզբ է առնում 12,10 մեթրից:

Մինչեւ եղրագլատերը հասնող, դիտողի համար աբսիդների խորքից ընկալուող թաղերի ծածկը, խաչման հատուածում վեր սլացող դմբէթի հետ, կազմում են մի հատուկ ամբողջութիւն ու դերիշխում է ներքին տարածութեան վրայ, արտաքուստ դրսեւորւում են ամբողջ կառոյցի էութիւնը, նոր ձեւ տալիս շէնքին: Աբսիդների ծածկի համեմատութեամբ թաղերի բարձրանիստ լինելը, դմբէթով պսակուած վերնաշէնքին տալիս է լուրայատուկ շեշտաւորում: Այս մտայղացումը, աւելի քան հայկականին հարազատ դարձաւ արեւմտեան ճարտարապետութեանը: Մի այլ յատկանիշ բազարանատիպ շէնքի կեդրոնում տեղադրուած, նրա հետ մարմնացած քառամոյթ դմբէթածածկ ցեղլան: Շէնքի այս հատուածը, Ագաթանգեղոսի յիշատակած Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլքում, ստացել էր յատուկ նշանակութիւն եւ ինչպէս նշեցինք՝ պահպանուել էր հեթանոսական տաճարի կերպարը ու վոխանցուել քրիստոնէականին: Արդ, այդպիսի կազմ ունեցող ցեղլան, հնարաւորութիւն է տալիս բարձրացնել մեծ ծաւալի եկեղեցիներ (Մրեն, Օճուն, Գայանէ Ջ.–է.–րդ դդ.): Այս

իւրայատկութիւնը կարեւոր է, քանի որ արեամուտքի հասկացութեան համար, ծաւալը կապուած է մեծ չափի հետ: Այնտեղ չափանիշը տարբեր է, նրա բաղադրեալները բազմազան: Շինարարական տեխնիկան փաստացիօրէն զարգացման սահմանում չունի, ձգտում է յանդգնութեան դադաթնակէտին: Այս հարցում համոզուելու համար, բաւական է իրար համեմատել հայկական զմբէթների եւ արեամտեան զմբէթների տրամագծերը: Ճարտարապետական կառոյցներում, սակայն, կարեւորը կերպարի կարողական հնարաւորութիւններն են. օրհնական յատկութիւնները օժտուած են զարգանալու ունակութեամբ: Բագարանի օրինակում մոյթերը աւելի մօտ են տեղադրուած անկիւններին, քան էջմիածնի կաթողիկէի կառուցուածքում: Մոյթը եւ անկիւնապատը միասնացած, դառնում է ամբողջական յենարան եւ խաչուող թեւերի պատերի մասնակցութեամբ կազմում զմբէթը կրող հաստատուն ներքնաշէնք: Նման սիստեմը հնարաւորութիւն է տալիս միացնել խաչուող թաղերի համակարգը զմբէթի հետ, կառուցել աւելի լայն զմբէթակիր օղակ, հետեւաբար մեծացնել զմբէթի տրամադիծը, եւ դրանով իսկ զարգացնել վերնաշէնքը:

Ճարտարապետական ձեւերի արտահանումը կատարւում է տարբեր ճանապարհներով. շարժառիթներից մէկը վեստոկոթերի գաղթն է արեւելքից արեամուտք: Հիւսիսային Կովկասում նրանց ներկայութեան մասին վկայում է Մովսէս Խորենացին: Այդ վայրերից ու Սեւ ծովի ափերից Դ. դարի վերջերին վեստոկոթերի գաղթում են դէպի արեամուտք, մէկ ճիւղը հաստատւում է Իտալիա (Օստոկոթեր), միւսը հարաւային Ֆրանսա, ընտրելով Դուլուզը որպէս մայրաքաղաք: Օլրիկ թագաւորի օրօք (466–484 թթ.) նրանք նուաճում են Սպանիան: Վեստոկոթերի դլխաւոր քաղաքները եղել են՝ Պարսելոնան, Դոլետոն եւ Մերիտոն. նրանց իշխանութիւնը տեւեց մինչեւ Սպանիայի նուաճումը արաբների կողմից (711 թ. Գորտովան հռչակւում է էմիրութեան մայրաքաղաք):

Պատմութեան մէջ, վեստոկոթերը թողել են եկեղեցիներ, պալատներ, քաղաքներ, կառուցող ժողովրդի յիշատակ: Այդ շէնքերից սակայն, մեզ հասել են սակաւաթիւ նմուշներ: Դրանցից մեզ հետաքրքրողը հետեւեալն է՝ Կատալոնիայում մինչ օրս լաւ պահպանուած Ս. Միքայել եկեղեցին (Ի. դ.) քառակուսի ծաւալով պարփակուած խաչաթեւ տարածութիւն, արեւելեան մասը վերջանում է աբսիդով, թեւերը թաղածածկ են, կեդրոնական հատուա-

ծում վեր է խոյանում տրոմպերի փոխանցումով գմբէթը: Անկիւնները տեղադրուած են չորս փոքր սենեակ, թաղերը եւ աբսիդը Եպիսկոպոս Թէոտուլֆը, իր երկրի Ս. Միքուել Տերբասա եկեղեցին բնորոշող մի շարք տարրերը կրում են արեւելքի ազդեցութիւնը:

Ֆրանսա ապաստան գտած, կոթ ծագում ունեցող, Օրլէանի Եպիսկոպոս Թեոտուլֆը, իր երկրի Ս. Միքուել Տերբասա եկեղեցու նմանութեամբ, կառուցեց Օռլէանում Ժերմինի–տէ–Պրէ (806 թ.) կաթողիկէն: Մէջբերենք Ֆրանսիացի երկու արուեստաբաններուի կարծիքը: Պ. Լավեդան գրում է. «Կեդրոնակազմ այս եկեղեցու կերպարը Ֆրանսայում հետագայ զարգացում չունեցաւ, Ժերմինիի տրոմպերի վրայ յենուող գմբէթը կառուցողական նորութիւն էր մեզ մօտ» (4): Հ. Ֆոսիյոնը աւելի բացայայտ է իր արտայայտութեան մէջ. Սալանիայի՝ հիւսիսում Ս. Միքուել տէ Լինեոն եւ Ժերմինի–տէ–Պրէն «մէկը եւ միւսը անկասկած կապուած են անծանօթ նախատիպի, սա էլ իր հերթին ներշնչուած է արեւելեան մոտելից՝ անկասկած հայկական կաթողիկէ էջմիածնից, վերակառուցուած 618 թուին» (5):

Բազարանատիպ եկեղեցու տարածման մի այլ ճանապարհը ընթացաւ Բիւզանդիայի ուղղութեամբ: Բիչենք նախ եւ առաջ Ֆոտիոյի եւ Կոստանտին Միրանածին կայսեր (երկուսն էլ ունեն հայկական ծագում) կողմից նկարագրուած այսօր դոյութիւն չունեցող պալատական «Նեա» (նոր) եկեղեցին: Մէջբերենք յոյն պիտակական Ջ. Տիմիդրոկալլիսի տողերը. «Նկարագրութիւններից հետեւում է, որ եկեղեցին ունէր ներդրած յունական խաչով յատակագիծ, անկիւնային սենեակներ, գմբէթակիր, չորս աղատ մոյթեր: «Նեա»ն կառուցուել է 868 թ. եւ պէտք է նկատել իբրեւ Եւրոպայում կառուցուած այդ տիպի առաջին եկեղեցին» (6): Նոյն հեղինակը իր աշխատութեան վերջում գրում է. «Միլան քաղաքի Ս. Սարդիբոյլ (868–881 թթ.) ճարտարապետական տիպը ծագել է Հայաստանում (էջմիածին, Բագարան) եւ փոքր Ասիայի միջնորդութեամբ փոխանցուել է թէ՛ Ծունաստանին, թէ Արեւմուտքին: Փոխանցումը տեղի է ունեցել Թ. դարի վերջերին, այսինքն այն չրջանում, երբ առկայ են այդ տիպին պատկանող բազմաթիւ օրինակներ՝ Ս. Սա-

---

3) P. Lavedan, *Histoire de l'Art*, Paris, 1944, p. 32.
4) Նոյնը, էջ 79:
5) H. Focillon, *Art d'Occident*, Paris 1947, pp. 17-18.
6) G. Dimitrocallis, *Osservazioni sull'architettura di san Satiro e sull'origine delle chiese tetraconche altomedievali, Milano 1969*, p. E. Arslan, Storia di Milano, 1954.

դիրոն (Միլան), Ժերմինի–տէ–Պրէն (Օռլէան), Սալոնիկի Պերիս–տերօ եկեղեցին, Կաստրոյի եկեղեցին եւ, անկասկած, մի շարք այլ եկեղեցիներ, որոնք այսօր դոյութիւն չունեն»:

Մի այլ փաստ եւս: Քաղկեդոնեան եռաթեւ թերակղզու արեւելեան ելուստը՝ Աթոսը, 50 քլ. երկարութեամբ ձգւում է Եգէական ծովի մէջ, հարաւ–արեւելեան մասում բարձրանում է Աթոս լեռը (2033 մ.), Հոմերոսի, Էսկիլեսի յիշատակած Սուրբ լեռը (Ակիոն օրոս): Այսօր Աթոսը Յունաստանի ինքնավար մարզ է. ուղղափառ միաբանութեան տիրոյթ, կազմուած՝ ժայռերի մէջ ընկած 20 ամրացուած վանքերից: ԺԳ. դարում վանքային միաւորների թիւը հասնում էր 300–ի: Վաղ միջնադարում քրիստոնէական ճգնակեցութեան կեդրոններից էր, երկու անգամ (830 թ.ին եւ 866 թ.ին) արաբներից ասպատակուած:

Աթոս լերան վրայ վանական կեանքը սկիզբ առաւ երբ հայոց պաշտօնական ընտանիքի դաւակ, կայսր Նիկեփոր Փոկասի (963–969 թթ.) խորհրդով, նրա ազգական Աթանաս Տրապիզոնցին (հետագայում մականուանուած՝ Աթոնացին) Սուդլիոնի Ս. Յովհաննէս վանքում ուսանելուց յետոյ, հաստատուեց Աթոսում: Այնտեղ իր շուրջը համախմբելով կրօնաւորներին, հիմնեց նոր միաբանութիւն եւ կառուցեց Աթոս լերան առաջին վանքը՝ Մեծ Լաւրան: Սահմանեց վանական կեանքի կանոնադրութիւնը, ստեղծեց մայրաքաղաք Բիւզանդիայի քաղաքականութեանը հաւատարիմ կրօնական կեդրոն, ուր յաջորդաբար հաւաքուեցին կայսրութեան բոլոր երկրներից եկող՝ յոյն, հայ, սլաւոն, վրացի, ասորի կղերականներ:

Մեծ Լաւրան, կառուցուած 963–970 թթ., տեղադրուած է Աթոս լերան արեւելեան ծայրամասում եւ նուիրուած է նրա հիմնադիր՝ Աթանաս Աթոնացուն: Վանքը, նման միջնադարի ամրոցապատ ուսաններին, չրջապատուած է աշտարակաւոր պարիսպներով, նրանց հարած, դէպի բակը բացուող օժանդակ շինութիւններով, որոնք կազմում են՝ մանաստուած, ամբողջ երկայնութեամբ ձգուած հողմամասի պարագծով ընթացող պաշտպանական գօտին: Ներքին աղատ տարածութիւնում եւ դլխաւոր առանցքի երկարութեամբ տեղադրուած են դլխաւոր եկեղեցին, նրա առաջը բացուող կեդրոնական երկու սիւներով վեց հատուածների բաժանուած նախասրահը եւ հիւսիսային ու հարաւային կողերին հպած, նախասրահից մուտք ունեցող, դլխաւոր եկեղեցիի տիպով կառուցուած երկու մատուռները: Աւելի ուշ չրջանի դործ է համարւում երեք եկեղեցիների արեւմտեան հատուածի ամբողջ երկայնքով կառուց–

ուած կամարաշար նախամուտքը, որի դիմաց գտնւում է սուրբ ջրի աղբիւր (Ֆիալա) եւ խաչաձեւ յատակաղծով՝ սեղանատունը: Պաշտամունքային չէնքերը մէկ առանցքի երկայնքով տեղադրելը եւ նրանց դասաւորումը հաստատող սկզբունքները կապուած են յունական եկեղեցու ծիսականութեանը, հետեւաբար չեն առնչւում մեր նիւթի հետ: Մեզ հետաքրքրում է դլխաւոր եկեղեցին՝ կաթողիկոնը: Ներքին քառակուսի եռակոնք տարածութիւն, արեւմտեան աբսիդը հաւանաբար վերացուել է նախասրահի կառուցման ժամանակ, այս պատճառով Ց. Ստրժիկովսկին, Զ. Տիմիդրոկալլիսը դասում են եկեղեցին քառակոնք կառուցուածքների խմբում: Կեդրոնական քառակուսիի ծայրերում տեղադրուած են չորս, քառակուսի, ազատ մոյթեր: Գմբէթը տրոմպերի փոխանցումով վեր է խոյանում, իշխելով ներքին տարածութեան վրայ: Ներքին ձեւը իր ամբողջութեամբ ընթեռնելի է արտաքուստ, բացառութիւն են կազմում արեւելեան ճակատի դլխաւոր խորանը եւ երկու աւանդատները, որոնց աբսիդներն արտաքուստ եռանիստ են:

Դլխաւոր եկեղեցու հիւսիսային եւ հարաւային արտաքին պատերին կցուած են մինչեւ աբսիդները հասնող մէկական մատուռներ: Ներքին տարածութիւնը քառակուսի է, ունեն գմբէթակիր չորս ազատ սիւներ: Մատուռների երկրորդական նաւերը վերջանում են պատերի հաստութեան սահմաններում իրականացուած աբսիդներով, մինչդեռ կեդրոնական աբսիդն արտաքինից կրկնում է ներքին կիսաշրջանի ձեւը: Մատուռների համեմատութեամբ աւելի ներս տեղադրուած դլխաւոր եկեղեցու եւ արեւմտեան ճակատի ամբողջ երկայնութեամբ ձգուող պատի միջեւ ընկած տարածութիւնը ծառայում է որպէս նախասրահ, ուր բացւում են մատուռների աւելի փոքր նախասրահները:

Աթոսի վանքերի եկեղեցիները՝ Վատոպեդին (Ժ. դարավերջ); Կելինդարին (1197 թ.), նոյն շրջանին պատկանող Իվիրոնը, եւ ուրիշները, այսինքն Բալսի ցուցակում նշուած ութը եկեղեցիները, բոլորն հիմնականում կրկնում են Մեծ Լավրայի Կաթողիկոնի յատակագիծը, որի համեմատութեամբ տարբերութիւնները փոքր են՝ երկարած է դլխաւոր խորանի առաջ գտնուող տարածութիւնը, եւ թողնում է առանցքի ուղղութեամբ աւելի ձգուած լինելու տպաւորութիւն, մոյթերը փոխարինուած են սիւներով: Այս հանդամանքը նշանակալից է, միայն Մեծ Լավրայի դլխաւոր եկեղեցու գմբէթի յենարանները քառակուսի մոյթեր են: Հայազգի Աթանաս Աթոնացին լաւ էր յիշում Էջմիածինը եւ նրանից հետեւած Բագարանը, որը նախատիպ ծառայեց իր կառուցած եւ նրանից հետեւած Աթոս լերան ութը եկեղեցիների համար:

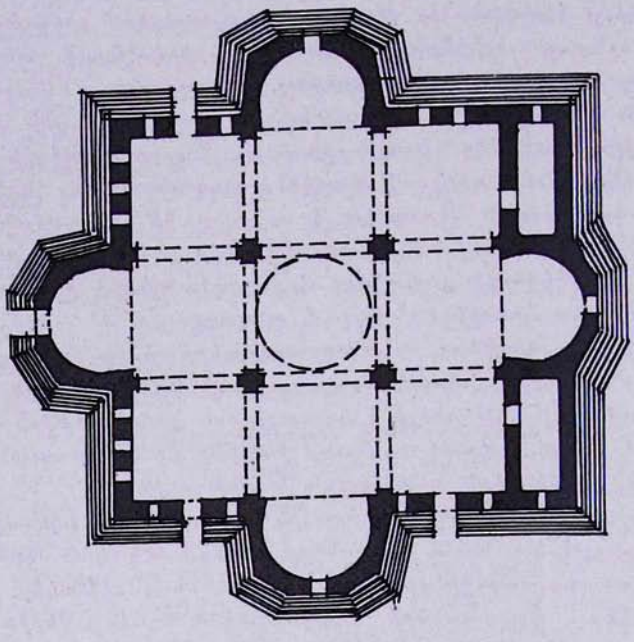

Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին կաթողիկէ (Ե. դ.):

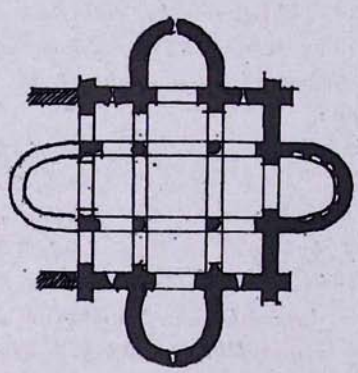

Ժերմիճի–տէ–Պրէ (Թ. դ. սկիզբ), կառուցել է Իսպանիայից ներգաղթած, վեսթ-կոթ ծագում ունեցող Օրլեանի եպիսկոպոս Թէոդուլֆը:

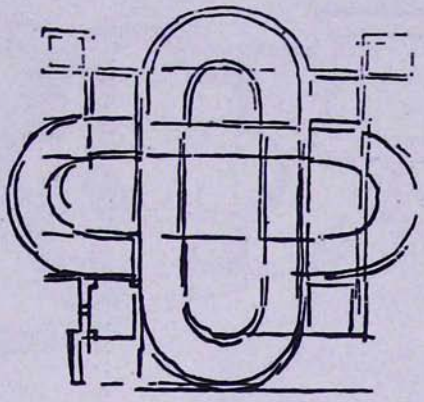

Լէռնարտս տա Վինչի, կեդրոնակազմ շէնքի գրչագիծ Ազրերնհայմ կոդեկս Բ, թերթ 57։

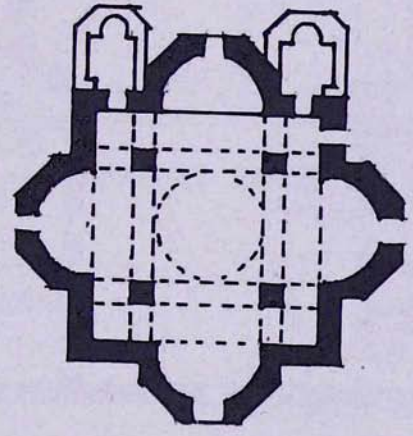

Բագարան՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկեղեցին, կառուցուած 621–628 թթ. (այսօր հիմնայատակ բանդուած)։

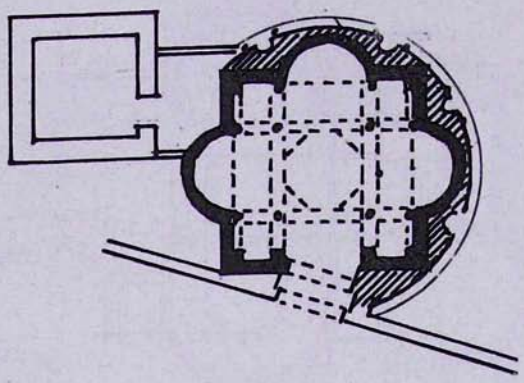

Սան Սատիրոյի մատուռը, Միլան, (868–881 թթ·),
վերակազմուած Բրամանտէի կողմից 1482 թ·:

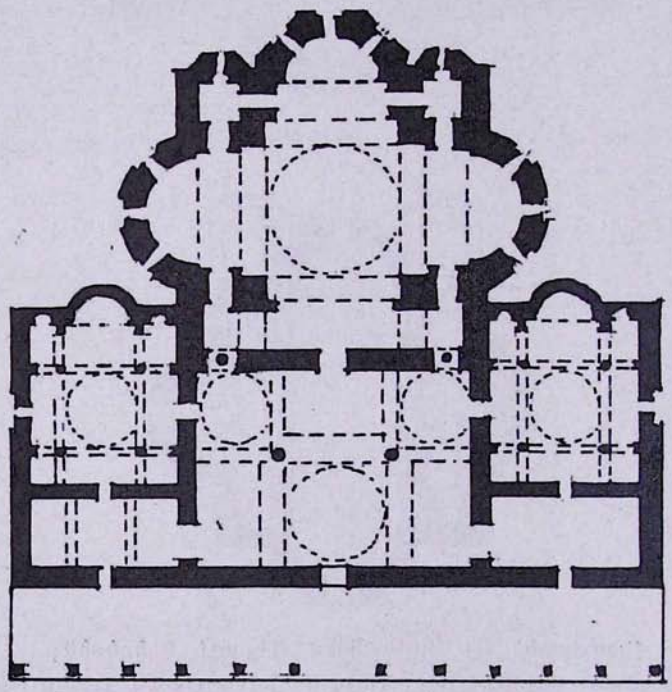

Մեծ Լարվան, Աթոս լեռ., կառուցել է հայազգի Աթանաս Աթոնացին
963–1004 թթ·:

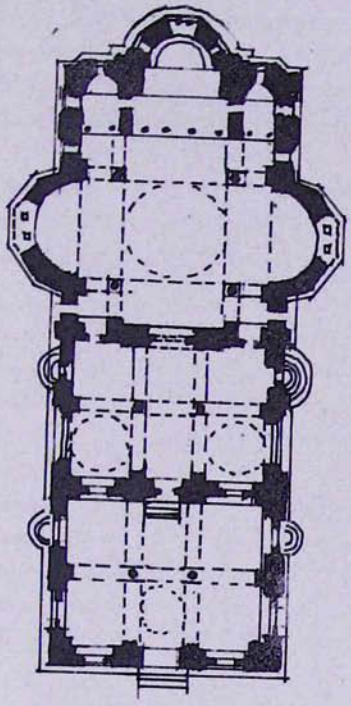

Կիլաճդար կաթողիկէն, Աթոռ լեռ, կառուցել է 1197 թ· սերպ իշխան Ստեփան Նեմանեա, վերակառուցուել՝ 1293 թ·:

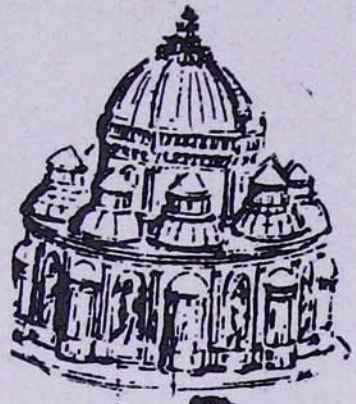

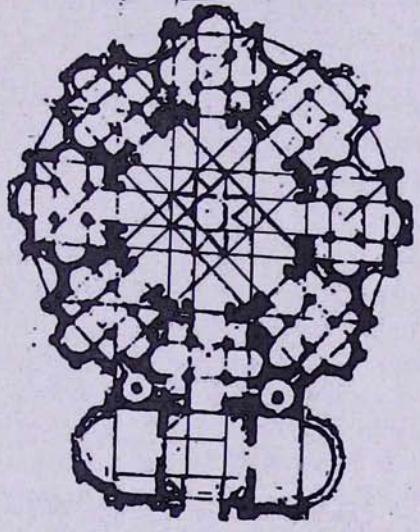

Լէռնաբնակ տա վիճչի, ուր մատուռաին եկեղեցիի նախագիծ: Աղբերնհայմ կոդեկս հմ· 2037, թերթ 5:

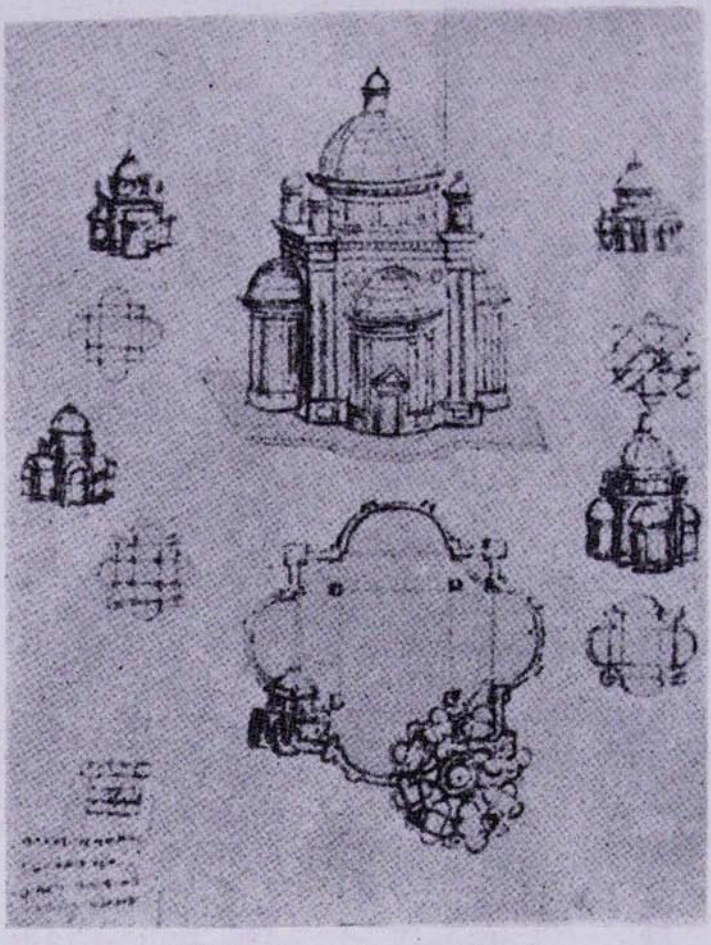

Լէոնարդո տա Վինչի, բառարախդ, գմբէթակիր չորս ազատ մոյթերով եկեղեցիի նախագիծ: Աղբերնհայմ կոդեկս հմ. 2037, թերթ 3:

❀

Միշտ չէ, սակայն, որ օտարամուտ ձեւը հաբազատ է դառնում այդ երկրի ճարտարապետութեանը: Պ. Լաւեդանից, Հ. Ֆոսիյոնից մէջբերուած տողերը պարզ ասում են այդ մասին: Բազմաթատիլ կառուցուածքների զարգացումը կատարուեց միայն Վերածնունդի ժամանակ: Ուստի «օտարամուտ ձեւի» իւրացման, հետագայ զարգացման հարցը, կապուած է այլ խնդիրների: Դրանցից կարեւորագոյնը, մեր կարծիքով, տեսական եւ գեղագիտական մտածողութիւնն է:

Այս իմաստով Վերածնունդը չարունակեց զարգացնել միջնադարի արուեստի դիտական ըմբռնումը: Միջնադարում, երկրաչափութիւնը՝ առարկաները պատկերելու, նրանց ներքին կարգը մեկնաբանող ճանաչողութիւնն է: Որպէս դիտակարգ նա կազմում է արուեստների մեթոդական հիմքը, ստեղծագործութեան սկիզբ ու խթանը, շինարարական տեխնիկայի հրահանգը, կերպարի գեղագիտական ընկալումը: Երկրաչափականացնելով տարածութիւնը, տեսողութիւնը դարձել էր առարկաները ճանաչելու փորձնական ուղութիւն, իսկ տեսանկիւնը կապ էր երկրաչափական սիստեմի եւ մարդու միջեւ: Մարդը որպէս կեդրոն, Վերածնունդի մտքի էական դրոյթներից է, որի հետ կապուած է «հեռանկարի» զարգացումը:

Մոնումենտալիզմը, կեդրոնականութիւնը, ուղղաձիգութիւնը ճարտարապետութեան դասական մտքի էական յատկանիշներ են, եւ նպաստեցին կեդրոնակազմ կառուցուածքի տարածմանը:

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Ե.—Ժ.Ր. դարերի արեւմտեան պաշտամունքային շէնքերից միայն մկրտարաններ են կառուցուած կեդրոնակազմ տիպերի հիմքերով: Շատ աւելի ուշ, այսինքն ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերում, զմբէթի, բայց առաւել եւս զմբէթաւոր շէնքի կազմը, դարձաւ իտալացի ճարտարապետների հիմնական խնդիրը, իսկ խաչաձեւ յատակագծով, զմբէթակիր չորս ազատ մոյթերով շէնքը, առաջին անգամ գծագրուեց Լէոնարդոյի կողմից: Սոյն տիպի Ծննդեան օրինակները՝ Սբ.Պօս լերան Մեծ Լաւրան, Վատոպեդին, Կիլինտաբը, Սալոնիկի Պերիստերոն եւ մի շարք այլ եկեղեցիներ իրագործուել են Թ.—Ժ.Ր. դարերում (Միլանի Ս. Սատիրոն Թ. դարի կառուցուածք է): Այսքանից հետեւում է, որ արեւմուտքի ճարտարապետութեան մէջ, սոյն տիպը մօտաւորապէս երեք դար ընդհատումից յետոյ, նորից գրաւեց ճարտարապետների հետաքրքրութիւնը, թէկուզ եւ ելակէտ ընդունելով Լէոնարդոյի հնացած ձեւը:

Հարցը միայն փոխանցումների խնդիրը չէ։ Մի քանի դար շարունակ խաչաձեւ յատակագծով դմբէթածածկ քառամոյթ չէնքի կերպարը հետաքրքրութիւն չառաջացրեց արեւմուտքում, կամ մատնուեց մոռացութեան։ Տէ Անջելիս տ'Օսսան նկատի ունենալով Միլանի Ս. Սադիրոն, անուանում է այդ մատուռը «օտարամուտ», որը եւ, դարեր շարունակ, Իտալիայում եղաւ այդ տիպի միակ օրինակը։

Մեզ թւում է անբաւարար, երբ ձգտում ենք, օրինակ, Բագրատունեաց եկեղեցիների արեւմուտքում գտած յարդուղութեան հարցը բանատիպ եկեղեցիների արեւմուտքում գտած յարդուղութեան հարցը պարզել եղնելով միմիայն տիպաբանական դրոյթներից։ Առանձնայատուկ նշանակութիւն ունեցող, իմաստով մանաւորուած, ուրոյն հասկացութեամբ բնորոշուած ճարտարապետական ձեւի զարգացումը որոշ չրջանում ընդհատում է, ապա՝ հետագայ դարերում, նորից յայտնուում դրաւելով ճարտարապետների հետաքրքրութիւնը։ Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ տարբեր չրջափուլերում կատարուած ձեւերի ընտրութիւնը, նրանց զարգացումը առնչւում է այդ չրջաններին յատուկ ձեւաբանական հասկացութեան հետ։ Այսպէս՝ միջնադարում նշանաբանական իմաստաւորումով որոշակիօրէն սահմանուած երկրաչափական պարզ պատկերներ, դմբէթածածկ քառակուսին, ուղղաձիգ առանցքի չուրջը կազմակերպուած ձեւերը, յատկապէս հայկական ճարտարապետութեան դասական ոգով կերտուած չէնքերը, չեշտում են կեդրոնականութեան գաղափարը։ Բայց հենց այս մտքի չուրջը վերածննդի ժամանակ կատարուեց ամենահիմնական յեղաշրջումը՝ կեդրոնականութեան հասկացութիւնը կորցրեց կրօնական իմաստը, մարդն իր ամբողջ հասակով կանգնեց աշխեզերքն իրեն ենթարկող, այսինքն՝ բոլոր ուղղութիւններով հաւասարաչափ ճառագայթող պատկերի կեդրոնում։ Տարածութեանը տրուեց զեղագիտական նոր իմաստաւորում, անցեալի դասական արուեստը դարձաւ Դասականայի, ապա՝ հռոմէական հումանիզմի իմէալը։

Վերածննդի միտքը ժառանգելով դասական չրջանի եւ միջնադարի մտածողութիւնները, ընթացաւ անկախ, բոլորովին այլ ուղղութեամբ։ Նոյնը չինարարութեան բնագաւառում՝ Միքելանջելոյի Ս. Պետրոսի կառուցուածքը չարունակում է հռոմէական իրագործումների (Դոմուս Աուրիա, 65–70 թթ., Միներվա Մեդիկա, Դ. դ.) ֆլորենցիական–լոմպարտական աւանդութեան ինչպէս եւ Բրունելեսկիի, Պրամանդէի, Սան Գալլոների մշակած չինարարական սիստեմների հիմունքները։

Մոնումենտալիզմը հետաւորում է ճեւի հետորականութիւնը, կապուած է տարածութեան նշանաբանական պատկերացումին եւ, առանցքների միջոցով, օգտագործելով չափանիշների հակադրութիւնները, արտայայտում է սոցիալական իրականութիւնը, քաղաքական, կրօնական իշխանութիւնը:

Ճարտարապետական ճեւերի, շինարարական փորձառութիւնների, տեսական մտածողութիւնների հարուստ ժառանգութիւնը, դնելու էր այդ արժէքների համադրած արտայայտութիւնը: Դնելու էր կեդրոնականացնող, հետեւաբար բոլոր ուղղութիւններով ճառագայթող, գլխաւոր առանցքներով դասաւորուած, Հռոմի քաղաք–եկեղեցական միշտ աւելի ընդարձակող իշխանութեան մեծութիւնը կերպարող, բայց յատկապէս Վերածնունդի մարդու աշխարհընկալումը, հումանիզմը արտայայտող ճարտարապետական ճեւը: Իսկ ճեւը, ինչպէս նշել ենք, կապուած է արխետիպերին, յարատեւում է որպէս իմաստներով հարուստ երկրաչափական գծապատկեր, ճեւն առաջացնող կառուցողական կորիզ: Արուեստի գործում ներփակ սիստեմը նրա արտաքինում ծաւալուող տարրերը միաճոյլ են, երբ արտայայտչական, ինչպէս եւ կառուցողական միջոցները չարադրւում են սիստեմի նախադրեալների հիմունքներով: Իսկ սիստեմն օժտուած է նախաճեւը, այսինքն՝ արխետիպը պատկերելու կարողական արտայայտչականութեամբ: Եւ երբ գալիս է պատմական ժամը, ստեղծւում են սոցիալական բարենպաստ պայմանները, կարելի է իրագործել մեծ համադրութիւնը: Բազարանը, մեր կարծիքով, եղաւ այդ համադրութիւնը թելադրող սկզբնաճեւերից մէկը: Բազարանը եղաւ կորիզային այն կերպարը, որի շուրջը եւ նրա կազմում հաստատուած կարգով, Վերածնունդի ճարտարապետները կերտեցին կեդրոնակազմ, չորս աղատ մոյթերի ու չորս խորաններով համակարգով կառուցուած զմբէթածածկ եկեղեցիներ:

CONCERNING THE PROPAGATION OF THE BACCARAN ARCHITECTURAL STYLE IN EUROPE

ARMEN ZARIAN

After the advent of Christianity to Armenia, a great number of temples, dedicated to the new religion, are built in two different architectural styles, namely, the basilica, and the vaulted or convex. Of the latter type we have the Etchmiadzin (reconstructed in 618) and the Baccaran (erected, 624-631) temples. Armenians preserve the architectural form of their pagan temples in the edifice of their churches. In the course of time, the vaulted style becomes dominant. This idea of centralism in architecture leads to the anthropocentric conception, which gives the Armenians an objective outlook even in ancient times. A correlation is discerned here between Armenian thought and that of Leonardo da Vinci, whose sketches demonstrate his interest in centralized themes. The idea of architectural centralism travels to the West through different channels, one of which is the moving of the Visigoths from the East to the West. The churches the West Goths build in France indicate the existence of an archetype which bears the stamp of inspiration of an Eastern model, indubitably that of Etchmiadzin. The convex architectural style of Baccaran moves to the West also through Byzantium. Atanas of Aton, at the request of the Emperor, Nicephorus Phocas (963-969), both of Armenian origin, establishes abode in Atos, starts an order, and builds the temple of the Great Lavra, whose plan and style are those of Etchmiadzin and Baccaran. For some time, the convex architectural style is forgotten. During the Renaissance, however, as a reflection of the thinking of the time, the building of churches of this style is resumed in Europe.

Հալիձորի բերդը

ՄՈՒՐԱՑ Մ. ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Պատմական Հայաստանի կարեւորագոյն նահանգներից մէկը՝ Սիւնիքը, հնուց ի վեր յայտնի է անառիկ ամրոցներով եւ պաշտպանական կառուցուածքների ամրողջ սիստեմներով։ Բայց եթէ վաղ շրջանի բերդերն ու ամրոցները՝ Բաղաբերդը, Երնջակը, Որոտնը, Սմբատաբերդը վաղուց իրենց արժանի տեղն ունեն հայկական ամրոցաշինութեան պատմութեան մէջ, ապա ուշ միջնադարի Սիւնիքի պաշտպանական կառուցուածքները համաբեայ չեն ուսումնասիրուած եւ դեռ չեն ներկայացուած մասնագիտական գրականութիւնում։

Սիւնիքի ուշ միջնադարի պաշտպանական կառուցուածքները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ վանք–ամրոցների եւ բերդերի։ Առաջին խմբին են պատկանում Շատին վանքը, Տաթեւի Մեծ անապատը, Հալիձորի բերդը (Հալիձորի կուսանաց անապատը), Կնեվանքը, երկրորդից պահպանուել է միայն Մեղրու բերդը։ Առանձնապէս հետաքրքրութիւն է ներկայացնում վանք–ամրոցի յօրինուածքը՝ երկու տարբեր ճարտարապետական օրգանիզմների՝ կրօնական եւ պաշտպանական կառուցուածքների իւրօրինակ միաւորումը։

Դեռ Թ.–ԺԱ. դարերում միջնադարեան Հայաստանի վանքերը շրջապատուում էին պարիսպներով, որոնք, սակայն, որպէս պաշտպանական կառուցուածքներ բաւական համեստ էին, եւ վանքերը ոչ մի յատկանիշ չունէին ամրոցների դեր խաղալու։

Դրութիւնն արմատապէս փոխուեց Հայաստանի անկախութեան ու պետականութեան կորստից յետոյ, երբ վանքերը սկսեցին իրենք մտածել սեփական անվտանգութեան ապահովման մասին։ Թէ նոր կառուցուող եւ թէ արդէն գոյութիւն ունեցող մենաստան–

ները չրջապատուեցին այնպիսի պաշտպանական կառուցուածքներով, որոնք բնորոշ են ամրոցներին:

ԺԲ.–ԺԳ. դդ. բուրդերով պարիսպները կառուցուեցին մի շարք համալիրներում, որոնցից կարելի է նշել Հաղբատի եւ Սանահնի վանքերը:

Սակայն վանք–ամրոցների կառուցումը լայն տարածում ստացաւ առանձնապէս ԺԲ.–ԺԴ դարում: Հայաստանի վանքերի մեծ մասն այդ դարում չրջապատուեց պաշտպանական կառուցուածքներով (Գնդեվանք, Տաթեւի վանք, Նորավանք, Գեղարդ, Հաւուճա վանք եւ այլն): Բայց վանք–ամրոցն իր ճարտարապետական ամբողջական կերպարն ստացաւ ԺԷ. դարում կառուցուած նոր վանքային համալիրներում (Նոր–Վիրապ, Տաթեւի Մեծ անապատ, Շատին վանք, Հալիճորի կուսանաց անապատ), որտեղ անսամբլը հենց սկզբից կառուցւում էր կրօնական եւ պաշտպանական տարրերի զուգակցման մտայղացումով:

ԺԷ.–ԺԸ. դդ. Սիւնիքի վանք–ամրոցները, ինչպէս եւ աւելի վաղ կառուցուած որոշ վանքեր (Տաթեւ, Գնդեվանք, Որոտնավանք), տեղադրուած են դժուարամատչելի, բարձրադիր վայրերում՝ լեռների զառիթափ լանջերին, հեռու բնակավայրերից եւ բանուկ ճանապարհներից: Այսպէս, բարձր լերան լանջին, զապաթից քիչ ցածը, խիտ անտառի մէջ թաքնուած, կառուցուած է Բեխի անապատը: Նման տեղադրութիւն ունի եւ Հալիճորի Հարանց անապատը: Շատին վանքը կառուցուած է Եղեգիսի ձորից շատ բարձր, դժուարամատչելի մի ամայի վայրում: Անմատչելի տեղում է կառուցուած Հալիճորի բերդը (Հալիճորի կուսանաց անապատը): Վանք–ամրոցների տեղաբաշխումը Սիւնիքում, ընդհանրապէս վերցրած, ի հարկէ, չի ելնում ռազմավարական նկատառումներից՝ ստեղծելու Հայաստանի այս մասում պաշտպանական կառուցուածքների ցանց: Մենաստանները կառուցւում էին կամ աւելի վաղ՝ ԺԱ.–ԺԴ. դարերում գոյութիւն ունեցող կրօնական կեդրոնների տեղում (Շատին վանք, Կնեվանք, Բեխի անապատ), կամ էլ խոշոր վանքերի մօտ (Տաթեւի Մեծ անապատ): Վանք–ամրոցների պաշտպանական միջոցառումներում հիմնականը՝ իրենն, մենաստանի անվտանգութեան ապահովումն էր: Միայն Հալիճորի կուսանաց անապատը, չնորհիւ իր բացառիկ յարմար դիրքի, դարձաւ ԺԸ. դարում անկախ Ղափանի կեդրոնն ու հիմնական ամրոցը եւ մեծ դեր խաղաց Դաւիթ–Բէկի ազատագրական կռիւների ժամանակ:

Այժմ, երբեմնի հզօր բերդից չատ քիչ բան է պահպանուել. բազմաթիւ կառուցուածքներից աւերակներ են մնացել միայն՝ կիսով չափ կամ աւելի լրիւ հողածածկ:

Հալիճորի բերդը կանգնած է Ոխչի գետի ալ ափին, զառիթափ լեռնալանջի փոքրիկ դաշտաւորութեան վրայ, Ղափանից ոչ հեռու:

Այս բարձունքից բերդն իշխում է Ոխչիի ձորի վրայ եւ հըսկողութեան տակ պահում նրանով անցնող այն կարեւոր ճանապարհը, որը կապում է Ղափանը Բաղաբերդի եւ Տաշտունի լեռնանցքով՝ Մեղրու հետ: Բերդից լաւ դիտուում են ձորից դէպի Հալիճոր տանող կածանները, որոնք հարկ եղած դէպքում կարող են վերեւից գնդակոծուել: Իսկ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերից Հալիճորը պաշտպանուում է բնական արգելքով՝ խիստ զառիթափ եւ անառապատ լեռնալանջով:

Հալիճորի բերդը (Հալիճորի կուսանաց անապատը) իր կրօնական համալիրի եւ ամրոցի յօրինուածքների հետաքրքիր զուգակցմամբ առանձնայատուկ տեղ է գրաւում Սիւնիքի ԺԷ.–ԺԸ. դարերի ճարտարապետական անսամբլների շարքում: Հալիճորը կառուցուել է ԺԷ. դարի առաջին կէսում եւ նշանաւոր է դարձել ԺԸ. դարում, որպէս Դաւիթ–Բէկի ազատագրական պայքարի գլխաւոր ամրոցն ու Ղափանի անկախ իշխանութեան կեդրոնը: Այս է պատճառը, որ գրականութեան մէջ յաճախ են չփոթում, թէ երբ է կառուցուել Հալիճորը եւ ինչ նպատակով:

Ընդունուած է այն կարծիքը, որ Հալիճորը կառուցել է Դաւիթ–Բէկը 1720–ական թուականներին, որպէս բերդ: Մինչդեռ Հալիճորի կուսանաց անապատը յիշատակուում է դեռեւս 1653 թուականին(1), իսկ 1668 թուականին մենաստան է այցելել Ջաքարիա Ագուլեցին(2):

1723 թուականին Դաւիթ–Բէկը Հալիճորը դարձնում է ազատագրուած Ղափանի կեդրոնը, վերակառուցելով այն անառիկ ամրոցի(3): Սակայն, այդ տարիներին Հալիճորը մնում է նաեւ որպէս մենաստան(4):

---

1) Ալիշան, *Սիսական*, Վենետիկ, 1882, էջ 257:

2) Ջաքարիա Ագուլեցու *Օրագրութիւնը*, Երեւան, 1938, էջ 75:

3) Դաւիթ–Բէգ: Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին, եւ պատերազմաց հայոցն Պարսից որք եղեն ընդ դէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722, եւ հայոց 1171: Վաղարշապատ, 1871, էջ 20:

4) Նոյնը:

Դաւիթ-Բէկի մահից յետոյ թուրքական զօրքը դրաւում է Հալիճորը, քանդում պաշտպանական ամրութիւնները։

Համակառոյցի յատակագիծը անկանոն քառանկիւնի է, որը քխում է տեղանքից։ Ունի երկու մուտք՝ հարաւային եւ հիւսիսային պարիսպներում։ Անսամբլում գերիշխողը թէ տեղադրութեամբ եւ թէ չափերով, եկեղեցին է, որը անմշակ բազալտի խոշոր քարերից շարուած իր բարձր պատերով եւ լուսամուտների նեղ բացուածքներով աւելի ամրոցի է նման, քան պաշտամունքային կառուցուածքի։ Այդ տպաւորութիւնն ուժեղանում է հիւսիսից եւ հարաւից եկեղեցուն կից երկյարկ շինութիւններով, որոնք եկեղեցու հետ մի միասնական յօրինուածք են կազմում։

Հալիճորի եկեղեցին ուղղանկիւն կառուցուածք է։ Երկու մուտք ունի՝ հիւսիսային եւ հարաւային պատերում։ Լուսամուտները չորսն են, ընդ որում, հարաւային պատի արեւմտեան լուսամուտը հետագայում վեր է ածուել դրան՝ եկեղեցուն կից երկյարկ շինութիւնների երկրորդ յարկից աղօթասրահի արեւմտեան մասում շինուած փայտէ պատշգամբը մտնելու համար։

Աղօթասրահի թաղի մէջ երկու մեթր տրամագծով կլոր անցք է թողնուած։ Սրա վրայ բարձրացել է եկեղեցու զանգակատունը։ Այժմ տեղում պահպանուել են զանգակատան սիւնաշարի խարխխները։ Մեծ բացուածք ունեցող այս «երդիքը» լրացուցիչ լուսաւորութիւն է ստեղծել աղօթասրահի համար, որն անհրաժեշտ էր մանաւանդ կից շինութիւնների կառուցումից յետոյ, երբ եկեղեցու լուսամուտները ծածկուել են։

Հալիճորի բերդի եկեղեցին տարբերւում է այդ ժամանակների միւս անսամբլների եկեղեցիներից պատերի հաստատութեամբ՝ 1,60 մ.։ Սա բացատրւում է ծածկի թաղի մեծ թռիչքով (6 մեթրից աւելի) եւ թաղակիր կամարների ու որմնամոյթերի բացակայութեամբ։ Ներսում աղօթասրահը բաւական ընդարձակ դահլիճի տպաւորութիւն է թողնում, որովհետեւ երկարութեան համեմատութեամբ լայնութիւնը մեծ է՝ 1:1,6 յարաբերութեամբ։ Այդ տպաւորութեանը նպաստում է դահլիճի զգալի բարձրութիւնը՝ յատակից մինչեւ թաղի տակ 7,20 մ. է։

Հալիճորի եկեղեցին չունի գաւիթ կամ սրահ, որ տարածուած էր միջնադարի այդ տիպի կառուցուածքներում։ Այստեղ եկեղեցու հիւսիսային եւ հարաւային կողմերին կից երկյարկ շինութիւնների առաջին յարկերը փաստօրէն գաւիթների դեր են կատարում, եւ եկեղեցու երկու մուտքերը բացւում են նրանց մէջ։

Եկեղեցուց հիւսիս կանգուն է ուղղանկիւն յատակագծով,

չորս մոլթերով զմբէթածածկ մի շինութիւն, որը, հաւանաբար, կառուցուել է որպէս դամբարան: Նման յօրինուածքով դամբարաններ կան Աշտարակում եւ Սպիտակում, որոնք, սակայն աւելի ուշ են կառուցուած:

Հետաքրքրական է Հալիճորի բերդի պաշտպանական համակարգը: Պարիսպները հաստ չեն՝ դրանց լայնութիւնը մօտ մէկ մեթր է: Նման չափը ԺԲ. դարի պաշտպանական կառուցուածքում բացատրւում է նրանով, որ հրազէնի առկայութեան դէպքում հաստ պարիսպներն արդէն աւելորդ էին՝ բաւաններով դրոհելու ժամանակաշրջանն անցել էր, իսկ հրանօթը դեռեւս լայն կիրառում չուներ լեռնային վայրերում մղուող կռիւներում: Արեւելեան պարիսպը, որ կառուցուած է տեղանքի ամենացածր մասում, միաժամանակ եւ յենապատ է, որովհետեւ բերդի բակի արեւելեան մասը լիքի շնորհիւ շրջապատից բարձր է ստացուել: Այս պարիսպը դրսից ունի 3–3,5 մ. բարձրութիւն, իսկ ներսից՝ կէս մեթր (աւելի ճիշդ՝ այքանն է պահպանուել): Համեմատաբար լաւ են պահպանուել հարաւային եւ հիւսիսային պարսպապատերը, իսկ արեւմտեանից մնացել են միայն հիմքերը: Ամրոցն ունի շրջանաձեւ յատակագծով (արտաքին տրամագիծը 5 մ.) մէկ բուրգ՝ հարաւ–արեւմտեան անկիւնում: Բուրգը տեղադրուած է համալիրի համեմատաբար թոյլ մասում, որովհետեւ եթէ բերդը հիւսիսից եւ հարաւից իշխում է շրջապատի վրայ, ապա հարաւ–արեւմուտքից, ընդհակառակը, այն տեղանքի նկատմամբ ցածր է եւ խոցելի է այդ կողմից:

Դրսից հարաւային պարսպին կից կայ ուղղանկիւն յատակագծով ոչ մեծ մի սենեակ: Սա չէր կարող աշտարակ լինել, որովհետեւ պարսպապատից էլ ցածր է (երկրորդ յարկի հետքեր չկան) եւ չի հաղորդակցում բերդի հետ: Պէտք է կարծել, որ սենեակը կառուցուած է ոչ թէ ԺԲ. դարի նորոգումների ընթացքում, այլ աւելի վաղ եւ մենաստանի պահակատունն է եղել:

Հալիճորի բերդը բացի պարիսպներից եւ բուրգից պահպանուած ուրիշ պաշտպանական կառուցուածքներ չունի: Եկեղեցուն կից երկյարկանի շինութիւնները, որոնք նայում են դէպի արեւելք՝ դէպի ձորը, հաւանաբար օգտագործուել են ռազմական նպատակներով: Ցաւօք, հարաւային խմբի արեւելեան մասը ամբողջովին քանդուած է, եւ դժուար է վերականգնել սկզբնական տեսքը, մանաւանդ այն մասինը, որը նայում էր դէպի ձորը՝ թշնամու հնարաւոր մօտեցման հիմնական կողմը: Ճօրինուածքի հիւսիսային կողմին կից շինութիւնների երկրորդ յարկը երկար թաղածածկ սենեակ է, որը ամբողջ լայնութեամբ համարակալ բացուածքով դուրս է դա-

լիս առաջին յարկի հարթ կտուրը: Այս հարթակը, որ դոնուում է արեւելեան պարսպից ինը մեթր հեռու եւ վերջինից երեք մեթր բարձր է, փաստօրէն վեր է ածուում բերդի արեւելեան մասի պաշտպանական սիստեմի երկրորդ աստիճանին (պարիսպից յետոյ):

Այսպիսի հարթակ եղել է հաւանօրէն եւ հարաւային կողմում, երկրորդ յարկի զոյգ սենեակների դիմաց: Հարթակից, վտանգի ժամանակ, կարելի է կրակի տակ վերցնել պարիսպների մատոյցները, կրկնապատկելով, ըստ բարձրութեան, պաշտպանական համակարգը:

Նման յաջող բազմաստիճան համակարգը եւ անառիկ դիրքը Դաւիթ-Բէկին հնարաւորութիւն են ընձեռել իր 350 զինակիցներով դիմաւորելու թուրքական 70·000-անոց բանակին(5): Եթէ ընդունենք անգամ, որ պատմիչը թշնամու քանակը փոքր-ինչ գուցէ եւ չափազանցրել է, այնուամենայնիւ, ուժերի յարաբերութեան անհաւասարութիւնն ակներեւ է: Սակայն մարտի ընթացքում, ամրոցի պաշտպանական լաւ յատկութիւնների շնորհիւ, զոհերի թուի յարաբերութիւնը հակառակն է եղել· «...եւ զաւուրս վեց մարտ եղեալ ընդ միմեանս կըռուէին, եւ ի կողմանցն հակառակաց յաւուրն հարիւր, կամ երկու հարիւր, եւ երբեմն նաեւ երեք, կամ չորս հարիւր անկանէին, եւ ի սոցանէ հաղիւ մի ոք, կամ երկու վանն ամրութեան տեղւոյն»(6):

Հալիճորի բերդի պաշտպանութեան տեսարանները ուշագրաւ են պատմառազմագիտական առումով՝ որպէս ծէ. դարում հայերի մղած ազատագրական պայքարի հաւաստի նկարագրութիւն: Ցայտնի է դառնում, որ չնայած հրազէնի առկայութեանը, ամրոցները պաշարելիս պարիսպներից ներս թափանցելու համար օգտագործել են դեռեւս վաղ միջնադարից կիրառուող սանդուղքները: Իսկ պաշտպանուողները սրա դէմ պայքարել են ճիշդ այնպէս, ինչպէս հարիւրամեակներ առաջ՝ «...զահագին մեծամեծ մեքենայս (ըստ կերպէ մեծամեծ սանդղաց, թուով քսան եւ վեց) ընդ ինքեանց բարձեալ բերէին, դային մերձենային, եւ պարիսպ անդր յեցուցանէին, եւ բազմութիւն... յերկիս խումբս բաժանէին, եւ յերից կողմանց դրոհ տուեալ ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն դիմէին: Իսկ պահապանք պարսպացն ի վերուստ անտի հարեալ զնոսա, ի մեքենայիցն ի վայր թօթափէին...»(7):

---

5) Դաւիթ-Բէկ, էջ 45:

6) Նոյնը, էջ 47:

7) Նոյնը, էջ 47-48:

Հալիձորի բերդի ընդհանուր տեսքը (ըստ Ալիշանի)

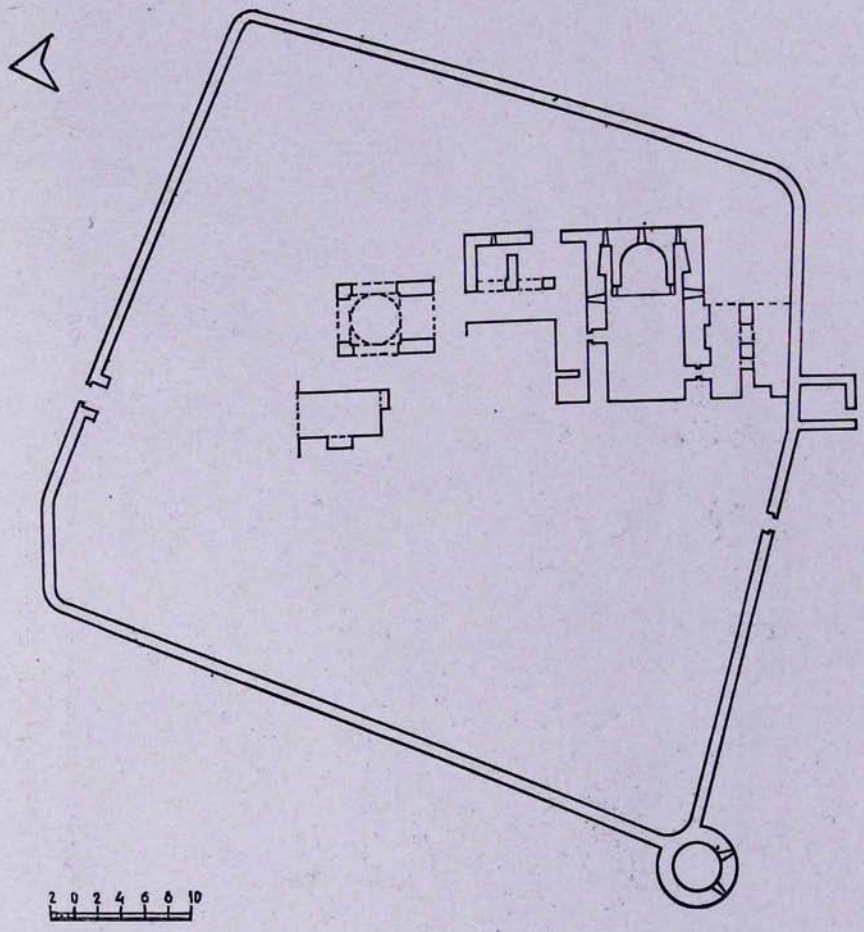

Բերդի գլխաւոր յատակագիծը
(Չափագրութիւն՝ հեղինակի)

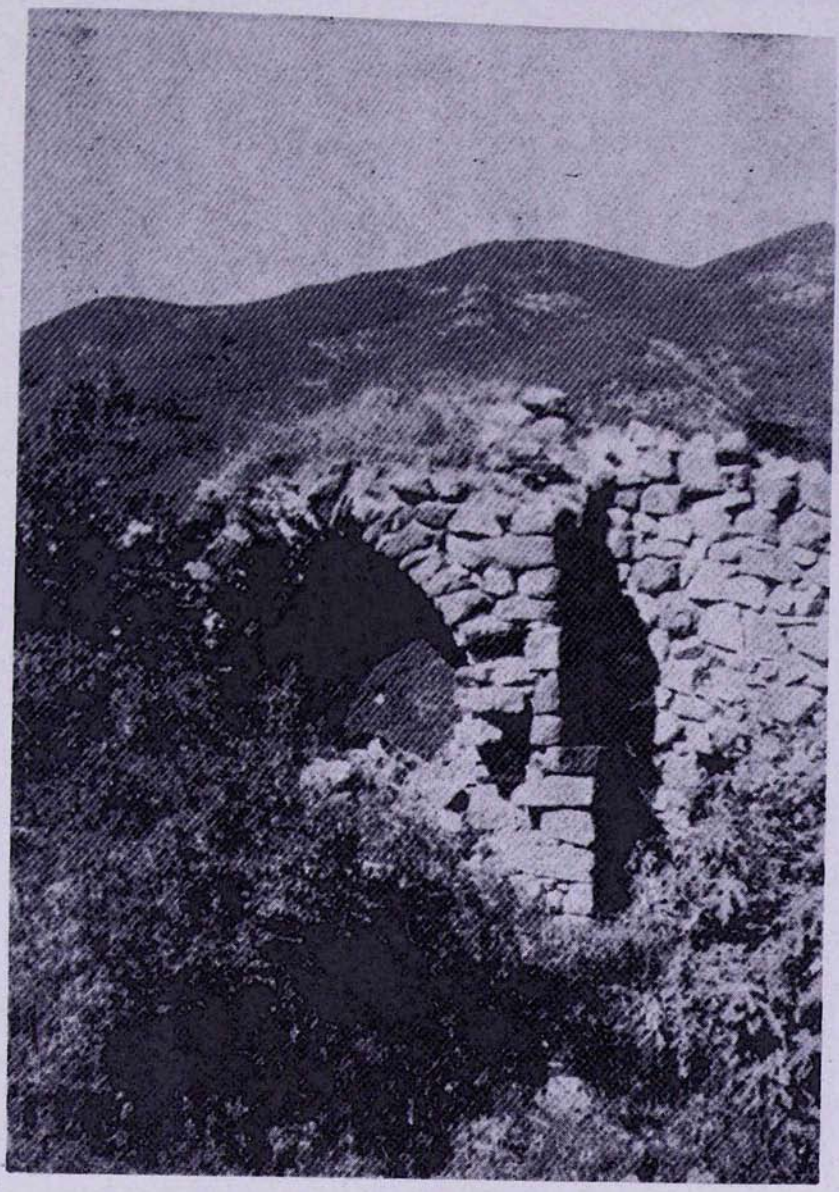

Հալիձորի բերդի հիւսիսային դարպասը

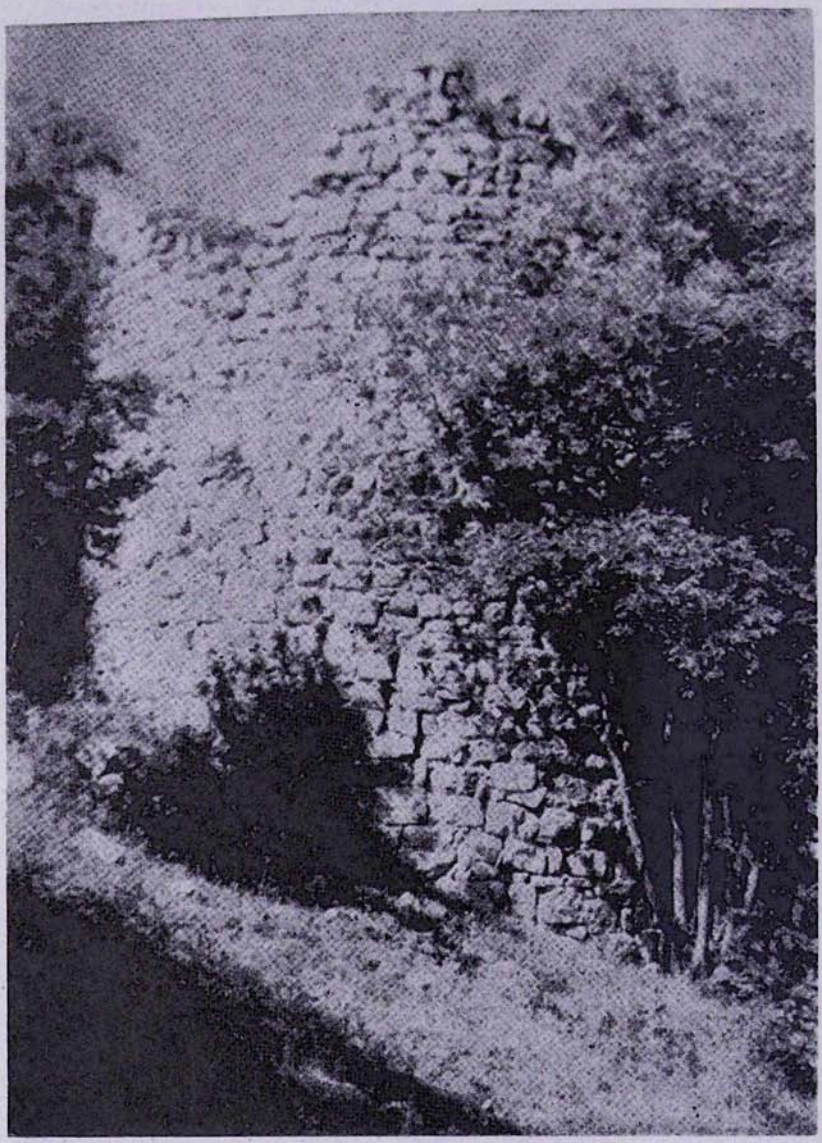

Հալիձորի քերդի բուրգը

Հալիձորի բերդը, ինչպէս եւ շատ ուրիշ բերդեր Հայաստանում, առորդեանեայ դաղտնի անցք է ունեցել դէպի դուրս: Այդպիսի անցքերը օդտադործուել են կամ կարիքի դէպքում դրսից ջուր հայթայթելու, եւ կամ պաշարող թշնամու վրայ անսպասելի յարձակուելու համար: Հալիձորում դաղտնի անցքը օդտադործուել է երկրորդ նպատակով եւ թշնամու համար անակնկալը այնքան մեծ է եղել, որ մի քանի հարիւր զինուորներ կարողացել են խուճապի մատնել թշնամու զօրքը(8):

Իրաւամբ կարելի է ասել, որ Հալիձորի պաշտպանական համակարգի առանձնայատկութիւնները, ինչպէս եւ պատմիչի կողմից բերդի պաշարման մանրամասն նկարագրութիւնը, մեծ արժէք են ներկայացնում ուշ միջնադարի հայկական ամրոցաշինութեան ու ռազմական արուեստի սկզբունքների բացայայտման համար:

THE HALITZOR CASTLE

MOURAD HASRATIAN

In the 11th century, in the wake of the loss of the independence of Armenia, Armenian convents realize that they must ensure their own safety. Very soon, old and newly-built convents are surrounded with surveillant citadels. The convent-citadel architectural complex, however, takes its definitive form in the 17th century.

One of the most important provinces of Armenia, Sunik, has its prominent citadels. Most famous of these convent-citadels is that of Halitzor, built during the first half of the 17th century.

The castle plays a notable role in the 18th century battles for independence conducted by David Beg, who transforms it to an inaccessible citadel, as headquarters of liberated Ghapan. At present, very little is left of that castle, but even the fractional part is sufficient testimony of its special arhitectural value.

---

8) Նայիք, էջ 50:

Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ. - Լեւոն Բռնակալ - Կոստանդին Դ.ի կարեւոր դրամագիւտ մը

ՋԱՐԵՀ ՊՕՒԿԵԱՆ

Այս յօդուածին նպատակն է ներկայացնել կարեւոր դրամագիւտի մը ուսումնասիրութիւնը: Այս դրամագիւտը կը հաստատէ Լեւոնի (Բռնակա՞լ) մը թագաւորութիւնը եւ անոր դրամ հատանելը եւ նաեւ յայտնի կ'ընէ Կոստանդին Դ.ի վերջին տարիներուն ու Կոստանդին Դ.ի առաջին տարիներուն դրամներու արուեստը, ինչպէս նաեւ անոնց կշիռն ու արծաթներու զտութիւնը: Կը ճշդուին եւ կը լուսաբանուին նաեւ վերոյիշեալ երեք թագաւորներու դրամագիտական հարցերը:

Դրամագիւտը, որ կը բաղկանայ 636 կտորներէ, գնուած է Պոլսոյ մէջ, տասը տարիներ առաջ, բայց անոր երբ եւ ուրկէ գտնուելը կը մնայ անծանօթ: Մօտ հինգ տարիներ առաջ դրամագիւտը ամբողջութեամբ եղաւ սեփականութիւնը Նիւ Եորքաբնակ դրամահաւաք եւ դրամագէտ Գր. Ծ. Կէվրէկեանի, որ ազնուօրէն զայն տրամադրեց հեղինակին, ուսումնասիրութեան համար: Այս առիթով մեր մասնաւոր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք Գր. Կէվրէկեանին, որ իր այս քայլով ազգային գանձ մը կորուստէ փրկեց: Դրամագիւտին փոքր մէկ մասը ներկայիս կը գտնուի Գր. Կէվրէկեանին և հեղինակին մօտ, իսկ մեծամասնութիւնը ցրուած է:

Այս շրջանի դրամները շատ տկար զարնուած ըլլալուն, անոնց պատկերահանումը չափազանց դժուար է: Գոհացուցիչ նկարներ պատրաստուեցան նախ դրամներուն գաճէ օրինակը պատրաս-

ռելով, եւ ապա՝ դաճերուն պատկերը հանելով։ Այս առիթով մասնաւոր շնորհակալութիւններս ամերիկացի բարեկամիս՝ Mr. Edwin P. McIntyre–ի որ այս դժուարին գործը յաջողութեամբ կատարեց։

ԴՐԱՄԱԳԻՏՏԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դրամագիտութիւնը շատ կարեւոր աղբիւր մըն է ազգի մը պատմութեան ուսումնասիրութեան համար։ Հայկական դրամներու ուսումնասիրութիւնը մասնաւոր կարեւորութիւն կը ստանայ երբ նկատի առնենք որ մեր ազգին պատմական կոթողները մեծ մասամբ փճացած են քաղաքական աննպաստ պայմաններու հետեւանքով։

Պէտք է նկատի առնել որ մեր պատմութիւնը հիմնուած է հայ եւ օտար պատմագիրներու տեղեկագրութեանց վրայ։ Օտարներ՝ հայոց վերաբերեալ դէպքերու մասին գրած են իրենց հայեացքով, արդարացնելով իրենց արարքները եւ շատ անգամ՝ նուաստացնելով հայոց քաղաքական դերը եւ յաջողութիւնները։ Հայ դրչագիր պատմաբանները թիւով քիչ են եւ հաւանաբար անոնց գրութիւնները չատերը կորսուած են ժամանակի ընթացքին, եւ կամ՝ ընկուած թշնամիին կողմէ։ Ակէ զատ, երբ գիրք մը կը հիննար, դրչագիր մը զայն կ'ընդօրինակէր, եւ այս առիթով նոր գրքին մէջ կը մըտցուէին որոշ փոփոխութիւններ։ Այսպէսով թէեւ անցեալի գրականութիւնը հիմքն է մեր պատմութեան, սակայն չենք կրնար անցեալի գրութիւնները ընդունիլ իբր բացարձակ ճշմարտութիւն։

Դրամագիտութիւնը բարեբախտաբար այս թերութիւններէն չի տառապիր։ Երբ Տիգրանի մը եւ կամ Լեւոնի մը դրամը մեր ձեռքը առնենք, դիտենք որ այս դրամը հատանուած է այդ թագաւորին կողմէ, որոշ շրջանի մը ժամանակամիջոցին։ Այդ դրամը ժամանակակից անփոփոխ յիշատակարան մըն է։ Կը խօսի ճշմարտութեամբ եւ առանց չափազանցելու իր անունը կրող թագաւորին մասին։ Եթէ բարձր արուեստով պատրաստուած է եւ արծաթի բարձր տոկոս ունի, ուրեմն, կը նշանակէ որ այդ թագաւորը եղած է զօրաւոր եւ ունեցած է բարգաւաճ երկիր մը։ Եթէ այդ դրամէն շատ կը գըտնուի, ուրեմն թագաւորը տիրապետած է երկար տարիներ։ Եթէ դրամը փոքր է, քիչ արծաթով եւ հազուագիւտ, ուրեմն թագաւորը տիրած է կարճ ժամանակ մը եւ բոլորած է անփառունակ շրջան մը։ Այս փաստերը կարելի չէ ժխտել, հոդ չէ թէ ինչ գրած ըլլան հին պատմագիրները։

Եթէ քննականօրէն ուսումնասիրենք Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, կրնանք այդ իշխանապետութեան պատմութիւնը գրել,

նոյնիսկ եթէ ուրիշ պատմական աղբիւրներ դոյութիւն չունենային։ Հիմնուած դրամներու վրայ, կրնանք թագաւորներու յաջորդական տիրապետութիւնը հաստատել, տալ իւրաքանչիւր թագաւորի տիրապետութեան մօտաւոր չրջանը, պետութեան տնտեսական վիճակը, եւն.։ Եթէ տեսնենք թէ օտար դրութիւններ զարնուած են հայկական դրամներու վրայ, կրնանք եզրակացնել թէ թշնամին յարձակած է եւ յաղթած՝ տուգանք առնել հայերէն։ Իսկ երբ կը տեսնենք Լեւոնի դրամը լատին դիրերով, կրնանք հետեւցնել որ ան լատին քաղաքներ դրաւած է եւ հատանած լատինատառ դրամներ։

Այսպէս, տարակոյս չկայ թէ դրամագիտութիւնը շատ կարեւոր է աղգի մը պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար։ Իր կարգին, դրամներու ուսումնասիրութիւնը կախեալ է դրամագիտութեան քննական ուսումնասիրութենէն վրայ։ Միայն դրամագիտները կըրնան որոշապէս հաստատել թէ այս կամ այն դրամը ո՞ր թագաւորին կը պատկանի եւ նոյնիսկ որոշ դրամ մը թագաւորին իշխանութեան ո՞ր չրջանին մէջ հատանուած է։ Կան բազմաթիւ պատմական անցքեր, որոնց ծանօթ ենք միայն դրամներու միջոցով։

ՀԱՑ ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուբինեան չրջանէն բազմաթիւ դրամագիտներ երեւան հանուած են բայց դժբախտաբար անոնց մեծամասնութիւնը ցրուած է առանց ուսումնասիրուելու։ Ասիկա մեծ կորուստ մըն է հայ դրամագիտութեան համար։ Եղած են մէկ երկու յիշատակումներ անցեալին մէջ, այսպէս՝ Սիսիլեան(1) իր գրքին մէջ կը յիշատակէ երկու դրամագիտներ, առանց անոնց պարունակութիւնը քննականօրէն նկարագրելու։ Նոյնպէս Կարապետեան(2) գրած է Տաֆնէի նշանաւոր դրամագիտէն մասին, առանց սակայն պարունակութիւնը մանրամասնօրէն ներկայացնելու։

1958 թ.ին, Հերման–Զապէլի պատկանող երկու դրամագիտներ ընդարձակ եւ մանրամասն ուսումնասիրութեան ենթարկուեցան(3)։ Այս աշխատանքին հետեւանքով կարելի եղաւ Հերման–Զա–

---

1) Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց, Վիեննա, 1892, էջ 10, 57։

2) Պ. Կարապետեան, Տաֆնէի Դրամագիտը, Հասկ Տարեգիրք, 1949–50, էջ 16–21։

3) P. Bedoukian, American Numismatic Society, Museum Notes, VIII, 1958, pp. 145-180, pl. XXXIX.

պէլի դրամներու զանազան տեսակները դասաւորել ժամանակագրական կարգով:

Ներկայիս հեղինակին քով կան մօտ քսան դրամադիւտերու արձանագրութիւնները: Առնցմէ թերեւս ամենէն հետաքրքրականն ու շահեկանը այս յօդուածին նիւթ եղող Կոստանդին Գ. – Լեւոն Բռնակալ – Կոստանդին Դ.ի 636 կտորներու դրամադիւտն է:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. – ԼԵՒՈՆ ԲՌՆԱԿԱԼ – ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ (1344 – 1373 ԹԹ.)

Այս տարիները կիլիկիոյ թագաւորութեան անկման շրջանը կը ներկայացնեն: Նոյն ատեն ժամանակակից աղբիւրներ կը պակսին այս երեք թագաւորներուն տիրապետութիւնը յստակօրէն ներկայացնելու համար:

Գիտենք որ Կի թագաւորին սպանութենէն ետք, հայ իշխանները թագաւոր ընտրեցին Կոստանդին անունով անձ մը, որ Նղըրեանց Պաղտինի որդին էր: Կոստանդին թագաւորական ցեղէն չէր, բայց կը պատկանէր Կիլիկիոյ իշխանական գօրաւոր ընտանիքին: Ժամանակակից պատմագիրներ կը յիշատակեն զայն փոքր հայոց թագաւոր(4): Իսկ պատմութեան դիրքեր զայն կը յիշեն որպէս հայոց թագաւոր, որ իշխեց (5,6) ամբողջ 19 տարիներ, ինչ որ խռովուած շրջանին համար շատ երկար տեւող գահակալութիւն մըն է: Կոստանդին կը կոչուի երրորդ, քանի որ իր նախորդը՝ կին, ճանչցուած է նաեւ իբր Կոստանդին Բ.: Ան իշխեց շրջանի մը մէջ, երբ երկիրը տեւականօրէն գօրաւոր թշնամիներու յարձակման ենթակայ էր, կը տառապէր կրօնական ներքին կռիւներով եւ կարծես այս բոլոր դժբախտութիւնները չէին բաւեր, ասիական ժանտախտը անցաւ Կիլիկիոյ վրայէն, տասնորդելով ժողովուրդին թիւը: Նկատի առնելով այս բոլոր տուեալները, պէտք է այն եզրակացութեան հասնինք որ Կոստանդին Գ. կարող անձ մըն էր, եւ կրցաւ երկիրը

---

4) Լ. Ս. Խաչիկեան, Ժդ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Ցիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 346: Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Ցիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. հտր., Անթիլիաս, 1951, էջ 532: Վ. Ա. Ցակոբեան, Մահր Ժամանակագրութիւններ, Բ. հտր., Երեւան, 1956, էջ 204:

5) Հ. Պ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 226, 273, 413, 520, 541–544:

6) W. H. Rudt-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans*, Paris 1963, p. 87.

ամբողջ 19 տարիներ կառավարել ամենադժուարին պայմաններու տակ: Ան նոյնիսկ յաջողեցաւ Այասը վերադրաւել 1347 Թ.ին, բայց այս յաջողութիւնը կարճատեւ եղաւ եւ յաջորդ տարին Այասը վերջնականապէս անցաւ Թշնամիին ձեռքը: Կոստանդինի վերջին չրջանին երկիրը նորէն ենթարկուեցաւ մահմետականներու յարձակումին, եւ Կիլիկիոյ քաղաքները կողոպուտի ենթարկուեցան: Երբ Կոստանդին մեռաւ 1363 Թ.ին, երկիրը իսկապէս ծանր դրութեան մէջ էր:

Այնպէս կ'երեւի թէ այս թագաւորին մահէն ետք անոր յաջորդեց իր որդին, Թէեւ այս մասին ժամանակակից պատմիչները բացարձակ լռութիւն կը պահեն: Բասմաջեան(7) կ'ամփոփէ այս ժամանակամիջոցի պատմական աղբիւրները եւ կը ներկայացնէ Լեւոն մը, որ Կոստանդինի որդին էր եւ գահին տիրեց 1363–1365 Թթ. իբր Թագաւոր Հայոց: Ամենակարեւոր վկայութիւնը կը գտնենք 1345 Թ.ին Կոստանդին Գ.ի կողմէ գրուած յիշատակարանի մը մէջ: Այս դրութիւնը կ'արժէ հոս ներկայացնել ամբողջութեամբ:

«Ի թուականութեանս հայոց ՋՂԴ. ես Կոստանդին հայոց արքայ ստացայ զսուրբ աւետարանս, որ է կազմեալ արծաթեղէն եւ ոսկեղէն, նըկարակերպ դեղեցկութեամբ զարդարեալ, որ եւ ստացայ զսա յարմար արդեանց իմոց, զոր յառաջին նախնեաց մերոց հասեալ եղեւ առ մեզ նշան բարեաց, եւ նովաւ ետու զսուրբ աւետարանս ծածկեալ զեղեցիկ կերպարանաւք, եւ չնորհեցի զսա սըրբոյ եկեղեցւոյ ըստ փափաքանաց սրտի իմոյ եւ մեծ յուսոյ, միշտ յիշատակ լինել ինձ եւ ամենայն զարմից իմոց եւ հաւրն իմոյ Տէր Պաղտին մարալախատուն հանդուցելոյն առ Ք՛րիստոս, այլ եւ վասն յերկար կենդանութեան մերոյ եւ աստուածապարգեւ որդւոյն Աւշնի եւ Լէոնի»(8):

Ինչպէս Բասմաջեան կը դրէ, այս Լեւոնն է, որ իր հօրը մահուանէն ետք գրաւեց գահը, իբրեւ օրինաւոր ժառանգորդ:

Այս Լեւոնին մասին Ալիշան կ'ակնարկէ քանի մը անգամ: Այսպէս, «ըստ ոմանց Լեւոն ոմն կորզէ զԹագն, այլ խոտեալ 'ի բաց մերժի» եւ կ'աւելցնէ ծանօթութիւն մը Աւետիք Ամատեցիէն. «Եղեւ Թագաւոր Լեւոն մ'այլ, խոչընտակ Կոստանդեայ, եւ խռովութիւն ոչ սակաւ ընդ միմեանս»(9):

---

7) .Կ. Ց. Բասմաջեան, Լեւոն Ե. Լուսինեան, Բարիզ, 1908, էջ 20–29:

8) Recueil des Historiens Croisades, Documents Armeniens, vol. II. Paris 1906, p. 707.

9) Ալիշան, Սիսուան, էջ 544:

Բասմաջեան կը յիշատակէ նաեւ յոյն ժամանակագիր Մաքրասի գրածը, թէ՝ 1360 թ.ին, հայոց թագաւորութիւնը Լեւոնի մը ձեռքն էր, որ ընդամէնը «200 քաղաք եւ ամրութիւն» ունէր, բայց բոլորն ալ կորնցուց(10): Հակառակ տարեթիւի քանի մը տարի տարբերութեան, շատ հաւանական է որ այս Լեւոնը Կոստանդինի յաջորդն էր:

Ուրբանոս Ե. Պապը իր նամակին մէջ կը յիշատակէ Լեւոն մը, որ գահին վրայ նստած էր 1363–1364 թթ.ուն, որ գահընկալ եղած էր(11):

Նոյն ատեն Ալիշան չ'ընդունիր, թէ այս Լեւոնը Կոստանդինի որդին է, քանի որ կը գրէ թէ «Սրածուրիւն 'ի Սիս, բազում պարոնայք և քահանայք և արքայորդիքն մեռանին» 1357 թ.ին(12). իսկ ուրիշ տեղ կը գրէ թէ Կոստանդին ժառանգ չձգեց. «կու մեռնէր 1363 թուականին՝ չթողլով ժառանգ արու. վասն զի իր երկու որդեակն, Օշին եւ Լեւոն, ապագայ մատաղ յոյս հայոց, հօրերնուն աչքին առջեւ մեռած էին»(13): Թերեւս սակայն Կոստանդին ունէր ողջ ուրիշ որդիներ, քանի որ «էին նորա որդիք բազումք», ինչպէս կը գրէ Դարղել(14):

Այս Լեւոնի թագաւորութիւնը դեռ ուսումնասիրութեան կարօտ է, եւ ընդհանրապէս հայոց պատմութեան գիրքերը կը խուսափին զայն յիշելէ: Նոյն իսկ Րուտ–Քոլէնպէրկի(15) գիրքը որ նուիրուած է Կիլիկեան Հայաստանի թագաւորական տոհմերու ազգագրական ճիւղերու ուսումնասիրութեան, չի յիշատակեր այս Լեւոնը:

Սակայն ինչպէս կը տեսնենք, դրամագիտութիւնը որոշապէս կը հաստատէ թէ Կոստանդին Գ.ի կը յաջորդէ Լեւոնը եւ անոր կը յաջորդէ Կոստանդին Դ. թագաւորը: Ընդունելով այս փաստը, անհասկնալի է թէ ինչո՞ւ զայն կը կոչենք Լեւոն Բռնակալ, քանի որ օրինաւոր դրամ հատանած է իբր օրինաւոր թագաւոր՝ միւս թագաւորներու կարգին: Կարապետեան(16) բոլոր Լեւոն գրութեամբ դրամները տուած է 1363–1365 թթ.ուն իշխող Լեւոնին եւ թերեւս

---

10) Բասմաջեան, *Լեւոն Ե. Լուսինեան*, էջ 24, ծանօթութիւն:

11) Rudt-Collenberg, *The Rupenides*, ..., p. 76.

12) Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 560:

13) Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայ Վէնետիկ*, Վենետիկ, 1896, էջ 130–131:

14) R. H. C. D. A., vol. II, p. 58-59.

15) Rudt-Collenberg, *The Rupenides...*, p. 87.

16) Պ. Կարապետեան, «Բազմավէպ», 1952, էջ 167:

հետեւելով Ալիշանի կարծիքին, զայն կոչած է Լեւոն Բռնակալ: Այս կոչումը կը մնայ մինչեւ որ պատմական կէտերը ամբողջապէս լուսաբանուին:

Լեւոն Բռնակալը իշխեց միայն երկու տարի եւ չենք գիտեր թէ ինչ պարագաներու տակ ան հրաժարեցաւ գահէն: Գիտենք որ անոր յաջորդեց Կոստանդին Դ., որ Նեղրի Հեթում Զամբուլանի որդին էր:

Կոստանդին Դ. կ'իշխէր վոքր երկրամասի մը վրայ, որ միշտ թշնամիներու յարձակման ենթակայ էր: Արեւելքի միակ զօրաւոր քրիստոնեայ թագաւորը Կիլրոսի Պետրոս Ա.ն էր: Կոստանդին քանիցս ջանաց անոր օգնութեամբ իր դիրքը ամրապնդել, եւ թէեւ 1367 թ.ին Պետրոս յաջողեցաւ Այասը գրաւել, Կոստանդին չկրցաւ Պետրոսի միանալ, որովհետեւ Սիսի եւ Այասի միջեւ գտնուող դաշտային Կիլիկիան թշնամիին ձեռքն էր: Կացութիւնը այնքան ծանր էր, որ յաջորդ տարին հայերը գահը առաջարկեցին Պետրոսի, յուսալով որ անոր օգնութեամբ քաղաքական կացութիւնը կը բարելաւուի: Սակայն Պետրոս սպաննուեցաւ 1369 թ.ին, եւ այսպէս բնաւ հայոց թագաւոր չկարգուեցաւ:

Տարի մը ետք թշնամին յաջողեցաւ Սիսը կրակի տալ, բայց կ'երեւի միջնաբերդը մնաց հայոց ձեռքը, որովհետեւ դրամահատութիւնը չարունակուեցաւ, եւ հայեր շուտով վերստին տիրացան Սիսի: Ճարահատ, հայերը կիլրոսի Պետրոս Բ. թագաւորին դիմեցին որ կի թագաւորին եղբօրորդին (որ Կիլրոս կը դտնուէր) դայ Սիս եւ պսակուի հայոց թագաւոր: Կոստանդին Դ. սպաննուեցաւ 1373 թ.ի Ապրիլին(17) եւ յաջորդ տարին Լեւոն եկաւ Սիս ու պսակուեցաւ թագաւոր հայոց:

Կոստանդին Դ.ի մասին Դարդել(18) քանի մը տող ունի, բայց դրած է երկաբօրէն Կիլրոսի թագաւորին հայոց թագաւոր կարգուելու ջանքերուն մասին: Պէտք է նկատի առնենք որ Դարդել լատին մըն էր եւ լատին Լեւոն ե. Լուսինեանի խոստովանահայրը: Ան կիլիկիոյ պատմութիւնը գրած է լատին հայեացքով, եւ ի նպաստ՝ լատին շահերու:

Իսկութեան մէջ Կոստանդին Դ. այդքան ալ անկարող կամ վատթար մէկը չէր կրնար եղած ըլլալ, ինչպէս կը յիշատակուի պատմութեան դիրքերուն մէջ: Ան լոկ տարիներ չարունակաբար

---

17) Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 544:

18) R. H. C. O. A., vol. II, p. 36.

իշխեց ամենաղժուարին պարագաներու տակ։ Ան թէ իմաստութիւնը եւ թէ վեհութիւնը ունեցաւ գահը կիպրոսի թագաւորին տալու, պայմանով որ ան կիլիկիոյ օգնութեան գար։ Ան չարունակ դրամ հատանեց, ապացուցանելով երկրին կարգապահ գոյատեւումը։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. – ԼԵՒՈՆ ԲՌՆԱԿԱՒ – ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Սիպիլեան առաջին դիտնականն էր որ հայ դրամագիտութիւնը դրաւ հաստատուն հիմերու վրայ, եւ իր գիրքը մինչեւ այսօր կը նկատուի կարեւոր հրատարակութիւն մը։ Սակայն Սիպիլեան չէ կարողացած Կոստանդին Գ.ի եւ Դ.ի դրամները իրարմէ զանազանել(19)։ Ան Կոստանդին Գ.ի կու տայ մէկայն քանի մը հազուագիւտ դրամներ, հակառակ անոր որ ան տիրեց ամբողջ 19 տարիներ. իսկ Կոստանդին Դ.ի կու տայ մեծ բոլոր «Կոստանդին» դրութեամբ դրամները, հակառակ որ այս վերջինը տիրեց մէկայն 8 տարիներ։ Երկու Կոստանդիններու դրամները իրարմէ զանազանելը շատ դժուար է, որովհետեւ այս երկուքը յաջորդաբար իշխած ըլլալնուն՝ իրենց դրամներու արուեստը իրարու շատ կը նմանի։ Այս առեղծուածին բանալին գտնուեցաւ 1954 թ.ին(20), երբ յայտնի եղաւ որ Կոստանդին Գ.ի դրամները աւելի արծաթ պարունակելով, անոնց համեմատական կշիռը (specific gravity) *9·50–էն բարձր էր, իսկ Կոստանդին Դ.ը՝ ընդհանրապէս 9·30–էն ցած։ Այս թիւերը պարզօրէն կը ցոլացնէին Կոստանդին Դ.ի դրամներուն աւելի քիչ արծաթ ունենալը։ Տեսնուեցաւ նաեւ որ ընդհանրապէս Կոստանդին Գ.ի դրամներու դաշտին մէջ կային օղակներ, կէտեր, գիրեր, եւն., իսկ Կոստանդին Դ.ի դրամները ունին երկու կողմը Լ–ի կամ Տ–ի նման գիրեր։ Նկատելի է նաեւ Տարսոնի մէջ հատանուած Կոստանդին դրամները, որոնք անշուշտ Գ.ի պէտք է տալ, ունին օղակ մը դաշտին մէջ եւ այս դրամներուն համեմատական կշիռը 9·6–էն վեր է։ Հետաքրքրական է նաեւ նկատի առնել որ Կոստանդին Դ.ի դրամներու երկրորդ կողմը ընդհանրապէս ՇԻՆԵԱԼ (կամ ՇԻՆԱԼ) Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ գրուած է ամբողջապէս. իսկ Կոստանդին Գ.ի դրամներու վրայ այս գրութիւնը կրճատուած է։ Այս տուեալները նկատի առնելով հեշտութեամբ կրնանք այս երկու Կոստանդիններու դրամները իրարմէ զանազանել։ Կան նաեւ Կոս–*

---

19) Հ. Կ. Սիպիլեան, *Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց*, էջ 10, 57։

20) P. Bedoukian, American Numismatic Society, Museum Notes, VIII, 1958, pp. 145-180, pl. XXXIX.

տանդին Դ.ի պղինձ եւ կամ շատ քիչ արծաթ պարունակող դրամներ(21), զորս Սեքուլեան կը նախընտրէ կոչել արծաթապղինձ(22):

Հակառակ Սեքուլեանի թելադրութեան, այս դրամները որ թ դիրը ունին դաշտին մէջ, կը պատկանին Կոստանդին Դ.ի, ինչպէս կ'ապացուցանուի մեր դրամագիտուի քննութեամբ: Այս դրամագիտէն կը պարզուի որ թէ՛ Լեւոն Բռնակալ եւ թէ՛ Կոստանդին Դ. հատանած են այս թ դիրով պղինձ(23) կամ արծաթապղինձ(24) դրամները: Այս դրամները կամ որոշ անճուկ չրջանի մը մէջ հատանուած դրամներ են, երբ արծաթը կը պակսէր, եւ կամ՝ Սեքուլեանի կոչած արծաթապղինձներ էին, տարբերելով արծաթներէն: Այս հարցը դեռ լուսաբանուած չէ, բայց անոնք իբր պղինձ դրամ չէին գործածուեր, քանի որ վերջերս այս թագաւորներուն զուտ պղինձներն ալ գտնուեցան(25):

Սիպիլեան(26) կը գրէ թէ 1874 թ.ին, Կիլիկիայի եւ Գոնիայի մէջտեղերը 120–ի չափ արծաթ դրամներ գտնուեցան, որոնք կը պատկանէին Օշինի (11 հատ), Լեւոն Դ.ի (38 հատ), Լեւոնի (17 հատ), Կիւի (8 հատ), Կոստանդին Գ.ի Տարսոն հատանուած (4 հատ) եւ 35 հատ ուրիշ Կոստանդիններ: Սիպիլեան կը գրէ թէ Լեվոն ընթերցուածով դրամները շատ կը նմանին Կոստանդին ընթերցուած դրամներուն եւ կը պատկանին նոյն չրջանին, եւ այս Լեվոն դրամները կ'ընծայէ Լեւոն Դ.ի(27): Պէտք է յիշել սակայն որ Սիպիլեան ծանօթ էր Լեւոնի մը դոյութեան, որ իշխեց 1363–1365 թթ.ուն, բայց կ'ըսէ թէ ան դրամ չունի(28): Որքան որ դիտենք,

---

21) Զ. Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, Վիեննա, 1963, էջ 406–408:

22) Հ. Յ. Սեմոլեան, *Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի Կոստանդին Դ. – Լեւոն Ե. Դրամները*, Վիեննա, 1971, էջ 4:

23) Զ. Պտուկեան, *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, էջ 398–399, 406–408:

24) Հ. Յ. Սեմոլեան, *Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի...*, էջ 4:

25) Paul Z. Bedoukian, *The Copper Coins of the Later Kings of Cilician Armenia*, ANS Museum Notes, 15, 1969, pp. 131-135. pl. XXII. Այս յօդուածը սխալ ստացած է «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (1969, թիւ 7–9, էջ 351–355) եւ Հ. Յ. Սեմոլեան (էջ 5) այս սխալ տպագրութեան վրայ հիմնուելով իմծի կը վերագրէ բոլորովին սխալ եւ անտեղի տեսութիւններ: Հանդիպը կը պարզուի վերոյիշեալ յօդուածին անգլերէն բնագիրը կարդալով:

26) Հ. Կ. Սիպիլեան, *Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց*, էջ 57:

27) Նոյնը, էջ 58:

28) Նոյնը, էջ 85:

կարապետեան(29) առաջինն էր որ ԼԵՎՈՆ դրութեամբ դրամները վերագրեց Լեւոն Բռնակալին եւ հետազային երեւան ելած փաստերը հաստատեցին անոր կարծիքը: Ներկայ դրամագիտին ուսումնասիրութիւնը կը լուսաբանէ նաեւ որոշ չփոթութիւններ(30):

Մինչնադարուն եւ Կիլիկեան շրջանին, դրամահատութիւնը այդքան հաստատուած սիստեմաթիք ճարտարարուեստ մը չէր: Դրամի կնիք պատրաստողները մասնագէտ դեղարուեստագէտներ չէին: Կը գրէին իրենց կարողութեան չափով եւ շատ անգամ անկատար: Այս պատճառով ամէն կնիք կը տարբերէր միւսներէն թէ դրութեամբ եւ թէ արուեստով: Ձիշդ է որ ամէն շրջան իր չափը, ձեւը եւ արուեստը ունէր որ կը ցոլացնէր ժամանակի կացութիւնը եւ փողերանոցին վիճակը: Դրամին ձեւը, արուեստը, կշիռը, եւն., շատ անգամ շատ աւելի կարեւոր են քան փոքր զարտուղութիւններ՝ դրութեանց մէջ: Այսպէս, թէեւ դիտենք որ ԼԵՎՈՆ դրութեամբ դրամները կը պատկանին Լեւոն Բռնակալին, չենք կրնար բացատրել թէ բոլոր ԼԵՎՈՆ դրութեամբ դրամները անպայման Լեւոն Բռնակալին պէտք է տալ: Այսպէս, իշխան Լեւոն Բ.ի դրամին վրայ դրուած է ԼԵՎՈՆ ԾԱՌԱ ԱՇ – ՈՐԴԻ ՍՏԵՓԱՆԷԻ, բայց ոչ ոք այս դրամը կու տայ Լեւոն Բռնակալի, որովհետեւ ան դրուած է Վ–ով: Նոյնպէս եթէ Լեւոն Ե.ի փոքր պղինձ մը գտնենք(31), որուն վրայ յատակօրէն դրուած է ԼԵՎՈՆ, այդ դրամը չենք կրնար Լեւոն Բռնակալի վերագրել, քանի որ Կիլրոսի Լուսինեան առիւծը կը տեսնենք այդ դրամին վրայ, որ յար եւ նման է Լեւոն Ե.ի պղինձներուն: Ասիկա պարզապէս կը նշանակէ որ կնիքը պատրաստողը սխալած է:

Նոյնպէս՝ եթէ խոշոր դրամագիտի մը մէջ տեսնենք մեծ թիւով ԼԵՎՈՆ դրամներ, եւ նոյն արուեստով քանի մը ԼԵՒՈՆ դրամներ, այս ԼԵՒՈՆ դրամները պէտք է տանք Լեւոն Բռնակալի եւ ոչ թէ Լեւոն Ե.ի, քանի որ դրամագիտը որեւէ Լեւոն Ե.ի դրամ չի պարունակեր: Կը տեսնենք որ մեր դրամագիտը ունի 8 հատ ԼԵՒՈՆ դրուածքով դրամներ, 42 ԼԵՎՈՆ–ներու շարքին: Ատոնք անտարակոյս կը պատկանին ԼԵՒՈՆ Բռնակալին. եւ դրութեան տարբերութիւնը պարզապէս փորագրիչին սխալն է: Այս փաստերուն վրայ

---

29) Պ. Կարապետեան, «Բազմավէպ», 1952, էջ 167:

30) Հ. Կ. Սեֆուլեան, Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի...:

31) Այս տեսակ պղինձ անտիպ դրամ մը կը գտնուի Պր. Ե. Կեվրէկեանի մօտ:

հիմնուելով պէտք է մերժել թէ՛ Սիպիլեանի՝ զանոնք Լեւոն Դ.ի վերագրելը, եւ թէ՛ Սեքուլեանի՝ Լեւոն Ե.ին վերագրելը(32):

Կոստանդին Դ.ի դրամներու մասին խօսեցանք վերը Կոստանդին Դ.ի դրամներու կարգին: Այս երկու թագաւորներուն դրամները իրարմէ զանազանելը այլեւս դժուարութիւն մը չի ներկայացներ:

Այս շրջանի դրամները կը ցոլացնեն քաղաքական կացութիւնը եւ ընդհանրապէս ցածորակ արուեստով չինուած են: Ակնհայտ՝ քիչ արծաթ պարունակելուն համար անոնք դորշ դոյն մը ունին: Ցաւոնի է որ հալճեպով և մեծաքանակ հատանուած ըլլալուն համար շատ քիչ կարեւորութիւն տրուած է անոնց կերպարանքին:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Տարակոյս չկայ որ այս 636 կտոր Կոստանդին Գ. – Լեւոն Բռնակալ – Կոստանդին Դ. դրամները կը կազմեն դրամագիւտ մը, այսինքն՝ ամէնը մէկ գտնուած որոշ եւ կարճ ժամանակամիջոցի դրամներ են: Այս յայտարարութիւնը վստահօրէն կրնանք ընել, որովհետեւ դրամագիւտին մէջ կը տեսնենք բազմաթիւ կտորներ, որոնք նոյն կնիքէն ելած են: Ադիէն անդիէն մէկիկ մէկիկ հաւաքուած խումբի մը մէջ բնաւ կամ շատ քիչ նոյն կնիքէն ելած դրամներ կը գտնուին:

Կը տեսնենք նաեւ որ այս բոլոր 636 դրամները բաւական իրարու կը նմանին, նոյն դորշ գոյնով եւ արուեստով:

Դրամագիւտը հետեւեալ բաղադրութիւնը ունի.–

Կոստանդին Գ.	28	անորոշ–մաշած	3
Լեւոն Բռնակալ	42	անորոշ–մաշած	8
Կոստանդին Դ. Թ/Թ	55	անորոշ–մաշած	48
Կոստանդին Դ. Թ/	19	անորոշ–մաշած	34
Կոստանդին Դ. Տ/Տ	102	անորոշ–մաշած	208
Կոստանդին Դ. Լ/Լ	31	անորոշ–մաշած	33
Կոստանդին խառն դրեր	7		
Կոստանդին ձին ձախ	3		
Անորոշ դրամներ			15
Գումար	287		349
Ընդհանուր գումար	636		

32) Հ. Կ. Սեմոլեան, Վիճնայի Մխիթարեան Թանգարանի..., էջ 9–10:

Նշանակալից է որ այս դրամագիւտին մէջ չկան Տարսոն տպուած դրամներ: Չկան նաեւ բարձր արծաթ պարունակող դրամներ: Նկատելի է նաեւ որ կոստանդին Գ.ի դրամներու թիւը քիչ է, 31 հատ կամ հազիւ հարիւրին հինգ: Այս կը նշանակէ որ դրամագիւտին կոստանդին Գ.ի դրամները կը պատկանէին իր թագաւորութեան վերջին շրջանին: Կարելի է նաեւ որ այս բոլոր 636 դրամները կը պատկանէին որոշ շրջանի մը «արծաթապղինձ» դրամներու:

Լեւոն Բռնակալին բոլոր դրամներն ալ ունին Թ դիրը, մինչեւ հեղինակին դրքին մէջ յիշատակուած մօտ հարիւրէն միայն 11 հատը Թ դիրը ունին(33), իսկ Սեքուլեանին ցանկին մէջ գտնուած 200 Լեւոններու մօտ 40–ը ունին Թ դիրը(34): Թերեւս այս դրամները կը տարբերէին աւելի ղուտ արծաթ դրամներէն:

Հետաքրքրական է նաեւ քննել կոստանդին Դ.ի դրամները: Հաւանական է որ Թ պարունակող դրամները սկզբնական շրջանին կը պատկանին, քանի որ ԼԵՎՈՆի նման Թ դիրը ունին: Այս դրամներուն յաջորդած են Տ/Տ դրամները, որովհետեւ անոնք մեծամասնութիւնը կը կազմեն. իսկ Լ/Լ դրամները թերեւս աւելի վերջի շրջանին կը պատկանին, քանի որ աւելի փոքրաթիւ են: Այնպէս կ՚երեւի թէ այս դրամները թաղուած են կոստանդին Դ.ի թագաւորութեան վերջին շրջանին, երբ Լ/Լ դրամները կը հատանէին Սիսի փողերանոցին մէջ: Հեղինակին դրքին մէջ(35) կը տեսնուին դրեթէ հաւասար թիւով Լ/Լ եւ Տ/Տ դրամներ: Նոյնը կարելի է ըսել Սեքուլեանի յիշատակած բազմաթիւ կոստանդին Դ.ի դրամներու մասին(36): Եթէ ենթադրենք որ կոստանդին Դ.ի թագաւորութեան ժամանակ նախ Տ/Տ եւ յետոյ Լ/Լ դրամներ հատանած են, այն ատեն իր առաջին չորս տարուան մէջոցին հատանած է Լ/Լ դրամները: Այս հաշիւով, դրամագիւտը թերեւս կը պարունակէ առաջին չորս տարիներու Տ/Տ դրամները, եւ մէկ տարուան ալ Լ/Լ դրամները: Այս նկատումով կրնանք ենթադրել որ այս դրամագիւտը թաղուած է կոստանդին Դ.ի թագաւորութեան հինգերորդ տարւոյն մէջ, այսինքն՝ 1370 Թ.ին:

Քորփուսին դրամները ներկայացուած են ժամանակագրական կարգով եւ թուականօրէն: Ուր որ կարելի է, Պտուկեանի քորվուսին թիւը տրուած է երկրորդ սիւնակին մէջ: Անկէ վերջ տըր-

---

33) Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, էջ 395–399:

34) Հ. Կ. Սեֆուլեան, Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի..., էջ 44–45:

35) Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, էջ 399–406:

36) Հ. Կ. Սեֆուլեան, Վիեննայի Մխիթարեան Թանգարանի..., էջ 57–84:

ուած է Ա. եւ Բ. կողմի դրութիւնը։ Ճաշորդ սիւնակին մէջ տըրուած է այդ դրամին ո՛ր կնիքով կոխուած ըլլալը։ Ճայտնի է որ բազմաթիւ դրամներ նոյն կնիքէն ելած են։ Վերջին սիւնակին մէջ տրուած են դաշտի նշանները եւ անոնց ուր դտնուիլը (տես երկու պծադրութիւնները որ կը լուսաբանեն այս կէտը)։

Երկու տախտակները կը ներկայացնեն դրամագիւտին զանազան դրամները։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այս դրամագիւտը հաստատապէս կ'ապացուցանէ թէ Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ.ի յաջորդած է Լեւոն մը, որ օրինաւորապէս չարունակած է դրամահատութիւնը։

Կը հաստատուի նաեւ որ Կոստանդին Գ. – Լեւոն Բռնակալ եւ Կոստանդին Դ. թագաւորները հատանած են քիչ արծաթ պարունակող դրամներ, որոնք հաւանաբար արժէքով կը տարբերէին արծաթ դրամներէն։ Նշանակելի է որ այս դրամագիւտի 636 դրամներուն մէջ ոչ մէկ հատ լաւ արծաթ դրամ կար։

Սկսելով Կի թագաւորէն՝ դրամներու դաշտին մէջ կը տեսնուի օղակ մը կամ կէտեր։ Այս նշանները կը չարունակուին անոր յաջորդող Կոստանդին Գ.ի եւ Լեւոն Բռնակալի դրամներուն վրայ։ Լեւոն Բռնակալէն սկսեալ դաշտին մէջ կը տեսնենք Թ դիրը, որ կը չարունակուի Կոստանդին Դ.ի դրամներուն վրայ։ Դաշտին մէջ Թ դիրը ունեցող Կոստանդին Գ.ի դրամ չկայ(37)։

Կը տեսնուի նաեւ որ Լեւոն Բռնակալի արուեստով բայց ԼԵՒՈՆ դրութեամբ դրամները կը պատկանին Լեւոն Բռնակալի եւ ոչ թէ Լուսինեան Լեւոն Ե.ի, որուն դրամները բոլորովին տարբեր արուեստ ունին(38)։

---

37) Այս նկատումներով Հ. Կ. Սեֆուլեանի (էջ 40) Թ գիրը ունեցող Կոստանդիի արծաթապղինձները պէտք է վերադարձուին Կոստանդիի Դ.ի։

38) Այս դրամագիւտը կը ժխտէ Հ. Կ. Սեֆուլեանի կարծիքը, թէ՝ այս դրամները կը պատկանին Լեւոն Ե.ի (տես՝ Հ. Կ. Սեֆուլեան, էջ 9 եւ 85)։

Գաշտ 4-ը նշված է

Գաշտ 5-ը նշված է

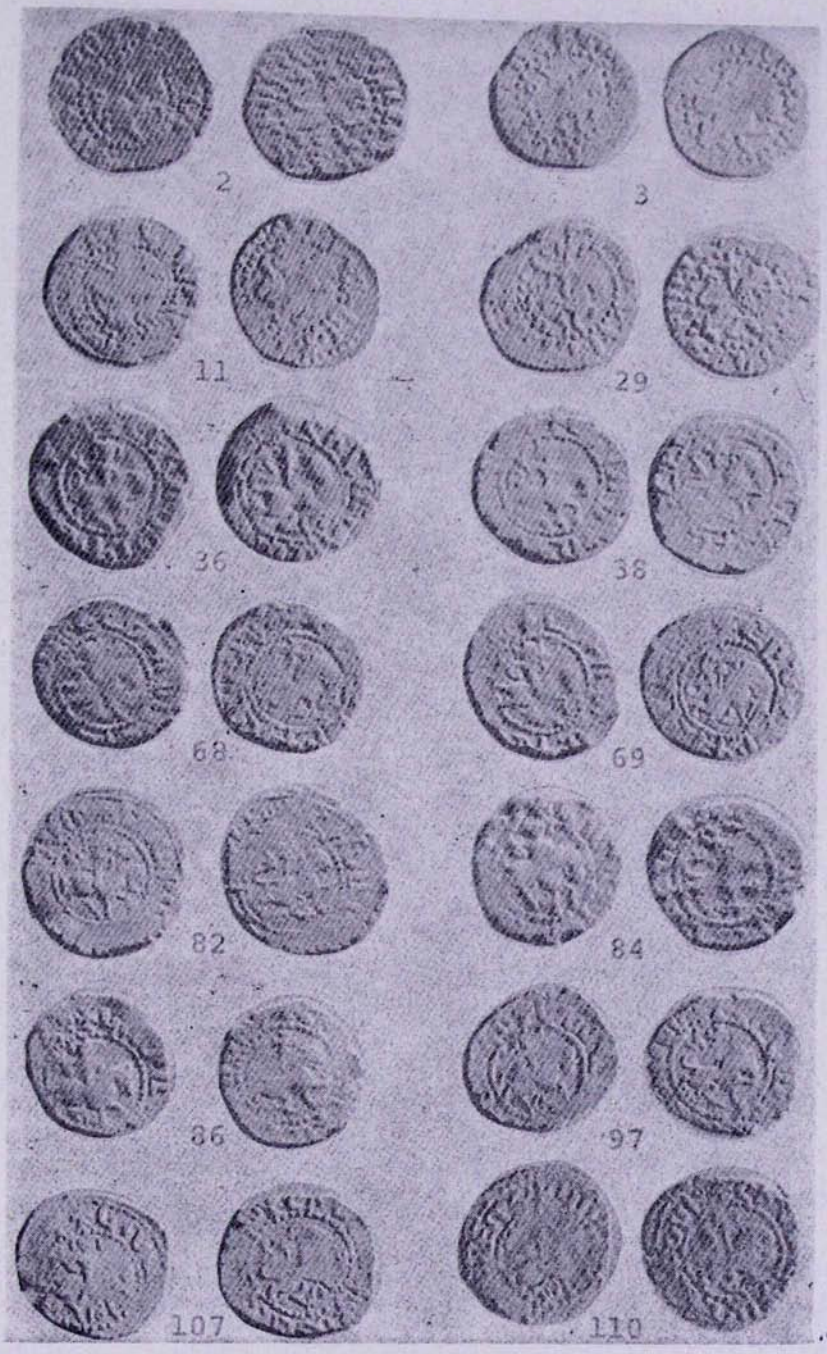
2
3
11
29
36
38
68
69
82
84
86
97
107
110

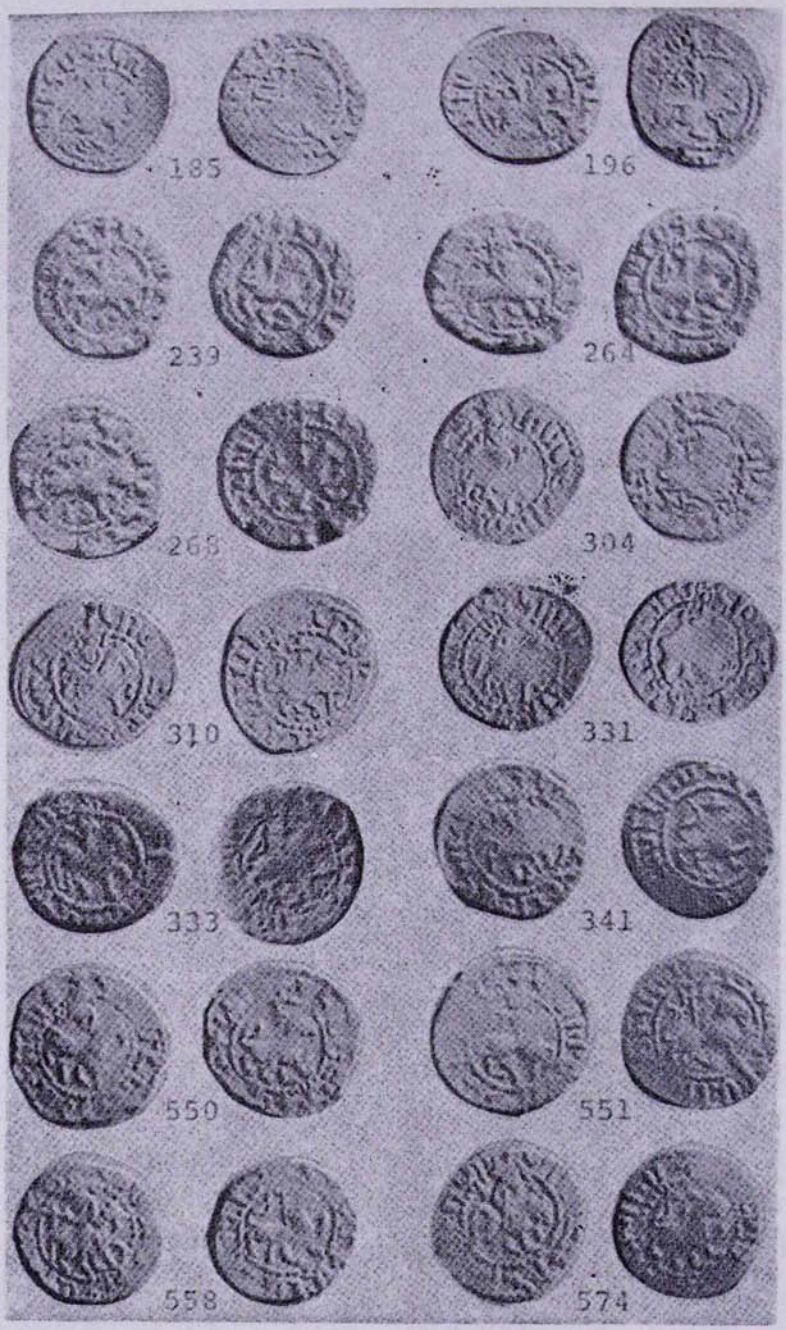
185
196
239
264
268
304
310
331
333
341
550
551
558
574

ԴՐԱՄԱԳԻՒՏԻՆ ՓՈՐՓՈՒՍԸ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Թիւ	Պտուկեան Փորփուսի թիւ		Կնիք
1Ա		ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀԱ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
2Ա		նոյն	1Ա
Բ		նոյն	1Բ
3Ա		ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂՔՆ ՍԻ 1·9565 կրամ Հ. Կ. 9·24	Օղակ ձախ դաշտին մէջ Առիւծը ալ
4Ա		նոյն	3Ա
		նոյն	3Բ
5Ա		ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ	3Ա. Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ 2·050 կրամ Հ. Կ. 9·23	Առիւծը ալ
6Ա		նոյն	3Ա
Բ		նոյն	4Բ
7Ա		ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՐ Հ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
8Ա	2106	ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳԱՒՐ Հ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԱԼ ՔԱՂՔ ՍԻՍ	Առիւծը ալ
9Ա		նոյն	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս	Առիւծը ալ
10Ա	2106	նոյն	9Ա
Բ		նոյն	
11Ա	2109	ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳԱՒՐ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ 2·125 կրամ Հ. Կ. 9·27	Առիւծը ալ
12Ա		ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ	Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
13Ա		ԿՈՍՏՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՈՑ	Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Ծ Գիրը առիւծին յետին ոտքերուն մէջեւ

14Ա		ԿՈՏՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՐ Հ	Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԳՆ Ի	Առիւծը ալ
15Ա		Նոյն	14Ա
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԳՆ Ի ՍԻՍ	Առիւծը ալ
16Ա	2106	ԿՈՏՆԴՆ ԹԱԳԱՒՐ Հ	Առանց օղակի
		ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻՍ	Առիւծը ալ
17Ա		Նոյն	16Ա Առանց օղակի
Բ		Նոյն	Մազոտ առիւծ
18Ա		Նոյն	16Ա Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻ	Առիւծը ալ
19Ա		Նոյն	Առանց օղակի
Բ		Անորոշ	17Բ Առիւծը ալ
20Ա		Նոյն	19Ա Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍՍ	Մազոտ առիւծ
			օղակ ձախ թաթին տակ
21Ա		Նոյն	19Ա Առանց օղակի
Բ		Նոյն	20Բ
22Ա	2103	ԿՈՏՆԴՆ ԹԱԳԱՒՐ ՀԸ	Լ գիրը ձիուն յետին ոտքերուն մէջեւ
Բ		ՇԻՆԵԱ ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻՍ Ն	Լ գիրը առիւծին յետին ոտքերուն մէջեւ
23Ա		ԿՈՏՆԴՆ ԹԱԳԱՒՐ ՀՈՁ	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		ՇԻՆԵԱ ՔԱՂՔՆ ՍԻՍ	Մազոտ առիւծ
24Ա		Նոյն	Օղակ ձախ դաշտին մէջ
Բ		Նոյն	Առիւծը ալ
25Ա	2108	ԿՈՏՆԴՆ ԹԱԳ ՀԸ	Առանց օղակի
		ՇՆԱԼ ԳԱՂԱԳ Ի	
26Ա		ԿՈՏՆԴՆ ԹԱԳ ՀՈՁ	Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԵԱ ԳԱՂԳ Ի ՍԻ	Առիւծը ալ
27Ա		ԿՈՏՆԴԻ ԹԱՐ ՀԸ	Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂՔ Ի ՍԻ	Առիւծը ալ
28Ա		Նոյն	Առանց օղակի
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Տ գիրը առիւծին յետին ոտքերուն մէջեւ
29		Անորոշ	
30		Անորոշ	
31		Անորոշ	

ԼԵՎՈՆ ԲՈՒՆԱԿԱԼԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Թիւ	Քորփուս		կՁիէ	Դաշտի Ճշաճ
32Ա		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՃՈ		Թ–2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս		Թ–2
33Ա	2139	ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՐ ՀԱՃՈ		Թ–2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՌՍ		Թ–3
34Ա		Նոյն		Թ–2
Բ		Նոյն		Թ–3
		կշիռ 1·5855 կրամ Հ. Կ. 9·08		
35Ա		Նոյն		Թ–7
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Թ չկայ
36Ա		Նոյն	35Ա	Թ–7
Բ		Նոյն	35Բ	Թ չկայ
37Ա		Նոյն	35Ա	Թ–7
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ի ՍԻ		Թ–3
38Ա		Նոյն	35Ա	Թ–7
Բ		Նոյն		Անորոշ
39Ա	2164	ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՐ ՀԱՃՈՁ		Թ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ		Թ–3
		կշիռ 1·748 կրամ Հ. Կ. 9·15		
40Ա	2164	Նոյն	39Ա	Թ–5
Բ		Նոյն	39Բ	Թ–3
		կշիռ 1·720 կրամ Հ. Կ. 9·05		
41Ա	2164	Նոյն	39Ա	Թ–5
Բ		Նոյն	39Բ	Թ–3
42Ա	2164	Նոյն	39Ա	Թ–5
Բ		Նոյն		Թ–5
		կշիռ 1·649 Հ. Կ. 8·96		
43Ա	2164	Նոյն		Թ–2
		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս		Թ–6
44Ա	2164	Նոյն	43Ա	Թ–2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–3
45Ա	2164	Նոյն	43Ա	Թ–2
Բ		Նոյն	44Բ	Թ–3
46Ա	2164	Նոյն	43Ա	Թ–2
Բ		Նոյն	44Բ	Թ–3
47Ա	2164	Նոյն	43Ա	Թ–2
Բ		Նոյն	44Բ	Թ–3
		կշիռ 1·829 կրակ Հ. Կ. 8·97		

48Ա	2164	նոյն		Թ–5
Բ		նոյն		Թ–3
		կշիռ 1·7315 կրամ Հ. Կ. 9·04		
49Ա	2164	նոյն	48Ա	Թ–5
Բ		նոյն	48Բ	Թ–3
50Ա	2164	նոյն		Թ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ		Թ–5
51Ա	2164	նոյն		Թ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–3
52Ա	2164	նոյն	51Ա	Թ–5
Բ		նոյն	51Բ	Թ–3
53Ա		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՈՑ		Թ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–3
54Ա		նոյն		Թ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ		Թ–3
55Ա		նոյն	54Ա	Թ–5
Բ		նոյն	54Բ	Թ–3
56Ա		նոյն	54Ա	Թ–5
Բ		նոյն		Թ–3
57Ա		նոյն	54Ա	Թ–5
Բ		նոյն	56Բ	Թ–3
58Ա		նոյն	54Ա	Թ–5
Բ		նոյն		Թ–5
59Ա		նոյն	54Ա	Թ–5
Բ		նոյն	58Բ	Թ–5
60Ա		նոյն	53Ա	Թ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	53Բ	Թ–3
61Ա		նոյն		Թ–2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ		Թ–3
62Ա		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱ		Առանց Թ դրի
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՄՍ		Թ–5
63Ա		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱ		Թ–2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Թ–3
64Ա		նոյն	63Ա	Թ–2
Բ		նոյն	63Բ	Թ–3
65Ա		նոյն	63Ա	Թ–2
Բ		նոյն	63Բ	Թ–3
66Ա		ԼԵՎՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՈ		Թ–2
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Առանց Թ դրի

67Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	
68Ա.	ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՐ ՀԱՑՈ	
Բ	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս	
	կշիռ 1·6015 կրամ Հ. Կ. 9·07	
69Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	
70Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	
71Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	
	կշիռ 1·7155 Հ. Կ. 9·10	
72Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	
73Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	
	կշիռ 1·7155 Հ. Կ. 9·10	
74–75	Անորոշ ԼԵՒՈՆ Դրամներ	
76–81	Անորոշ ԼԵՎՈՆ Դրամներ	

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ·Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ Թ–Թ ԳՐԵՐՈՎ

Թիւ Փորփուռ		կնիք	Թ–Թ Գրերը
82Ա.	ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՒՐ		Թ–1
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
83Ա.	ԿՈՏԱՆԴ ԹԱԳԱՒՐ ՀՁ		Թ–4
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–4
84Ա.	նոյն	83Ա.	Թ–4
Բ	նոյն	83Բ	Թ–4
	կշիռ 1·6465 Հ. Կ. 9·07		
85Ա.	նոյն	83Ա.	Թ–4
Բ	նոյն		Առանց Թ գրի
86Ա.	նոյն		Թ–4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
	կշիռ 2·048 Հ. Կ. 9·00		
87Ա.	նոյն	86Ա.	Թ–4
Բ	նոյն	86Բ	Թ–5
66Ա.	Թ–2		
66Բ	Առանց Թ գրի		
	Թ–2		
	Թ–3		
68Ա.	Թ–2		
68Բ	Թ–3		
68Ա.	Թ–2		
68Բ	Թ–3		
68Ա.	Թ–2		
68Բ	Թ–3		
68Ա.	Թ–2		
	Առանց Թ գրի		
68Ա.			
	Առանց Թ գրի		

88Ա.	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Հ		Թ–2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–4
89Ա.	Նոյն		Թ–2
Բ	Նոյն		Թ–4
90Ա.	Նոյն		Թ–4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս		Թ–4
91Ա.	ԿՈՏԱՆԴՆ		Թ–5
Բ	ՇԻՆԱԼ ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
92Ա.	Նոյն		Թ–5
Բ	Նոյն		Թ–5
93Ա.	ԿՈՏԱՆԴՆ		Թ–2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻ		Թ–5
94Ա.	Նոյն	93Ա.	Թ–2
Բ	Նոյն	93Բ	Թ–5
95Ա.	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀՈ		Թ–4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
96Ա.	Նոյն	95Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն	95Բ	Թ–5
97Ա.	Նոյն	95Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն	95Բ	Թ–5
	կշիռ 2·052 Հ· կ· 9·03		
98Ա.	Նոյն	95Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն	95Բ	Թ–5
99Ա.	Նոյն	95Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն	95Բ	Թ–5
100Ա.	Նոյն	95Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն		Թ–5
101Ա.	Նոյն	95Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն		Թ–5
102Ա.	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀԱ.		Թ–5
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Անորոշ
103Ա.	Նոյն	102Ա.	Թ–5
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍՍ		Թ–5
104Ա.	Նոյն		Թ–2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ		Թ–5
105Ա.	ԿՈՏԱՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Հ		Թ–4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–4
106Ա.	Նոյն		Անորոշ
Բ	Նոյն		Թ–5

107Ա.	ԿՈՄԲՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Հ	
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Թ–4
	կշիռ 1·784 կրամ Հ. Կ. 8·66	Թ–4
108Ա.	նոյն	
Բ	նոյն	107Ա. Թ–4
109Ա.	նոյն	107Բ Թ–4
Բ	նոյն	107Ա. Թ–4
110Ա.	նոյն	107Բ Թ–4
Բ	նոյն	107Ա. Թ–4
	կշիռ 1·488 կրամ Հ. Կ. 9·01	107Բ Թ–4
111Ա.	նոյն	107Ա. Թ–4
Բ	նոյն	107Բ Թ–4
	կշիռ 1·557 կրամ Հ. Կ. 9·10	
112Ա.	նոյն	Թ–4
Բ	նոյն	Թ–4
	կշիռ 1·3065 Հ. Կ. 9·10	
113Ա.	ԿՈՄԲՆԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀՁ	Թ–4
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Թ–3
114Ա.	նոյն	113Ա. Թ–4
Բ	նոյն	113Բ Թ–3
	կշիռ 1·594 կրամ Հ. Կ. 9·06	
115Ա.	նոյն	113Ա. Թ–4
Բ	նոյն	Թ–4
116Ա.	նոյն	113Ա. Թ–4
Բ	նոյն	Թ–3
117Ա.	նոյն	113Ա. Թ–4
Բ	նոյն	Թ–4
118Ա.	նոյն	Թ–4
Բ	նոյն	Թ–3
119Ա.	նոյն	118Ա. Թ–4
Բ	նոյն	Թ–4
120Ա.	նոյն	118Ա. Թ–4
Բ	նոյն	119Բ Թ–4
121Ա.	նոյն	118Ա. Թ–4
Բ	նոյն	Թ–4
122Ա.	նոյն	Թ–3
Բ	նոյն	Թ–5
123Ա.	նոյն	122Ա. Թ–3
Բ	նոյն	122Բ Թ–5
124Ա.	նոյն	122Ա. Թ–3

Բ	Նոյն		Թ–2
125Ա.	Նոյն		Թ–4
Բ	Նոյն		Թ–3
126Ա.	Նոյն	125Ա.	Թ–4
Բ	Նոյն	125Բ	Թ–3
127Ա.	ԿՈՒՐՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Հո Աստղ մը ձիուն գլխուն վրայ		Թ–5
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
128Ա.	Նոյն	127Ա.	Թ–5
Բ	Նոյն	127Բ	Թ–5
129Ա.	Նոյն		Թ–4
Բ	Նոյն		Թ–5
130Ա.	Նոյն		Թ–4
Բ	Նոյն		Թ–6
131Ա.	ԿՈՒՐՆԴՆ ԹԱԳԱՐ		Թ–2
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
132Ա.	Նոյն	131Ա.	Թ–2
Բ	Նոյն	131Բ	Թ–5
133Ա.	Նոյն	131Ա.	Թ–2
Բ	Նոյն	131Բ	Թ–5
134Ա.	Նոյն	131Ա.	Թ–2
Բ	Նոյն		Թ–3
135Ա.	ԿՈՒՐՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Հոծ		Թ–1
Բ	ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ		Թ–5
	կշիռ 1·516 կրամ Հ.Կ. 8·87		
136Ա.	Նոյն	135Ա.	Թ–1
Բ	Նոյն	135Բ	Թ–5

ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐ Թ–Թ

137Ա.	Անորոշ Աստղ ձիուն գլխուն վրայ		Թ–5
Բ	Անորոշ		Թ–3
	կշիռ 1·516 Հ. Կ. 8·87		
138Ա.	Անորոշ		Թ–1
Բ	Անորոշ		Թ–5
139Ա.	Թ–1: 140Ա. Թ–1: 141Ա. Թ–1		
Բ	Թ–5: 140Բ Թ–5: 141Բ Թ–3		

142Ա. Թ–2: Նոյն 143Ա – 151Ա:
Բ Թ–2: Նոյն 143: 144Բ–145Բ Թ–4: 146–150Բ Թ–5: 151Բ Թ–6
152Ա. Թ–4: Նոյն 153Ա – 169Ա:
Բ Թ–2: 153Բ–154Բ Թ–2: 155Բ–160Բ Թ–4: 161Բ–167Բ Թ–6:
168,169 անորոշ:
170Ա. Թ–5: Նոյն 171Ա–184Ա:
178Բ Թ–3: 179Բ–182Բ Թ–5: 183,184 անորոշ:
170Բ–171Բ Թ–2: 173–1

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ ՄԻԱՑՆ Ա. ԿՈՂՄԸ ՄԷԿ Թ ԳԻՐՈՎ

185Ա 2229 ԿՈՍԸ ԱՆԴՆ ԹԱԴԱՐ ՀԱ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ա
կշիռ 1·9135 Հ. կ. 9·00
186Ա Նոյն
Բ Նոյն
187Ա Նոյն
Բ Նոյն
188Ա Նոյն
Բ Նոյն
189Ա Նոյն
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ
190Ա Նոյն
Բ Նոյն
191Ա ԿՈՍԸ ԱՆԴՆ ԹԱԴԱՐ ՀՈՑ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ
192Ա ԿՈՍԸ ԱՆԴՆ ԹԱԴԱՐ Հ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս
193Ա Նոյն
Բ Նոյն
194Ա Նոյն
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ
195Ա Նոյն
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻ
196Ա ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԴԱՐ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ա Ս
197Ա Նոյն

Թ–5
Առիւծը աջ

185Ա Թ–5
185Բ Առիւծը աջ
185Ա Թ–5
185Բ Առիւծը աջ
185Ա Թ–5
185Բ Առիւծը աջ
Թ–5
Առիւծը աջ
189Ա Թ–5
189Բ Առիւծը աջ
Թ–1
Առիւծը աջ
Թ–2
Առիւծը աջ
192Ա Թ–2
192Բ Առիւծը աջ
Թ–5
Դաչտին մէջ Տ
Թ–4
Առիւծը աջ
Թ–1
Առիւծը աջ
196Ա Թ–1

Բ	նոյն	196Բ Առիւծը ալ
198Ա	նոյն	196Ա Թ–1
Բ	նոյն	196Բ Առիւծը ալ
199Ա	նոյն	Թ–4
Բ	Շինավ ի քաղաքն ս	Առիւծը ալ
200Ա	կոստանդին թագաւր հոծ	Թ–4
Բ	Շինել ի	Դաշտին մէջ տ
201Ա	կոստանդն թագաւր հծ	Թ–5
Բ	Շինավ ի քաղաքն սի	Առիւծը ալ
202Ա	նոյն	Թ–2
Բ	Շինավ ի քաղաքն սի	Առիւծը ալ
203Ա	նոյն	Թ–4
Բ	Շինավ ի	Առիւծը ալ
204Ա – 207Ա	Անորոշ	Թ–5
208Ա – 227Ա	Անորոշ	Թ–4
228Ա – 233Ա	Անորոշ	Թ–2
234Ա – 237Ա	Անորոշ	Թ–1

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ Տ–Տ ԳՐԵՐՈՎ

238Ա	կոստընդն թագ ր հաճոծ	Տ–4, 0–7
Բ	Շինել ի գաղաքն ի սիս	Տ–4, 0–3
239Ա	նոյն	Տ–4, 0–7
Բ	Շինել ի գաղաքն սիս	Տ–4, 0–5
	կշիռ 2·575, հ. կ. 9·03	
240Ա	նոյն	239Ա Տ–4, 0–7
Բ	նոյն	239Բ Տ–4, 0–5
241Ա	նոյն	239Ա Տ–4, 0–7
Բ	նոյն	239Բ Տ–4, 0–5
	կշիռ 1·913 հ. կ. 9·01	
242Ա	նոյն	Տ–4, 0–5
Բ	նոյն	Տ–4,
243Ա	Անորոշ	Տ–4, 0–5
Բ	Անորոշ	Տ–4, 0–5
244Ա	կոստնդն թագ ր հոծ	Տ–4, 0–2
Բ	Շինել գաղաքն սիս	Տ–4,
245Ա	նոյն	Տ–4, 0–7
Բ	նոյն	Տ–4, 0–5

246Ա.		ԿՈՍՏԸՆԴՆ ԹԱԳԱՐ Հ		Տ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ–5
247Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
248Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
249Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
		կշիռ 1·752 Հ. կ. 9·00		
250Ա.	2190	ԿՈՍՏԸՆԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀՈՑ		Տ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ չկայ
251Ա.	2190	նոյն	250Ա.	Տ–5
Բ		նոյն		Տ–5
252Ա.	2190	նոյն		Տ–5
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ–5
253Ա.	2190	նոյն		Տ–5
Բ		նոյն		Տ–4
254Ա.	2190	նոյն		Տ–5
Բ		նոյն		Տ–4
255Ա.		նոյն		Տ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ–5
256Ա.		նոյն		Տ–5
Բ		նոյն		Տ–5
257Ա.		նոյն		Տ–5
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ		Տ–5
		կշիռ 1·6260 Հ. կ. 8·97		
258Ա.		նոյն	257Ա.	Տ–5
Բ		նոյն	257Բ	Տ–5
259Ա.		նոյն		Տ–5
Բ		նոյն		Տ–5
260Ա.		նոյն	259Ա.	Տ–5
Բ		նոյն	259Բ	Տ–5
261Ա.		նոյն	259Ա.	Տ–5
Բ		նոյն	259Բ	Տ–5
262Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Տ–4
263Ա.		նոյն	262Ա.	Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
264Ա.		նոյն	262Ա.	Տ–4

		Տ–4
Բ	Նոյն	
	կշիռ 1·800 Հ. կ. 9·09	
265Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
266Ա	Նոյն	Տ–4, 0–5
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Տ–4
267Ա	Նոյն	Տ–4, 0–5
Բ	Նոյն	Տ–4
268Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ ԳԱՂԱՓՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
	կշիռ 1·888 Հ. կ. 9·03	
		268Ա Տ–4
269Ա	Նոյն	268Բ Տ–4
Բ	Նոյն	268Ա Տ–4
270Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
271Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱՓՆ Ի ՍԻՍ	271Ա Տ–4
272Ա	Նոյն	271Բ Տ–4
Բ	Նոյն	271Ա Տ–4
273Ա	Նոյն	271Բ Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
274Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	
	կշիռ 1·6800 կրամ, Հ. կ. 9·00	
275Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
276Ա	Նոյն	275Ա Տ–4
Բ	Նոյն	275Բ Տ–4
277Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
278Ա	Նոյն	277Ա Տ–4
Բ	Նոյն	277Բ Տ–4
279Ա – 300Ա	Նոյն բայց անորոշ	Տ–4
279Բ – 300Բ	Նոյն բայց անորոշ	Տ–4
301Ա	ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ	Տ–4, 0–7
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱՓՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
302Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ	Տ չկայ
303Ա	ԿՈՍՏԼՆԴԻՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՑ	Տ–5
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Տ–5

կէիս 1·6300 կրամ, Հ. կ. 8·8

304Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4

կէիս 1·5855 կրամ, Հ. կ. 9·3

305Ա.		ԿՈՍՏՂՆԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀԱՈՑ		Տ–4, 0–7
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Տ–4, 0–5
306Ա.		նոյն		Տ–4, 0–5
Բ		նոյն		Տ–4, 0–5
307Ա.	2185	ԿՈՍՏՂՆԴՆ ԹԱԳԱՐ		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
308Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ		Տ–4
309Ա.		ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՑ		Տ–5
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻ		Տ–5
310Ա.		նոյն		Տ–5
Բ		նոյն		Տ–5

կէիս 1·4965 կրամ, Հ. կ. 9·10

311Ա.	2215	ԿՈՍՒՐԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀՈՑ		Տ–4
Բ		ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ		Տ–4
312Ա.	2215	նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
313Ա.	2215	նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
314Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
315Ա.		նոյն	315Ա.	Տ–4
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ		Տ–4
316Ա.		նոյն	315Ա.	Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
317Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
318Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
319Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		նոյն		Տ–4
320Ա.		նոյն		Տ–4
Բ		ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱՆ Ի ՍԻՍ		Տ–4

321Ա	ԿՈՍՔՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
	կշխ. 1·7900 կրամ, Հ. կ. 9·00	
322Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
323Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	Նոյն	Տ–4
324Ա – 326Ա	Նոյն	Տ–4
324Բ – 326Բ	Նոյն	Տ–4
327Ա	Նոյն	Տ–5
Բ	Նոյն	Տ–5
328Ա – 330Ա	ԿՈՍՏՐՆԴՆ ԹԱԳԱՐ ՀՈՑ	Տ–4
Բ – Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ ՍԻՍ	Տ–4
	կշխ. 2·0025 կրամ, Հ. կ. 9·27	
331Ա	Նոյն	Տ–5
Բ	Նոյն	Տ–5
332Ա – 333Ա	Նոյն	Տ–5
Բ – Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ	Տ–5
334Ա	ԿՈՍՏՐՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ–5
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
335Ա	Նոյն	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
336Ա	ԿՈՍՏՐՆ ԹԱԳԱՐ ՀԱՑՈՑ	Տ–5
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ–5
337Ա	ԿՈՏՐՆ ԹԱԳԱՐ ՀՈՑ	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
338Ա	ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ–7
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Անորոշ
339Ա	ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՐ Ց	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
340 – 547	ՋԱՆԱԶԱՆ Տ – Տ ԳՐԵՐՈՎ ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐ	

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ Լ–Լ ԳՐԵՐՈՎ

548Ա	ԿՈՍՏՐՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Լ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Լ–4

549Ա նոյն
Բ նոյն
550Ա նոյն
Բ նոյն
կշխ. 1·8805 Հ. կ. 9·15
551Ա – 555Ա նոյն
Բ – Բ նոյն
556Ա նոյն
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ
կշխ. 1·8535 Հ. կ. 9·24
557Ա – 558Ա նոյն
Բ – Բ նոյն
559Ա ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՁ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ
կշխ. 1·769 կրամ, Հ. կ. 9·12
560Ա – 564Ա նոյն
Բ – Բ նոյն
565Ա 2188 ԿՈՍՏԼՆԴՆ ԹԱԳԱՈՐ Հ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ
566Ա 2188 նոյն
Բ նոյն
567Ա նոյն
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ
568Ա ԿՈՍՏԼՆԴ ԹԱԳՈՐ ՀՈՁ
Բ ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ
կշխ. 1·671 կրամ, Հ. կ. 9·00
569Ա – 570Ա նոյն
Բ – Բ նոյն
571Ա ԿՈՍՏՆԴՆ ԹԱԳԱՒՐ ՀՁ
Բ ՇԻՆԵԱ ՔԱՂՔՆ Ի ՍԻՍՆ
572Ա 2209 ԿՈՏԼՆԴՆ ԹԳ ՀՁ
Բ ՇԻՆԱ Ի ՔԱՂԱՔ Ս
573Ա 2209 նոյն
Բ ՇԻՆԱ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ
574Ա ԿՈՍԼՐՆԴՆ ԹԱԳՈՐ ՀՈՁ
Բ ՇԻՆԵԼ ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ
կշխ. 1·730 Հ. կ. 9·20

548Ա Լ–4
Լ–4
Լ–4
Լ–4
Լ–4
Լ–4
Լ–4
Լ–5
Լ–4
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–4
Լ–4
Լ–4
Լ–5
Լ–4
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–5
Լ–4
Լ–4

		Լ–4
575Ա – 576Ա	Նոյն	Լ–4
Բ – Բ	Նոյն	Լ–4
577Ա – 578Ա	Նոյն	Լ–4
Բ – Բ	ՇԻՆԵԼ ՓԱՂԱՓՆ ՍԻՍ	
579 – 611	ՋԱՆԱՋԱՆ Լ–Լ ԳՐԵՐՈՎ ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐ	

ԴԱՇՏԻ ԳՐԵՐԸ ԽԱՒՆՈՒԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐ

		Թ–4
612Ա	ԿՏՀՆԴ	Տ–4
Բ	Անորոշ	
	ՀՈՑ	Թ–4
613Ա	ԿՈՍՏ	Տ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	
	կշխ. 1·4780 Հ. կ. 9·06	
	ՀՑ	Տ–4
614Ա	ԿՈՍՏ	Լ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ	Տ–4
615Ա	Կ ԹԱԳ ՀՈՑ	Լ–5
Բ		Լ–4
	ՀՈՑ	Տ–4
616Ա	ԿՈՏՀՆԴՆ	Լ–4
Բ	ՇԻՆԵԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ	Տ–4
	ԹԱԳՐ ՀՈՑ	Տ–4
617Ա	ԻՄ	
Բ	ՇԻՆ	
618Ա	ԿՈՍՏՀՆԴՆ ԹԱԳՐ ՀՈՑ ԱՂԱԳՆ ՍԻՍ	
	կշխ. 1·6430 Հ. կ. 9·00	

ԹԱԳԱԻՈՐԸ ՁԻՈՎ ՁԱԽ ԴԱՐՁԱԾ

619Ա	Անորոշ
Բ	Անորոշ

ՑԵՏ ՌՈՒԲԵՆԵԱՆԻ ՆՄԱՆՈՂ ԴՐԱՄՆԵՐ

620Ա	Անորոշ
Բ	Անորոշ

հշխ. 1·445 Հ. Կ. 7·22

621Ա Անորոշ

Բ Անորոշ

հշխ. 1·2420 Հ. Կ. 7·6

ԱՆՈՐՈՇ ԴՐԱՄՆԵՐ

622 – 636 *Մաշած անորոշ դրամներ որ կը պատկանին այս դրամադիւտին*

AN IMPORTANT FIND OF COINS PERTAINING TO CONSTANTINE III, LEVON THE TYRANT AND CONSTANTINE IV OF CILICIA

ZAREH BEDOUKIAN

About ten years ago, a find, consisting of 636 coins, was bought in Constantinople. It remains uncertain as to when and where the find was originally located. The find then became the property of a New Yorker, Mr. Gevrekian. At present, only a small part of it remains in the possession of both Mr. Gevrekian and the writer of this article.

The coins of this find were minted by the three kings of the last period of the Armenian Kingdom of Cilicia — Constantine III, Levon the Tyrant, and Constantine IV — who ruled from 1344 to 1373. A study of the find results in certain revisions of the history of the time these kings were in power. It can also be asserted that the royalty minted coins that contained little silver, and were therefore discrepant in value with reference to other silver coins.

Եղիա Տեմիրճիպաշեանի բառակերտական ճպաստը հայ գրական լեզուին

ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Հայ գրականութեան մէջ, ժԹ. դարու 40-ական թուականներուն ծաւալող գրապայքարի նպատակակէտը կը հանդիսանար, ո՛չ միայն աշխարհաբարի իրաւունքներուն տեսական պաշտպանութիւնը, այլեւ նոր գրական լեզուի մշակման ու յղկումի հրատապ ու անյետաձգելի խնդիրը։

Արեւմտահայերէնի դէմ ուղղուած դէխաւոր քննադատութիւններէն մէկը կը վերաբերէր անոր բառապաշարի աղքատութեանն ու անբաւարարութեանը։ Աշխարհաբարի «վերանորոգումն» ու հարստացումը արեւմտահայ մտաւորականութեան հոգածութեան էական առարկաներէն մէկն էր, տակաւին գրապայքարի սկզբնական տարիներէն։

Այդ խնդրի իրագործումին համար, ժամանակի գրականութեան մէջ, ե՛ւ տեսականօրէն ե՛ւ գործնականօրէն նկատի առնուած էին երեք հիմնական միջոցներ.

Ա) Գրաբարի հարուստ բառապանճին օգտագործումը,

Բ) Նորակազմութիւնները,

Գ) Գիտական բառերու փոխառութիւնը։

Այդ շրջանին ու հետագային, արեւմտահայ մշակներն ու մտաւորականները սկզբունք դարձուցած էին պայքարը ի նպաստ հայոց լեզուի մաքրութեան ու բառապանճին հարստացման։

Դասական հայերէնը աչքառու էր իր համանիշներու եւ նոյնանիշներու առատութեամբ, ինչ որ հնարաւորութիւն կ'ընձեռէր մեկնոյն միտքը արտայայտելու այլեւայլ դարձուածքներով ու բառերով: Սակայն, լեզուներու պատմութենէն մեզի ծանօթ է, որ ճշդրիտ կերպով նոյն իմաստը արտայայտող բառեր, իրենց դարձածութեան ընթացքին, որոշ չափով ենթակայ են ակամայ հնացումի ու կենսունակութենէ զրկուելու:

Արդ, որպէսզի որեւէ բառ յարատեւ գործածութեան մէջ մնայ, անհրաժեշտ է որ ունենայ իր իմաստային ուրոյն նրբերանգը, որուն չնորհիւ տարրերի մնացած համանիշ բառէն, կամ՝ բառերէն, եւ զգացուի իր անհրաժեշտութիւնը որպէս արտայայտութեան միջոց: Ասիկա կը հանդիսանայ լեզուի մը ամենէն բնորոշ յատկանիշներէն մէկը:

Այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ է մատնանշել, որ լեզուի մը հարստութիւնը բացարձակօրէն պայմանաւորուած չէ իր բառերուն առատութեամբը, թէեւ, լեզուական իրողութիւն է, որ քիչ բառեր պարունակող լեզուն կը համարուի աղքատ: Այդուհանդերձ, շատ բառեր ունենալն ալ լեզուի մը հարստութեան չափանիշը չի կրնար համարուիլ, մանաւանդ՝ եթէ այդ բառերէն իւրաքանչիւրը չունի, կամ չ'արտայայտեր իր ուրոյն ու ճշդրիտ իմաստը:

Հետեւաբար, որպէսզի լեզուն իրապէս հարուստ ու բազմեբանդ ըլլայ, հարկ է իրարմէ անջատել բոլոր համանիշները, եւ ուրոյնել իւրաքանչիւրին իսկական յարաբերական կողմերն ու առումները: Ասիկա արդէն, ինքնին հիմք ծառայած կ'ըլլայ լեզուին հարըստացման ու ճոխացման:

Լեզուի հարստացման երկրորդ եւ ամենէն կարեւոր աղդակներէն մէկը կը հանդիսանայ բառակերտումն ու բառաստեղծումը:

Սկսած Ե. դարէն, դրաբար երկասիրութենէն մինչեւ ժամանակակից արեւմտահայերէնն ու արեւելահայերէնը, կը հանդիպինք բազմաթիւ բառային նորակազմութիւններու: Բոլոր կենդանի լեզուները, կեանքի հոլովոյթին ընթացքին, միշտ ալ անհրաժեշտութիւն կը զգան նոր բառերու կերտումին:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ լեզուի մը հիմնական բառապաշարը, ըլլալով հանդերձ լեզուին անքակտելի, դիմացկուն ու ճկուն շերտը, միաժամանակ կը հանդիսանայ պատմականօրէն զարգացող բառաստեղծութեան ու բառակազմութեան հիմքը, լեզուի ընդհանուր բառապաշարը հարստացնող աղբիւրը: Եւ ճիշդ այս է պատճառը, որ պատմահամեմատական լեզուաքանութեան ներկայացուցիչները, լեզուի հիմնական բառապաշարը կը համարեն

պէհասւոր տուեալ, որմէ ծնունդ կ'առնէ բառապաշարի զարգացումը:

Լեզուն կ'արտացոլէ հասարակական կեանքի բոլոր փոփոխութիւնները: Լեզուի եւ հասարակական կեանքի բոլոր բնագաւառներու անմիջական կապը ի յայտ կու գայ բառապաշարի կրած փոփոխութիւններով: Այլ խօսքով՝ կեանքի մէջ կատարուող իւրաքանչիւր փոփոխութիւն իր արտացոլումը կը գտնէ լեզուի բառային կազմին մէջ:

Հետեւաբար, հասարակութեան կեանքին մէջ յառաջացած նոր երեւոյթներն ու առարկաները, իւրաքանչիւրը իր հերթին, կ'առաջացնեն համապատասխան բառերու ստեղծում, որ լեզուաբանութեան մէջ կը կոչուի նորաբանութիւն:

Լեզուի բառապաշարի հարստացումը կը կատարուի երկու միջոցներով՝ արտաքին ու ներքին:

Ա) ԱՐՏԱՔԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Լեզուն իր զարգացման ընթացքին՝ քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական տարատեսակ պայմաններու բերումով, տարբեր շրջաններուն ու տարբեր լեզուներէ կատարած իր փոխառութիւններով, որոշ չափով համալրած է իր բառապաշարը (օրինակ՝ հայերէնը բառեր փոխ առած է պարսկերէն, յունարէն, արաբերէն եւ այլ լեզուներէն, եւ փոխադարձաբար): Այստեղ հարկ է չեչտել, որ փոխառութիւնները պէտք է ըլլան չափաւոր, զուսպ ու մխիթարեան պարագային. այլապէս՝ ծայրայեղութիւնները, չափազանցութիւնները եւ անտեղի փոխառութիւնները կը խճողեն, կ'աղաւաղեն ու կ'աղճատեն լեզուն, վերջին հաշուով կը վտանգեն անոր գոյութիւնը:

Բ) ՆԵՐՔԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Շատ աւելի կարեւոր ու խիստ կենսական են լեզուի մը հարստացման ներքին միջոցները, որոնք ցոյց կու տան տուեալ լեզուի մը ճկունութիւնը, մատչելիութիւնն ու հարստացման բազմապիսի կարելիութիւնները:

Լեզուի մը հարստացման ներքին միջոցները բազմաթիւ են ու բազմատեսակ: Այդ միջոցներուն գլխաւորներն են՝ բառաբարդութիւնները ու ածանցումները:

Այս առումով, տիպական է հայերէնը, որ օժտուած է լեզուի մը հարստացման անհրաժեշտ բոլոր կարելիութիւններով, ո-

*բոնց (ի մէջի այլոց) իր բառակերտական ճիգին մէջ դիմած է ա-
րեւմտահայ ականաւոր բառակերտիչ Եղիա Տեմիրճիպաշեանը՝ մեր
գրական լեզուն աւելի ճոխացնելու մտահոգութեամբ։*

❀

*Արեւմտահայ գրական աշխարհաբարի կազմաւորման մէջ,
վիպապաշտութենէն իրապաշտութիւն անցումի շրջանին, ծո-
րու երկրորդ կէսի արեւմտահայ ականաւոր մտաւորական Եղիա
Տեմիրճիպաշեան՝ իր արձակ, չափածոյ, դեղագիտական, հրապա-
րակագրական ու օրագրական էջերով, գրաբար–աշխարհաբար
գրապայքարին մէջ կողմնորոշիչ մեծ դեր խաղացած է դէպի աշ-
խարհաբարի յաղթանակը, առաջադրուելով՝ «գրաբարը պաշտելու
եւ աշխարհաբարը պաշտպանելու»(1) սկզբունքով։ Իր լեզուաչխ-
նարար աչքառու նպաստին համար, Զօհրապ զինք կոչած է «աշ-
խարհաբարի նահապետ»(2)։*

*Իր ժամանակաշրջանը յուզող ընկերային, ազգային, հա-
ցական, կրթական եւ գրական բոլոր հարցերուն մասին, Տեմիրճի-
պաշեան բազմատեսակ դրուագիւններով հանդէս եկած է ժամանա-
կակից թերթերուն մէջ՝ մէկէ աւելի գրական ծածկանուններով։
Ժամանակի հայ մամուլին մէջ ցիրուցան իր այդ գործերուն մէկ
կարեւոր մասը, առաջին անգամ հատորի մը մէջ ամփոփուած է
1955 թ.ին, Փարիզի մէջ, «Հայ Գրողներու Բարեկամներու Ընկերու-
թեան» կողմէ՝ «Գերբ-ուածներ, Արձակ էջեր, Նամակներ» անու-
նին տակ։*

*Ժողովրդական խաւերու կեանքէն առնուած (թէեւ տակաւին
վիպապաշտութեամբ թաթաւուն), իր շարք մը պատմուածքները
(«Էրիկ–Կնիկ», «Աղախնական», եւայլն) նախաքայլերը կը հանդիսա-
նան 80–ական թուականներու իրապաշտ պատմուածքին։ Այս իրա-
պաշտութիւնը կը հաստատէ նաեւ Տիգրան Կամարական, երբ Տեմիրճի-
պաշեանի արձակին մասին կ'ըսէ.— «Իրապաշտ գրականութեան
առաջին միքրոսներն իրմով կու գայիմեզի, եւ իր գրական աո-
կեղծութեամբը, ինչո՞ւ չըսել, նախակարապետը կ'ըլլար այն նոր
դպրոցին, որ գերազանցապէս անկեղծութեան ու պարզութեան դըպ-
րոցն է»(3)։*

---

1) Բիւրակն, 1898, թիւ 40։

2) Գ. Զօհրապ, *Տանօթ Դէմքեր ու Պատմուածքներ*, Փարիզ, 1932, էջ 98։

3) «Մասիս», 1892, թիւ 3956։

Տեմիրճիպաշեան, յատկապէս արձակի մէջ, յատկանշական է իր ոճական առանձնայատկութիւններով ու բառակերտումներով։ Տ. Կամսարական գինք կոչած է «ռճի վիրթուոզ»(4)։ Հետագայ սերունդին պատկանող կարգ մը դրողներ, ակնյայտօրէն ազդուած են Տեմիրճիպաշեանէն, ու շարունակած անոր ոճային ու բառաչինական հնարքները։ Տեմիրճիպաշեան խիստ նրբազգաց բանաստեղծի զգայարանքով եւ զեղուէտի հոգիով օժտուած տաղանդ մըն էր, որ կը ջանար իւրաքանչիւր երեւոյթի, հոգեվիճակի, տեսիլի ու նրբերանգի համապատասխան բառը գտնել։ Ահկէ կու գայ բառաչինութեան իր անզուսպ ու յախուռն եռանդը։ Մեծապէս նախանձախընդիր էր նաեւ, որ հայերէնի մէջ ունենանք օտար բառերուն ու եզրերուն համարժէքը։ Հաւանաբար այս նախանձախնդրութիւնն է, որ գինք մղած է իր կազմած «Գաղղիերէն ի Հայերէն» դրպանի բառարանին մէջ զետեղելու մօտ 500–է աւելի նոր բառեր։ Ճիշդ է որ իր կերտած բառերէն շատերը մեր լեզուին մէջ «քաղաքացիութեան իրաւունք» չեն ստացած, այնուհանդերձ, արհամարհելի չէ թիւը այն ոճական դարձուածքներուն ու նորակերտ բառերուն, որոնք մեր դրական լեզուին սեփականութիւնը դարձած են։

Բառակերտական հրայրքը Տեմիրճիպաշեանի մօտ, կամայական պատահականութեան մը արդիւնքը չէր, այլ խմացական պըրպտումներու։ Ըլլալով իր ժամանակի բազմահմուտ մտաւորականներէն, Տեմիրճիպաշեան՝ համաստասիրական այլ մարզերու կարգին՝ չօշափած է նաեւ լեզուներու յառաջացման ու զարգացման հարցը։ Այս առնչութեամբ անոր տեսակէտները, թէեւ իրենց հետեւութիւններով ոչ միշտ գիտական, բայց հետաքրքրական են իրրեւ մօտեցում։ Տեմիրճիպաշեան, ճիշդ կերպով, լեզուն կը նկատէ պատմական զարգացման արդիւնք. այսինքն՝ նախնական, պարզագոյն վիճակէն օրինաչափ անցում դէպի կատարելութիւն։ Ըստ Տեմիրճիպաշեանի, մարդուն առաջին «խօսքեր»ը պարզ ձայնարկութիւններ եղած են. այլ խօսքով՝ «մարդիկ անասնոց նման գիչեր հանել գիտէին միայն. ուստի եւ առաջին բառերն պարզ ձայնարկութիւններ եղած են»(5)։ Հետագային է որ համատեղ աշխատանքի եւ կեանքի պայմաններու յարատեւ փոփոխութեանց բերումով, «անհրաժեշտ կերպով ամէն լեզու միավանկայինէ վիճակէ բազմավանկայինի կ'անց-

---

4) Նոյն տեղը։

5) Տես Տեմիրճիպաշեան, *Փիլիսոփայական Բառարան*, ժողովրդական (նախապատրաստական), կ. Պոլիս, 1879։

ներ»(6)։ *Մարդուն կենդանական աչխարհէն զատուելուն եւ անոր լեզուին ձեւաւորման մէջ, համատեղ աշխատանքի խաղացած դերին մասին Տեմիրճիպաշեանի նշումը դրական մօտեցում է։*

Մեկնելով լեզուաբանական իմացութեան մասին իր պիտելիքներէն, եւ նպաստելու համար հայ գրական լեզուի ճոխացման պահանջներուն, Տեմիրճիպաշեան ձեռնամուխ եղաւ բառակերտումի, այնպիսի կրքոտութեամբ մը, որ կարծես Վոլթէրի նման ըսել ուզէր. «Պիտի մերժեմ մեռնիլ, եթէ յաջողիմ լաւ բառ մը գտնել»։

Արդարեւ, առատ եղաւ նորակերտ բառերու մուծումը իր գրական, իմաստասիրական եւ բառարանային վաստակին մէջ, բայց, ոչ բոլորովին բեղմնաւոր, ինչպէս ինք ալ կը խոստովանի. «Այդ հոյակապ բառարաններուն վրայ (խօսքը կը վերաբերի Նորայրեան ու Նուպարեան բառարաններուն – Պ. Ա.). իմոյս առաւելութիւնն նոր չինած բառերս կը կազմեն։ Որքա՛ն առհասարակ գոհ կը մնամ մատենագրած պահուս ստեղծած բառերէս, այնքա՛ն դժգոհ կը մնամ ընդհանրապէս ա՛յն բառերէն՝ զորս բառդիրքի մը պատրաստութեան ժամանակ կը յօրինեմ մտաց անլծորդ, անզսպանակ գործունէութեան մը միջոցին։ Սոցա մէջէն ժողովուրդն անչուշտ զգուշաւոր ընտրանօք պիտ՛առնու, եւ թերեւս առնէ գործածէ ա՛յն բառերը, զորս բնազդով՝ ականջով չինած եմ, ժամանակի սղութիւնն – եւ ամենէն դժբաղդ պարագայից զուգորդութիւնն – ինձ թոյլ չտալով յար գիտական համբերատար բառակազմութիւն»(7)։

❧

Եղիա Տեմիրճիպաշեան մշակած է հայերէնի հարուստ ու բազմազան բառագանձէն օգտուելու ուրոյն եղանակներ ու ձեւեր։ Իբր աղբիւր ան օգտագործած է հայոց լեզուի բառապաշարի զարգացման բոլոր ակունքները՝ հանդէս գալով իբրեւ ինքնատիպ բառակերտիչ։

Տեմիրճիպաշեանի համար, հայոց լեզուն մշտական ճոխացման ատակ լեզու մըն էր, եւ ինք՝ գիտակ այդ իրողութեան, իր խանդաւառ մասնակցութիւնը կը բերէր անոր առաւել որակաւորման՝ զայն դարձնելու համար աւելի կենդանի, հիւթեղ ու պատկերաւոր։ Ճիշդ է որ լեզուն նոր բառերով համալրելու իր մղումը

---

6) Նոյն տեղը։

7) Ե. Տեմիրճիպաշեան, *Բառարան Թրանսէրէնէ-Հայերէն*, Կ. Պոլիս, 1930, (Յառաջաբան)։

քը երբեմն կը յանդիմէր ծայրայեղութիւններու, որոնց մասին Զօհրապ կը գրէ. «... Այս գրագէտին շատ մը դարձուածքները, նորակերտ բառերը, գաղափարներու արտայայտութեանց ձեւերը՝ իրենց յանդգնութեան մէջ, յաճախ այլանդակութեան կը յանգին»(8): Այնուամենայնիւ, ասիկա երբե՛ք չի նսեմացներ Տեմիրճիպաշեանի արժէքը որպէս նոր բառերու կերտիչ:

Թերեւս, Զօհրապ քիչ մը խիստ եղած է իր արտայայտութեան մէջ. բայց այստեղ պէտք է նշել, որ Տեմիրճիպաշեանի հզօր երեւակայութիւնը, լայնածիր մտահորիզոնը, մտքի խորաթափանցութիւնը, ուղղակի թէ անուղղակի ձեւով զինք կը մղէին կերտելու նոր բառեր ու դարձուածքներ: Զգոհանալով եղածով, ան՝ հին բառերուն ընդմէջէն, յաճախ կը փորձէր պեղել նոր, մինչ այդ անյայտ իմաստներ ու երանգներ:

Տեմիրճիպաշեան խորապէս ուսումնասիրած ու տիրապետած էր նաեւ ֆրանսերէն լեզուին: Ան դէմ էր օտարաբանութիւններուն: Եթէ տուեալ բառի մը համապատասխան բառը գոյութիւն չունէր հայերէնի մէջ, ինք կը փորձէր թարգմանաբար ստեղծել նորը: Ահա ճիշդ այստեղ է որ ան կ'օգտագործէ հայոց լեզուի զարգացման ամենէն կանխատու, ինքնաստիպ աղբիւրը՝ հայերէնի ներքին հարըստութիւնը համալրող, ճկուն ու սահմաններ չունեցող բաղադրութիւններու օրէնքը:

Հասկացութիւնն ու մտածութիւնը ճիշդ իր ուզած կերպով արտայայտելու համար, կը հինէ նոր բառեր ու բառազոդորդումներ, մէկ կողմէն՝ կեանքի ուղեգիծ տալու համար անոնց, եւ միւս կողմէն՝ զարգացնելու համար լեզուին բառապաշարը:

Անտարակոյս, հայոց լեզուին լաւագէտ տիրապետող իւրաքանչիւր անհատ, միշտ ալ կրնայ կազմել ու հինել նոր բառեր՝ ածանցումով կամ բարդութեամբ, եւ վերջիններուս տեսակներով ու ենթատեսակներով: Նմանօրինակ կազմութիւնները կրնան ըլլալ յաջող, դիպուկ, բարեհնչիւն ու ճիշդ արտայայտել համապատասխան հասկացութիւնը: Նման պարագաներուն, ստեղծուած բառերը տարածուելով կը դառնան հասարակութեան սեփականութիւնը, մուտք կը գործեն գրականութեան մէջ ու կը հարստացնեն լեզուի ընդհանուր բառապաշարը:

Կրնան ըլլալ նաեւ անյաջող, անճաշակ, անիմաստ կամ սխալ բաղադրութիւններ, որոնք կը մնան սոսկ իրենց անհատ հեղինակի

8) Գ. Զօհրապ, Տանօթ Դէմքեր ու Պատմուածքներ, էջ 98:

հնարքը, առանց արժանանալու հանրային հաւանութեան։ Այս պարագային, ամէն ինչ կապուած է ճաշակի ու լեզուի զգացողութեան հետ, այսինքն՝ տուեալ լեզուի բառակազմութեան ներքին օրէնքներն ու անոնց զարգացման հակումները ճիշդ ըմբռնելու ու գործադրելու հնարաւորութեան։

Արդ, ինչպէս նշեցինք, Եղիա Տեմիրճիպաշեան կը հանդիսանայ հայոց լեզուի բառապաշարի կերտիչներէն ու հարստացնողներէն։ Ան ունի նոր բաղադրութիւններ ու բազմազան բառեր, ձեւեր ու արտայայտութիւններ։

Ինչպէս յայտնի է, հայոց լեզուն իր բառաբարդութեանց օրէնքներուն բազմազանութեամբն ու անսպառ հնարաւորութիւններովը, չի զիջիր աղզակից եւ ընդհանրապէս աշխարհի զարգացած լեզուներուն։ Իրրեւ բառակազմութեան էական եղանակներէն մէկը, հայոց լեզուն իր զարգացման համար կ'օգտագործէ բարդութիւնը՝ իր տարբեր ենթատեսակներով ու ենթաձեւերով։

Ե. Տեմիրճիպաշեանի լեզուին մէջ չորս յօրէն օգտագործուած են բառաբարդութիւններու գրեթէ բոլոր տեսակները ու տարատեսակները ընդգրկող նորակազմութիւնները։

Այսպէս՝ (9)

Տրտմագին բառի համաբանութեամբ (analogy) Տեմիրճիպաշեան ստեղծած է տրտմանոյշ (37) բառ-ածականը։

Իսկ անոյշ բառով կազմած է՝ գրգանոյշ (139), հրապուրանոյշ (139), լոգանոյշ (169) եւ այլ բառ-ածականներ։

Զգայագուրկ, զգայացուց եւ նման բաղադրութիւններու համաբանութեամբ կազմած է զգայամոլ (16) եւ զգայաբարդ (177) բառ-ածականները։

Նմանօրինակ համաբանութեամբ ստեղծուած բառեր են նաեւ կռուատանջ (56), խռովատանջ (66), մարմնալիզութիւն (62), իրերագիտ (112) եւ այլ բառեր։

Տեմիրճիպաշեանի լեզուին մէջ նկատելի են նաեւ կարգ մը արմատ բառերով կազմուած բազմապիսի նորակերտ զուգորդումներու հոյլեր, որոնք կարծես թէ իրապէս կ'արտացոլեն իր խռովայոյզ հոգեվիճակը, որով համակուած էր իր ողջ կեանքի ընթացքին։ Այսպէս՝

---

9) Բոլոր օրինակները վերցուած են Արծակ էջեր, Նամակներ, Գրքոյկներ գիրքէն (Ե. Տեմիրճիպաշեան, Փարիզ, 1955)։ Փակագիծերու մէջ նշուած են էջերը։

Ա) Հուր արմատով՝ հրատենչ (67), հրաչերմ (71), ոսկեհուր (135), հրահաղ (145),

Բ) Տեսիլ արմատով՝ տեսղարշաւ (62), վարազատեսիլ (68), յինծատեսիլ (134),

Գ) Ոգի արմատով՝ ոգեհնոց (83), ոգեներոգ (98)։

Հետաքրքրական են նաեւ բրտնաջինջ ու պայծառաջինջ բառադարձումները իմաստային նրբերանգները։

– «Արեւն ամէն առաւօտ ամենէն առաջ կը տեսնէ դաշտի մարդն ու ծովու մարդը, եւ անոնց բրտնաջինջ անարատ ճակտին վրայ իր արու առողջարար համբոյրներուն խանդը կը սպառէ» (98)։

– «Թուի թէ վոթորկին յաչխարհող պայծառաջինջ մթնոլորտն իր սերմամերժ հուլւոյն ցոլացումն է» (100)։

Առաջինին մէջ, Տեմիրճիպաշեան կ'ուզէ ընդգծել, թէ աշխատող խաւի, գործող բազուկի քրտինքը որքան ջինջ է, մաքուր եւ անաղարտ, եւ որպէսզի ցայտուն ու տպաւորիչ դարձնէ իր միտքը, կը ստեղծէ բրտնաջինջ բառը, միաժամանակ ի յայտ բերելով իր մարդասիրական աշխարհայեացքը։

Իսկ միւս նորակերտ բառով, կ'ուզէ յատկապէս շեշտել մթնոլորտի, երկինքի մաքուր ու յստակ ըլլալը, եւ կը չինէ հոմանիշ բառերու կապակցութեամբ պայծառաջինջ բառը, որ ոչ միայն իմաստալի է ու հասկնալի, այլեւ երաժշտական ու դեղեցիկ։

Գեղեցիկ ու գործածելի բառադարձումներ են նաեւ նուագիլ բայէն կազմուած բառերը՝ լուսանուագ (111), շնչանուագ (170)։

Տեմիրճիպաշեանի ստեղծած բոլոր նոր բարդութիւնները, անոնց բառակազմական առանձնայատկութիւնները, իմաստային երանգները, դեղագիտական ու ոճական արժէքն ու նշանակութիւնը, իրապէս առատ նիւթ կրնան հայթայթել լայնածաւալ ուսումնասիրութեան մը։ Հոս կը բաւարարուիմ մէկբերելով միայն իր կարգ մը ստեղծած նորաբանութիւնները՝ նշելով այն էջերը ուրկէ առնուած են.

Սոսկալուր (43), մազլասուր (67), եղրածիրան (68), բիւրավիշուր (79), մանրապատիկ (112), լուսաւեռել (112), սփոփածու (123), սեւածիր (123), սահմանակցակից (133), ինքնակրկնակ (133), ծովահանգոյն (134), բիւրագունակ (134), համողչունել (134), վայրկենաբեկ (135), նրբասպարիկ լուսածորան (135), ճոխամէջ (135), յաւերժայուշ (137), թխահամակ (138), լանջուռոյց (144), ղեղածաղիկ (154), լուսահոս (168), յուղումնայորդ (170), եւայլն։

Վերոյիշեալ եւ շատ մը այլ բառեր, որոնք առաջին հայեացքով կրնան խորթ թուիլ, այնուամենայնիւ, պէտք է աներկբայօրէն

ըսել, որ Տեմիրճիպաշեան զանոնք կերտած է շատ դիպուկ, ներքնակատ ու համաձիգ վարպետութեամբ։ Սոյն բառերուն արժէքը կը կրկնապատկուի, երբ նկատի առնենք, որ ասոնք իրենց կառուցուածքով ու կապակցութեամբ ոչ միայն համապատասխան են հայոց լեզուի բառակազմական օրէնքներուն, այլեւ՝ հարազատ։

Եզրակացնելով՝ պէտք է ըսել, որ Ե. Տեմիրճիպաշեան, իր գրական վաստակով, լեզուական աշխարհայեացքով, եւ մասնաւորապէս իր բառապաշարի ոճական առանձնայատկութիւններով, կոչուած է պատուաւոր տեղ մը գրաւելու հայ գրական լեզուի պատուանդանին վրայ։ Ան իր նշանակալից եւ ուրոյն աւանդը մուծած է արեւմտահայ գրական լեզուի զարգացման ու կազմաւորման մէջ՝ բառապաշարի հարստացման ու ճոխացման, եւ ոճաւորման հնարքներու կատարելագործման բերած իր թանկագին նպաստով։

THE CONTRIBUTION OF YEGHIA DEMIRJIBASHIAN TO THE ENRICHMENT OF THE VOCABULARY OF THE WESTERN ARMENIAN DIALECT

BARUYR AGHBASHIAN

In the 19th century, one of the important phases of the battle for the enhancement of the Western Armenian literary dialect was militated against what was then considered to be the paucity of the Armenian vocabulary, the enrichment of which became the prime concern of those who waged a literary war for the modern armenian literary dialect. Highly commendable in this field is the toil of Yeghia Demirjibashian (1851-1908), who through his literary art, metaphysical work, and French-Armenian dictionary, gave us numerous new words, exploiting chiefly the method of compounding words, one to which the armenian language so naturally lends itself. A considerable number of the words coined and compounded by the well-known writer were incorporated into the Western Armenian modern dialect.

Սուրիահայ մամուլի պատմութիւն

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

Թէեւ մեր ուսումնասիրութեան վերնագիրը դրուած է Սուրիահայ մամուլի պատմութիւն, բայց խորքին մէջ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար վերնագրել Հալեպահայ մամուլի պատմութիւն, որովհետեւ հայ գաղթականական հոսանքը մեծ մասամբ կայք հաստատած է Հալէպի մէջ, եւ այդ պատճառով ալ այս քաղաքին մէջ լրագրական եւ մշակութային գործունէութիւն ցուցաբերած։

Սուրիահայ լրագրութեան անդրադառնալէ առաջ՝ անհրաժեշտ կը նկատենք ակնարկ մը նետել գաղութին անցեալին եւ 1915 թ.-էն ետք ունեցած թուական աճումին վրայ։

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԱՆՑԵԱԼԸ

Հայերու՝ Սուրիոյ մէջ բնակութիւնը ունի դարերու պատմութիւն։ Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան ժամանակաշրջանէն իսկ Հալէպը եղած է հայ վաճառականներու, ուխտաւորներու եւ եկեղեցականներու համար կարեւոր հանգրուան մը։ Հալէպի Ս. Գառամանից Մանկանց եկեղեցին կը յիշատակուի ԺԵ. դարէն։ Հալէպ եղած է վաճառաշահ քաղաք եւ հայ վաճառականներ կանուխէն կայք հաստատած են հոն։ Ան ընդունած է այցելութիւնը կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն եւ նոյնիսկ անպաշտօն աթոռանիստի դէրը կատարած է։ Սակայն ԺԹ. դարուն վերջն է որ հայութեան թիւը հետզհետէ աճում մը կ՚արձանագրէ՝ Օսմ. կայսրութեան հայկական գաւառներու անտանելի կացութեան պատճառով։ Այդ աճումը կարիքը կը ստեղծէ ազգային դպրոցի մը, որ 1897 թ.-ին արդէն նոր հիմերու վրայ կը կազմակերպուի։

Այս դարուն հայութեան թիւը նկատուելի պէտք է ըլլար,

որպէսզի Ալ Ֆուրաք պետական պաշտօնաթերթը լոյս տեսնէր նաեւ հայերէն բաժինով (1869–1870 ԹԹ.)։

1915 Թ.էն առաջ տեղաւորուած հայութեան մասին խօսելով՝ Բարդէն Եպս. Կիւլէսէրեան կը գրէ.

«Հալէպի հայ բնակչութեան մէջ գաղութային զօրաւոր երեք տարրեր կան։ Մին՝ Արեւելեան վաճառականք. այսինքն՝ Զուղայեցի Հայեր, որոնք Հալէպի, Կ. Պոլսոյ եւ Անատոլուի ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներու մէջ բռնած էին առեւտրական հրապարակը։

«Երկրորդ՝ Տիարպէքիրցիք եւ Մերտինցիք, Միջագետքի ներկայացուցիչներ, որոնք դարձեալ առեւտրական նպատակով պանդրխտած են Հալէպ եւ մեծ մասը տեղաւորուած։ Իսկ երկրորդը՝ Սասունցիք, պէէիեար բոսուածներ, որոնք ձեռք առած են ջաղացքները եւ փուռերը»(1)։

1918 Թ.էն առաջ ի՞նչ կը ներկայացնէր հայոց թիւը Հալէպի մէջ։ Ճ. Ա. Պապիկեան, որ 1925 Թ.ին Սուրիոյ հայութեան թիւին կ'անդրադառնայ, չուրջ 10,000 կը հաշուէ Հալէպի մէջ՝ տեղացի կամ տեղաւորուած հայութեան թիւը։ Կը մէջբերենք իր հաստատումները.

«Սուրիոյ հայութեան 50–55,000–ը կը դտնուի միմիայն Հալէպի մէջ, որով ան եղած է այժմ Սուրիոյ, ինչպէս նաեւ արտասահմանի ամենահայաշատ կեդրոնը։ Այս ստուար զանգուածին մօտաւորապէս 5,000–ը Հայ Բողոքական են (500–ը տեղացի, 4,500–ը դաղթական), 10,000–ը Հայ Կաթոլիկ (կէսը տեղացի, կէսը դաղթական), իսկ 35,000–ը Հայ Լուսաւորչական (4–5,000–ը տեղացի, մնացեալը դաղթական)։

«Այս հսկայ հայ դաղթականութեան կարեւոր մի մասը՝ Թուրքիոյ 120 տարրեր քաղաքներէն դաղթած եւ հաստատուած է 1915 Թ.էն ետք, մանաւանդ 1921 Թ.ի վերջերը Կիլիկիոյ պարպուէն ետք»(2)։

1918 Թ.էն առաջ լրագրական եւ տպագրական գետնի վրայ դրեթէ անապատ մըն է Հալէպը։ Տեղական ուժեր չկան մտաւորականներ չարժում մը ստեղծելու համար։ Որպէս մտաւորական հետաքրքրութիւններ ունեցող անձեր կը յիշատակուին Իսկէնտէր Գաբրաճեանը՝ աշխատակից Պոլսոյ Բիւզանդիոնին եւ Գաբրիէլ Ծանճանեանը՝ աշխատակից Իզմիրի Արեւելեան Մամուլին։ Իսկ եղած հրա-

---

1) «Հալէպ», *Սուրբհայ Տարեցոյց*, պատրաստեցին Մ. Աճէմեան, Մ. Սիսեռեան, Ե. Ոսկերիչեան, Ա. տպբ, 1924, էջ 4։

2) «Սուրիոյ հայութիւնը», *Հայաստանի Կոչնակ*, Ին. տպբ, թ. 50 (Դեկտ. 12, 1925), էջ 1475–6։

տարակուբիններէն՝ Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ Արժ. Տ. Ծարուքիւն Ա. Քհնյ. Եսայեանի «Արդահատելիներ կամ Հայ Տէրպապաները» (1908 թ.) եւ Հալէպի առաջնորդ Գերշ. Տ. Ներսէս Եպսկ. Դանիէլեանի «Կաթիլ մը ջուր այրած սրտերուն» (1909 թ.) (3):

Այս հրատարակութիւնները ո՞ր տպարանէն լոյս տեսած են՝ մեզի համար կը մնայ անծանօթ: 1918 թ.ին կը յիշատակուի Ամէմեան եղբայրներու տպարան Սէպաքը, որմէ հայերէն տառեր դընելով կը սկսի լոյս տեսնել Ս. Կէպէնլեանի Հայ Ձայն թերթը: Արդեօք այս տպարանը դոյութիւն ունէ՞ր արդէն 1908 թ.ին, Տ. Ծարուքիւն Քհնյ.ի դրքոյկը լոյս ընծայելու համար: Որոշ պատասխան չունինք:

Որպէս մամուլի փորձ մեզի ծանօթ է Ալ Ֆուրաքի հրատարակութիւնը (1869 թ.) եւ Ազդիւր Պատանեկան Միութեան Ազդիւր (1913–14 թթ.) ձեռագիր թերթը:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1918–1921 ԹԹ.

1915–1918 թթ. Սուրիոյ անապատները կը դառնան հայ տարագրեալներու գերեզմանները: 1918 թ.ի դիւնադարձին հետեւանքով հայ խլեակները հետզհետէ ապաստան կը գտնեն Հալէպի մէջ, այնպէս որ 80–90 հազար հայութիւն մը մէկտեղուած կը գտնենք հոն(4): Այս հայութիւնը ի՞նչ տարնապներ կ'ապրէր:

1) Աշխատանքի հարց: Կոտորակուած եւ իրենց պապենական ժառանգութիւնը կորսնցուցած հայու բեկորները չոր հացի կարօտը ունէին իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու համար: Գործ հայթայթելու հեռանկարով կը ստեղծուէր Աշխատանքի Տուն անունով հաստատութիւն մը՝ իր մնայուն քարտուղարով եւ վարչական խորհուրդով: Այս գրասենեակը կ'արձանագրէր գործազուրկներու անուններն եւ հեռամուտ կ'ըլլար գործ հայթայթել անոնց:

2) Ուսման հարց: Սուրիոյ անապատներուն մէջ հասակ նետած հայ պատանի–պատանուհիները՝ տարիներու ընթացքին կորսընցուցած էին իրենց մայրենի լեզուին ծանօթութիւնը եւ կը խօսէին Թրքերէն, քիւրտերէն ու արաբերէն: Հայ դպրոցներու բա-

---

3) Նդուարդ Ոսկերիչեան, «Սուրիահայ գրականութիւնը եւ գեղարուեստը», Կրթասէրաց, Ա. տարի, 1926, Ցունիս, թ. 8, էջ 121:

4) Սեդրակ Կէպէնլեան, «Կիլիկեան հայ դէմքեր», Պայքար հանդէս ազգային, գրական եւ տնտեսական, 1931, Սեպտ., էջ 33:

ցումը անհրաժեշտ էր՝ մայրենի լեզուին վերստացումը ապահովելու համար։

3) Ներգաղթի հարց։ *Դաշնակից Պետութիւններու յաղթանակը՝ հայութեան բռնադրաւուած հողերուն վերստացման յոյսը կը բերէր։ Տեղահանուած եւ տարագրուած հայութեան բեկորները իրենց պապենական հողերը վերադառնալու յոյսով կ'ապրէին։ Ներգաղթի այս գործը ծրագրուած աշխատանքի կը կարօտէր։ Ներգաղթողներու ցուցակներ պատրաստել, հոգատար պետութեան ներկայացնել, ապահովել անոնց ճանապարհածախսը, եւլն.։*

Վերոյիշեալ երեք հարցերը անմիջական լուծումի կը սպասէին, որուն պատճառով զանազան միութիւններ կը ստեղծուէին։

Իւրաքանչիւր գաւառ կը ստեղծէր իր հայրենակցական միութիւնը, որոնց լիազօր ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ կը կազմուէր Մի֊Գաւառային Հայ Միութիւնը։ 1918 թ.ի Դեկտ.ին Սահակ Եպս. Հալէպ ժամանելով նշանակովի կը ստեղծէր Հայ Ազգային Միութիւնը հետեւեալ կազմով.— Տօքթ. Ա. Ալթունեան՝ նախագահ, Հ. Գաբրիէլ Վրդ. Գասպարեան՝ ատենապետ, Տօքթ. Ռ. Պօղոսեան, Օննիկ Մազլումեան (Պարոն), Սարգիս Գրաճեան, Յակոբ Մուրատեան, Ա. Ֆէտտալեան եւ Գր. Շահլամեան(5)։

Տակաւին՝ մասնակի այլ միութիւններ ալ, ինչպէս Տիկնանց եւ Օրիորդաց, կը ստեղծուէին, բազմացնելով եղածներուն թիւը։

Վերապրողներուն մեծ մասը եթէ կը ներկայացնէր հայ մէջին եւ համեստ խաւը, կար նաեւ ընտրանի դասակարգ մը։ Միհրան Նաճարեան, տիգրանակերտցի ազգային մը եւ Աղբիւր Թերթի խմբագիրներէն, որ 1915 թ.էն առաջ արդէն հաստատուած էր Հալէպ եւ մօտէն տեղեակ մեզ հետաքրքրող ազգային անցուդարձերուն, կը գրէ.

«Վերապրողներուն մէջ պատկառելի թիւ մը կը կազմէին նաեւ հայութեան ընտրանի դասակարգ մը, եկած ըլլալով Կ. Պոլսէն կամ արուարձաններէն, Կիլիկիոյ զանազան շրջաններէն եւ կամ ալ Տաճկահայաստանի ներքին գաւառներէն։ Հայ վերապրողներու շարքին նշմարելի թիւ մը կը կազմէին միանգամայն թրքական բանակի բարձրաստիճան հայ սպաներ, բժիշկներ, դեղագործներ, անասնաբոյժներ եւ պոլսոյ զինուորական վարժարանէն շրջանաւարտ հայ սպաներ»(6)։

---

5) Նոյնը, էջ 34։

6) *Յուշագիրք* (1918–1948), Պէյրութ, Տպ. Մասիս, 1949, էջ 10։

Այս ընտրանիին մեկտեղումը պատճառ կ'ըլլայ որ ստեղծուի մշակութային չարժում մը: Աշոտ Մատաթեանց, Գէորգ Կառվարենց, Ծովհաննէս Աչէրեան թատերական ներկայացումներ կուտան: Բարսեղ Կանաչեան, Ց. Իւլէղեան, Վահան Պէտէլեան եւ Գ. Սիսլեան նուագահանդէսներ կը սարքեն:

Այս եռուն գործունէութեան արճագանգող եւ զայն առաջնորդելու կոչուած մամուլն ալ իր առաջին դողդոջ քայլերը կը նետէ երբ լոյս կը տեսնէ 1918 թ.ի Նոյ.ին Սեդրակ Կէպէնլեանի Հայ Ձայնը եւ Դեկտ.ին՝ Բենիամին Մխլոռնեանի Տարագիրը:

Դէպի Կիլիկիա ներգաղթի պատճառով Հայ Ձայնն ալ պիտի փոխադրուէր Կիլիկիա եւ պիտի չարունակէր լոյս տեսնել Ադանայի մէջ:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1921 Թ.ԷՆ ՏՏՔ

1921 թ.ի Դեկտ.ին կը սկսի Կիլիկիոյ պարպումը: Կիլիկիոյ մէջ մէկտեղուած հայութիւնը կրկին ճեռք կ'առնէ գաղթականի ցուպը: Սուրիահայութիւնը կրկին ղէմ յանդիման կը գտնուի 1918 թ.ի տագնապներուն, որոնցմէ ամենէն հրատապը տնտեսական հարցն էր: Աւուր հացի ապահովման հեռանկարով կը նետուի քիչ մը ամէն ոսպարէզի մէջ, բացի երկրագործութենէ: Եւ ժամանակի ընթացքին սուրիահայութիւնը աչխատանքի ոսպարէզ կը գտնէ հետեւեալ մարզերուն մէջ. առեւտուր, ազատ ոսպարէզներ (բժչկութիւն, դեղագործութիւն եւլն.), արհեստներ, պաշտօնատարութիւն (դիւսաւորաբար պետական ոպասարկութիւններու մէջ), բանուորութիւն եւ այլ ծառայութիւններ:

1925 թ.ին գաղութը կը հաչուէր 32 բժիչկ, 15 դեղագործ, 85 ատամնաբոյժ, 60 երկրաչափ եւ մեքենագէտ, 21 քահանայ եւ կրօնական, 250 կրթական պաշտօնեայ, 50 կառավարատան, դրամատան, վաճառատան եւ այլ պաշտօնեաներ, 250 լումայափոխ, 600 խանութպան, 160 մսավաճառ, 50 ոսկերիչ, 300 դերձակ, 650 կօշկակար, 450 հիւսն, 300 երկաթագործ, 150 թիթեղագործ եւ ճուլող, 1300 որմադիր, 850 ոստայնանկ, 350 կառապան եւ չարժավար, 8000 ասեղնագործող եւ գորգագործ, 6000 բանուոր, բեռնակիր, ոպասաւոր եւլն.: 2500–3000 կիներ՝ հին հագուստներու մաքրութեան եւ նորոգութեան գործով զբաղող(7):

---

7) Ճ. Ա. Պապիկեան, «Սուրիոյ Հայութիւնը», Հայաստանի Կոչնակ, Իե. տարի, թ. 50 (Դեկտ. 12, 1925), էջ 1477:

Ժամանակի ընթացքին ոստայնանկութիւնը, մեքենագիտութիւնը, բամպակի եւ ցորենի մշակման մէջ դրամատլուխի ներդրումը, հին հագուստի առեւտուրը պիտի կեդրոնանան հայոց ձեռքը: Հայուն ձեռներէց ոգին պիտի ձեռնարկէ նաեւ գործարաններու հիմնումին:

Ի՞նչ էր տեղացի տարրին կեցուածքը հայ գաղթականական խուժումին եւ Սուրիոյ տնտեսական կեանքին մէջ անոր խաղացած դերին հանդէպ:

Տեղացի ժողովուրդին համար հայութեան ներկայութիւնը նոր տարրի մը յաւելումը չէր բերեր: Արդէն 1915 թ.էն առաջ տասը հազարնոց փոքրաթիւ հայ գաղութ մը գոյութիւն ունէր, սակայն տարագրութեան պատճառով այդ թիւը կը հասնէր չուրջ հարիւր հազարի: Եւ այս թիւը նկատառելի ոյժ մըն էր: Քաղաքական դետնի վրայ հայութեան ներկայութիւնը վտանգ մը չէր ներկայացներ, սակայն տնտեսական դետնի վրայ տարբեր էր հարցը: Հալէպ վաճառականութեան կեդրոն էր: Պատերազմը խախտած էր շատ բան: 1920–ական թուականներու Քեմալական Թուրքիոյ յարուցած մաքսային դժուարութիւնները, ինչպէս նաեւ քրտական ապստամբութիւնը կը նուազեցնէին Սուրիոյ առեւտուրի կարելիութիւնները: Հայ տարրին մէկ մասին առեւտուրով զբաղիլը համակրական աչքով չէր կրնար դիտուիլ այս պայմաններուն տակ: Այդ օրերու տեղացի առեւտրականներու հոգեբանութեան մասին վկայութիւն մը կը բերէ Շաւարշ Կամսարական՝ գրելով.

«Քրիստոնեայ եւ իսլամ արաբներու հետ մեր խօսակցութեանց ժիջոցին, մենք յաճախ առիթ ունեցանք լսելու թէ սուրիացիք հայերու հանդէպ մասնաւոր հակակրութիւն մը չունենալով հանդերձ, կը վախնան որ անոնք տեղական առեւտուրը իրենց ձեռքը առնեն եւ այսպէսով բուն սուրիացիներուն տնտեսական կործանման պատճառ դառնան: Անոնք կ'ըսեն, որ իրենք շատ ուրախ պիտի ըլլային եթէ հայերը երկրագործութեամբ զբաղէին, որուն համար Սուրիոյ մէջ ահագին ասպարէզ կայ»(8):

Դժգոհութեան ուրիշ պատճառ մըն էր հայ անհատներու հոպատար պետութեան (Ֆրանսա) բանակին մէջ ծառայելը: 1925 թ.ի Հոկտ.ի 18–ին կը պայթէր Դամասկոսի ապստամբութիւնը, որուն պատճառով հայեր ալ զոհեր կու տային եւ լքելով Դամասկոսը կ'ապաստանէին Լիբանան: 1925 թ.ին 15 հազար հաշուող Դամասկոսի

---

8) «Հայ Գաղթականութիւնը Սուրիոյ մէջ», Հայաստանի Կոչնակ, Իգ. տարի, թ. 34 (Օգ. 25, 1923), էջ 1064:

հայ գաղութը, 1926 թ.ի Օգոստոսին հազիւ 2,500 անձ կը հաշուէր»(9):

Բայց այս անհասկացողութիւնները հետզհետէ կը չքանային եւ 1940–ական թուականներուն Սուրիոյ անկախութեան պայքարի օրերուն՝ հայութիւնը իր քաղաքական հասունութիւնը կը յայտնաբերէր տեղացի արաբին կողքին կանգնելով:

Սուրիոյ հայութիւնը տնտեսական դետնի վրայ մակաբոյծ չըլլալէ զատ, իր բազուկին եւ մտային կարողութիւնները ի սպաս կը դնէր Սուրիոյ տնտեսական վերելքին: Paul Baurain կը հաստատէ. «Հայ գաղթականներու ալիքը, հեռու կործանարար ալիք մը ըլլալէ, արդասաւորած է Հալէպի աշխատանքը, բերելով նոր մեթոտներ եւ կարողութիւններ. ելեքտրաղէտներ, ընդելուզիչներ, ճախարակիչներ, մեքենագէտներ, արուեստի եւ ճշդրտութեան աշխատանքներու աշխատաւորներ, ամէն տեսակի վարպետներ գրեթէ միմիայն անոնց մէջ կը գտնենք»(10):

1946–1947 թուականներու դէպի Հայաստան ներգաղթը, Սուրիոյ քաղաքական անկայուն վիճակը – յաջորդական պետական հարուածներու պատճառով –, ընդհանուրական պարտադիր ծառայութիւնը, խոշոր գործարաններու պետականացումը պատճառ կը դառնան որ հայութեան թիւը անկում կրէ Սուրիոյ մէջ եւ տեղ ու գործ հաստատած հայութիւնը իր աչքերը ուղղէ Լիբանան եւ հեռաւոր Ամերիկաներն ու Աւստրալիա:

Եթէ Սուրիոյ հայ գաղութին կազմութեան եւ զայն յուզող հարցերուն լայն տեղ տուինք այս ուսումնասիրութեան սկիզբը, պատճառը այն է որ մամուլը հայելին ըլլալով ընդ ծնող ժողովուրդին, հարազատօրէն արձագանգած է անոնց:

ՍՈՒՐԻԱՀԱՑ ՄԱՄՈՒԼԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Հայ մամուլը Սուրիոյ մէջ մակընթացութեան եւ տեղատուութեան չրջաններ ապրած է: Փայլուն սկզբնաւորութիւն մը (1918–1926 թթ.) ունենալէ ետք կու գայ տեղատուութեան չրջան մը (1927–1944 թթ.), վերստին փայլատակելու (1945–1963 թթ.), ապա նորէն իր մայրամուտը ապրելու համար (1963 թ.էն մինչեւ այսօր):

---

9) Թղթակից, «Դամասկոսի կացութիւնը», *Հայաստանի Կոչնակ*, Իջ. տարի, թ. 35 (Օգոստ. 28, 1926), էջ 1237:

10) *Alep* (Autrefois, Aujourd'hui), Alep, Imp. Maronite, 1930, p. 241.

Մեզի համար այս վերիվայրումները իրենց պատճառները ունին, որոնց թուումը անհրաժեշտ կը նկատենք։

Ա. շրջան, 1918–1926 թթ.

Հայ մամուլը կ'ունենայ սկզբնական փայլատակում մը, որուհետեւ հայ մեծաթիւ գաղթականութիւն մը նոր կը հաստատուի Սուրիոյ մէջ, կուսակցութիւնները հետզհետէ կը կազմակերպուին, մշակութային միութիւններ գոյութեան կը կանչուին, գպրոցներու հիմը կը դրուի։ Այս բոլորին արձագանգը ըլլալու եւ ուղղութիւն տալու համար մեծ ու փոքր 17 թերթեր լոյս կը տեսնեն գաղութին մէջ։

Բ. շրջան, 1927–1944 թթ.

Այս տասնը ութը տարիներուն՝ կը տեսնուի թերթերու թիւի նուազում մը (10 թերթ), որուհետեւ մամուլին հիմնադրման պատասխանատու մարդիկը մեկնած են՝ այլ երկնակամարներու տակ իրենց բախտը որոնելու։ Օրինակ՝ Սեդրակ Կէպէնլեան մեկնած է Կիպրոս, Բ. Մխլոեանն՝ Մարսէյ, Սարգիս Տխրունի՝ Լիբանան։ Այլ մտաւորականներ ալ, որոնք պարագաներու բերումով հաստատուած էին Հալէպ, մեկնած են Ճունաստան, Ֆրանսա եւ այլ երկիրներ։ Եւ պատրաստ մտաւորականութիւն մը գոյութիւն չունի մամուլի ջահը վառ պահելու համար։ Տեղւոյն վրայ ազգային երկրորդական դպրոցներ չկան, որպէսզի հայ նորահաս սերունդը պատրաստեն հայ գրականութեան եւ հայ մշակոյթի սպասաւորութեան։ 1939 թ.ին սկսած Համաշխարհային Բ. Պատերազմն ալ հաւանաբար իր որոշ դերը կրնայ կատարած ըլլալ այս շրջանի թմբիրին երկարաձգման վրայ։

Բայց պէտք է ընդունիլ նաեւ որ այս նոյն շրջանին է որ հետզհետէ պիտի կազմաւորուի այն սերունդը, որ յաջորդ շրջանին պիտի ծաղկեցնէ Սուրիոյ հայ մամուլը եւ տարածելով իր թեւերը՝ Սիփւռքի եւ հայրենիքի մշակութային դանձարանին մէջ պիտի դնէ իր լուման։ Ուսումնատենչ այդ սերունդը պիտի դիմէ Երուսաղէմի Դպրեվանքը, Կիպրոսի Մելգոնեան Հաստատութիւնը, Պէյրութի Ամերիկեան եւ Ֆրանսական համալսարանները եւ գիտութեամբ լեցուած՝ պիտի սպասարկէ իր ժողովուրդին։

Գ. շրջան, 1945–1963 թթ.

Համաշխարհային Բ. Պատերազմին վախճանը, Հայկական Հարցին արծարծումն ու ներգաղթը խթան պիտի ըլլան նոր թերթերու հիմնադրման։ 1945–1946 թթ. երկու տարուան ընթացքին լոյս պիտի տեսնեն 9 թերթեր, իսկ 1945–1963 թթ.՝ 26 թերթեր։

Այս շրջանին է որ պիտի հիմնուին հայկական երկրորդական վարժարանները՝ Քարէն Եփփէ Սզդ. ճեմարան (1947 Թ.), Լազար Նաճարեան ճեմարան (1954 Թ.):

Բայց նաեւ այս շրջանին պիտի պատահին դէպքեր, որոնք պիտի նուազեցնեն սուրիահայ դաղութին թիւը եւ պիտի նօսրացնեն հայ մտաւորականութեան շարքերը:

ա) Ներդաղթը, որ պիտի զրկէր դաղութը կարգ մը գրողներէ – Արիս Շաքլեան, Արամ Արման, Անդրանիկ Թերզեան, Սարգիս Եավուճեան, Մեսրոպ Ալաճաճեան:

բ) Սուրիոյ քաղաքական պայմանները, մանաւանդ յաջորդական պետական հարուածները, պատճառ պիտի ըլլային նոր արտագաղթի:

գ) Տեղւոյն վրայ անուանի համալսարանի մը չգոյութիւնը, որ երիտասարդութիւնը պիտի մղէր այլուր, մանաւանդ Պէյրութի մէջ փնտռելու իր ուսման տենչին յագեցումը. եւ ուսման աւարտէն ետք հաստատուելու հոն, կամ մեկնելու հեռաւոր Ամերիկաները: Այս է պարագան Զարեհ Մելքոնեանի, Անդրանիկ Փոլատեանի, Լեւոն Վարդանի եւ դեռ բազմաթիւ ուրիշներու:

դ) Լիբանանի մշակութային եւ տնտեսական բարգաւաճումը, որ իրեն պիտի քաշէր արդէն կազմաւորուած դրողներ, ինչպէս Ա. Ծառուկեան, Ս. Սիմոնեան, Օ. Սարգիսեան:

Այս պատճառները թոյլ պիտի չտային որ ուսումնասիրեր երիտասարդութիւնը մէկտեղուէր Սուրիոյ մէջ եւ ստեղծուէր մշակութային եւ լրագրական հետաքրքրութիւն: Սուրիոյ դաղութը չի ծոցէն պիտի ծնէր բազմաթիւ դրողներ եւ ազգային գործիչներ, որոնք պատուաբեր դործունէութիւն պիտի ցուցաբերէին սփիւռքի եւ Հայաստանի մէջ եւ սակայն, պայմաններու բերումով հեռու պիտի մնային սուրիահայ մշակութային կեանքէն:

ՀԱՑ ԹԵՐԹԸ ԵՒ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ

Փօլ Պորէն, Հալէպի մամուլին անդրադառնալով կը գրէ. «Հալէպ կը հաշուէ երկվեցեակ մը տպարաններ:.... Այս տպարաններէն լոյս կը տեսնեն երկվեցեակ մը թերթեր, որոնցմէ մէկը փարանաերէնով, մէկը՝ հայերէնով, մէկը՝ թրքերէնով, երկուքը՝ թրքերէն–արաբերէնով եւ միւսները՝ արաբերէնով: Հալէպի մէջ մարդիկ քիչ կը կարդան. ամենէն շատ տպաքանակը 800 օրինակը չ'անցնիր, եւ տակաւին ոչ–օրական, ինչ որ մտածել կու տայ 200 հազար բնակչութիւն ունեցող քաղաքի մը համար»(11):

---

11) Նոյնը, էջ 242:

Տիգրան Փիրանեան, 1920–ական թուականներու սուրիահայ հրապարակագիրներէն, անդրադառնալով նոյն հարցին՝ կը գրէ. «Ամօթ է, որ ըսեմ թէ 35,000 հայութեան մը մէջ կը չրջաբերին միայն 600–ի չափ տեղական եւ արտասահմանեան հայ թերթեր, ազազուն թիւ մը, որ սակայն կը դիւեցնէ քանի մը պատիկ օթլախճի ընթերցողներ։ Ահիկա չատ ցաւոտ ու թարախոտ հիւանդութիւն մ'է»(12)։

Տարօրինակ երեւոյթ չէր պարզուածը։ Հալէպ հաւաքուած հայ գաղթականներու մեծ մասը զուրկ էր տարրական կրթութենէ մը։ Իրենց օրապահիկը դժուարաւ ապահովող հայ աշխատաւորն ու գործաւորը յաւելեալ ղրամը չունէին մամուլի յատկացնելու։ Ճմռռնանք տակաւին՝ որ հայ ժողովուրդին մեծ մասը բաժանորդ կ'արձանագրուի կամ կը դնէ իր համակրած կամ պատկանած կուսակցութեան թերթը։ Եւ այդ օրերուն՝ Հալէպի մէջ հրատարակուող միակ երկօրեան՝ Նփրատն էր՝ համակալար թեքում ունեցող։ Հետզհետէ պահանջքը պիտի զգացուէր ընթերցումի, չնորհիւ հայ վարժարաններու չրջանաւարտներուն եւ մտաւորական կեանքի բարելաւման։

Լիբանանահայ մամուլին նուիրուած մեր ուսումնասիրութեան մէջ, որ լոյս տեսաւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Բ. հատորին (1971)մէջ, ընթացած էինք տառնամեակներու բաժանումով։ Իւրաքանչիւր տասնամեակի դէմքաւոր հարցերուն եւ իրագործումներուն անդրադառնալէ ետք, տուած էինք այդ տասնամեակի գլխաւոր թերթերն ու անոնց արժանիքները։ Այս տարի կը խուսափինք նոյն մեթոտը որդեգրելէ, որովհետեւ արդիւնքը պիտի ըլլար կրկնութիւն։ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայութիւնը նոյն հարցերը դիմակալած է եւ դրեթէ նոյն լուծումները տուած։

Սուրիահայ մամուլին անդրադառնալու առեն կ'որդեգրենք ժամանակագրական կարգը, մասնաւոր յիշատակութեան եւ դատումի արժանացնելով այն թերթերը, որոնք կա՛մ երկարատեւ կեանք ունեցած են, կամ՝ յիշատակութեան արժանի գործունէութիւն ցուցաբերած։

Վերջաւորութեան պիտի յիշատակենք սուրիահայ մամուլին մեծ ու փոքր բոլոր ներկայացուցիչները՝ այբուբենական կարգով։

---

12) «Հալէպահայ տարիք, 1927–1928», *Սուրիահայ տարեգիրք*, 1929, խմբ. Հայկ Գալեան, էջ 199։

ԱԼ ՖՈՒՐԱՔ (Եփրատը)։ 1869–1870 ԹԹ.։ Հալէպի կուսակալութեան պաշտօնաթերթ։ Այս թերթին մասին Ատիկ Մըրուէ կը գրէ. «Սուրիոյ թերթերէն երկրորդն էր Ղատիր Ալ Ֆուրաքը (Եփրատ գետը – Ա. Տ. Խ.), որ լոյս կը տեսնէր Հալէպի մէջ 1867 թ.էն սկսեալ։ Հալէպի կուսակալութեան պաշտօնաթերթն էր, որ երկու տարի լոյս ընծայուելէ ետք իր տեղը տուաւ Ալ Ֆուրաքին, որ իր առաջին տարիներուն կը հրատարակուէր արաբերէն, թրքերէն եւ հայերէն, ապա՝ միայն առաջին երկու լեզուներով»(13)։

Մեզի անյայտ է թէ ի՛նչ պարագաներու տակ լոյս ընծայուած է հայերէն բաժինը եւ ճիշդ քանի՛ տարի տեւած։ Բազմալեզու պաշտօնաթերթի մը հրատարակումը իր նախընթացը ունէր Պոլսոյ մէջ։ Օսմ. կայսրութեան պաշտօնաթերթը, որ սկսած էր լոյս տեսնել 1832 թ.ին, Ֆրանսերէնի, թրքերէնի կողքին, ունէր հայերէնով լոյս տեսնող առանձին հրատարակութիւն մը՝ Լրոյ Գիր Մեծի Տէրութիանց Օսմանեան անունով։ Թերեւս նկատի ունենալով հայ գաղութի մը ներկայութիւնը Հալէպի մէջ, յարմար դատուած էր որ պաշտօնաթերթը լոյս տեսնէր հայերէնով ալ։

ԱՂԲԻՒՐ։ Ամսաթերթ, ապա՝ պարբերաթերթ։ Հալէպ, 1913–1914 ԹԹ.։ Մեզի ծանօթ սուրիահայ մամուլի երախայրիքը, որ լոյս տեսած է հայ մարդոց նախաձեռնութեամբ, եթէ նկատի չունենանք Ալ Ֆուրաքը, որ պետական հրատարակութիւն էր։

Լոյս տեսած է 9 թիւ. առաջին 4–ը ամսաթերթ, իսկ մնացեալ 5–ը՝ պարբերաթերթ։ Օրկան Աղբիւր Միութեան։ Միութիւնը Աղբիւր անուանուած է ի յիշատակ Աղբիւր Սերոբի։ Զուտ մշակութային միութիւն մը՝ իր առանձին ծրագիր կանոնագիրով։

Միութեան հիմնադիրներն են եղած՝ Միհրան Նաճարեան (ողջ, Պէյրութ), Երուանդ Մալխասեան (մեռած), Լեւոն Արզարեան (մեռած), Վահան Թամզարեան (մեռած), Խաչիկ Ճակոբեան (ողջ։ Ներկայիս քահանայ – Միացեալ Նահանգներ)։

Աղբիւր համոզուած թերթը խմբագրած են Միհրան Նաճարեան (այդ շրջանին՝ անկախ) եւ Սարգիս Սիրանոսեան (դաշնակցական)։ Աշխատակից՝ Խաչիկ Ճակոբեան։

Բովանդակութիւն՝ մեծ մասով արտատպում։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի բռնկումով կը դադրի թերթը։ Երկրորդ պատճառ մը դադարման՝ Դաշնակցութիւնը կ'ուզէ հակակշռել Միութիւնն ու անոր օրկանը։

---

13) Աբաբական Մամուլը (արաբերէնով), Պէյրութ, Ցպ. Պէյրութ, 1961. էջ 207։

ՀԱՑ ՁԱՑՆ։ Սուրիահայ մամուլի տպագիր առաջին թերթը։ Սկսած է լոյս տեսնել 1918 թ.ի Նոյ.ի 13–ին, Անգլիացիներու Հալէպի գրաւումէն (Հոկտ.ի 26) հազիւ երեք շաբաթ անցած։ Ազատութեան վերադարձէն ետք հայ մտաւորականութեան մնացորդացը ձեռք կ'առնէր իր ժողովուրդին առաջնորդութեան ղեկը։

Թերթը մեծ մասամբ կ'անդրադառնայ հայ գաղթականներու վիճակին, անոնց խեղճութիւններուն, հայկական հողային պահանջներուն, օտար տէրութեանց հայանպաստ արտայայտութիւններուն։ Սուրիոյ հողին վրայ հայ գաղթականներուն կեանքը ժամանակաւոր կը նկատուէր։ Դաշնակից պետութեանց յաղթանակին մէջ հայութիւնը կը տեսնէր նաեւ իր յաղթանակը. որովհետեւ թէ՛ Կովկասի եւ թէ արեւմտեան ճակատներուն վրայ՝ հայութիւնը թափած էր իր արիւնը եւ կը սպասէր որ Օսմանեան կայսրութեան անդամահատումով ստեղծուէր Մեծ Հայաստանը, մանաւանդ Կիլիկիան տրուէր հայոց. եւ Սուրիոյ հայութիւնը, որ մեծ մասով կազմուած էր Կիլիկեցի հայերէ, վերադառնար իր երկիրը եւ սկսէր չինարար աշխատանքի։

Հայ Ձայնը լոյս կը տեսնէր որպէս փոքրածաւալ օրաթերթ, երկու էջով, տէր եւ տնօրէնութեամբ Սեդրակ Կէպէնլեանի։ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան 100 Օսմանեան ոսկի տրամադրելով Ճովսէփ եւ Մխիթէ Աճէմեան եղբայրներէն գնած էր տպարան մը, եւ տրամադրած՝ Ս. Կէպէնլեանի։ Խմբագրատունն ու տպարանը կը գտնուէին նոյն տան մէջ, Ճիխէյտիէ, Զէպալ փողոց։

Թերթին կ'աշխատակցէին Ռեբեկա Կէպէնլեան, Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան, Մխրան Տէր Ստեփանեան, Վահան Պէյլէրեան, Արամ Դիւտակից, եւ ուրիշներ։

Երբ գաղթը կը սկսէր դէպի Կիլիկիա, Հայ Ձայնն ալ կը փոխադրուէր Ատանա եւ լոյս կը տեսնէր որպէս պաշտօնական օրկանը Տամկավար Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանային Վարչութեան։

Ս. Կէպէնլեան հետագային պիտի ըլլայ Հալէպի Եփրատ թերթի խմբագիրներէն (1930–1931 թթ.) եւ Կիպրոս հաստատուելով՝ պիտի հիմնէ տպարան, ուրկէ լոյս պիտի ընծայէ Ցեղարան անունով փոքրածաւալ, 2 էջով շաբաթաթերթ մը (1959–1962 թթ.)։

ԱԺԱՆՍ ՌԻՒԹԷՐ (թարգմանաբար)։ Հալէպ։ Սկսած է 1918 թ.ի Նոյ.ին։ Տպագր. Մէսրըֆ։ Պատասխանատու Ս. Մեհնունի։

Շատ հետաքրքրական հրատարակութիւն մը։ Ունի նմանակի թուղթի մեծութիւն եւ թուղթի սղութեան թէ այլ պատճառով, հրատարակիչը օգտագործած է որեւէ տեսակի թուղթ։ Պատասխանատուին մտահոգութիւնն է եղած Ռէօթէր լրատու գործակալութեան գլխաւոր լուրերը ամփոփ գիծերու մէջ հաղորդել հայ ընթեր-

ցող հասարակութեան: Եղած է օրական հրատարակութիւն. կը խուսափինք զայն օրաթերթ որակելէ:

Ունինք չորս թիւ, որոնցմէ վերջինը կը կրէ թիւ 33 (Դեկտ. 13, 1918):

ՏԱՐԱԳԻՐ: Օրաթերթ: Քաղաքական–գրական–ընկերային: Հալէպ, 1918 Դեկտ.–1919 ԹԹ.: Տպ. Մարօնի: Արտօնատէր՝ Բենիամին Միլտոնեան, խմբագիր՝ Ծովհաննէս Մաչէրեան:

Տեսած ենք այս թերթէն միայն մէկ թիւ (Ա. տարի թիւ 19, 16 Յունուարի, 1919 թ.): Ա. էջը կը պարունակէ երկու յօդուած. ա) «Ընդլայնենք չրջանակը եւ կրկնենք», որուն մէջ կը թելադրուի Սէպիլի զօրանոցին մէջ հաւաքուած որբերուն եւ այրիներուն օժանդակութեան հասնիլ. բ) «Կաղանդի դիւերը (Բանտին մէջ)», յօդուածագիրը՝ Մատթէոս Երէցեան:

Այս մէկ թիւը բաւարար չէ դատում մը կատարելու համար: Թերթը կարճ կեանք պիտի ունենար եւ Բենիամին Միլտոնեան պիտի մեկնէր Ֆրանսա:

ԳԱՂԹԱԿԱՆ: Հալէպ, 1918 թ.: Չեռագիր, երկու էջ, նամակի թուղթի մեծութեամբ: Լոյս տեսած է 3–4 թիւ(14): Հրատարակութիւնը պատահականութեան կապուած: Տպաքանակ՝ մէկ օրինակ, վակցուած Ս. Գառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ պատին, որպէսզի հասարակութիւնը կարդայ: Իովանդակութիւն – օրուան ազգ. անցուդարձերու եւ տարագիրներու վրայ կատարուած զեղծարարութիւններ: Այս պատճառով ալ դադրեցուած եկեղեցւոյ իշխանութեան կողմէ:

Որպէս մանկիկ–զարդ ունեցած է քանի մը վրաններ եւ գաղթականներ:

Հրատարակողներ՝ Գրիգոր Անդուք (Եբրանոսեան), Մատթէոս Երէցեան, Մաչիկ Ինկիլիզեան, Գէորգ Զէքիճեան:

ԵՓՐԱՏ: Քաղաքական լրագիր: Եռօրեայ: 1919 թ.: Լոյս տեսած է չորս թիւ: Խմբագիրներ՝ Տոքթ. Գ. Մուշեան, Վարդ–Մեխակ, Մխիթարեան Ս. Նաճարեան, Հ. Տօլապճեան, Մ. Պասմաճեան: Լոյս տեսած է Սէպաթ տպարանէն:

Այս լրագրին տպագրութեան տարեթիւն ու քանակը անորոշ են: Մխիթարեան Ս. Սէֆէրեան կը նշէ 1918 թ.(15), իսկ Ե. Ոսկերիչ–

---

14) Եդուարդ Ոսկերիչեան կը գրէ. «մօտ 100 թիւ» եւ որպէս խմբագիր կը յիշատակէ Գ. Անգուրի կողմին վ. Սերոբեանը: Մեմ մեր տեղեկութիւնները ստացած ենք Մատթէոս Երէցեանէն:

15) Հ. Ալիշեան Մասեան, Ի. պրակ, Ս. Դ. Հ. Հնչակեան Կուսակցութեան պրօպականա–քարոզչական գործունէութիւնը, Պէյրութ, 1954, էջ 93:

եան՝ 1920 թ.(16) եւ տպուած չորս թիւ։ Միհրան Նաճարեան՝ 1919 թ.ի սկիզբը եւ տպուած ութը թիւ(17)։ Թերթին հաւաքածուն ձեռքի տակ չունենալով՝ անկարելի է մեզի համար այս անելիքն դուրս դալ։

Եփրատի հրատարակութիւնը՝ Հնչակեան կուսակցութեան Սուրիոյ հայ գաղութի մամուլին մէջ ունենալիք իր դործունէութեան նախաքայլը կը կազմէ, որուն պիտի յաջորդէ եռուն դործունէութիւն մը։ Հայ քաղաքական երեք կուսակցութիւններէն՝ Հընչակեան, Ռամկավար և Դաշնակցական, առաջինը, ամենէն զօրեղը և կազմակերպուածը կը ներկայանայ Սուրիոյ յետ–պատերազմեան դաղութին մէջ։ Մամուլի լայն դործունէութիւնը աւորի փաստն է։ 1922 թ.ին պիտի սկսի հրատարակուիլ Հնչակեաններու Սուրիական Մամուլը, 1923 թ.ին Գիտական Շարժումը, 1925 թ.ին Սուրիական Մամուլի ուսանողական բաժինը, 1923 թ.ին Մեղու երգիծաթերթը։ 1927 թ.ին կարծէք կը չիջի Հնչակեաններու ազդեցութիւնը եւ Ռամկավար կուսակցութիւնն է որ ղեկը ձեռք կ'առնէ Եփրատի հրատարակութեամբ։ Դաշնակցութիւնը իր ներկայութիւնը պիտի յայտնէր 1946 թ.ին, երբ լոյս պիտի տեսնէր Արեւելք օրաթերթը։

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ։ Օրաթերթ։ Օրկան Ս. Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան։ Հալէպ, 1922–1927 ԹԹ.։ Արտօնատէր՝ Հայկ Թորոսեան, պատ. տնօրէն՝ Տիգրան Երէցեան։ Խմբագիրներ՝ Տոքթ. Գ. Մուշեան, Շաւարշ Շիշմանեան, Վարդ–Մեխակ, Գէորգ Նալպանտեան, Եդուարդ Ոսկերիչեան եւ Ս. Տխրունի (Սարգիս Քէտէրեան)։

Անունով օրաթերթ, սակայն իրականութեան մէջ՝ երկօրեայ։

1925 թ.ի Մարտին լոյս պիտի ընծայէ ուսանողական բաժին մը, ամսաթերթի ձեւով, որուն առանձին կ'անդրադառնանք։

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ (Ուսանողական բաժին)։ Ամսաթերթ։ 1925 Մարտ 16–1926 Սեպտ. ԹԹ.։ Լոյս տեսած է 16 թիւ։ Խմբագրապետ՝ Ս. Տխրունի, վարչութիւն՝ Ղուրպէթ (Յակիմ Գասպարեան)։ Գլխաւոր աշխատակիցներ՝ Ղուրպէթ, Անդրանիկ Կէնճեան, Ս. Սապահ–Գիւլեան, Միհրան Սէֆէրեան, Վշտունի, Զգօն–Սեպուհ (Եդուարդ Ոսկերիչեան)։

Ծրագրին մէջ կը յայտարարուի. «Ուսանողական բաժինի մէջ դոյութիւն չունի քաղաքական կեանքը. հոն պիտի հիւրընկ-

16) Նոյնը, էջ 122։

17) «Սուրիահայ Լրագրութիւնը», Հալէպ, 1926, թ. 10, Հոկտ., էջ 305։

կալուին դիտական, ընկերային, ընկերաբանական հարցերը չօշափող լուրջ յօդուածներ, ինչպէս նաեւ մայր-Հայաստանի տնտեսական-մշակութային կեանքը պատկերացնող դրութիւններ եւ տեղեկութիւններ»:

Ուսանողութիւնը, իմա՛ աշակերտութիւնը դրեթէ բացակայ է այս ամսաթերթին մէջ: Հնչակեան կազմակերպուած մտաւորականութիւնն է որ լոյս ընծայած է գայն, նորահաս սերունդին մէջ իր գաղափարախօսութիւնը տարածելու համար:

ՄԵՂՈՒ: Ազգային, գրական եւ երգիծական: Ամօրատիպ ամսաթերթ, զարդարուած երգիծանկարներով: Սկսած է լոյս տեսնել (Հալէպ), 1923 թ.ի Հոկտ.ին եւ տեւած մինչեւ 1925 թ.ի Մարտ (այգքանը ծանօթ է մեզի):

1925 թ.ի Փետր.–Մարտ միացեալ թիւի խմբագրականին մէջ խմբագրութիւնը անդրադառնալով թերթին «կտրած ճամբուն», կը յայտնէ. «Ճակատագրական դէպքերով եւ փայլուն վերադարձով շլացնել հետաքրքրող հասարակութիւնը. եւ ո՛չ ալ խնդալու եւ զբօսանքի նիւթ հայթայթել. այլ, մեր դառնօրէն ծիծաղելի կացութիւնը եւ ազգային կեանքը դէպի խաթարում տանող պարագաները իրենց իսկական դոյներով ներկայացնել հանրութեան»:

Մածկանոնականներու առին ապաստանածներէն՝ Ս. Տիգրան, Զ. Բար, Մանուկ Հայրիկեան, Ա. Տալիօ, Ռ. Լ., Ա. Աչնանուն, Իրաղեկ – կարելի չէ պիտնալ թէ որո՛նք եղած են խմբագիրներն ու աշխատակիցները(18): Որոշ է որ պատուաբեր գործ կատարած են: Անդադար մօտեցումով քննադատած են հայ կեանքի յոռի կողմերը: Իրենց թերթին ըրած են հայ քաղաքական կուսակցութեանց իրեարմէ ընթացքը, հայ կեանքը ղեկավարելու անոնց մարմաջը, եկեղեցական եւ ազգային դէմքեր, եւլն.:

Սուրիոյ հայ գաղութը 1920–ական թուականներուն քաոսային վիճակ մը կը ներկայացնէր: Թուրքիոյ հայազնակ մնացորդացին Սուրիոյ մէջ մէկտեղումը՝ իր խայտաբղէտ դաւառաբարբառներով, բարքերով եւ մտածելակերպով, եւ հայ քաղաքական կուսակցութեանց բուռն պայքարը այդ մնացորդացին ղեկավարութիւնը ըստանձնելու, առաջ նիւթ կրնային հայթայթել երգիծական թերթի

18) Պրն. Գրիգոր Պօղարեան, որ Հալեպահայութեան յետ-պատերազմեան կեանքին բաւական ծանօթ անձ մըն է, մեզի յայտնեց որ *Մեղուի* հրատարակութեան գլխաւոր խմբագիրներն ու աշխատակիցները եղած են՝ Բիւզանդ Թօփալեան, Աւետիս Տէր Սահակեան, Անդրանիկ Պիւլպիւլեան, Մովսէս Մերճեանեան (Մօրիս Գալեան):

մը։ Դժբախտութիւն է որ այս երդիծաթերթը սուրիահայ մամուլին մէջ կը ներկայանայ որպէս միակ ներկայացուցիչը իր սեռին։

ԳԻՏԱԿԱՆ ՇԱՐԱԺՈՒՄ։ Ամսաթերթ։ Գիտական, տնտեսական, ընկերաբանական, գրական, բժշկական, կրթական եւ գիւղատնտեսական։ Հալէպ, 1923 թ.ի Յունիս–Նոյեմբեր, 6 թիւ։ Խմբ.՝ Վարդ Մեխակ (Վարդեվառ Գարանֆիլեան)։

Մեծ ծրագիրներով լոյս ընծայուած թերթ մը։ «Տալ այնպիսի գրական հատուածներ, որոնց խմսատը կամ ներշնչումը եղած է ճնշուած մարդկութեան՝ եւ ի մասնաւորի հայութեան տառապալոծ ցաւերը»։

Գիտական պիտակը այստեղ նպատակ չունի բնական գիտութիւնները, այլ՝ ընկերային գիտութիւնները, ի մասնաւորի ընկերաբանութիւն, խմաստասիրութիւն, եւլն.։

Խալէպ հնչակեան թերթ, որուն աշխատակցած են Տօքթ. Գրիգոր Մուշեան, Անդրանիկ Կէնճեան, Հմայեակ Տօլապճեան, Փիրուզ Խանզատեան, Մատթէոս Երէցեան, Փրոֆ. Յովհաննէս Նալպարեան, Գէորգ Պապոյեան, եւլն.։

ԵՓՐԱՏ։ Քաղաքական, գրական եւ գիտական։ Հալէպ, 1927–1949 թթ.։ Անհրաժեշտ կը նկատենք որոշ մանրամասնութեամբ անդրադառնալ այս թերթին, որովհետեւ չորք երկու տասնամեակ սուրիահայ քաղաքական եւ ազգային միակ թերթն է եղած։

Սկսած է լոյս տեսնել 1927 թ.ի Յուլիս 6–ին իբրեւ եռօրեայ, Եփրատ Հրատարակչական Ընկերութեան կողմէ, արտօնատիրութեամբ Եղիազար Պէնլեանի, եւ պատասխանատու տնօրէնութեամբ՝ Տօքթ. Խաչիկ Պօղոսեանի։

1936–1937 թթ.ուն կը դառնայ երկօրեայ, 1937–1939 թթ.ուն՝ շաբաթաթերթ, իսկ 1939–1949 թթ.ուն՝ օրաթերթ։

1929 թ.ին թերթին մատակարարութիւնը պաշտօնապէս կ'անցնի Համկավար–Ազատական կուսակցութեան։ 1934–1935 թթ.ուն՝ արտօնատէր Եղիազար Պէնլեան կը հրատարակէ իբրեւ իր սեփականութիւնը, ի՛ր խմբագրութեամբ։

Իր գոյութեան ընթացքին ունեցած է խմբագիրներու վազանդ մը։ զանոնք կը յիշատակենք իրենց յաջորդականութեամբ։

1927 թ.ին թերթը ունեցած է խմբագրական մարմին մը, որուն անդամները եղած են Տօքթ. Խ. Պօղոսեան, Նազարէթ Ծրաթըզճեան, Համբարձում Պէրպէրեան, վարիչ խմբագիր ունենալով Տիգրան Փիրանեանը։

Այնուհետեւ թերթը խմբագրած են Խաչիկ Պ. Քարտաշ, Արիս Շաքլեան, Սեդրակ Կէպէնլեան, Մատթէոս Երէցեան, Յովսէփ Յովսէփեան, Էլի Նալար, Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան։

ԱԺԱՆՍ ՌԻԻԹԷՐ

ԹԱՐԳՄԱՆԱԲԱՐ

8, 12, 18. Անգլիական նաւերը յանձնի առին ամբողջական գործառնութիւններ Սեւ Ծովուն մինչեւ հաշտութեան վերջանալը:

Այսր կողմեան մէջ Պատաք եւ Պաթում առժամանակեայ կերպով գրաւուեցան:

Էմիր Ֆայսալ կայցելէ Մեքք:

Մեծն Բրիտանիա եւ իր իշխանութեան երկիրներ կը պահանջեն նախկին Գերմանա կայսրութենէ իր տուգանք 8 երկիրներ Անգլ. ոսկի:

Գերմանա կառավարութիւնը հաւանութիւն չի ցուցներ կայսրի եւ կայսրազուն յանձնման խնդրի շուրջ:

ՔԻԼԻՍ ԵՒ ՃԱՐԱՊԼՈՒՍ ՊԱՐՊՈՒԱԾ ԵՒ ԱՁՆԹԱՊ

Էդ Առաջ կը գրէ. Օսմանցիները պարտկցին Բիլիսը եւ Ճարապլուսը:

(Ալեքսայեն եկած լուրերը կը հաւաստեն իմացոյ Ալեքսայի ալ պարտումը:)

Փարիզ. 1. Մ. Բլեմանսօ, Սինիոր Օրլանօ, Պառոն Սօնինօ եւ Լորտ Ցերպէ Փարիզեն Լոնտոն ճամբայ ելան, ձգնեցաւ Ֆօշ ալ պիտի երթայ այս խումբին հետ:

Հունգարական կառավարութիւնը որոշեց արգելափակել Մաճիզգենի 70 հազար զինուորները:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՒԶԷ ԹԱԼԷԱԹԸ ԵՒ ՃԷՄԱԼԸ

Լոնտոն. 28. Բ. Դուրը կը պահանջէ Գերմանիայեն Թալէաթ եւ Ճէմալի յանձնու մը որովհետեւ անոնք ևս ոճրագործ փախստական անձեր:

Ամստերտամ. 29. Պահարիայի Օճիսը իր յարաբերութիւնը խզեց Վերլինի արտաքին գործոց օճիսին հետ, հին ռեժիմի մերոնականուն շարունակութիւնն պատճառաւ:

Բօյէնհակէն 29. Պատէնի յառաջդիմական խմբակը կոչ ըրաւ ազատելու համար երկիրը անիշխանութենէ եւ Վերլինի բռնակալութենէն. ընդունեցին Վիրթենպէրգցիները. Ուստրիացիները եւ Բրունսացիները իբր եղբայրներ եւ միացեալ բշնամի Բուսիական զօրապետութեան եւ Պերլինի անիշխանութեան:

Լոնտոն. 30. Պերլինէն կը հրատարակեն փաստաթուղթ մը, ստորագրուած կայսրին կողմէ, որուն մէջ կայսրը բացայայտ կերպով կը յայտարարէ իր իրաւունքը Բուսիոյ եւ Գերմանա կայսրութեան թագին եւ յոյս կը յայտնէ, որ նոր Ռեժիմը պիտի կրնայ պաշտպանել Գերմանա ժողովուրդը անիշխանութենէ, անօրութենէ եւ արտաքին գերակայութենէ:

Մուգաթթամ կը գրէ, Գերմանա Սօցիալիստ թերթերը կը պահանջեն որ Պէթմանն Հոլվեկ, Յօն եակօճ եւ Զիմերմանն դատարկ դատաճանները շարքին մէջ:

Բէյրի Թաուն 30. Հարաւային Աֆրիկէի մէջ պատերազմի ընթացքին Սպանիական Ինճիւենզայեն մեռնողներու թիւն է 50,000:

1918 Դեկ. 11 - թիւ 31 Պատասխանատու Ս. Մինասեան Տպագր. ՄԷՐՁԷ

Է. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 17 | ԿԻՐԱԿԻ | ՀԱԼԷՊ 8 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1918

ՀԱՅ ՁԱՅՆ ՄԱՏԵՆԱԿԱՆ ՆԻԳՆԱԼԻՆ

HAI TZAIN
Jounal Arménien
Gerant-Responsable
S. Gurbenlian
Djudeydé, Rue Zebkal
No 3

ՀԱՅ ՁԱՅՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹ

20 ՓԵՏՐՈ 20

های تساین
صاحب لامتیاز والمدیر المسئول
ستراك كابلیان
اداره الجریدة ومطبعها
فی زقاق الزبال نمره ٣

Աբոնեյում Ձեկսով փոստա
թիւ 3

Ա ՏԱՐԻ ԹԻՒ 19

ՏԱՐԱԳԻՐ

ՕՐԱԹԵՐԹ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ · ԳՐԱԿԱՆ · ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ

ԱՐՏՕՆԱՏԷՐ Ռ. ՄԻԼՅՈՆԵԱՆ

ՀԱՍՑԷ Տարագիրը (Տպարան Մարմնի)

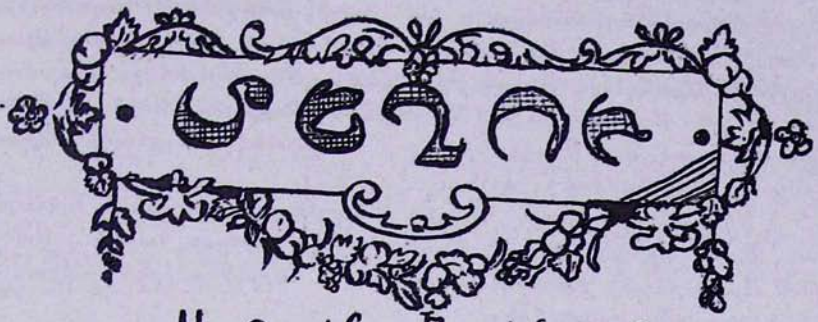

Սպգայիր - Երգիմակաց

ՅՈՒՆՎԱՐ - 1925 - ՀԱՆԻՊ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆ, ԱԶԳՈՅԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1926 ԹԻՒ 15

« ՈՒՍՈՒՄ» ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ
Խմբագ. Հասցէ « ՈՒՍՈՒՄ»
B.P. N: 213 Հալէպ (Սուրիա)

ՀԱԼԷՊ

"OUSSOUM" REVUE ARMÉNIENNE
Adresse Réd. "OUSSOUM"
B.P. N: 213 Alep, (Syrie)

Եղիազար Պէնլեանի մահէն ետք արտօնատէրն է եղած Հայկազեան Ուզունեան։

Սփրատի աշխատակցած են Նշան Սաաթճեան (Ռշտունի), Միքայէլ Նաթանեան, Մխիթար Տէր Ստեփանեան, Սահակ Կթղ. Խապայեան, Արտաւազդ Արքս. Սիւրմէեան, Մկրտիչ Քհնյ. Մուրատեան, Տոքթ. Ցարուքիւն Տէր Ղազարեան, Տոքթ. Բ. Սեւեան, Մխիթար Աղազարեան, Արսէն Կիտուր, Յովհաննէս Պօղոսեան, Արամ Գիտակից (Պիլէմճեան), եւլն.։

Սկզնակ գրողներէն՝ Զարեհ Մելքոնեան, Անդրանիկ Նաճարեան, Արամ Արման (Սուրէն Պատմաճեան), Պետրոս Պարգեւ, Ստեփան Ալաճաճեան, Գառնիկ Ադդարեան եւ ուրիշներ իրենց մկրտութեան աւազանը գտան հոն։

Ընդհանրապէս սակաւաթիւ սուրիահայ մամուլը 1927–1946 թթ.ուն կ՚ունենայ աւելի նուազ թերթեր, եւ այս չրջանին Սփրատ կ՚ըլլայ տիրական թերթը, որ կը ներկայանայ որպէս ցոլարանը գաղութին մէկ որոշ հատուածին ապրումներուն։

ՆՈՐ ԱԽԵՏԱՒԻՐ։ Կրօնաբարոյական, գիտական, կրթական երկշաբաթաթերթ։ Հալէպ, 1927 թ.ի Նոյ. 5 – 1934 թ.ի ամառ։ Արտօնատէր՝ Վերապատուելի Կարապետ Ց. Ցարուքիւնեան, պատասխանատու տնօրէն՝ Տիգրան Ճ. Խրլոբեան։

Ծրագիր. «Պիտի պարունակէ կրօնական, բարոյական եւ առողջապահական յօդուածներ. պիտի ունենայ նաեւ մասեր քաջալերելու ընտանեկան աղօթքը, կիրակնօրեայ դպրոցը եւ երիտասարդաց ընկերակցութիւնները. պիտի պարունակէ նաեւ եկեղեցական եւ աւետարանչական գործունէութեան վերաբերեալ լուրեր»։

Թերթը իր անունը առած է Պոլսոյ Աւետարերէն (1855–1914 թթ.), որ կը հրատարակուէր Ամերիկ. Պոլսո Ընկերութեան կողմէ։

Աւետարանական թերթի մը անհրաժեշտութեան մասին կը խօսուի Սուրիոյ Հայ Աւետարանական Միութեան 1926 թ.ի Ապրիլին Հալէպի մէջ գումարուած տարեկան ժողովին ընթացքին եւ հինգ հոգինոց յանձնախումբ մը կ՚ընտրուի այս հարցով զբաղելու համար։ 1927 թ.ի գարնան Պէյրութի մէջ գումարուած Միութեան ժողովը կ՚որոշէ գործի ձեռնարկել։ Խմբագրութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի Տիգրան Խրլոբեան, որ նոյն տարին Ամերիկեան Կրօնական Վարժարանի աստուածաբանական ճեմարանէն վկայուելով ամառուան սկիզբը Հալէպ կը հասնի, իր գործին սկսելու համար։

Ինչպէս անդրադարձանք, Նոյ.ի 5–ին լոյս կը տեսնէ Նոր Աւետարերի առաջին թիւը, որպէս բովանդակութեան ծրագիր ունենալով հետեւեալը – 8 էջ հայերէն եւ 8 էջ հայատառ թրքերէն, տարբեր բովանդակութեամբ։

Թերթը ունեցած է ընտանեկան աղօթքի, կիրակնօրեայ դըպրոցի դասերու, եկեղեցական եւ ընդհանուր կրօնական լուրերու բաժիններ: Ծօղուածները կրնային չօշափել ամէն նիւթ՝ բացի քաղաքականէն:

Աբտօնատիրոջ՝ վեր. Կ. Ցարուքեանեան մահով (1934 թ. ամառ), Թերթն ալ կը դադրի դոյութիւն ունենալէ:

ՆԱՑԻՐԻ: Պարբերաղիրք դրականութեան եւ արուեստի, 1941 Նոյ. – 1943 ԹԹ.(19): 1945–1949 ԹԹ.ուն, ամսաթերթ: 1950 թ.ին լոյս չէ տեսած: 1951 թ.ին լոյս տեսած է Պէյրութ, երբեմն միացեալ թիւերով: 1952 թ.էն սկսեալ չարաթաթերթ: Խմբագիր Անդրանիկ Ծառուկեան:

Սուրիահայ դրական մամուլին ամենէն երկարակեացն է, շուրջ 9 տարի, եւ իր արժէքով ամենէն որակաւորներէն:

Թերթը ընկալնալ սովորութիւնը դիտակցօրէն անտեսելով՝ չի ներկայացներ որեւէ ծրագիր: Այս հարցին խմբագիրը կ'անդրադառնայ Ա. Չրջանի վերջին թիւին վերջին էջերուն մէջ. «Ընդունուած սովորութեան հակառակ, որեւէ ծրագիր չպարզեցինք Նայիրիի առաջին պրակով եւ հետագային ղղուշացանք խոստումներու հանդէս մը սարքելէ, վստահ դիտնալով, թէ խոստումները արժէք չունին դրական ճեռնարկի մը համար, երբ չկայ գործը»:

Այդ գործին վերլուծումը ընելով կը յանդի հետեւեալ եզրակացութեանց.

«Նայիրին փնտռուած ու ամենուրեք գնահատուած հրատարակութիւն մըն է այլեւս: Կրցաւ իրեն կապել նոր սերունդի արժէքաւոր դրողներուն դրեթէ ամբողջութիւնը: Ծաղողեցաւ ի մի խմբել տարբեր դաղափարի, տարբեր հոսանքի պատկանող եւ յաճախ իրերամերժ տարբեր ի'ր իսկ անաչառութեամբը ցոյց տալով բոլորին, թէ դրականութիւնը բարձր է ընթացիկ ամէն նկատումէ» (էջ 291):

Նոր սերունդ կոչումով այստեղ պէտք է հասկնալ 1930–ական թուականներուն Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ հասակ առած դրողները՝ Մ. Իշխան, Սեզա, Արմէն Անոյշ, Եղուարդ Պօյաճեան, Եղուարդ Տաթեւեան, Բիւզանդ Եղիայեան, եւ ուրիշներ, որոնցմէ մաս մը իրենց դրական սկզբնաւորութիւնն ու կազմութիւնը կատարած էին Պոսթընի «Հայրենիք ամսագրին» մէջ եւ դրական տեղական ամսա-

---

19) Դ. եւ ե. պրակները ամսաթիւ չունին: Միայն կը կրեն 1942 թուականը: Ե. թիւին տպագրութեան համար կայ ակնարկութիւն մը. «Այս թիւին տպագրութիւնը վերջացաւ 20 Մարտ 1943–ին»: 1944 թ.ին մէկ թիւ:

թերթի մը հրապարակութեան առիթով՝ կը մէկտեղուէին Նայիրիի չուրջ։ Սկզնակ գրողները դրեթէ բացակայ են Նայիրիէն։ Եթէ պատճառական աշխատակցութիւն մը բերած են, չեն կրցած մնայուն տեղ մը ապահովել եւ շուտով անյայտացած են։

Տարբեր չրջանակի գրողներ մէկտեղուած են Նայիրիի չուրջ։ Դաշնակցականներու կողքին, ամբակավար կամ ամբակավարամիտ գրողներէն Նայիրիի աշխատակցած են Արիս Շաքէեան, Վահէ Վահեան, Օննիկ Սարգիսեան, Բիւզանդ Եղիայեան, Սմբատ Փանոսեան, Տոքթ. Ռ. Պօղոսեան, Սարգիս Եաիւճեան, Մխիթար Տէր Ստեփանեան, եւ ուրիչներ։

Նայիրիով սկսուած այս համախմբումը պիտի կրկնուի նաեւ 1940–ական թուականներուն Հալէպի մէջ լոյս տեսնող Դէպի Ապիր, Սեւանին եւ Պէյրութի մէջ լոյս տեսնող Ծիածանին ու Ակօսին մէջ, սակայն երկար կեանք պիտի չունենայ։ 1946 թ.ին սկսած ներդաղթը պիտի փոխէ դէպքերու ընթացքը։

Այս երեւոյթին աւելի լայնօրէն անդրադարձած ենք Լիբանանահայ մամուլի յիսուն տարիի վերնագրով մեր ուսումնասիրութեան մէջ եւ հոս կրկնութենէ կը խուսափինք։

Որո՞նք կ'աշխատակցէին Նայիրիին։ Բացի վերոյիշեալներէն իրենց աշխատակցութիւնը բերած են նաեւ՝ Սահակ Պալըգճեան, Եղիվարդ, Պարոյր Մասիկեան, Ժաղ Ճակոբեան, Հայկ Ժամկոչեան, Ճակոբ Օշական, Ա. Լէյլանի (Մովսէս Տէր Գալուստեան), Եղուարդ Տասնապետեան, Արսէն Երկաթ, Զարեհ Մելքոնեան, Մինաս Թէօլէօլեան, Կոստան Զարեան, Ս. Սահակեան, Գէորգ Զէքիճեան, Աբրամ Աֆարեան, Ստեփան Շահպազ, Նիկողոս Սարաֆեան, եւ ուրիչներ։

Նայիրիի հրատարակութիւնը անկիւնադարձ մը կը կազմէ անոր խմբագրին՝ Ա. Ծառուկեանի գրական դիմագիծին մէջ։ Հոն բացակայ է Հայրենիքի ամսագրի վազգէն Տէրունեան ծածկանունին տակ թաքնուած եւ Առագաստներ քերթողագիրքին բանաստեղծը։ Գրական ամսաթերթ Նայիրին կը յայտնաբերէ գրական քննադատ Ծառուկեանը։ Այդ երակը ամենէն աւելի զգալի է իր հաշուեյարդար խորագրով քննադատական յօդուածներուն մէջ, ուր նկատի առնուած են 20–25 տարուան գրական անցեալ ունեցող կարգ մը գրողներ։ Այս գրողներուն վերջին հրատարակութիւնները գրախօսուած են եւ հեղինակները ենթարկուած են «հաշուեյարդար»ի։ Երբեմն երանգ մըն ալ ներկայ է այս յօդուածներուն մէջ։

Նայիրին լայն տեղ տուած է սփիւռքը յուզող գրական եւ երբեմն գրականութեան պիտակին տակ թաքնուած քաղաքական հարցերուն։ 1946 թ.ին, երբ սփիւռքի զանազան կեդրոններուն մէջ

պատրաստութիւններ կը տեսնուէին Ե. Օշականի գրական գործունէութեան քառասնամեայ յոբելեանը տօնելու, խաչակրութիւն մը կը սարքուէր Օշականի դէմ: Նայիրին Օշականի ամենէն հաւատարիմ պաշտպաններէն մէկը կ'ըլլար:

«Սովետական Գրողներու Բ. Համագումարը» (Երեւան, 1946 թ.) եւ Գաղութահայ Գրողներու Համագումարը (Շթորա, Լիբանան, 1947 թ.) առատ նիւթ կը հայթայթեն Թերթին:

Նայիրին հաստատած է մատենաշար մը եւ լոյս ընծայած իր կարդ մը գրողներուն գործերը, ինչպէս Մ. Իշխանի Հայաստանը, Ե. Պօյաճեանի Հողը, եւլն.:

ԱՐԵՒԵԼՔ: Օրաթերթ (1946 թ.ի Յունիսի 23 – 1963 թ.ի Մարտի 7): Արտօնատէր եւ պատասխանատու տնօրէն՝ Հրաչ Փափազեան (1946–1960 թթ.), ապա՝ Տոքթ. Աւետիս Ինճէճիկեան՝ արտօնատէր (1960–1963 թթ.), իսկ Ներսէս Պարսումեան՝ պատ. տնօրէն (1960–1963 թթ.):

Խմբագիրներ եւ օդնական խմբագիրներ՝ Անդրանիկ Ծառուկեան, Օննիկ Մելիքսէթեան, Օննիկ Թօփուզեան, Մինաս Թէօլէօլեան, Գէորգ Տօնապետեան, Մխրան Հերարդեան, Լուսեր Մասպանաճեան, Նշան Իսրայէլեան եւ Երուանդ Մոնոֆարեան: Այս խմբակին մէջէն ամենէն երկարատեւ խմբագրութիւնը վարած է Մինաս Թէօլէօլեանը (1946–1956 թթ.):

«Հաւատարիմ՝ անցեալին» խորագրով իր առաջին խմբագրականին մէջ Թերթը կը ճշդէ իր ուղին.

« 1) Հաւատարիմ հետեւողութիւն մը հիւրընկալ երկրին քաղաքականութեան եւ անկեղծ յարում մը՝ այդ երկրին ժողովուրդներուն ճգտումներուն:

« 2) Արթուն յուշարարի դեր մը՝ տեւաբար հայրենիքը գաղթական զանգուածներուն սրտին մէջ պահող եւ կարօտաբաղձ իր զաւակներուն կանչը հայրենիքին լսելի դարձնող:

« 3) Մշտական ներկայութիւն մը, տեւաբար գաղութին հանրային կեանքը հակակշռող եւ մեր կազմակերպութիւններուն ծաւալուն ցանցին գործունէութիւնը ներդաշնակող»:

Թերթին ուղին երկրորդ կէտը՝ այդ օրերու ընդհանուր հոդերանութեան եւ մտայնութեան իրական պատկերը կը ցոլացնէր: Համաշխարհային Բ. Պատերազմը վերջ գտած էր դաշնակիցներու յաղթանակով, որոնց կարգին՝ Սովետ Միութիւնը: Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս կը մասնակցէր 1945 թ.ի Նոյ.ի 29–ի տօնակատարութեան, Սուրիոյ իր ղեկավարներէն Մխրան Հե-

բարդեանը որպէս բանախօս տրամադրելով։ Թերթին առաջին խմբագիրը՝ Անդրանիկ Ծառուկեան, մէկ տարի առաջ լոյս ընծայած էր «Թուղթ առ Երեւան» քերթողագիրքը, որուն վերջաբանին՝ «Հէյ Ջան Երեւան»ին մէջ վառարանքը ընելով Երեւանին (իմա՛ Հայաստան), կը մաղթէր որ իր դիրկը լայն բանայ եւ «հարազատներին հայրենիք կանչէ»։

Սակայն համերաշխութեան մթնոլորտը հազիւ սկսած՝ յօդս կը ցնդէր։

Եթէ լայն տեղ կու տանք Արեւելք օրաթերթին, որովհետեւ առանձնակի երեւոյթ մը կը ներկայացնէ ան։ Նախ՝ յարաբերաբար իր երկարատեւ հրատարակութեամբ (18 տարի)։ Արդարեւ սուրիահայ դաղութը չէ կրցած պահել երկարատեւ հրատարակութիւններ։ Առոր պատճառներուն անդրադարձանք։ Երկրորդ՝ սուրիահայ քաղաքական մամուլին մէջ իր բերած չընդարձով։ Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը որ 1918 թ.էն ի վեր դոյութիւն ունեցած է Սուրիոյ մէջ, իր պաշտօնական հրատարակութիւնը չէր ունեցած մինչեւ Արեւելքի հրատարակումը։ Իր շարքայիններուն եւ համակիրներուն նախաձեռնութեամբ լոյս տեսած են թերթեր, սակայն շատ կարճատեւ կեանք ունեցած են անոնք։

Արեւելքի ծնունդէն կարճ ժամանակ ետք կը դադրէր եփրատը։ Ցովհաննէս Եաղճեանի Սուրիա օրաթերթին (1946–1960 թթ.) հետ, Արեւելքը դարձաւ Սուրիոյ հայութեան բանբերը։ Արեւելք դադրեցաւ 1963 թ.ի Մարտին։

Արեւելքի դադարումէն ետք Սուրիոյ հայ դաղութը չունեցաւ իր օրաթերթը եւ այսօր ան կը սնանի Լիբանանի հայ օրաթերթերով, ի մասնաւորի Զարթօնքով եւ Արարատով, որոնց միայն չնորհուած է Սուրիա մուտքի արտօնութիւնը։

Սուրիոյ պարագան եզակի երեւոյթ է ամբողջ սփիւռքի մէջ։ Ո՛ւր որ հայահոծ դաղութ ունինք, մեր առօրեայ մամուլը կը դործէ, երբեմն մէկէ տեղ երկու–երեք առանձին հրատարակութեամբ։

Արեւելք օրաթերթը ունեցաւ իր սեփական տպարանը ուրկէ լոյս ընծայուեցան Արեւելք տարեգիրքը (1 տարի, 1948 թ.ին, խմբագրութեամբ Մինաս Թէօլէօլեանի) եւ Արեւելք Մարզաշխարհը, որուն առանձինն պիտի անդրադառնանք։

ԱՐԵՒԵԼՔ ՄԱՐԶԱՇԽԱՐՀ։ Մարզական շաբաթաթերթ Արեւելք օրաթերթի։ Հալէպ, 1957 թ.ի Յուլիսի 30 – 1963 թ.ի Մարտի 7։ Խմբագիրներ՝ Զաւէն Սապունճեան եւ Լուբեր Մասպանճեան։

Մարմնամարզը նոր սերունդին կեանքին մէջ անհրաժեշտութիւն մը դարձած ըլլալով՝ թերթը կը նպատակադրէ՝ 1) Հայ երի-

տասարդը դէպի մարմնամարզ մղել, 2) Ճաղթանակի մը կամ պարտութեան մը արդիւնքներուն հետ միասին նաեւ անոնց դէմառնոր պատճառները մատնանշել:

Սուրիահայ մամուլի մարզական միակ ներկայացուցիչը, որ կրցաւ շուրջ 7 տարի իր դոյութիւնը պահել, իր խմբագիրներէն՝ Զաւէն Սապունճեանի մարզական խորունկ հետաքրքրութիւններուն չնորհիւ:

Դադրեցաւ 1963 Թ.ի Մարտ 7–ին Արեւելք օրաթերթին հետ:

ՍՈՒՐԻԱ: Անկախ օրաթերթ: Հալէպ, 1946 Թ.ի Յունիսի 17 – 1960 Թ.: Պատասխանատէր՝ Յովհաննէս Եաղըճեան, խմբագրապետ՝ Մաթէոս Երէցեան (առաջին չորս ամիսը): Այնուհետեւ խմբագիր կամ օգն. խմբ. եղած են Յարութիւն Տէր Ղազարեան, Մարտիրոս Դուշաղճեան, Կարօ Սարաֆեան, Տիգրան Կիւլիւզեան եւ Եղիա Նազարեան:

«Մեր ուղին» խմբագրականին մէջ կը ներկայացուի թերթին ծրագիրը. «Մենք լայն տեղ պիտի տանք մեր սիւնակներուն մէջ Սուրիոյ կեանքին բոլոր երեսներուն եւ հաւասար չափով պիտի հետաքրքրուինք Արաբական աշխարհով:

«Սուրիան ԱԶԱՏ եւ ԱՆԿԱԽ, ղերծ ամէն կապանքէ, ու աքօղուած չարամիտ դիտումներէ, այս է մեր հաւատամքը:

«Եւ երբ կը սիրենք Սուրիան, ու կը պարծինք անոր քաղաքացիի մեր հանդամանքովը, պարզապէս անոր համար որ իսկական հայրենասէր հայեր ենք:

«Մենք չենք կրնար մոռնալ մեր բազմաչարչար Հայրենիքը, անոր Հրաշափառ Ցարութիւնը, ու անոր անօրինակ վերելքը վերջին քառորդ դարու ընթացքին»:

Թէեւ ինքզինք պիտակած է անկախ, սակայն խորքին մէջ Հընչակեան ուղղութեամբ թերթ: Հիւսնի Զայիմի իշխանութեան շրջանին պետական արդելքով ժամանակաւորապէս դադրած է:

ՍԵԻԱՆ: Պարբերագիրք գրականութեան եւ արուեստի: Հրատ. Հալեպահայ Ուսուցչական Միութեան: Սեւան Հրատարակչական Մարմին: Լոյս տեսած է 2 թիւ (1946 Թ.): Պաշտօնապէս խմբագրի անուն չի տրուիր, սակայն որոշ է որ Սիմոն Սիմոնեանն է խմբագիրը:

Սիմոնեան քաջալերուած Միութեան սեփական տպարանով եւ դրական աւագ գործիչներու աշխատակցութեան խոստումով, ճամբայ կ'ելլէ, սակայն, աւա՛ղ, թերթը կ'ունենայ ասուպային կեանք մը – երկու թիւի հրատարակութեամբ վերջ կը գտնէ:

Ի՞նչ է ծրագիրը։ «Մուտք» խորագրեալ բացատրողականին մէջ խմբագիրը կը ճշդէ. «Մեր առաջադրութեամբն իսկ՝ այս պարբերականին բովանդակութիւնը չի սահմանափակուիր գրականութեան յատուկ յօրինուածներով, այլ կ'ընդգրկէ գրաւոր մշակոյթի զանազան կալուածները՝ միշտ ներչնչուած մնալով ցեղայինէն» (էջ 2)։

Թերթին նպատակէն եւ իրագործումէն մեկնելով՝ պէտք է սրբագրել «պարբերագիրք գրականութեան եւ արուեստի» վիտակը, եւ փոխարինել պարբերագիրք հայ մշակոյթի խորագիրով։ Արդարեւ հոն կայ գեղարուեստական գրականութիւն, գրական քննադատութիւն, բանասիրութիւն, մատենագրական ակնարկ, տեղագրութիւն, արուեստներու ակնարկ, ազգագրութիւն, գրախօսական, լեզուաբանութիւն, եւլն.։

Ունի աշխատակիցներու պատկառելի փաղանգ մը Սուրիայէն, Լիբանանէն, Եգիպտոսէն, Պաղեստինէն եւ Պոլիսէն։ Անուններու պարզ թուումը պերճախօս փաստն է Թերթին որակին՝ Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանց, Վ. Թէքէեան, Եղիվարդ, Ա. Ծառուկեան, Ա-չամ Արման, Ս. Սահակեան, Զարեհ Մելքոնեան, Արաքսի Պապիկեան, Միքայէլ Ս. Կիւրճեան, Սահակ Պալըզճեան, Սմբատ Փանոսեան, Արիս Շաքլեան, Ց. Օշական, Բիւզանդ Եղիայեան, Ն. Աղբալեան, Շահան Ռ. Պէրպէրեան, Գոհարիկ Ղազարոսեան, Հայր Ներսէս Ակինեան, Տոքթ. Ցարութիւն Տէր Ղազարեան, Տէր Օշական Ֆհնյ. Սայըեան, Տէր Մկրտիչ Ֆհնյ. Մուրատեան, Սիմոն Սիմոնեան։

Սկզբնական ծրագիրը եղած է տարեգիրքի մը հրատարակումը, սակայն սեփական տպարանի մը հաստատումը մղած է Միութիւնը պարբերաթերթի մը հրատարակութեան։ Ափսոս որ թերթը կարճատեւ կեանք ունեցած է։

Դիպի ԵՐԿԻՐ։ Պարբերագիրք գրականութեան եւ արուեստի։ Հրատարակութիւն Հայրենասէր Հայերու Ընդհանուր Միութեան։ Դ.–Ե. միացեալ թիւէն սկսեալ հրատարակութիւն Սովետական Հայաստանի հետ Մշակութային Կապի Հալեպահայ Ընկերակցութեան։ Հալէպ, 1945 Թ.ի Մարտ – 1947 Թ.ի Մարտ։ Ա.–Ե. Թիւերու խմբագրական մարմին՝ Անդրանիկ Նաճարեան եւ Պետրոս Պարգեւ, Զ. Թիւին համար՝ Ա. Նաճարեան, Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Ցակոբ Ալէքսանեան։

1949 Թ.ին լոյս ընծայուած է Թիւ մը։ Իսկ 1956 Թ.ին լոյս տեսած երկիր պարբերաթերթը կարելի է բնական չարունակութիւնը նկատել Դէպի երկիրին։

«Մեր Ձայնը» խորագրով խմբագրականին մէջ կը ներկայացուի ծրագիրը. «Կ'աշխատինք աճեցնել սէրը հանդէպ Հայաստանի և մեզ հիւրընկալող Արաբ ժողովուրդի դրականութեան: .... Ուրեմն Դէպի երկիրը մշակոյթի կամուրջ մըն է, ուրկէ պիտի տողանցեն Հայաստանի եւ Գաղթահայութեան եւ Արաբ ժողովուրդի մտաւոր ճիւղերը»:

Աշխատակիցները՝ Բիւզանդ Եղիայեան, Զարեհ Մելքոնեան, Սահակ Պալըճեան, Սիմոն Սիմոնեան, Պետրոս Պարզեւ, Նուպար Փարթամեան, Եդուարդ Պօյաճեան, Վահէ Վահեան, Յակոբ Ներսոյեան, Ա. Նաճարեան, Տիկին Սեզա, եւ ուրիշներ:

ԿԱՆԹԵՂ: Հանդէս դրականութեան եւ արուեստի: Հալէպ, 1953–1954 Թ.ի Ցունիս: Խմբ.՝ Ա. Երաղենց (Աւետիս Պարմաքըզեան):

Հակառակ մտաւորական ոչ–պատրաստութեան եւ ասպարէզով դերձակ ըլլալուն՝ դրականութեան հուրով տոչորուած այս 20–ամեայ խմբագիրը կրցած էր իր թերթին չուրջ համախմբել անուանի դրողներ, ինչպէս՝ Նշան Պէշիկթաշլեան, Նիկողոս Սարաֆեան, Մինաս Թէօլէօլեան, Մ. Իշխան, Եդուարդ Պօյաճեան, Ց. Գեղարդ, եւլն.:

Ցաւալի է որ հազիւ երեք թիւ լոյս տեսած՝ կը դադրէր այս հանդէսը: Գրականութեան հանդէպ երիտասարդական վաղանցուկ կրակի մը բորբոքումի՞ն արդիւնքն էր այս հրատարակութիւնը. կրակի մը, որուն չհիմնէն եռք կը դադրէր հանդէսը, թէ ոչ՝ նիւթական պայմաններ կը ստիպէին որ դադրի ան: Ինչ ալ ըլլայ անոր պատճառը, սա իրողութիւն է որ Ա. Երաղենց դրեթէ այլեւս դադրեցաւ գրելէ եւ պարագայական աշխատակցութիւն մը ունեցաւ հայ թերթերու:

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ: Երկամսեայ: Մանկա–պատանեկան հրատարակութիւն Հալեպահայ Ուսուցչական Միութեան: Հալէպ, 1950–1956 ԹԹ.:

Ունեցած է խմբագիրներու չարան մը, որուն մէջ հիմնական եւ երկարատեւ աշխատանք կատարած են Գրիգոր Պօղարեան, Հայկ Պարխէեան եւ Ռուբէն Տիրարեան:

Թերթին նպատակը եղած է օգտակար եւ հաճելի նիւթեր հայթայթել դպրոցական աշակերտ–աշակերտուհիներու, զօրացնել անոնց մէջ ընթերցանութեան սէրն ու ճաշակը, նաեւ կազմել անոնց հոգիին ներս՝ դեղեցիկ զգացումներու աշխարհը:

Կարելի է զայն նկատել սուրիահայ մամուլի միակ մանկա–պատանեկան թերթը, որ յարաբերաբար երկարատեւ գոյութիւն մը ունեցած է, չուրջ 6 տարի:

ԱՑԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ ՍՈՒՐԻԱՀԱՑ ՄԱՄՈՒԼԻ

ԱԶԳԱՑԻՆ ԽԱՄԱՃԻԿՆԵՐ։ Վիմատիպ։ Դամասկոս, 1919 թ.։ Խմբ.՝ Արմենակ Տէր Ցակոբեան։

ԱԺԱՆՍ ՌԻԽԹԻՐ (Թարգմանաբար)։ Հալէպ, սկսած է 1918 թ.ի Նոյ.էն։ Պատասխանատու՝ Ս. Մեհնունի։

ԱԼ ՖՈՒՐԱԹ (Եփրատը)։ Հալէպ, 1869–1870? թթ.։ Հալէպի կուսակալութեան պաշտօնաթերթ, որ լոյս տեսած է երեք լեզուով – արաբերէն, թրքերէն եւ հայերէն։

ԱՂԲԻՒՐ։ Խմորատիպ ամսաթերթ, ապա պարբերաթերթ։ Հալէպ, 1913–1914 թթ.։

ԱՄԵՆԱՅՈՒՐԲ ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԱՒԱԴԵԱԼԸ։ Թերթ հայ երիտասարդ Առաքելոց։ Ամսաթերթ։ Հալէպ, 1953 թ.ի Նոյ. – 1959 թ.ի Մայիս։ Սկիզբը ձեռագիր, 1955 թ.ի Դեկտ.էն սկսեալ տպագիր։ Անուանափոխուելով կոչուած է Առաքեալ։

ԱՐԵՒԵԼՔ։ Օրաթերթ։ Հալէպ, 1946 թ.ի Յունիսի 23 – 1963 թ.ի Մարտի 7։

ԱՐԵՒԵԼՔ ՄԱՐԶԱՇԽԱՐՀ։ Մարզական շաբաթաթերթ Արեւելք օրաթերթի։ Հալէպ, 1957 թ.ի Յուլիսի 30 – 1963 թ.ի Մարտի 7։

ԱՒԱՐԱՑՐ։ Աշակերտական թերթ Սուրբ Վարդան դպրոցի (Նոր Գիւղ)։ Հալէպ, 1950–1951 թթ.։ Ձեռագիր։ 2 թիւ։

ԲԱՄԲԻՒՌ։ Հանդէս Ազգ. Քարէն Եփփէ Ճեմարանի ուսանողութեան։ Հալէպ, 1953 թ.ի Յունիս – 1955 թ.ի Յունուար։ Լոյս տեսած է 7 թիւ։ Մեքենագիր, ապա՝ տպագրուած։

ԲԱՐՁՈՒՆՔ։ Պարբերական հրատարակութիւն Հ. Բ. Ը. Մ.ի Լազար Նաճարեան կեդր. վրժ.ի։ Հալէպ, 1958–1961, 1971 թթ.։

Անունով պարբերական, սակայն իրականութեան մէջ՝ տարեգիրք։

ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ։ Մանկա–պատանեկան հրատարակութիւն Հալէպահայ Ուսուցչական Միութեան։ Երկամսեայ։ Հալէպ, 1950–1956 թթ.։ Լոյս տեսած է 36 պրակ։

ԳԱՂԹԱԿԱՆ։ Ձեռագիր։ Հալէպ, 1918 թ.։

ԳԻՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ։ Ամսաթերթ։ Գիտական, տնտեսական, ընկերաբանական, գրական, բժշկական, կրթական եւ դիւղատնտեսական։ Հալէպ, 1923 թ.ի Յունիս–Նոյեմբեր։ 6 թիւ։ Խմբ.՝ Վարդ–Մեխակ (Վարդեվառ Գարանֆիլեան)։

ԳՐԱՍԻՐ։ Ամսաթերթ Ամերիկեան Աղջկանց եւ Մանչերու Հայ Ուսանողութեան։ Հալէպ, 1942 թ.ի Յունուար – 1952 թ.։ Սկիզբը՝ մեքենագիր, ապա՝ տպագիր։

ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐ։ Պարբերաթերթ գրականութեան եւ արուեստի։ Հրատ. Հայրենաբաղձ Հայերու Ընդհ. Միութեան։ Ցետոյ դարձած՝ Հրատ. Սովետական Հայաստանի հետ Մշակութային Կապի Հայե-ստահայ Ընկերակցութեան։ Հալէպ, 1945 թ.ի Մարտ – 1947 թ.ի Մարտ։ 6 թիւ։ Մէկ թիւ ալ 1949 թ.ին։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԴՈՐԾԱԽՕՐ։ Տէ՛ս Քրիստոնեայ Գործաւոր։

ԵՐԿԻՐ։ Գիրք գրականութեան եւ արուեստի։ Հալէպ, 1956 թ.ի Դեկտ. – 1959 թ.։ 8 թիւ։

Խմբ.՝ Մարտիրոս Գուշակճեան, ապա՝ Հայկ Գուլումճեան։

ԵՓՐԱՏ։ Քաղաքական լրագիր։ Օրկան Հալէպի Ս. Դ. Հնչակեան Մասնաճիւղին։ Հալէպ, 1919 թ.։ Խմբ. Տօքթ. Գրիգոր Մուշեան։ Լոյս տեսած է չորս թիւ։

ԵՓՐԱՏ։ Եռօրեայ, երկօրեայ, շաբաթաթերթ, ապա՝ օրաթերթ։ 1927 թ.ի Յուլիսի 6 – 1949 թ.։

ԶԱՐԳԱՑԻՐ։ Պաշտօնաթերթ Այնթափի կրթասիրաց երիտասարդաց Միութեան։ Հալէպ, 1930–1931 ԲԲ.։ 6 թիւ։ Ձեռագիր։

ԶԱՐԹՕՆՔ։ Գրական, գիտական, տնտեսական եւ քաղաքական շաբաթաթերթ։ Ալէքսանտրէթ (Իսկէնտէրուն), 1942 թ.ի Ապրիլի 12–էն սկսեալ։ Լոյս տեսած է 24 թիւ։ Արտօնատէր՝ Մարքին Պապիկեան։ Պատ. տնօրէն՝ Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան։

Թերթը լոյս տեսած է նաեւ ֆրանսերէնով Le Réveil du Sandjaq վերտառութեամբ։

ԼՈՑՍ։ Աշակերտական ամսագիր կրթասիրաց երկսեռ վրժ.ի։ Հալէպ, 1927 թ.ի Ապրիլ – 1932 թ.ի Մարտ։ 16 թիւ։ Ձեռագիր։

ՄԱՂԲՈՒՒՐ։ Պարբերաթերթ։ Հայ Աւետարանական Բեթէլ Բարձր. Վրժ.ի Աշակերտութեան Օրկան։ Հալէպ, 1946 թ.ի Նոյ. – 1948 թ.ի Յունիս։ 6 թիւ։

ՇԱՂԿԵՓՈՒՆՋ։ Ձեռագիր ամսաթերթ Զաւարեան Վրժ.ի Շըրջանաւարտից Միութեան։ Հալէպ, 1944 թ.ի Նոյ. – 1949 թ.ի Դեկտ.։

1948 Յունուարին դարձած է խմորատիպ։

ՇԻԼԵՐ։ Ուսանողական պարբերաթերթ Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի։ Ձեռնարկ Ժ.Բ. կարգի։ Հալէպ, 1961 թ.ի Հոկտ.էն սկսեալ։ Լոյս տեսած է 3 թիւ։ Մեքենագիր, ապա՝ տպագրուած։

ԿԱՆԹԵՂ։ Գրական, գիտական եւ գեղարուեստական ամսաթերթ։ Հալէպ, 1932 թ.ի Մարտ։ Լոյս տեսած է մէկ թիւ։

Արտօնատէր՝ Տօքթ. Բարսեղ Սեւեան, պատ. տնօրէն՝ Յակոբ Իշխանխոսեան։

ԿԱՆԹԵՂ։ Հանդէս գրականութեան եւ արուեստի։ Հալէպ, 1953 թ. – 1954 թ.ի Յունիս։ Լոյս տեսած է 3 թիւ։

Խմբ.՝ Ա. Երազենց (Աւետիս Պարմաքսըզեան)։

ԿԵԱՆՔ։ Պաշտօնաթերթը կրթասիրաց Երկսեռ Վրժ.ի Շրջանակաւարտից Միութեան։ Հալէպ, 1929 թ.ի Օգ. – 1936 թ.ի Մարտ։ Ամսօրեայ։

ՀԱՑ ՏԵՐԱՆՈՑ։ Եռամսեայ։ Հրատ. Հայ Տերանոցի Ընտանեկալուբեան։ Հալէպ, 1952 թ.ի Մարտէն սկսեալ։ Հրատարակութիւնը կը շարունակուի։

ՀԱՑ ԶԱՑՆ։ Ազգային, քաղաքական, գրական հայաթերթ (օրաթերթ)։ Հալէպ, 1918 թ.ի Նոյ.ի 13–ին հիմնուած։ 1919 թ.ին փոխադրուած Ատանա (Կիլիկիա)։ Տէր եւ տնօրէն՝ Սեդրակ Կէպէնլեան։

ՀԱՑ ՊԱՏԱՆԻ։ Հրատ. Մարաշի Մեսրոպեան կեդր. Վրժ.ի։ Հալէպ, 1952 թ.ի Յունիս – 1956 թ.ի Մայիս։ Լոյս տեսած է 5 թիւ։

ՀԱՑ ՍՓՈՒԻՌ։ Ամսաթերթ Ամերիկեան Վարժարանի հայ աշակերտութեան։ Հալէպ, 1925–1926? թթ.։ Մեր աղբիւրները կը յիշատակեն զայն, սակայն անձնապէս ոչ մէկ թիւ տեսած ենք։

ՀԱՑ ՔՆԱՐ։ Հրատ. Գեղարուեստասիրաց Միութեան։ Հալէպ, 1919? թ.։

ՀԱՑԿԱԶՆ։ Պարբերաթերթ Հայկազեան Երկսեռ Վրժ.ի։ Հալէպ, 1946 թ.ի Ապրիլ–Յունիս։ 4 թիւ։

ՀԱՑՐԵՆԱՍԷՐ ՊԱՏԱՆԻ։ Հրատ. Կիլիկեան Վարժարաններու։ Հալէպ, 1946–1958 թթ.։ Լոյս տեսած է 8 թիւ։

ՀԵՌԱԳՐԱԼՈՒԹԻՒՆ։ Հայկ. ժամանս, հաւասի գործակալութիւնէն, տպ. Սէպաթ (Ա.Ճէմեան)։ Այս տեղեկութիւնը կը հաղորդէ Եդուարդ Ոսկերիչեան (Կրթասիրաց, Ա. տարի, 1926, Յունիս, թ. 8, էջ 122)։ Մեզի անծանօթ է այս թերթը։

ՀԻՒՍԻՍԱՑԳ։ Լրագիր քաղաքական, գրական, տնտեսական (հայերէն բաժին L'Eclaire du Nord–ի)։ Հալէպ, 1936 թ.ի Յունիսի 30 – Օգոստոսի 10։ Լոյս տեսած է 13 թիւ։

Տէր եւ տնօրէն՝ Նիքոլա Ճանճի, խմբ.՝ Մատթէոս Երէցեան։

ՀՈՍ–ՀՈՍ։ Երգիծաթերթ։ Խմբ.՝ Մկրտիչ Կապրաչ։ Պէյրութ (Լիբանան) լոյս տեսած թերթ, որուն մէկ թիւը (թ. 7, 1928 թ. Օգոստ.ի 26) տպուած է Հալէպ, խմբագրին Հալէպ այցելութեան պատճառով։

ՁԱՑՆ։ Զեռագիր ամսաթերթ։ Հալէպ, 1927–1928 թթ.։ Պատասխանատուներ՝ Կարապետ Գրվրեան եւ Գրիգոր Ճըլճըլեան։

ՄԱՐԱՆԱԹԱ (Տէրը կու գայ)։ Հոգեւոր ամսաթերթ։ Հալէպ, 1925 թ.ի Յունիսի 1 – 1963 թ.։ 1964 թ.էն սկսեալ լոյս կը տեսնէ Պէյրութ։ Արտօնատէր՝ Աբրահամ Գ. Սէֆէրեան, պատ. տնօրէն՝ Մինաս Ց. Պօզոճլեան (որոշ շրջան մը)։

ՄԵՂՈՒ։ Աղբ., դրական եւ երդիծական։ Ամսօրեայ ամսաթերթ։ Հալէպ, 1923 թ.ի Հոկտ. – 1925 թ.ի Մարտ։

ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ։ Ամսօրեայ ամսաթերթ Հայ Ուսանողական Միութեան։ Հալէպ, 1923 ?։

ՄՇԱԿՈՑԹ։ Պարբերաթերթ Բեթէլ Եկեղեցւոյ Քրիստ. Ջանից Ընկերակցութեան։ Հալէպ, 1952 Ապրիլ։

ՄՇԱԿՈՑԹ։ Պարբերագիրք դրականութեան, արուեստի եւ գիտութեան։ Հալէպ, 1967 թ.էն սկսեալ։

Խմբ.՝ Անդրանիկ Ապարատ (Նաճարեան)։

ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ։ Հրատ. Հ. Ց. Դ. «Քրիստափոր» Պատանեկան Միութեան։ Թիւ 7–էն սկսեալ Միութեան անունը դարձած։ Հալէպ, 1949–1962 ԹԹ.։ 1962 թ.էն սկսեալ լոյս կը տեսնէ Պէյրութ։ Խմբ.՝ Նկարիչ Աւօ (Աւետիս Թումայեան)։

ՑՈՒՇԱՐՁԱՆ ՄՈՒՍԱՑ ԼԵՐԱՆ։ Հալէպ, 1955 թ.։ Խմբ.՝ Մարտիրոս Գուշագճեան։ Լոյս տեսած է 1 թիւ։

ՆԱՑԻՐԻ։ Պարբերագիրք դրականութեան եւ արուեստի, ապա՝ ամսաթերթ։ Հալէպ, 1941 թ.ի Նոյ. – 1944 թ., 1945–1949 ԹԹ.։ 1951 թ.ին լոյս տեսած է Պէյրութ (Լիբանան), իսկ 1952 թ.էն սկըսեալ դարձած է չաբաթաթերթ։ Խմբ.՝ Անդրանիկ Ծառուկեան։

ՆՈՐ ԱԽԵՏԱՒԵՐ։ Կրօնա–բարոյական, գիտական, կրթական երկշաբաթաթերթ։ Հալէպ, 1927 թ.ի Նոյ.ի 5 – 1934 թ.ի ամառ։

Արտ.՝ Վերապատուելի Կարապետ Ց. Ցարուքիւնեան, պատ. տնօրէն՝ Տիգրան Ճ. Խրլոբեան։

ՆՈՐ ԳԻՐՔ։ Պարբերաթերթ։ Հրատ. Գրասէր Երիտասարդնեբու Միութեան։ Դամասկոս, 1958 թ.։ Խմբ.՝ Հելէն Տէր Ստեփանեան։

ՆՈՐ ՄԱՐԱՇ։ Պարբերագիրք Մարաշի Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան։ Հալէպ, 1946 թ.ի Յունուար – 1960 թ.ի Մայիս։ Լոյս տեսած է 22 թիւ։

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ։ Օրաթերթ։ Հալէպ, 1951 թ.ի Յունուարի 21 – Սեպտ.ի 9։ Լոյս տեսած է 177 թիւ։ Արտ. եւ պատ. տնօրէն՝ Անդրէաս Տէր Ղազարեան, պատ. խմբ.՝ Ցարուքիւն Տէր Ղազարեան։

ՈՒՍԱՆՈՂ։ Մխամսեայ հանդէս Պատանիներու։ Ամօրատիպ։ Հալէպ, 1928 թ.ի Սեպտ. – Դեկտեմբեր ?...։ Մեզի ծանօթ է թիւ 4–ը (Դեկտ. 1, 1928 թ.)։

ՈՒՍՈՒՄ։ Ամսաթերթ։ Հրատ. Հայ Երիտասարդաց Ուսումնասիրաց Միութեան։ Հալէպ, 1925–1928 ԹԹ.։ Ամօրատիպ։

ՊԱՑՔԱՐ ԿԵՆԱՑ։ Պարբերական Մերձաւոր Արեւելքի Որբեբու Միութեան։ Հալէպ, 1924 թ.ի Հոկտ.։ Այս անունով լոյս տեսած է 1 թիւ, ապա Պէյրութ փոխադրուելով լոյս տեսած է Որբաշխարհի Աստղը վերնագրով (1925–1931 ԹԹ.)։

ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹ ՀԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ։ Հալէպ, 1960 թ.– ? ։ Խմբագիր՝ Հայր Ցովսէփ Վրդ. Շատարեւեան։ Ունեցած է արաբերէնի բաժին մը, որ սկսած է լոյս տեսնել 1954 թ.էն սկսեալ։

Հայերէնի բաժինը չրջան մը դադրելէ ետք սկսած է վերհրատարակուիլ 1971 թ.ին։

ՊԱՐՄԱՆ։ Ուսանողական պարբերաթերթ Քարէն Եփփէ Ազգ. ձեմարանի։ Հրատարակուած՝ նախաձեռնութեամբ Ը. դասարանի։ Հալէպ, 1958 թ.ի Մարտ – Ապրիլ։ Լոյս տեսած է 2 թիւ։ Մեքենագիր։

ՍԵԻԱՆ։ Պարբերագիրք դրականութեան եւ արուեստի։ Հալեպահայ Ուսուցչական Միութիւն։ Սեւան Հրատարակչական Մարմին։ Հալէպ, 1946։ Լոյս տեսած է 2 թիւ։ Խմբ.՝ Սիմոն Սիմոնեան։

ՍՈՒՐԻԱ։ Անկախ օրաթերթ։ Հալէպ, 1946 թ.ի Յունիսի 17 – 1960 թ.։

Արտօնատէր՝ Ցովհաննէս Եաղըճեան։

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ։ Օրաթերթ։ Օրկան Ս. Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան։ Հալէպ, 1922–1927 թթ.։ Արտօնատէր՝ Հայկ Թորոսեան, պատ. տնօրէն՝ Տիգրան Երէցեան։ Խմբագիրներ՝ Վարդ–Մեխակ (Վարդեվառ Գարանֆիլեան) եւ Ս. Տխրունի (Սարդիս Քէտէրեան)։

Անունով օրաթերթ, սակայն իրականութեան մէջ՝ երկօրեայ։

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ։ Ուսանողական բաժին։ Ամսաթերթ։ Հալէպ, 1925 թ.ի Մարտ – 1926 թ.ի Սեպտ.։

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ։ Օրկան Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Սուրիոյ չրջանին։ Կիսաշաբաթաթերթ։ Հալէպ, 1920 թ.։

Այս նոյն տեղեկութիւնները կրկնուած են Ցովհաննէս Պետրոսեանի եւ Ամալիա Կիրակոսեանի հայ մամուլի մատենագիտական աշխատասիրութիւններուն մէջ։

Նուարդ Ասպետ եւ Արամ Ասպետ վերոյիշեալ անունով թերթ մը կը յիշատակեն, սակայն 1922 թ.ի Հոկտեմբերին սկսած։

Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ դաղութներուն մէջ լրագրական վաստակ ունեցող եւ այդ չրջանին խմբագրական աշխատանք կատարած դրողներ՝ ինչպէս Միհրան Նաճարեան եւ Եդուարդ Ոսկերիչեան, Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ տպագրական եւ լրագրական վաստակին չուրջ անդրադառնալու առեն չեն յիշատակեր այդ անունով թերթ մը։

Տակաւին, նոյն-չրջանին գործած Հնչակեան գրող եւ գործիչ Միհրան Մ. Սէֆէրեան, որ փորձած է հնչակեան մամուլին ամբող-

յական ցուցակագրումը կատարել, այդ անունով թերթ մը չի յիշատակեր։

Ըստ մեր կարծիքին, կա՛մ նման վերնագրով թերթ մը լոյս տեսած չէ Հալէպի մէջ 1920–ական թուականներուն, եւ կամ ալ 1922 թ.ին սկսած Սուրիական Մամուլ երկօրեայի առաջին քանի մը թիւերը լոյս տեսած են Սուրիական Սուրհանդակ անունով։

ՎԱՀԱԳՆ։ Ճառերուած Արեւելք օրաթերթի։ Պատանեկան ամսագիր։ Հալէպ, 1952 թ.ի Օգոստ.–Դեկտ.։ 5 թիւ։ Խմբ.՝ Մ. (Մինաս Թէօլէօլեան)։

ՏԱՐԱԳԻՐ։ Օրաթերթ։ Քաղաքական–գրական–ընկերային։ Հալէպ, 1918 թ.ի Դեկտ. – 1919 թ.։ Արտօնատէր՝ Բենիամին Միքայէլեան, խմբ.՝ Ծովհաննէս Խաչերեան։

ՏԱՐՕՆԻ ԱՐԾԻՒ։ Օրական Տարօնական ոգիի։ Ձեռնարկ Տարօն–Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան կեդր. վարչութեան (Միաց. Նահանդները)։ Հալէպ, 1952 թ.։ Խմբ.՝ Մկրտիչ Մկրտիչեան։

Տարօնի Արծիւը սկսած է հրատարակուիլ Սոֆիա (Պուլկարիա), ապա Տիթրոյթ (Միաց. Նահանդները)։ Ծրագիրը կը զայն վերհրատարակել Հալէպի մէջ։ Լոյս տեսաւ վերոյիշեալ մէկ թիւը (ԺԱ. տարի, թ. 32) եւ դադրեցաւ։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ։ Պարբերաթերթ։ Հրատ. Հ. Բ. Ը. Մ.ի Սուրիոյ Շրջանակային Ճանճնաժողովի։ Հալէպ, 1950 թ.ի Նոյ.–1951 թ.ի Ապրիլ։ Լոյս տեսած է 3 թիւ։

ՐՈՒՀԱՆԻ ԹԱՒԱՄ (Հոգեւոր ճաշ)։ Հալէպ, 1931? թ.։ Խմբ.՝ Մինաս Ց. Պօղոսլեան։

ՓՈՒՆՋ։ Հրատ. Շէյխ–Մաքսուտի Արմենեան Շրջանաւարտից Եկրսեռ Միութեան։ Հալէպ, 1954 թ.։ Լոյս տեսած է 2 թիւ։

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑ ԳՈՐԾԱԻՈՐ։ Ամսաթերթ։ Հալէպ, 1941 թ.ի Յունուար – 1947 թ.ի Ապրիլ։ Ա. տարուան հինգերորդ թիւէն սկսեալ կոչուած է Երիտասարդ Գործաւոր։ Արտ. տնօրէն՝ Հայր Մարսէլ Վիյար, խմբ.՝ Մկրտիչ Թաշճեան (1942 Յունուարէն սկսեալ)։

THE REPORTER։ Aleppo Boys' High School Monthly (Տեղեկատու։ Հալէպի Մանչերու Բարձր. Վրժ.ի ամսաթերթ)։ 1929–1932 ? թթ.։ Մեր ձեռքին տակ ունինք Դ. տարուան թիւ 4–5–ը (1932 թ. Մայիս–Յունիս)։ Ունի չորս լեզուով բաժիններ – անգլերէն, ֆրանսերէն, հայերէն եւ արաբերէն։

Առնցմէ զատ Հալէպի մէջ լոյս տեսած են կարգ մը խմորատիպ թերթեր, որոնց ճշդրիտ թուականները մեզի համար անյայտ կը մնան։ Ուսանող – 1929 թ.ի Հոկտ. Մենք – Հրատ. Ֆրանսական

Լիսէի հայ ուսանողութեան (1940–ական թուականներուն)։ Արծիւ – սկաուտական թերթ։ Քրիստափոր – Պատանեկան Միութեան թերթ (1940–ական թուականներուն)։

Պետրոս Գուլումճեան լոյս ընծայած է զանազան վերնագիրներով երգիծաթերթեր – կավռօշ, նոր կավռօշ, Միխռոս, Հոսհոս, Քահէհաներու Շաբաթը, Ծաղիկներ, եւլն։

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

Արեւելք տարեգիրք։ Հալէպ, Ա. տարի, 1948 թ.։ Մէկ տարի։ Պատրաստեց՝ Մ. (Մինաս Թէօլէօլեան)։

Դամասկահաց Ամենուն տարեգիրքը։ Դամասկոս, 1958 թ.։ Պատրաստեց՝ Լուքիկ Եփրիքեան։

Մանանաց տարեգիրք։ Հրատ. Հոգեւոր եղբայրութեան երիտասարդաց։ Հալէպ, 1946–1951 թթ.։ 6 տարի։

Սամսոն տարեգիրք։ Ձեռնարկ՝ Սամսոյ Հայրենակցական Միութեան։ Հալէպ, 1948 թ.։

Սուրիահաւն Ալպում։ Հրատ. դրամագլուխ Կիւլէսէր Տէմիրճեանի։ Հալէպ, 1927–1929 թթ.։ 3 տարի։ Պատրաստեց եղուարդ Ա. Ոսկերիչեան (ապա՝ Տէր Մաշտոց Քհնյ. Ոսկերիչեան)։

Սուրիահաւաց տարեցոյց։ Հալէպ, 1924–1926 թթ.։ 3 տարի։ Պատրաստեցին՝ Մխիթար Աճէմեան, Մխսաք Սիսեռեան (Ուլնեցի) եւ եղուարդ Ոսկերիչեան։

Տաթեւ։ Գրական, բանասիրական եւ կրօնական տարեցոյց։ Հալէպ, 1925–1930 թթ.։ 6 տարի։ Խմբ.՝ Արտաւազդ Վրդ. Սիւրմէեան։

Տարօն տարեգիրք։ Ձեռնարկ՝ Տարօն–Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան։ Հալէպ, 1949 թ.։

Տիգրիս։ Հրատ. Տիգրանակերտի Հայրենակցական Միութեան։ Հալէպ, 1946։

ՀԱՑ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐ ՍՈՒՐԻՈՑ ՄԷՋ

Հայ տպարաններու պատմութիւնը մեր ուսումնասիրութեան անմիջական ծիրին մէջ չի մտներ, սակայն հայ մամուլին գոյութիւնն ու գոյատեւումը կապ ունենալով անոնց հետ, ամփոփ ակնարկ մը անհրաժեշտ կը համարենք։

1918 թ.ին Հալէպի մէջ կը յիշուի տպ. Մէպաթ մը (Աճէմեան եղբայրներու սեփականութիւն), որ հաւանաբար ունեցած է հայ տառեր։ Հայ Ձայն եւ Տարագիր թերթերը կը տպուին այս տպարանին, ինչպէս նաեւ Մարունիթ տպարանին մէջ։ Մ. Տէր Ստեփանեան, Յովսէփ եւ Միշէլ Աճէմեան եղբայրներու Մէպաթ տպարանէն ար-

պաղրական անհրաժեշտ տառեր եւ գործիքներ դնելով կը նուիրէ Սեդրակ Կէպէնլեանի, որուն Հայ Ձայն թերթը լոյս կը սկսի տեսնել անձնական տպարանէ:

Եռօրեայ եւ ամէնօրեայ թերթերը սկիզբը լոյս տեսած են տեղական տպարաններու մէջ, ապա ունեցած են իրենց առանձին տպարանները: Այս է եղած պարագան Սուրիական Մամուլի, Նփրատի, Արեւելքի, եւլն.:

Մինչեւ 1925 թ., ըստ երեւոյթին, գոյութիւն ունեցող տպարանները բաւարար տառեր եւ տպագրական վարպետութիւն չունէին, որպէսզի կարենային խնամքով դիրքեր տպել: Այս է պատճառը որ մինչ այդ լոյս տեսնել սկսող տարեգիրքերը տպագրուած են այլ երկիրներու մէջ. օրինակ՝ Սուրիահայ Տարեցոյցին Ա. հատորը (1924 թ.) տպագրուած է Գահիրէ, Զարեհ Պէրպէրեանի տպարանին մէջ, իսկ Արտաւազդ Վրդ. Սիւրմէեանի Տաքիւ տարեգիրքին Ա. հատորը (1925 թ.)՝ Պոլիս, Ց. Մ. Սեթեան տպարանին մէջ:

Բայց Բիւզանդ Ց. Թոփալեանի Արաքս տպարանին հիմնումը առիթ պիտի ստեղծէր որ վերոյիշեալ տարեգիրքերն ու այլ գիրքեր սկսին լոյս տեսնել այս տպարանէն: Թոփալեանի տպարանը պիտի գործէր մինչեւ 1930 թ.(20), որմէ ետք տպարանատէրը պիտի փոխադրուէր Փարիզ, ուր հիմնելով իր նոր տպարանը՝ 1950-ական թուականներուն պիտի սկսէր լոյս ընծայել Անդաստան պարբերաթերթը:

Դժուար է մեզի համար իրենց հիմնադրութեան թուականի կարգով յիշատակել հայ տպարանները, սակայն ժամանակագրական մօտաւոր կարգով մը հետեւեալ տպարանները գործած են Հալէպի մէջ – Հայ Ձայնի, Սուրիական Մամուլի, Արաքս, Մարանաթա, Աբարատ, Գոլէճ (Ամերիկեան Գոլէճի), Անի, Տէր Սահակեան (Աւետիս Տէր Սահակեան), Նայիրի (Անդրանիկ Ծառուկեան), Սեւան (Հալեպահայ Ուսուցչական Միութիւն), Տիգրիս, Արեւելք, Ճիզմէճեան, Ռոթոս, Ոսկետառ, Շիրազ, Մասիս, Գօգօ, Գարուն, եւլն.:

Դամասկոսի մէջ մեզի ծանօթ է Լուքիկ Երիքեանի տպարանը: Վիմատիպ տպագրութիւն տեղի ունեցած է Ծրէյհա տպարա-

---

20) Բ. Թոփալեանի մեկնումով Արաքս տպարանը կը գնուի Աւետիս Տէր Սահակեանի կողմէ եւ նախկին անունը պահելով տպագրական գործը կը շարունակէ: Հետագային Տէր Սահակեան տպագրական կազմածները ծախելով՝ տպարանին անունն ալ կը փոխանցէ գնորդին եւ ինք իր տպարանը կը վերաանուանէ Տէր Սահակեան տպարան: 1950 թ.ի սկիզբը Տէր Սահակեան իր տպարանով պիտի փոխադրուի Պէյրութ՝ հոն շարունակելով իր տպագրական աշխատանքները:

նին մէջ։ Իսկ Ալէքսանտրէթի (Իսկէնտէրուն) մէջ մեզի ծանօթ է տպ. Ալէքսանտրէթը։

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

1913 թ.էն մինչեւ մեր օրերը շուրջ 75 մեծ ու փոքր թերթեր եւ տասնեակ մը տարեգիրքեր լոյս տեսած են։ Գաղութը ատակ էր աւելիին, սակայն պայմանները թոյլատու չէին զայն իրագործելու համար։ Անդրադարձանք այդ պատճառներուն եւ կրկնութենէ կը խուսափինք։ Ցաւալին այն է որ 1963 թ.էն սկսեալ, երբ կը դադրէր Արեւելք օրաթերթը, սուրիահայ գաղութը վիաստօրէն առանց հայ մամուլի կը մնար։ Այդ թուականէն ետք լոյս տեսած թերթերը պատահական հրատարակութիւններ են եւ իրենց բովանդակութեամբ անկարող՝ հայ ընթերցող հասարակութեան պահակը դոհացնելու։

Այսօր Սուրիոյ մէջ ունինք չորս թերթեր՝ Հայ Մերանոցի Հայ Մերանոց պարբերաթերթը, Անդրանիկ Նաճարեանի Մշակոյթ պարբերագիրքը, Լազար Նաճարեան ճեմարանի Բարձունք տարեգիրքը եւ Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարանի Պարբերաթերթը։

A HISTORY OF THE ARMENIAN PRESS IN SYRIA

ARDASHES DER KHACHADOURIAN

In Syria, the Armenian press has developed mainly in Aleppo. Armenian life in this city is a matter of centuries, with its beginnings in the 15th century. The Armenian Church of « Karasnitz Mangantz » dates from this century. A substantial increase of the Armenians in Aleppo occured during the early second part of the 19th century. In 1915, the genocide and the forced deportations perpetrated by the Turks resulted in tens of thousands of Armenians taking refuge in Aleppo.

The first Armenian newspaper in Aleppo, AL-FURAT, was published by the Ottoman government, in the years 1869-1870. From 1915 down to the present time, 75 publications — newspapers, weeklies, monthlies, periodicals, year books, etc. — have been issued, at different times, in the Armenian language. **Yeprad** (daily newspaper, 1929-1949), **Arevelk** (daily newspaper, 1946-1960), and **Nayiri** (literary monthly) are the worthiest representatives of the Armenian press in Syria.

At present, four Armenian periodicals are issued in Aleppo.

Ուրուագիծ Զէյթունի Պատմութեան(*)

ԱՐԱՄ ՇՕՐՎՕՂԼԵԱՆ

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՈՒՆՆ ՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՈՒՆ

1862 Թ.ին, Ազիզ Փաշայի պատերազմէն վերջն է որ Զէյթուն ուշադրութիւն դրաւեց: Իսկ 1895 Թ.ի պատերազմին, զէյթունցիներու փառաւոր յաղթանակը ողջ հայութեան կողմէ անչափ ոգեւորութեամբ դիմաւորուեցաւ: Նոյն խանդավառութեամբ է որ, երբ 1896 Թ.ի Ցունուարին Աղասի արտասահման անցաւ, Նուպար Փաշան զայն Փարիզ հրաւիրեց, հովանաւորութեանը տակ առաւ եւ անոր պատուիրեց գրել Զէյթունի պատմութիւնը:

(*) Այս յօդուածին հեղինակը, Արամ Շօրվօղլեան, բնիկ զէյթունցի, որ իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը անցուցած է հայրենի հայրախին մէջ, եւ ըստանեկան պարագաներու բերումով ետեւ մտնէն ծանօթացած է Զէյթունի դեկավար շրջանակի առօրեային, հասարակական կեանքին մէջ տիրող փոխյարաբերութիւններուն, ամբողջ կեանք մը ուսումնասիրած է հետեւելով Զէյթունի պատմագրութեան արձանագրած զարգացումին եւ անոր առնչուած հարցերուն: Հեղինակը, վերջին հառասուն տարիներու ընթացքին ունկի ետեւ երեսուն յօդուած ստորագրած է սփիւռքահայ մամուլի էջերուն մէջ, գլխաւորաբար անդրադառնալով Զէյթունի պատմագրութեան արծարծած հարցերուն, եւ իր բնիկ հայրախին վերջին անցուդարձերուն, Ա. Ս. Ս., Արշակ, Ա. Ս. Վահանենց, Ա. Շ., Արամ Ս. Շօրվօղլեան ստորագրութիւններով: Ակամատեսի ծանօթութեամբ եւ վկայութիւններով հարուստ հեղինակին այս յօդուածը, վստահօրէն պիտի նպաստէ ունկի մտնէն ծանօթանալու Զէյթունի պատմագրութեան հարցերուն, բայց մանաւանդ՝ անոր տեղագրութեան ու հասարակական կեանքին:

Զէյթունի մասին ցարդ հրատարակուած ուսումնասիրութեանց համար տես այս յօդուածի վերջաւորութիւնը: ԽՄԲ.

Աղասի եւ ընկերները 1895 թ.ի Սեպտեմբերի վերջերը եկած էին Զէյթուն, երբ դէպքերը սկսած եւ կառավարութեան հետ յարաբերութիւնները խիստ լարուած էին: Պատերազմէն ետք, 1896 թ.ի Յունուարին, օտար հիւպատոսներու երաշխաւորութեամբ անոնք անցան արտասահման: Այդքան կարճ ժամանակի ընթացքին, պատերազմական դործողութեանց թոհուբոհին, ձիւն–ձմրան, տիւ ու դիշեր, ամէն տեսակ դէնքերու մղձաւանջային որոտումներուն տակ, մարդ ի՞նչպէս կրնար պատմութիւն դրելու մասին մտածել, երբ պատերազմին ելքն ալ յայտնի չէր: Աղասին՝ օտարական, որոշ օթեւան մըն ալ չունէր: Աւելին, երբ նկատի առնուի, պատերազմական դործողութեանց մէջ իր անձնական յաւակնոտութիւնը, յստակ կ'ըլլայ թէ, փաշայէն պատուէր ստանալէն ետք իր ծանօթութիւնները դուրսէն քաղած է: Այս մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն կատարած է:

Մնացական Սէմէրճեան Զէյթունցի է: 1862 թ.ի պատերազմին Զէյթուն եղած է: Անկէ ետք որպէս ուսուցիչ մօտակայ դիւղերու մէջ պաշտօնավարած է: Բարդողիմէոս Ծ. Վրդ. իր դիրքին մէջ կ'ըսէ թէ 1897 թ.ին իրեն հետ Մ. Սէմէրճեան ալ կը դտնուէր Ադիպտոս: Զրոյցի մ'ատեն, Սէմէրճեան ըսած է որ «Զէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն» դիրքին ձեռագիրները պատրաստ են, բայց տպել տալու միջոցները կը պակսին: Վարդապետին թելադրութեամբ, Սէմէրճեան դիմած է Խրիմեան Հայրիկին: Հայրիկին օժանդակութեամբ Ա. Հատորը տպուած է Վիեննա, 1900 թ.ին:

1897 թ.ին տպուած է նաեւ Gli Armeni E Zeitoun, Անթոլիոյ Լաթինոյի, Զէյթուն հաչտութեան համար եկող իտալական հիւպատոսին դիրքը՝ իտալերէն: «Զէյթունի Պատմագիրք»ին հեղինակներէն, Արիս Ահարոնեան կ'ըսէ թէ՝ հայրը եղած է իտալական հիւպատոսին տեղեկութիւններ հայթայթողը: Նայած հօրը, Յովհաննէս Ահարոնեանի տարիքին եւ դիրքին, հաւանական չէ այս վկայութիւնը: Հիւպատոսը շատ ծեր, կարճ ժամանակ մնաց Զէյթուն եւ հաղիւ կրցաւ մասնակցիլ հաչտութեան բանակցութիւններուն: Տեղին է չեշտել, թէ անիկա շատ խոր կերպով տպաւորուած էր Զէյթունի հերոսութենէն:

Ուրեմն 1897 թ.ին, Աղասին եւ հիւպատոսին դիրքերը տրպուած առեն, Սէմէրճեանին ալ ձեռագիրները պատրաստ եղած են: Սակայն կը պարզուի որ երկուքին ալ սկզբնաղբիւրը, աւանդական, բերանացի պատմութիւնը եղած է: Այս երկուքն ալ Զէյթունի հիմնադրութեան համար նոյն տեսակէտն ունին եւ զայն կը կապեն Զէյթունի բերդին:

Անուան շուրջ, Աղասին կը կարծէ թէ, Զէյթունի չրջակայքը ձիթենիի շատ ծառեր դտնուելուն, Զէյթուն անունը առկից յառաջ

ևկած է: Olive, ձէթենի, աղաւաղուելով եղած է Ուլնիա: Olive, Ուլնիա չի կրնար ըլլալ: Ուլնիա եւ Զէյթուն իրարմէ տարբեր եւ հեռու քաղաքներ են: Ուլնիան, Ֆռնուզն է, որ հին մատենագրութեան մէջն ալ, նախքան խաչակիրներուն գալը, յաճախ կը յիշուի: Սէմէրճեան իրաւամբ կը հակառակի այս տեսակէտին, եւ արդարօրէն կը պնդէ, թէ Զէյթունի շուրջ ոեւէ առեն ձիթենիներ չեն եղած: Զէյթունի ցուրտ կլիման ձիթենիի համար խիստ անյարմար է: Ըստ Սէմէրճեանի, Զէյթուն անունը, Զէյթունի բերդատէրերէն Սէթին անունով, Սէթին երթանք, Սէթին, Զէթուն, Զէյթուն եղած է: Այս բացատրութիւնն ալ կամայական է եւ դիտական չէ:

Այս երկուքէն ետք, հետագայ բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ, մէկուն կամ միւսին տեսակէտները կրկնուած են:

ԴԻՏԱԿԱՆ ԱԻԵԼԻ ՀԱՅՏԱՏՈՒՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Փոխանակ կարծեցեալ բերդի մը, իշխանի մը կամ ճորի մը անունով ստուգաբանելու Զէյթունի հիմնադրութիւնն ու անուան ծագումը, պէտք է աւելի հիմնական, դիտական եւ պատմական տուեալները նկատի առնել: Առնցմէ կարելի է քննել հետեւեալները: 1.— Կիւռեղինի բերդը· 2.— Պեռիտ լերան երկաթի հանքերը· 3.— Քաղաքին՝ Գեղ, դարերէ ի վեր հոսող բարբառը՝ գեղացերէնը· 4.— Գեղին (Զէյթուն) շինութեան յառաջընթացը· 5.— Հասարակական կեանքին կառոյցը:

ԿԻՒՌԵՂԻՆԻ ԲԵՐԴԸ

Գեղացիք (ղէյթունցիք) զայն Կիւռեղինօ Գալէ կը կոչեն: Թիւրքերը՝ Կիւրեղին Գալասը, արաբները՝ Ֆաբսիքէ: Կիլիկեան մատենագրութեան մէջ յաճախ յիշուած է Բարձր բերդն կամ Ղըզ-եակն Բարձր: Հայ բանասէրներ զայն չփոթած են Աբեւմտեան լեռնային Կիլիկիոյ Լամբրոնի մօտ գտնուող Բարձրաբերդին հետ:

Կիւռեղինի բերդը կը գտնուի, Կիլիկեան իշխանութեան օրով կարեւորութեամբ չեշտուած Արեգէն դաւառակին մէջ: Բերդէն չորսական ժամ հեռու, դէպի արեւելք կը գտնուի Զէյթունը, դէպի հիւսիս արեւմուտք՝ Ուլնիան (Ֆռնուզ), դէպի հարաւ արեւմուտք՝ Այդեկակը (ԵՂՆԻՃԷ Գալէ):

Կիւռեղինի բերդին արեւելեան կողմը, ճիշդ դէմը կը գտնուի աւելի բարձր Ալի Գայան – Կիլիկեան մատենագրութեան մէջ յիշուած ծայռեղ Բարձրը, միաղանգուած հսկայ ժայռալեռը: Այս երկուքին մէջտեղէն կը հոսի Զէյթունի գետակն, որուն նախապէս Անիճորի եւ Անաւոլի ջուրերը խառնուած են: Հոս գետը բերդին ա-

նունով կը կոչուի Կիւռետինի դետ։ Գետին ձախ կողմը, Կիւռետինի բերդը, ուղղաձիգ միակտոր 4–500 մեթր բարձրութեամբ ժայռապատ մըն է։ Ալ կողմը, ծայռն Բարձր, մեղմ զառիվերով ժայռասար մըն է։ Ծայռն Բարձրի կողէն, գետեզերքէն 250–300 մեթր բարձրէն կ'անցնի Մարաշէն–Զէյթուն Վարի ճամբան։ Այս ճամբան, մերկ ժայռին վրայ, շատ վտանգաւոր է։ Պզտիկ անուշադրութեամբ սայթաքում մը, մինչեւ գետը գլորուելու կամ ժայռերու վրայ չախչախուելու պատճառ կ'ըլլայ։ Հոս գետը շատ խորունկ է. ջուրը յստակ եւ այնքան հանդարտ որ գետին ինչ ուղղութեամբ հոսիլը յայտնի չ'ըլլար։ Գետեզերքը՝ կիրճին լայնքը 5–10 մեթր է. աւելի վեր, ճամբուն անցած տեղը, 60–100 մեթր։ Կիրճին երկարութիւնը՝ 40–50 վայրկեան, իսկ նեղ, դժուարագոյն մասը՝ 15–20 վայրկեան կը տեւէ։ Այս մասը ամէն կարգի ուղեւորներ, նոյն իսկ կանայք եւ հեծելազօրք, հետիոտն կ'անցնին։ Ծայռն Բարձրին կատարը աւելի բարձր, անմատչելի է։

Կիւռետինի բերդին մուտքը հիւսիս արեւմտեան կողմէ, Ղուրայի մօտէն է։ Ցից զառիվերերէ, ոլորապտոյտ, ժայռոտ եւ խիտ մացառուտ անտառին մէջէն նեղ արահետներէ բարձրանալով կարելի է հասնիլ մուտքին։ Օտար մը, կամ այդ թնճկոտ անցքերուն անծանօթ մը, անկարելի է որ գտնէ անցքերը։ Ղուրայէն դէպի արեւմուտք եւ հարաւ, բերդին փէշերուն, հսկայ ժայռերու արանքին կան մեծ ու պզտիկ տասնեակ քարայրներ, շատերուն խորքը անծանօթ։ Այս կողմերէն ալ դէպի բերդին կատարը շրջանակի ժայռապատ մըն է, որմէ մողէզները հազիւ սողալով կրնան վեր բարձրանալ։ Բերդին կատարը շատ ընդարձակ է։ Կարծես ձեռակերտ չինուած պրիսպ մ'ըլլար, շուրջ բոլորը 5–10 մեթր ժայռապատ, որուն ճեղքուածքներէն կարելի է դուրսի անցուդարձերը դիտել։ Գետինը տափակ սալաքարերով ծածկուած է։ Արեւմուտքէն դէպի արեւելք կը հոսի գուլալ ջուրով մեծ առու մը, որ ամառն ալ չի ցամքիր։ Առուին եզերքը կան ուռիի եւ սօսիի ծառեր, մնացեալ մասը մացառներով ծածկուած է։ Տեղ–տեղ կան հսկայ քարեր։ Առուակին ակին կան չինութեանց աւերակներ, կիսաքանդ հաստ որմեր։ Այս բերդին վրայ հազարաւոր ընտանիքներ կրնան պատսպարուիլ։ Բերդին կատարը սկաւառակաձեւ է եւ տրամադիծը 40–50 վայրկեան, շուրջ բոլորը պարսպանման ժայռերուն ստորոտը կարելի է ապաստանիլ, անձրեւէն, արեւէն պաշտպանուելու համար։ Եթէ որոշ պաշար ունենան, ոչ թէ հին, այլ արդիական ամէնէն զօրաւոր զէնքերուն համար վայրը կը մնայ անմատչելի։

Կիւռետինի բերդը բարձրէն կ'իջնէ շրջապատին վրայ։ Ամէնէն մօտ աւելի բարձր լեռը, Շէմպէքն է, ճիշդ արեւելքը, մօտ մէկ

ու կէս ժամ հեռու։ Շուրջ բոլորը կան բլուրներ, որոնց կողերուն եւ ճորակներուն մէջ կը մշակուին ամէն տեսակ արմտիք, ծխախոտ, բամպակ եւ պտուղներ։ Նոյնպէս կը խնամուին կաթնատու եւ մսատու կենդանիներ։ Հռչակաւոր են կովերը։ Տեղական պէտքէն աւելին կը վաճառուի Զէյթունի շուկան, մաս մըն ալ Մարաշ։ Շէմպէքի արեւմտեան ստորոտէն մինչեւ կատարը, դանդուռ մազերու նման կոհակ առ կոհակ բլուրներու լայն ծալքերուն փռուած այգիներուն մէջ տասնեակ տեսակ ընտիր խաղողներ կը մշակուին։ Շէմպէքի կատարին մօտ է Ալալի գիւղը, Թրքերէն «Ճէնկ», հաւանաբար՝ «վանք»ի աղաւաղումը, ուր կան հին չինուածոյ աւերակներ։ Ասիկա Արեղէնի ամենէն մեծ գիւղն է։ Կիւռետինի շուրջ բոլորը, Արեղէնս ընդհանուր անունին տակ կան շատ մը գիւղեր, Անդրէասենք, Մալենք, Ալասլօզանենք, Գալատենք, Պեհխանլենք, Գարամանուկենք, 15–50 տուն մեծութեամբ։ Կան 3–5 տնուոր չէներ, ադարակներ։ Արդէն ամբողջ Արեղէնը, ինքնին ընդարձակ ադարակ մըն է, ուր խոպան ալ մը տարածութեամբ հող չկայ։

Կիւռետինի բերդէն մինչեւ մէկուկէս օր հեռու, դէպի արեւելք, հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ, հեռաւոր հորիզոնին վրայ կը տեսնուին Պեւխոլ, Պերջնկայի, Սանդոխի, Ընկուզակի, Ախըր տաղի, Եավշանի, Այգեկակի, Ուլնիոյ, Աւազկալի, Սօլաղ Տէհէյի բարձր կատարներն ու բերդին նայող կողերը։ Այս բարձր կատարներով շրջանակուած ընդարձակ աւազանին ճիշդ մէջտեղը պորտի պէս բարձրացած բերդը անզուգական տիրակայան մըն է։ Լեռնականներու սրատես, արծուային աչքերէն չի խուսափիր ոչ մէկ շարժում։

Կարծեմ Կիւռետինի բերդին ամենէն խորհրդաւոր ու զարմանահրաշ բանը՝ դաղտնի դուռն է։ Ղուրայի կողմի մուտքին ճիշդ հանդիպակաց կողմը, պարսպանման ժայռերու ծերպերուն մէջէն բացուած շատ նեղ անցք մը կայ։ Անկից մարդ մէջքը երկուքի ծալած, քովնտի կրնայ անցնիլ։ Այս ճեղքուածք–դռնէն շատ զգուշութեամբ կարելի է անցնիլ։ Այս դրան սեմէն վար ճիշդ խորխորատ մըն է, մինչեւ դետեղերք։ Սեմին ճիշդ դէմը, 50–60 սմ. բացուածքէն միւս կողմ ցից զառիվար մը կայ։ Սեմէն արագ ու ճկուն ոստումով ցատկելէ ետք, ոտքը հազիւ դետին դպած, արագ եւ հաւասարակշռութիւնը պահելով պէտք է ցից զառիվարը իջնել։ Պզտիկ սխալ մը պատճառ կրնայ ըլլալ յատակը՝ դետին մէջ խեղդուելու կամ թաւալգլոր ջարդուփշուր ըլլալու։

Ռուբինեանք դիտցած են պաշտպանողական–ռազմական բացառիկ արժէքը այս բնական բերդին։ Անկասկած անոնցմէ առաջ ուրիշներ, դուցէ անյիշատակ դարերէ ի վեր այդ արգաւանդ դա–

տառակին մէջ ապրող ժողովուրդները, ինչպէս նաեւ հեթացիք ու հայասացիք օգտուած են այս բերդին եւ շրջակայքին բոլոր առաւելութիւններէն։

ՊԵՒԻՏ ԼԵՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

Համաշխարհային մշակոյթի պատմութենէն գիտենք որ երկաթը առաջին անգամ յայտնուեցաւ Ալեքսանտրէթի Ծոցին յետնաշխարհին – Hinter land – խորերը, հեթացիք երկաթի շնորհիւ ընդարձակեցին իրենց կայսրութիւնը։ Անոնք ամէն կողմ, մինչեւ Եգիպտոս երկաթ կ'արտածէին։ Ծոյները երկաթը հայկական–արմենական մետաղ կը կոչէին։ Հեթացիք եւ յոյներ երկաթի հանքերուն վայրը չեն յիշած։ Անտարակելի իրողութիւն է որ գեղացիք–զէյթունցիք դարեր շարունակ բանեցուցած են Պեռիտ լերան երկաթի հանքերը։ Մինչեւ դարուն սկիզբը, նախքան շուետական երկաթին թուրքիա մուտքը, գեղացի կարաւաններ, այդ ընտիր երկաթը կը վոխադրէին Օսմ. կայսրութեան բոլոր կողմերը, մինչեւ Հալէպ, Դամասկոս, Պաղտատ, Կարին, Կեսարիա։ Մեր օրերուն ալ քաղաքին մէջ գործածուած երկաթն ու պողպատը տեղական էր։ Շրջակայ քաղաքներուն մէջ, մինչեւ Հալէպ, չատ յարդի էին գեղացի վարպետ դարբիններուն չինած գործիքները։

Պեռիտ սահմանակից էր հեթացւոց եւ Հայասայի երկիրներուն, զուգէ մերթ ընդ մերթ մէկին կամ միւսին ենթարկուած։ Պեռիտի երկաթի հանքերուն խորութիւնն ու տարածութիւնը, կը վկայեն թէ անիկա անյիշատակ դարերէ ի վեր չահագործուած է։ Հին սեպագիր արձանագրութեանց, հայկական կամ օտար մատենագրութեանց մէջ ցարդ Պեռիտի երկաթին մասին որեւէ յիշատակութեան չդոյութիւնը, թէպէտեւ անըմբռնելի, երբեք չի ժխտեր այդ հանքերուն գոյութիւնը եւ գեղացիներու կողմէ անոնց չահագործուած ըլլալու իրականութիւնը։

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ՝ ԳԵՂԱՑԻՆԵՐՈՒ ԼԵԶՈՒՆ, ԳԵՂԱՑԵՐԸՆԸ

Մեր մէջ ամենէն հմուտ ճանչցուած բարբառագէտը, անկասկած Հրաչեայ Աճառեանն է։ Ուրիշներու կարգին, Զէյթունի բարբառին մասին ալ գրած է ան։ Աճառեան ըստ իր յուշերուն, կեդրոնական Վարժարանի ուսանողութեան շրջանին, զէյթունցի ուսանող Յարութիւն Զադըրեանէն քաղած է իր ծանօթութիւնները։ Աճառեանին լեզուագիտութեան եւ տաղանդին մասին ոչ մէկ կասկած։ Բայց հնարաւո՞ր է արդեօք ուսանողի մը խօսած լեզուէն, բարբառի մը մասին լրիւ գաղափար կազմելը, մանաւանդ՝ Աճառեան ալ

ուսանող, լեզուագիտութեան մէջ դեռ չէր մասնագիտացած: Լատ-
դոյն պարագային, տեսական ընդհանուր գաղափար մը կրնար կազ-
մել: Տաղանդաւոր լեզուաբանը լոկ այդ ըրած է:

Ակէ զատ դեղացերէնի մասին գիտական լուրջ ուսումնասի-
րութիւն չէ եղած: Ամերիկացի միսիոնարներու Սուրբ Գրոց ընկե-
րութիւնը (Bible House), Սբ. Գիրքէն մաս մը Զէյթունի լեզուով
հրատարակած է: Աղիկա շատ խորթ է: Զէյթունի մասին գրուած
գիրքերուն մէջ, քերականական հակիրճ ծանօթութիւններ, առակ-
ներէն, առածներէն, օրհնութիւններէն, անէծքներէն բառամթերքի
նմոյշներ եւ կարճ պատմուածքներ յիշուած են: Սակայն ոչ մէկը բա-
ւարար ու հարազատ է: Որովհետեւ դեղացերէնը կարելի չէ դրել
նոյնիսկ այնքան հարուստ հայերէն այբուբէնով, քանի որ,

ա. Դեղացերէնի մէջ հայերէն ձայնաւորները տարբեր երան-
գաւորումով կը հնչուին, կան նաեւ բաղադրեալ ձայնաւորներ՝ ըա,
աը, իը, եը եւլն.:

բ. Դեղացերէնի մէջ յ չկայ,

գ. Բոլոր բ-երը յ կը հնչուին (ասիկա կարեւոր երեւոյթ մըն
է եւ կը կարօտի լուրջ ուսումնասիրութեան),

դ. Հայերէնի բոլոր ռ-երը զօրաւոր կերպով կը հնչուին, նոյ-
նիսկ խոնարհումի առեն կը պահեն իրենց ինքնութիւնը: Աչխարհա-
բար՝ դուռ-դրան, լեռ-լերան, ձմեռ-ձմրան. դեղացերէն՝ դոռ-դո-
ռոն, լեռ-լեռոն, ձմեռ-ձոմռոն,

ե. Դեղացերէնի մէջ կիսաձանկ չկայ. մկրատ,-մոկյոտ, Մկըր-
տիչ-Մբակէրտիչ, ֆնաձալ-էբնաձալ, լսել-լբասիլ,

զ. Հայերէնի մէջ բաց է չկայ (թրքերէն՝ էմմէք, անգլերէն՝
մէն): Դեղացերէնի մէջ բաց է-ի եւ դոցի զանազանութիւնը յստակ
է: Բաց է-ով կը հնչուին մայր-մէյ, գայլ-գէլ եւլն.,

է. Խոնարհումի մէջ դեղացերէն ներկան եւ ապառնին երկու
ձեւ ունին. աչխարհաբար՝ կու գամ, դեղացերէն՝ 1) կու գօմ, 2) կօ
գօմ (գործողութեան վրայ), ինչպէս անգլերէնի մէջ՝ 1) I come,
2) I am coming, եւ թրքերէնի մէջ՝ կէլիրիմ, 2) կէլիյորում: Երկ-
րորդ ձեւին համար պոլսահայերը կոր (կու գամ կոր) ձեւը փորձե-
ցին, ինչ որ կը նշանակէ թէ անհրաժեշտութիւնը զգացուած էր: Աչ-
խարհաբար ապառնի՝ պիտի գամ, դեղացերէն՝ 1) պի գօմ, 2) պի-
տի գօմ: Պի գօմ՝ կամայական ձեւ է, գուցէ չգայ ալ, բայց պիտի
գօմ, բացարձակ, ինչ ալ ըլլայ պիտի գամ կը նշանակէ:

ը. Բարդ բառերու կազմութեան պարագային, յաճախ շաղ-
կապ դիրը կը կորսուի. աչխարհաբար՝ ֆարէ պատ, գարնան ակ, խա-

նուքի բար, գեղացերէն՝ բայպօտ, գայնոկ, խաՓք գօյ (դանակ, ուրագ, եւ այլ սրածայր գործիքներ սրելու համար)։

Գեղացերէնի առոգանութիւնը շատ յստակ է։ Բոլոր բաղաձայները, մանաւանդ նմանաձայները շատ յստակ կը հնչուին ու կը զանազանուին։ Շարահիւսութիւնն ալ աշխարհաբարէն եւ դրաբարէն կը տարբերի։

Գեղացերէն կը խօսին Կիւռեղինի բերդին շուրջ բոլոր գիւղացիք՝ արեգէնցիք, աւադկալցիք, խեպիցիք, Ջերմուկի գաշտի, և Սբ. Փրկիչ վանքի գիւղացիք եւ գեղացիք (գէյթունցիք)։ Գեղացերէնի հարազատութեան առաջին պայմանը, «ր» գիրը «յ» հնչելն է։ Ուղնիա–Ֆռնուզ եւ շրջակայից բարբառը գեղացերէնէն տարբեր է։ Անոնք «ր»երը ճիշդ «ր» կը հնչեն։ Անշուշտ գեղացերէնի «ր»ի պարագան պատահական երեւոյթ մը չէ։ Ինչ ալ եղած ըլլայ ասոր պատճառը, իրականութիւնը այն է, որ գեղացերէն խօսող ժողովուրդը, դարերէ ի վեր գոյութիւնը շարունակած է։

ԳԵՂԸ (ԶԷՅԹՈՒՆ)

Զէյթունցիք եւ շրջակայ հայ գիւղացիք, Զէյթունը մինչեւ այսօր ալ Գեղ կը կոչեն։ Մինչ այլ գիւղեր, նոյն իսկ 5–10 տուն չէներն ու աւանները իրենց ուրոյն անուններով կը կոչուին։ Ասկից կը հետեւցուի թէ, գեղացիք մօտիկ քաղաքի մը կապակցութեամբ Գեղ (գիւղ) անուանած են։ Ակնարկուած քաղաքը, Զէյթունէն 12 ժամ հիւսիսը՝ Ալպիսթանը, կամ նոյն հեռաւորութեամբ հարաւը՝ Մարաշը չի կրնար ըլլալ։ Այդ քաղաքը աւելի մօտ ըլլալու էր Գեղին։ Զէյթունէն 40–50 վայրկեան հեռու, հարաւային կողմը, Ջերմուկի տաք աւազանէն քիչ վար Շիյէնօկ կոչուած աւերակները կան։ Այդ ըլլալու է ակնարկուած քաղաքը։ Ըստ աւանդութեան, Բարթողիմէոս առաքեալը այդ քաղաքը հանդիպած եւ քրիստոնէութիւն քարոզած է։ Բնակիչներէն հալածուելով, քաղաքին վերը գտնուող աղբիւրին քովի ծառերուն մէջ ապաստանած է։ Ճաշորդ օր քաղաքին բնակիչները բորոտութենէ վարակուած են։ Քաղաքացիները, այս աղէտը պատիժ նկատելով, առաքեալը կը փնտռեն ու իր թաքստոցին մէջ կը գտնեն։ Եղելութիւնը կը պատմեն, մեղայի կու գան ու կը խնդրեն որ դարման մը գտնէ։ Սուրբը բորոտները աղբիւրին քով կը հրաւիրէ։ Անոնք կը լուացուին ու կը բուժուին։ Այս տեսնելով, բոլորը քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին։ Առաքեալը աղբիւրին ջուրով կը մկրտէ զանոնք։ Աղբիւրը Ս. Փրկիչ կ'անուանեն, վրան ալ եկեղեցի կը շինեն։

Զէյթունցիք կրօնական ակնածանք ունէին Ս. Փրկիչին հանդէպ: Տարուան բոլոր եղանակներուն ուխտի կ'երթային մուրազտուր այս վանքին: Հիւանդներ սառն ջուրին մէջ լողնալով կը բուժուէին: 1895 թ.ի պատերազմին Թուրքեր քանդեցին Ս. Փրկիչը: Հինէն ի վեր, զէյթունցիք Ս. Փրկիչը ամենազօր կը նկատէին, եւ յանուն Ս. Փրկիչի, կը նետուէին վտանգաւոր կռիւներու մէջ: Տեղին է յիշել, թէ Մարաշի հիւսիսային կողմն ալ, բարձր բլուրի մը վրայ կար քարայր ճգնարան մը: Մարաշցիները զայն դարձարագօլ կը կոչէին: Բանասէրները կը պնդեն, թէ Թադէոս Առաքեալի անուան աղաւաղումն է այդ: Ըստ աւանդութեան, Թադէոս Առաքեալ քրիստոնէութիւնը քարոզելով Մարաշ ալ հանդիպած եւ այդ ճգնարանին մէջ բնակած է: Այս գոյդ աւանդութիւններէն կարելի է եզրակացնել, որ քրիստոնէութեան առաջին դարուն այդ շրջաններուն մէջ հայեր ոտնուած են:

Ջերմուկի մօտ գտնուող աւերակները, դեղացիք Շիյէճօկ կ'անուանէին: Գիտական չէ ոմանց այն կարծիքը, թէ Շիյէճօկ՝ թուրքերէն «Շէհիրճիք»ի (պղտիկ քաղաք) աղաւաղումն է: Ոմանք ալ հին մատենադրութեանց մէջ յիշուած Անէ, Կոստանդնայ քաղաք, Ցուլիապոլիս վայրը չկարենալով ստուգել, կ'ենթադրեն թէ Շիյէճօկն ըլլալու է այդ անուամբ կոչուած քաղաքը: Ցամենայն դէպս, սա որոշ է, որ Շիյէճօկի տեղ նախապէս քաղաք մը գտնուած է, եւ դեղացիք այդ քաղաքին կապուածութեամբ Զէյթունը Գեղ կոչած են: Նոյնպէս պէտք է ընդունիլ, որ հին քաղաքաշինութեան կամ դիւղաշինութեան տուեալները նկատի առնելով, շրջանին մէջ Շիյէճօկէն յարմար վայր մը չկայ: Ջերմուկի տաք ջուրերը Ս. Փրկիչին առատ ու դուլայ ջուրը, տեղւոյն ընդարձակութիւնը այս կը փաստեն:

ՀԱՅԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԿԱՌՈՑԸ

Հասարակական–կառավարական ծանօթ ձեւերէն՝ – նահապետական, աւատապետական, նախարարական, միապետական, սահմանադրական, ռամկապետական, իշխանապետական, դաշնակցային – բոլորովին տարբեր էր: Անոր նմանին չենք հանդիպիր, ո՛չ մեր, ոչ ալ ուրիշ ժողովուրդներու պատմութեան մէջ: Աւոր համար ալ արժանի է մասնաւոր կարեւորութեան եւ ուշադիր քննութեան: Մինչեւ 1862 թ.ը, Զէյթուն բացարձակապէս օտար տիրապետութեան չէ ենթարկուած: Զէյթունը կառավարած են չորս թագերու չորս իշխանները: Թագերն ալ իշխաններու տոհմային անունով յիշուած են: Եաղուպեան, Շօրվօղլեան, երկուքը միասին առած, վարի–թաղ, Սուրբէնեան, Նորաշխարհեան, այս երկուքն ալ վերի թաղ:

Իշխանութիւնը ժառանգական եղած է։ Իշխանին մահէն ետք, անդրանիկ զաւակը կ'ըլլար իշխան։ Իշխան ըլլալը, պատուակալ պաշտօն էր։ Նիւթականէն աւելի, անձնական արժանիքները, մարդուր կենցաղը, թաղեցիներուն լաւագոյնս ծառայելու յատկութիւնները նկատի կ'առնուէին։ Իշխանը թաղին դատաւորը, խնամակալը, վերին հրամանատարը եւ հայրն էր։ Գուցէ այս պատճառով է, որ աթոռամարտ, մրցակցութիւն, դաւ ու ոտնձգութիւն չէ պատահած երբեք։ Աւելին՝ երբ թաղին մէջ այս յատկութիւններով, մանաւանդ քաջութեամբ եւ ռազմական կարողութիւններով աւելի բարձր մէկը դտնուած է, իշխանութիւնը նախորդին յօժար կամքով եւ թաղեցիներու համակերպութեամբ անոր փոխանցուած է, ինչպէս որ եղած է Յոյ Ցակոբի պարագային։ Նախկին իշխան Աղբէասեանը, սիրով հրաժարած է ի նպաստ Յոյ Ցակոբին, որմէ իշխանութիւնը փոխանցուած է Եաղուպեանին, Ցակոբին անունով։

Իշխանը կը լուծէր թաղեցիներու մէջեւ պատահած որեւէ վէճ։ Ան նիւթապէս կ'օգնէր թաղեցիներէն՝ կարօտեալներուն։ Պատերազմի ժամանակ իշխանը կ'առաջնորդէր թաղին ռազմիկները ռազմաճակատ։ Թաղեցիներ սիրով կ'ենթարկուէին իշխանին բոլոր կարգադրութիւններուն։ Կ'ակնածէին անկէ, կը սիրէին ու կը յարգէին զայն։ Ասոր համար է, որ ոստիկան, թիկնապահ, պաշտօնեայ չէր ունենար իշխանը։ Իշխանը իր վարչական գործերուն մէջ բացարձակ անկախ ըլլալով հանդերձ, պարագաններուն համեմատ, թաղին մէկ կամ աւելի երեւելիներուն հետ կը խորհրդակցէր։ Թաղեցի երեւելիներուն համար ասիկա մեծ պատիւ մը կը համարուէր եւ օրուան որեւէ մէկ ժամուն անմիջապէս կոչնականը կը ներկայանար իշխանին։ Իշխանին եւ աւագանիին մէջեւ խորհրդակցութիւնները ազատ եւ անկաշկանդ կ'ըլլային։ Մեսաներուն տեսակէտները լսանալէն ետք, վերջնական որոշումը իշխանը կու տար։ Բոլորն ալ, նոյն խոկ տարակարծիքները, սիրով կ'ընդունէին տրուած որոշումները։

Իշխանին, ինչպէս աւագանիին, տուներուն դռները միշտ բաց կ'ըլլային։ Ոեւէ մէկը, ուզած պահուն կը ներկայանար իշխանին «օտան» (սենեակ, պաշտօնատուն)։ Ամէն իրիկուն, մանաւանդ ձմեռը, թաղեցիներ «օտան» կը հաւաքուէին. մինչեւ ուշ գիշեր, օրուան կացութեան եւ դէպքերուն շուրջ կը խօսակցէին։ Անձնական գործի, շահ ու վայելքի մասին խօսիլը ամօթ էր։ Միշտ ալ դէպ խաւար նիւթը պատերազմներու եւ հերոսներու քաջագործութեանց շուրջ կը դառնար, թաղի երեւելիներուն օտաններուն դրութիւնն ալ նոյնն էր։

Իշխանը թոշակաւոր պաշտօնեայ կամ սպասաւոր չէր ունենար: Իր պատկաներէն մեծերը, կամ դերդաստանին երիտասարդներէն մէկ քանին, միշտ ներկայ եւ պատրաստ կ'ըլլային որեւէ պատուէր կատարելու համար: Թաղին համեստ ընտանիքներէն կ'իներ եւ աղամարդիկ կը կատարէին իշխանին տնային գործերը: Առանց ալ թոշակ չէր վճարուէր: Իշխանը կը հոգար նմաններուն տարեկան պարէնն ու այլ կարիքները: Բոլոր թաղեցիները պարտականութիւն եւ պատիւ կը համարէին իշխանին ծառայելը: Առաջինը՝ իշխանին դերդաստանը, ապա՝ թաղին մէւս երեւելիները, իշխանին ցուցմունքներուն վրայ, կ'օժանդակէին թաղեցիներէն պէտք ունեցողներուն, այնպիսի կերպերով, որ չվիրաւորուի անոնց արժանապատուութիւնը: Թաղեցիներ, իրենց ամէն կարդի բերքերէն իշխանին տունը նուէր–արմաղան ղրկելը մեծ պատիւ կը համարէին: Առանց ալ յաւելեալ մասը կը բաժնուէր թաղեցի չքաւորներուն եւ ծառայողներուն: Ասոր համար թաղեցիական կապը շատ զօրաւոր էր:

Իշխաններէն ոչ մէկը, թաղեցիներէն կամ գիւղացիներէն ոչ մէկ տեսակի տուրք կը դանձէր: Ոչ մէկ իշխան, մէւս թաղերու ներքին գործերուն կը միջամտէր: Արտաքին յարաբերութեանց մէջն ալ, նոյնիսկ դրացի թուրք գիւղացիներու եւ աւատապետերուն հետ, իշխանը ուշած ձեւով կը վարուէր: Շրջանի թուրք ցեղապետերը, ի շահ իշխանին բարեկամութեան, ամէն տեսակ ընտիր եւ առատ նուէրներով կ'ողողէին իշխանին տունը: Շատ կարեւոր հարցերու, գլխաւորը՝ պատերազմի պարագային, չորս իշխանները խորհրդակցաբար որոշումներ կ'առնէին:

Անակնկալ որեւէ դէպքի պարագային, եթէ որեւէ զէյթունցի թուրքերուն կողմէ յարձակումի ենթարկուէր, նոյն կամ ուրիշ թաղեցիներ օգնութեան կը վազէին, շատ անգամ ալ աւելիով կը հատուցանէին, վրէժ լուծելով նախայարձակէն:

Զէյթունի պատմութեան ամենէն հիանալի երեւոյթը այն է, թէ՝ ոչ մէկ իշխան որեւէ աւեն, սեփական շահուն կամ փառասիրութեան համար զոհած է ընդհանուրին, զէյթունցի ժողովուրդին շահը: Թուրքը, շատ տեղեր, խորամանկութեամբ, խաբեբայութեամբ եւ հրայր խոստումներով, արիւնակից ցեղերու միջեւ իսկ երկպառակութիւն ձգած, բաժան բաժան ըրած եւ տիրած է անոնց վրայ: Թուրքը, քանի քանի անգամներ նոյնը փորձած է Զէյթունի մէջ, բայց միշտ ալ ձախողած է: Զէյթունցին, իշխաններու օրով երբեք չէ խաբուած թուրքէն: Ոչ մէկ դաւաճանական դէպք պատահած է: Թաղեցիներ, սէր, յարգանք եւ պատկառանք ունեցած են իշխաններուն հանդէպ, ամրացնելով անոնց դիրքը արտաքին յարաբերութեանց մէջ: Իշխաններուն այս միասնականութիւնը, մանա-

ւանդ արտաքին թշնամիներու եւ թուրքին դէմ, հայոց պատմութեան խիստ դեղեցիկ եւ եզակի իրողութիւնն է:

Զէյթունի ոչ մէկ իշխան, առանձին, կամ միւսներէն ոեւէ մէկուն հետ գործակցաբար, ոչ ալ բոլորը միասին, երբեք նախայարձակ չեն եղած: Զէյթունի բոլոր տեսակի մեծ ու փոքր պատերազմները, նախայարձակին դէմ ինքնապաշտպանութիւն, վրիժառութիւն կամ փոխադարձութիւն եղած են:

Արտաքին թշնամիին կողմէ ոեւէ թաղեցիին կամ իշխանին եղած վիրաւորանքին դէմ, բոլոր թաղեցիք, պահանջեալ հարկին, բոլոր զէյթունցիք միասնաբար դիմադրած են: Որովհետեւ զէյթունցիին համար, անտարբերութիւնը, կրաւորականութիւնը, «ինծի ի՞նչ» մտայնութիւնը խորթ են եւ ատելի: «Մէկը բոլորին, բոլորը մէկին համար», այս եղած է անոնց քաղաքական դաւանանքը: Այս առաքինի յատկութիւնները բնածին կամ ձարերու փորձառութեամբ ստացական, կը բնորոշեն Զէյթունի ժողովուրդին ցեղային յատկանիշը:

Զէյթունի իշխանները ոչ մէկ դիւան կամ արձանագրութիւն ունեցած են: Անոնց ծագումին մասին ալ ցարդ տրուած ծանօթութիւնները, մեծ մասամբ, քմածին կը թուին: Առաջին պատմագիրը՝ Սէմէրճեան, ինչպէս Զէյթունի դէպքերուն եւ պատերազմներուն դասաւորումը 1780 թ.-էն կը սկսի, նոյնպէս իշխանական տուներու պատմութիւնն ալ անկէ աւելի ետ չի տաներ: Այս կը նշանակէ թէ ծանօթութիւնները բերանացի պատմուածներէն քաղած է: Ըստ որում, Եաղուպեան թաղի իշխանները նախապէս Անդրէասեաններ եղած են: Յակոբի սխրագործութենէն վերջը, իշխանութիւնը լրմով անցած է դերդաստանին: Նորաշխարհեան թաղի իշխաններն ալ նախապէս Աբարեաններ եղած են: Նորաշխարհեաններ կապանէն գաղթելով ապաստանած են Զէյթուն, ուր բազմանալով ու զօրանալով, տիրացած են թաղին իշխանութեան: Այս դերդաստանին մօտ դրսեցիի դիծը, մանաւանդ պապիկ փաշայի եւ եղբօրը՝ Նազարէթ Չաւուշի վրայ, միշտ ալ վանողական եղած է իրենց եւ միւս թաղեցիներուն համար: Սուրբհեանները ամենէն հինը կը նկատէ, մինչդեռ բոլոր զէյթունցիք Սուրբհեանները «Բասիլոսեան» կ'անուանեն, որը աւելի յունականութիւն կը բուրէ: Շօրվօղլեան իշխաններուն անունը ստուգաբանելով, կ'ըսէ թէ Գալենտէր փաշայի պատերազմին, Զէյթուն ապաստանածներուն ամիս մը ապուր-չորպա բաժնելուն, իշխանական տունը Շօրվօղլեան կոչուեցաւ: Այս մեկնութիւնն ալ կամայական է: Արդէն թուրքեր ոչխալամ մեծահարուստները չօրպաճը կը կոչէին, որով փոխանակ Շօրվօղլեանի, Չօրպաճը օղլու – Չօրպաճօղլու ըսելու էին: Առկէ

առաջ ի՞նչ անունով կոչուելնին չի յիշեր: Միայն, գիրքին մէջ տեղ մը, Հաղօր Իշխան Շօրվօղլեան (Վահանեան) գրած է: Փակագծի մէջ առնուած Վահանեան մականունին համար բացատրութիւն չէ տուած:

Զէյթունի մօտակայ Արեգին եւ Ասագկալ գիւղերն ալ, ներքին գործերու մէջ բոլորովին անկախ, քահեայլին կամ աղային կողմէ կը կառավարուէին: Առանց հանդամանքն ալ Զէյթունի իշխաններուն պէս էր: Զէյթունի շուրջ գտնուող բոլոր գիւղացիները, իշխաններուն հանդէպ ոչ մէկ պարտաւորութիւն ունէին: Գիւղացիները տէրն էին իրենց ստացուածքին, ոչ աղային, ոչ Զէյթունի իշխաններուն, եւ ո՛չ ալ կառավարութեան տուրք կը վճարէին մինչեւ 1862–ի սեւ թուականը:

Զէյթուն քաղաքը մտնելու համար, անմիջական քովէն անցնող գետակներու վրայի 4 կամուրջներէն զատ ուրիշ կողմնակի համբայ չկար: Նորաշխարհեանենք՝ Պօղոս–Պետրոս, Շօրվօղլեաննենք՝ Պաղ–Աղբիւր, Եաղուպեաննենք՝ Շուղրի, Սուրբհնեաննենք՝ Նահատակաց կամուրջներէն ելեւմուտք կ՚ընէին: Շուրջի գիւղացիք այս կամուրջներէն որ մէկէն որ Զէյթուն մտնէին, ձեւով մը՝ նոյն թաղի իշխաններուն կապուած էին: Գիւղացիք, նայած իրենց դիրքին, ստիպուած տուեալ կամուրջներէն յարմարագոյնը պիտի ընտրէին: Այսպէս՝ Արեգէնցիք, Պաղ–Աղբիւրէն կ՚անցնէին: Անոնց համար տաժանելի, ժամանակի անչահ կորուստ պիտի ըլլար, միւս կամուրջներէն մէկը օգտագործելը, որով՝ աւելի կապուած էին Շօրվօղլեան իշխանին: Պարագան նոյնն էր բոլոր գիւղերուն համար ալ:

Բ. ԴԱՍԱԿԱՐԳ

Ինչպէս բոլոր հասարակութեանց, նոյնպէս Զէյթունի մէջ ալ կային ներտաւորումներ, իշխաններն ու անոնց գերդաստանները, աւագանին, առեւտրականներ, հանքատէրեր, կալուածատէրեր, հօտատէրեր, արհեստաւորներ, չինականներ եւ կղերականներ: Զէյթունի պատմութեան ողջ տեւողութեան այս ներտաւորումներուն – դասակարգերուն միջեւ որեւէ հակամարտութիւն, վէճ ու դժգոհութիւն չէ եղած: Ինչի որ բռնատիրութիւն, հարստահարութիւն, եւ չահագործում չէ պատահած: Կղերական դասը կը բաղկանար քահանաներէ եւ եկեղեցւոյ աւելի համեստ սպասաւորներէ: Անոնք ալ իրենց աշխարհիկ զբաղումները կ՚ունենային: Գիւղերու քահանաները մասնաւոր տարազ ալ չունէին: Ամէն թաղ ունէր իր եկեղեցին: Ամէն մէկը անկախ, ուղածին պէս կը վարէր իր գործերը: Զէյթունի մօտ Ս. Աստուածածնայ վանքը, բոլոր զէյթունցիներուն կողմէ մուրազատուր, հզօր պաշտպանը կը նկատուէր քաղաքին:

վանահայրը, կղերական դասուն իշխանը կը նկատուէր, սակայն չէր մէջտեղը մէս եկեղեցիներու ներքին գործերուն: Զէյթուն ուղղակի կապուած էր Սոյ աթոռին: Զէյթունցի պատգամաւորները մեծ կշիռ ունէին Սոյ կաթողիկոսական գործերուն մէջ, եւ ընտրութեանց առիթով առաջինը նկատի կ'առնուէր զէյթունցիներու տեսակէտը: Վանահայրն ու ամբողջ կրօնական դասը սիրով կ'ընդունէին իշխաններուն կարգադրութիւնները: Զէյթունցիք խիստ բարեպաշտ, կը յարգէին կղերականներուն կարգը եւ բծախնդրութեամբ կը կատարէին եկեղեցական բոլոր կանոնները:

Գ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՑԺԸ

1) Զէնք եւ ռազմամթերք.— Պեռիտի երկաթէն, զէյթունցի վարպետ զինագործներ կը շինէին հրացաններ, տարճանակներ, դաշոյններ, սուրեր եւ ռազմական այլ գործիքներ: Նոյնքան հմտութեամբ կը պատրաստէին ամենէն ընտիր վառօդը, կապարը դուրսէն կ'ապահովէին, եւ ուզուած մեծութեամբ գնդակները տեղւոյն վրայ կը ձուլէին:

2) Ռազմիկներ.— Զէյթունցիք մանուկ հասակէն կը վարժուէին ամէն տեսակ զէնքերու գործածութեան: Անոնք չարքաշ եւ անվախ կը մեծնային: Ամէն կողմ ազատ համարձակ կը շրջագայէին: 10–12 տարեկան պատանի մը, մանչ կամ աղջիկ, օրուան որեւէ մէկ ժամուն, 2–3 ժամ հեռու այգին, պարտէզը կամ որեւէ տեղ, առանձինն կ'երթար, կու գար: Երկիւղը զէյթունցի պատանիին համար անհնարելի մեղք էր: 20–21 տարեկան երիտասարդը Զէյթունի շուրջ բոլորը, ծառերը, թուփերն ու քարերը ափին պէս գիտէր: Զէյթունցիներու ամենէն սիրելի զբօսանքը որսորդութիւնն ու լողալն էր: Անոնք օրերով կը քալէին: Եղնիկներու պէս արագ ու ճկուն կը մագլցէին անմատչելի նկատուած ժայռերն ի վեր: Առողջ եւ առկուն էին: Կռիւներու պահուն ինքնակամ կը նետուէին ամենէն վտանգաւոր դիրքերը: Զէյթունցիին իդէալը հերոսանալն էր: Ժողովուրդը, այր թէ կին կը պաշտէին հերոսները: Ընտանեկան կամ այլ հաւաքոյթներու առեն կը վառաբանուէին հերոսները: Զէյթունցի պատանին, այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ կը ներշնչուէր եւ կը ջանար ինքն ալ հերոս մ'ըլլալ:

3) Ռազմական կազմակերպութիւն.— Դասական իմաստով կազմակերպութիւն չկար. ոչ ալ աւատապետական կամ ցեղախմբային ռազմիկներու յատուկ դասաւորում: Զէյթունցիին համար պատերազմիլը, առօրեայ զբաղումի պէս, բնական մէկ մասն էր կեանքին: Զէյթունցին, ինքնակամ, առանց բռնադատութեան կամ

ստիպումի կը նետուէր ռազմադաշտ։ Դասակ, ջոկատ, պետ, հրամանատար եւ նման որակումներով աստիճանաւորներ չկային։ Պատերազմի ատեն, եղբայրներ, հօրեղբօրորդիներ, նոյն գերդաստանի կամ մօտիկ ազգականներու մարտիկներ, իրարու մօտ, կողք կողքի կը ճակատէին թշնամիին դէմ, այսպէսով նոյն թաղեցիները կազմեա ուրոյն զօրասիւն մը, որուն դիմ մը կը բռնէին ճակատին վրայ։ Ճակատամարտի պահուն, պարագային համեմատ, յարձակումի կամ պաշտպանողականի պարագային աւելի փորձառու եւ գերդաստանի երէց անդամին ցուցմունքներուն կը հետեւէին։ Զինեալ մարտիկներուն հետ ռազմաճակատ կը դնուէին բոլոր տղամարդիկ եւ պատանիները։ Այս վերջիններուն վիրաւորները թիկունք փոխադրելու, վիրաւորները կամ նահատակները փոխարինելու, տեղական հրացանները լեցնելու, հրահանգներ փոխանցելու, ուտելիք հասցնելու կը ծառայէին։ 15 տարեկանէն վեր, մինչեւ 70 կամ աւելի տարեկան, ոտքը ճեռքը բռնող տղամարդիկ, ժողովուրդի բոլոր խաւերէն, ահաղանդի առաջին կոչին, կը ձգէին անճնականն ամէն գործ ու զբաղում, ու կը դիմէին ռազմադաշտ։

4) Պարէն եւ ռազմամթերք։— Ամէն ընտանիք ինք կը հոգար եւ կը հայթայթէր զէնքերը, ռազմամթերքը եւ պարէնը։ Իշխանական տուներն ու երեւելիները միշտ աւելի զինամթերքի եւ պարէնի պաշար կ'ունենային, զոր պէտքին համեմատ կը բաժնէին թաղեցի-ներէն չունեցողին եւ Զէյթունն ապաստանած գիւղացի մարտիկներուն։

5) Ռազմագիտութիւնն ու ռազմավարութիւնը։— Իարերու փորձառութեամբ հաստատուած, երբ պատերազմը Զէյթունի սահմաններէն ներս ըլլար, իւրաքանչիւր թաղեցի, գերդաստան, գիտէր իր տեղը, ռազմածին վրայ։ Իշխանները անձամբ կը մասնակցէին մարտերուն։ Պարագային համեմատ, տեղւոյն վրայ կը ճշդուէր գործողութեանց ընթացքը։ Զէյթունցիք՝ լաւ ծանօթ տեղւոյն քար ու սարին, ժայռ ու ծերպին, ճկուն, արագաշարժ, յանդուգն եւ հնարամիտ, ճշդրիտ նշանառու, վարժ սուսերամարտիկ, միշտ ալ կրցած են դէպ ազնց ոյժերու դիմադրել եւ յաղթել։

ՉԷՅԹՈՒՆՑԻ ԿԻՆԸ

Զէյթունի ընկերային կեանքին կիրն ու առանցքը կինն էր։ Ընտանիքը սուրբ էր, ղեկավարը՝ տան տարէց տիկինն էր։ Շատ էին ընտանիքներ, ուր 5–6 ամուսնացած եղբայրներ, հարսներն ու զաւակները, մէկ յարկի տակ, մէկ սեղանէն, կ'ապրէին խաղաղօրէն։ Աւ հասարակ, հարուստ թէ աղքատ, խօսքկապը օրօրոցէն կը սկսէր։

Աղջիկներուն ամուսնութեան տարիքը 14–15, տղայոցը՝ 17–18 էր։ Զէյթունցի կինը, մանկութեանը վարժուած կ'ըլլար տան եւ դուրսի աշխատանքներուն։ Կինը, իր բարեպաշտութեամբն ու ժուժկալ կեանքով, ներշնչարանը կ'ըլլար առաքինութեանց։ Զաւակներուն դաստիարակիչը, այր մարդոց խթանը կինն էր։

Զէյթունցիք կը խորչէին դրսեցի կին առնելէ։ 1895 թ.ի սաստերազմէն, մանաւանդ Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք, դրսեցի կանանց հետ ամուսնութեան հոսանք մը սկսած էր։ Աւոր պատճառներէն մէկն ալ, Զէյթունի մէջ, մանչերու ծնունդին աղջիկներէն աւելի ըլլալն էր։ 1915 թ.ին, Զէյթունի անձնատուութիւնը դրսեցի կանանց ազդեցութեան, պարտուղականութեան վերագրուեցաւ։

Զէյթունցի կիները չափազանց հերոսապաշտ եւ աւանդապահ, իրենց զաւակներուն եւ ամուսիններուն խրախոյս էին։ Անոնք կ'արհամարհէին թուլամորթները եւ հեղնելով կ'ըսէին. «Գիլխուդ կնկայ լաչակ կապէ»։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Զէյթունի մէջ ընդարձակ, հարթ հողեր չկային։ Բայց բոլոր մատչելի հողերը, բլրակողերը, լեռնալանջերը, մեծ ու փոքր, նեղ հովիտները մշակուած էին։ Ամէն տեսակ պտուղներ, մանաւանդ խնձորն ու խաղողը շատ առատ էին եւ կը կազմէին եկամուտի լաւ աղբիւր մը։ Ջուրը, ակեր եւ առուակներ շատ էին։ Զէյթունի երկու կողմերէն անցնող գետակներուն վրայ կային բանջարանոց–ածուներ։ Զէյթունի գետակին վրայ բացուած առուներուն ջուրը գետեզերքէն բարձր ածունները կ'ոռոգէր։ Այս տեսակէտով խիստ յատկանշական է էրէֆի ձեռակերտ ջրուղին։ Բանջարանոց ածունները կիները կը խնամէին։

Կիւռետինի բերդին մօտակայ Բամպակի ցած ձորէն մինչեւ ձիւնապատած Պեռիտը, այլազան կլիման, անտառներն ու արօտավայրերը, զուլալ ու պաղ աղբիւրները, խիստ յարմար էին խաշնածութեան, որսորդութեան, փայտամշակութեան։ Պեռիտի փէշերուն, Ալա Զայըրի, Եօթնաղբիւրի ձիւնամերձ արօտավայրերուն, անհամար ոչխարի հօտեր կը բերէին Իրաքէն եւ Սուրիայէն։ Օսմ. Սահմանադրութենէն ետք, այս գործը շատ լաւ ընթացքի մէջ էր։ Տեղացիները՝ այծերու աւելի կարեւորութիւն կու տային։ Լեռնոտ ու մացառուտ միջավայրը աւելի յարմար էր եւ չահաւէտ։ Զէյթունի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ կային բիւրաւոր այծեր։ Պնդողներ կան, որ այծ (արամերէն ուշը) – Ուշնիա անունը ասկից ծագում առած է։ Այս հարուստ շրջապատին մէջ կային հարիւր տեսակէ աւելի վայրի

պտուղները, բոյսերը, արմատները, որոնք տարուան բոլոր եղանակներուն կը ճոխացնէին հարուստին եւ աղքատին աննղաշուքակը: Զէյթունցիները, այրերն ու կիները խիստ աշխատասէր էին: Նոյնիսկ բարձր դասու իգական սեռը, պատիւ կը նկատէր ածուներու եւ այդիներու, մշակութեան, բերքահաւաքի, այգեկութքի աշխատանքները: Զէյթունցի ամէն տղամարդ դիւրութեամբ կը գործածէր ուրադն ու սղոցը, մուրճն ու մանգաղը, կացինն ու յօտոցը, բահն ու բրիչը: Գրեթէ ամէն ընտանիք, իրեն պէտքերուն բաւարար բանջարանոց, այգի, պտղատու ծառեր, կաթնատու կենդանիներ եւ հաւաղիներ ունէր: Մինչակ դասակարգը դրացի թուրք գիւղացիներու հետ արմտիքով կը փոխանակէր իր հասոյթներուն չափելիք մասը: Հարուստներ, եկամուտին աւելցածովը, մօտակայ թուրք գիւղացիներէն կալուածներ կը գնէին: Զէյթունցին, պղտիկէն զատ, որեւէ տուրքէ զերծ, կը վայելէր իր արդար վաստակին արդիւնքը, մինչեւ թուրք կառավարութեան հաստատուիլը: Զէյթունցին ողջ էութեամբ, արուեստական սիրով, կապուած էր հողին: Վաթանին, ջուրին դուրսան, անոնց սպառնացող թշնամիներուն դէմ իր ժայռերուն պէս անսասան, չուայտ ու շռայլ ապրելակերպի անվարժ, ուրոյն աշխարհահայեացքով ու նկարագրով, կուրծք էր տուած ահեղ փոթորիկներու, տոկացած, ու այդքան վերիվայրումներու մէջէն կրցած էր ազատուիլ ու պահել իր դոյութիւնը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այս զօրաւոր տուեալներով, երբեք ալ սխալ չէ պնդել, թէ Զէյթունի առաջին բնակիչները, հայ ազգի կազմաւորման շրջանին, հոն հաստատուած Հայասա–Արմենական ցեղերու մնացորդներն են: Աշխարհագրական այս լեռնախորշին մէջ, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տեղի ունեցող դինուորական կամ դաղթականական տեղաշարժերու ընթացքին, հիւսիսէն հարաւ, արեւմուտքէն արեւելք ու փոխադարձաբար, դլխաւոր ճամբաներէն դուրս, բնական բոլոր յարմարութիւններով օժտուած, կրցած են իրենց դոյութիւնը պահել, եւ հետզհետէ, նոր եկուորները իրենց մէջ ձուլել: Այս տեսակէտին հաստատուն վաստն է գեղացերէնը: Քանի որ հայ աշխարհի ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը հանդիպինք գեղացերէնի մասնայատկութիւններուն: Այս կը նշանակէ՝ թէ այդ լեզուն տեղական, մնայուն լեզու մըն էր: Մինչեւ որ հայերէն լեզուագիտութիւնը հակառակը վաստէ, ուրիշ մեկնութիւն կարելի չէ: Այս փնտռտուքը նոր լոյս պիտի սփռէ, հայերէնի յառաջընթացին վրայ ալ: Արդեօ՞ք, դրաբարին դրական լեզու ըլլալէն առաջ, նոյն ընտանիքին կողքին, աշխարհաբար բար–

բառներ չկային, որոնք ժամանակի ընթացքին զարգացան: Գեղացերէնին մէջ եղող ոճերէնն ալ դարերու ընթացքին վոխուեցաւ: Գեղացերէնի մէջ եղող օտար բառերը ա՛յդ կը վկայեն: Բայց լեզուին հիմնական կառոյցը նոյնը մնաց: Գեղացերէնի ամենէն յատկանշականը «ր» ձիրն է: Վերջ ի վերջոյ, դիտական համոզիչ բացատրութեանց կը կարօտի «ր»ին «յ» հնչուիլը, եւ «յ»ի չդոյութիւնը:

Արդէն քրիստոնէութեան առաջին դարերուն՝ Մարաշի եւ Ս. Փրկիչ վանքին մօտ հայերու դոյութիւնը կ'աւանդուի: Ուչնիա, Աբեղին, Ընկուզակ, Այդեկակ, Կոմաղինէ, Ռուբինեաններէ առաջ հայեր կային: Հայ մատենագրութեան մէջ յիշուած Բերդն կամ Դղեակն բարձրը, կիւռեղինի բերդը ըլլալը ապացուցուած է: Դըղնակ յորջորջումը կը նշանակէ թէ այդ բնական բերդին վրայ, ռազմական շինութիւններու կողքին կային նաեւ իշխանական, ընտանեկան պալատներ: Բերդը, դուցէ ունէր աւելի յարմար ճամբայ մը, որ ժայռերու եւ մացառուտներու մէջ կորսուած կրնայ ըլլալ:

Հաւանաբար Գեղին առաջին բնակիչները, Պեռիսի հանքագործներն էին: Ձմեռը, ձիւնապատ Պեռիսի վրայ, գործերու դադարումին, ամենէն մօտ այդ ձմեռանոցին մէջ կը մնային: Ենթադրեալ քաղաքը՝ Անէ, հեթանոսական կամ հայասական Աստուծոյ մը անունով, հանքերէն շատ աւելի հեռու էր: Անէ քաղաքին մէջ կը բնակէին հանքատէրերը, որոնք երկաթը աւելի հեռուները կը տանէին: Անէ, աշխարհագրական դիրքովը, առեւտուրի եւ արհեստներու կեդրոն մը եղած ըլլալու է: Անի ճորը, Անէ քաղաքի ստորոտէն, Ս. Փրկչի ակերուն եւ քաղաքին աւելի մօտ, Ջերմուկի տաք ջուրերով, կը սկսի: Անէի աւերումէն ետք, ներխուժողներու դէմ աւելի լաւ պաշտպանուելու մտահոգութեամբ, վերապրողները Գեղ տեղափոխուած են: Զէյթունի դարաւոր պատմութիւնը կը փաստէ այս ընտրութեան առաւելութիւնները:

Գեղը, երկու կողերէն հոսող դետակներու եռանկիւնին ծայրը հաստատուած, ինքնապաշտպանութեան շատ մը առաւելութիւններ ունէր: Գեղին տուները, Պաղ Աղբիւրի դէմ, ճորակին միւս կողմը կը պտնուէին: Հանքագործներու այս պղտիկ աւանը հեռուէն դետակին եղերքն ի վեր, ալ ու ձախ ընդարձակուեցաւ: Պաղ Աղբիւրին անմիջական մօտիկութիւնը, տուներուն շինուածքը կը փաստեն, թէ առաջինը Շօրլօղլեան թաղն էր, որպէս հանքերու աշխատաւորներու ձմեռնայի աւան: Ապա, դէպի ձախ, մինչեւ Շուղրիի կամուրջը՝ քաղաքի ընդարձակուելով, կազմուեցաւ Եաղուպեան թաղը: Շօրլօղլեան եւ Եաղուպեան թաղի իշխանները, հաւանաբար Անէի աղնուականներէն էին, որոնք Գեղին մէջն ալ իրարու դրացի, մինչեւ վերջ պահեցին իրենց մտերմութիւնը: Երկու թաղերը միանա-

բար կը կոչուէին Նիէ քոդ, Ներքեւի, Վարի Թաղ։ Աւելի վերջը հիմնուեցաւ Նոր Աշխարհեան–Աբարթեան Թաղը, հաւանաբար չըբ–ջանի իշխաններէն մէկուն իր մարդոցմով հոն հաստատուելովը։ Վարի Թաղին եւ այս վերջնոյն միջեւ եղած պարապ դօտին, հետա–պային չինուած խանութներով (երկար շուկայ մը), որպէս սահման կը ճանչցուէր։ Շուկայէն դէպի վեր, մինչեւ Քար–Ծայր, եւ դէպի ալ, մինչեւ Պօղոս–Պետրոսի դեռեզերքը, այս թաղն ալ ընդար–ձակուեցաւ, դրաւելով տրամադրելի տարածութիւնը։ Ինչպէս Վա–րի Թաղին տուները, դեռեզերքէն դէպի վեր, առաջին տան տանիքը, երկրորդին բակը, մինչեւ Շուկայ կը հասնի, նոյնպէս ալ Վերի Թա–ղին տուները, շուկայէն սկսելով, մինչեւ Քար–Ծայր կը բարձրանան։

Ամենէն վերջ հիմնուեցաւ Բասիլոսեան–Սուրէնեան Թաղը։ Հաւանաբար Բիւզանդացւոց իշխանութեան օրերուն, քաղաքին կա–ռավարիչը, բերդին բարձր դիրքը նկատելով, հոն հաստատուեցաւ բնակութեան յարմարութենէն աւելի, դիրքին բարձրութեան պատ–ճառով, հեղինակութիւնը շեշտելու մտօք, բան մը որ սովորական է արեւելեան երկիրներու մէջ։ Կառավարիչին հետ եկող պաշտօնեա–ներն ալ, բերդին ստորոտը, Վարի Թաղին վերեւ, Ս. Սարգիս եկե–ղեցւոյ կողմը, եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ կից չինեցին տու–ները։ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ յունական արձանագրութիւնները այս կը վկայեն։ Անկէ առք, այս թաղը ընդարձակուեցաւ դէպի հիւսիս արեւմուտք։ Այս թաղին չինութեան ձեւերը, նախկիններէն բոլո–րովին տարբեր են։ Միւսներուն պաղդադմամբ աւելի արդիական։ Մեր օրերուն ալ քաղաքը միայն այդ կողմէն ընդարձակուելու հնա–րաւորութիւն ունէր։ Ամենէն արդիական, քաղքենի, երկյարկանի ընդարձակ տուներն ալ Թաղին ծայրամասէն, դէպի Նահատակաց աղբիւրի կողմերը կը չինուէին։ Անկէ անդին ալ մինչեւ Աղբիւրը, աւելի անդին մինչեւ Նահատակաց կամուրջը եւ մինչեւ վարը՝ դե–ռեզերք բաւական տարածութիւն կար։ Հոն գտնուող ածուներն ալ կը պատկանէին նոյն Թաղեցիներուն։

Գիւղ կամ քաղաքի չինութեան համար, ամենէն կարեւորը ջուրին, մանաւանդ խմելիք ջուրին հարցն էր։ Գեղին չուրջ գտնը–ւող, ամենէն առատ, պաղ ջուրը Պաղ–աղբիւրինն էր։ Շօրվօղլեան եւ Եաղուպեան Թաղեցիք, այս աղբիւրին ջուրը կը խմէին, զայն վայտեայ կուժերու մէջ փոխադրելով։ Աբարթեան–Նորաշխարհեան Թաղեցիք՝ Պօղոս–Պետրոս աղբիւրէն, իսկ Սուրէնեան Թաղեցիք Նահատակաց աղբիւրէն կը կրէին խմելիք ջուրը։ Մաքրութեան եւ այլ պէտքերու համար կը գործածուէր Շուղր գետակին ջուրը, որ Նահատակաց կամուրջէն աւելի վեր բացուած ջրանցքով մը կը հո–սէր մինչեւ Քար–Ծայրին ստորոտը, ու անկէ վար կը բաժնուէր ամ–

բողջ քաղաքին: Բոլոր թաղերու մէջէն անցնող այս առուակներէն ամէն ընտանիք դիւրութեամբ կը հոգար իր տէրքերը: Մինչ Բասէ-լոսեան-Սուրբէնեաններէն մինչեւ Ջրկիր սպասաւորներ՝ բերդին ստորոտէն, Պէզնաղբիւրէն (պազարի, շուկայի աղբիւր) առօրեայ գործածութեան, իսկ Նահատակաց աղբիւրէն ալ խմելիք ջուր կը փոխադրէին բերդը:

Ջէյթունի հասութաբեր կալուածները – այգի, արտ, մրգաստան, բանջարանոց – կը պատկանէին առաջին երեք թաղեցիներուն՝ Շօրվօղլեան, Եաղուպեան, Նորաշխարհեան, ու ժլատ հողերը մնացած էին Սուրբէնեան թաղեցիներուն: Այս շատ զօրաւոր փաստ մըն է, թէ Սուրբէնեանները ամենէն վերջ հաստատուած են: Այսպէս՝

Շէմպէք լերան, Ջէյթունի կողմի փէչերուն կային Տէօկիւշին ձոր (կռուի ձոր), Տափըն ձիոյ (Տափակ ձոր), Անի ձիոյ (Անի ձոր) բաւական երկայն ու լայն ձորամէջերը: Այստեղ կային ընդարձակ այգիներ, ուր կը մշակուէին այլազան խաղողներ: Առնցմէ կը պատրաստէին ռուպ, չամիչ և խաղողի հիւթէն տեսակ տեսակ քաղցրեղէններ: Աւելա մեծ հասոյթ ու եկամուտ կ'ապահովէր տէրերուն: Այս արտադրութեանց յաւելեալ մասը կը ծախէին մօտակայ թուրք գիւղերուն եւ գիւղաքաղաքներուն: Քաղաքին դիմացը, հարաւային կողմը, Սաղըրէն մինչեւ Անի ձորի բլուրները, Զանազայէի փոքր արտերուն մէջ կը մշակէին ոսպ, սիսեռ, ցորեն եւ այլ արմտիք: Այս բոլորը կը պատկանէին Շօրվօղլեան թաղեցիներուն:

Ջէյթունի արեւմտեան կողմը, Սօլաղ Տէտէ լերան լայն եւ հարթ զառիթափին վրայ, կային ընդարձակ մրգաստաններ եւ բանջարանոցներ: Լերան կուրծքէն կը բխէր պաղ ու զուլալ, առատ Ակը: Ակի ջուրերով կ'ոռոգէին մինչեւ Շուղրի դետեզերքը իջնող պարտէզներն ու ածունները: Հոս կը մշակէին ամէն տեսակ ընտիր պտուղներ, մանաւանդ քաղցրահամ, անուշաբոյր կարմիր խնձորներ: Շրջակայ թուրք գիւղացիք եւ քաղաքացիք մոլի էին այս պտուղներուն: Թարմ կամ չորցուած, եկամուտի լաւ աղբիւր մըն էր: Ակէն անդին, Հարամ աղբիւրէն մինչեւ Անտոլայ դետակին եղերքը կային հասութաբեր այգիներ: Այս բոլորը, Սօլաղ Տէտէյի բոլոր մշակելի բերրի հողերը կը պատկանէին Եաղուպեան թաղեցիներուն:

Քաղաքին արեւելեան կողմը, Պերզնկա ժայռալերան ստորոտը չինուած էր Ս. Աստուածածնայ Ջէյթունի պաշտպան ու պահապան ամրանիստ վանքը: Անոր քովէն կը բխէր պաղ ու առատ Բալդինց աղբիւրը: Վանքէն մինչեւ Պօղոս-Պետրոսի ձորը, լայն բացուածքին վրայ կային զմայլելի պարտէզներ: Հոն կը մշակուէին ամէն կարգի համադամ ընտիր պտուղներ ու բանջարեղէններ: Վանքէն մինչեւ Սաղըր, բլրակոզերուն վրայ կային փոքր արտեր, Արէ-

ֆէյ ջրանցքին սկիզբէն մինչեւ Քար–Մայրի փէշը կային ածուներ, այս բոլորը կը պատկանէին Նորաշխարհեան թաղեցիներուն:

Ամենէն վերջ հաստատուած Սուրբհնեաններուն ոչինչ մնացած ըլլալով, անոնք Նահատակաց աղբիւրի առջեւն ու երկու կողմերը, մինչեւ պետեղերք իջնող քարոտ զառիթափը, ածուներ չինած էին, որոնց բերքը հազիւ իրենց պէտքերուն կը բաւէր: Նահատակաց կամուրջէն ցից դէպի վեր, Շիրէքի կատարը, Քարին դլուխը, փոքր սարածուէեան վրայ դտնուող այդինները, Բասիլոսենց կը պատկանէին: Անկէ Տաղն ի վեր, ժիր հողերը, թէպէտեւ անյարմար այդիներու համար, Սուրբհնեան թաղեցիք հոն այդիներ տնկել սկսած էին: Կամուրջէն դէպի հոսանքն ի վեր, պետեղերքի նեղ հողերուն վրայ կային քանի մը պարտէզներ: Ծայրատ այս պարտէզներուն մէջ կային դարաւոր հսկայ ընկուզենիներ, որոնց բերքին մեծ մասը հաւաքել շատ դժուար կ'ըլլար: Դեռը կը թափուէր, կամ խոշոր քարերու մէջեւ կը կորսուէր:

Պետիտի երկաթահանքերուն մեծ մասը Շօրվօղլեան թաղեցիներուն կը պատկանէր: Կ'ըսուի, թէ այդ թաղէն՝ Պալճեանենք, երկաթի փոխարէն դանճուած ոսկի դրամները, Էօլչէյով (ցորենի չափ) կը չափէին: Մնացած մասն ալ Նորաշխարհեաններուն էր: Սուրբհնեանենք ամենէն վերջ սկսած էին քանի մը հորեր աշխատցնել: Զինագործութիւնը առաջ շատ զարգացած էր Շօրվօղլեանենց թաղը: Այս արհեստին չահէն հրապուրուած, վերջերս՝ տարբեր քաղաքներէ Զէյթուն եկածները, բնակութեան եւ արհեստանոցներու համար միւս թաղերուն մէջ պարապ հողամաս չկարենալով դտնել, ստիպուած, մեծ չուկային ծայրամասէն, դէպի Պաղարի աղբիւր, խանութներ չինել, եւ Սուրբհնեան թաղին ծայրերն ալ տուներ չինել սկսած էին: Մեր օրերուն, դարբիններու խանութներուն մեծ մասը, չուկային այդ բաժնին մէջն էր: Դուցէ ասոր համար է, որ Սուրբհնեան թաղեցիք արհեստաւոր, աւելի քաղքենի էին:

Զարմանալի է որ ոմանք Զէյթունը ամառանոց նկատած են: Ընդհակառակը՝ խոր ձորի մէջ, առաջին երեք թաղերը ճիշդ արեւին դիմաց, արեւմտեան կողմի բարձր լեռները՝ ամառնային հովերուն դէմ պատնէշ, քաղաքը այնքան հեղձուցիչ տաք կ'ընէր, որ թաղեցիները քաղաքէն դուրս կ'անցընէին ամառը: Շօրվօղլեանենք՝ իրենց կալուածներն ու այդիները, Եաղուպեանենք՝ Ակին առորոտը, պովաշուք մրգաստանները, Նորաշխարհեանները՝ վանքին չուրջն ու ձորը, հովասուն դալար պարտէզները կ'երթային: Այս երեք թաղերուն մէջ դրեթէ ընտանիք չէր մնար: Ճարահատ, Սուրբհնեանենք, հազիւ կէսօրն անցած ու չուքերը երկարիլ սկսած, կը թափէին Նահատակաց կամուրջին մօտ, ձրեազօն դետաւազանը, լոգնալու եւ

բարձր ժայռերու շուքին պատսպարուելու, կամ ալ՝ կամուրջին մօտակայ հսկայ ուռենիներուն եւ դէպի վեր՝ կէյիկոնց պարտէզներու լայնաճիւղ ընկուզենիներուն տակ մինչեւ ուշ երեկոյ զովանալու համար։

Ցարդ՝ պատմագրութեան ծանօթ «Զէյթուն» անուան առաջին յիշատակութիւնը կու գայ 1049 թ.ին, Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ գրուած Մաշթոցի յիշատակարանէ մը։

Զէյթունի մասին հրատարակուած վերջին դիրքին հեղինակը, Հ. Պօղոսեան (Զէյթունի Պատմութիւնը (1049–1921) Երեւան, 1969), 1049 թ.ը սկզբնական թուական կը նկատէ Զէյթունի պատմութեան համար։

Զէյթունի Պատմագիրքին (Պուէնէս Այրէս, 1960, Ա. մաս), Ա. գլուխին վերնագիրն է՝ 1375–1517, Մէմլուքներ եւ Զիւլ Գատիրներ։ Հոս (էջ 15) գրուած է վերոյիշեալ 1049 թ.ին գրուած յիշատակարանին պատճէնը։ Այս գլուխին հեղինակը՝ հայրենակից Նշան Պատանեան, այսպիսով Զէյթունի պատմութեան սկիզբը կը նկատէ 1375 թ.ը, Ռուբինեան Իշխանապետութեան անկումի տարին։ Ձեռագրական էջերուն մէջ, մինչեւ 59, 44 յիշատակարաններու լուսատիպ նմոյշները տպագրուած են, որոնց մեծ մասը գրուած է Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ, իսկ մնացեալները՝ հեռաւոր, տարբեր վանքերու մէջ։ 1409–1760 թթ.ու միջեւ գրուած այս բոլոր յիշատակարաններուն մէջ Զէյթունը արձանագրուած է Զեթուն ձեւով։

Այդքանն ալ բաւական է Ս. Աստուածածնայ վանքին կարեւորութիւնը փաստելու համար։ Անկարելի է որ այդ ամրաշէն, ընդարձակ վանքը, 1375 թ.ի փլուզումէն ետք, ցանուցիր նորեկ հայ գաղթականներու կողմէ չվնասուած ըլլայ, աղէտէն 34 (1375+34—1409) տարի ետք։ Շատ բնական է, որ չրջանին մէջ բարգաւաճ հայ կորիզ մը գտնուած ըլլալու է։ (Ցաւալի է որ Կիլիկեան Իշխանութեան անկումին յաջորդող մութ ու մռայլ տարիներէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, կիլիկեան բոլոր վանքերէն, նոյնիսկ Սսոյ աթոռանիստ վանքէն աւելի դործօն եւ հռչակաւոր սրբատեղիին անունը, «Հայկական Կիլիկիա» դրքին մէջ չէ յիշուած իսկ. դեռ քանի մը տարիներ առաջ հրատարակուած այդ դրքին հեղինակը (Տօքթ. Ճ. Տէր Ղազարեան) Զէյթուն գտնուած է։ Ամէն տարի, Ս. Աստուածածնայ տօնին, հոգիներնակին հայրենակիցները հարիւրներով ուխտի կու գային հոն ու մօտակայ Բալթենց աղբիւրի հսկայ ընկուզենիներու հովանիին տակ, օրերով կը մնային)։

Դարեր շարունակ հայ դպրութեան եւ մշակոյթի կեդրոն այս վանքը, դեղացիք իրենց պաշտպանն ու պահապանը կը նկատէին։

կրօնական երկիւղածութեամբ կը հաւատային, թէ որքան ատեն որ կանդուն է վանքը, կանդուն է նաեւ Գեղը: Թուրքը քանիցս փորձած էր դրաւել զայն, բայց չէր յաջողած:

1915 թ.ի Մարտին, Թուրքեր սաստիկ ռմբակոծումներով վանքին արտաքին հատ պարիսպները քանդեցին: Մէկի մարտիկները դիւերանց դուրս խոյացան: Յաջորդ օր Թուրքերը հրդեհեցին վանքը: Ամատամբութիւնը խեղդուեցաւ: Քանի մը շաբաթ ետք, քաղաքին բոլոր բնակիչները տարագրելէ ետք, զայն ալ այրեցին: Վանքը հրդեհուեցաւ, Չէյթուն այրեցաւ:

Ինչպէս որ ձիթենիի Թուրքերէնը՝ զէյթուն (աղաճը) ըլլալուն, հետեւցնել թէ Չէյթունի շրջակայքը ձիթենիի շատ ծառեր պտնուած են եւ անունն ալ անկէ առնուած է՝ ծիծաղելի ըլլալու չափ անհեթեթ է, նոյնն է նաեւ պարագան Սէք անուն դատաւորի մը ակնարկելով, Սէքին երթանք, Սեթին, Զեթին, Զեթուն, Չէյթուն վարկածին: 1409 թ.ին, հոն Թուրքեր կայի՞ն: Եթէ կային, բնականաբար անոնք Թուրքերէն պիտի խօսէին, ու պիտի ըսէին, Սէքէ կիտէլիմ: Այս պարագային, Սէքի՝ Զեթուն ըլլալը, տառադարձութեան օրէնքներուն չի պատշաճիր: Եթէ հայերէն կը խօսէին, հայերը քաղաքին հիմնադրութեան օրէն ի վեր զայն Գեղ կը կոչէին:

Չէյթուն անուան ծագումը (ձիթենիին Թուրքերէնը զէյթուն (աղաճը) ըլլալուն), եթէ ըստ այնմ պիտի մեկնաբանուի, կայ նաեւ, պեղացիներու կողմէ Այա Սօֆիա մղկիթին, որպէս ձէթի (զէյթուն եաղը) դին վճարուած տարեկան 15,000 դահեկան տուրքի պարագան: Մ. Սէմէրճեան այս հրովարտակին օսմաներէն պատճէնը տրպած է դիւրքին մէջ, որը ստորագրած է Մուրատ 1618 թ.ին (Հեճիրէ 1036): Հ. Պօղոսեան եւ ուրիշներ կ'առարկեն եւ Ֆէրմանին վաւերականութեանը կը կասկածին: Թուականը եւ ստորագրութիւնը կասկածելի ըլլան կամ ոչ, իրականութիւնը այն է, թէ դեղացիք մինչեւ վերջ (1862 Թուականը), յենելով այդ առանձնաշնորհումին վրայ, չեն ուզած աւելի տուրք վճարել, ու քանի քանի անդամներ, տուրքին պատճառով, պատերազմած են Թուրք փաշաներու դէմ:

Չէյթուն անուան ծագումին շուրջ տրուած բոլոր մեկնութիւնները պիտական չեն: Գուցէ, նոր լոյս ծագի եւ լուծուի այս հարցն ալ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Չէյթունցիները կը նախընտրէին նոյն թաղեցիներուն հետ խնամիական կապ հաստատել: Նախախնամութեան քմայքով, 1890–ական

թուականներէն սկսեալ, մեր գերդաստանին եւ միւս թաղերու երեւելի գերդաստաններուն միջեւ խնամիական կապեր հաստատուած էին: Բասիլոսեան–Սուրչեան իշխանական տոհմէն, Յակոբ աղա Բասիլոսեանը խորթ հայրս էր: Իրմէ մեծ, Պապ եւ Արթին աղանեը, եւ իրմէ փոքր՝ Սարգիս էֆ. Բասիլոսեան չորս եղբայրները, ասոնց հօրեղբայրը՝ Աստուր աղան, Բերդին կատարը, իրարու կից տուներու մէջ կը բնակէին: Պատանեկութեանս, յաջորդաբար մի քանի տարի, ամառուան արձակուրդներս անոնց տունը անցուցի: Այս առիթով բոլոր յարկաբաժիններու, եւ բերդին ծակն ու ծուկը սորվեցայ: 1915 թ.ի տարագրութենէն ետք, թուրքեր քաղաքը հերգեհեցին: 1919 թ.ին երբ Զէյթուն վերադարձանք, մի քանի անդամ պտըտեցայ բերդին աւերակներուն մէջ:

1921 թ.ի ամառը, Զէյթունի երեք օրուայ պատերազմին, պաշարումէն դուրս ելլողներուն հետ էի: Դէպի Փրանսական գրաւեալ գօտի, վեց օրէն հասանք Լեռնայ բերդին կիրճը, Կապանի մօտ: Հոն խումբը քայքայուեցաւ եւ կոտորակուած փոքր խումբերով վերադարձանք մեր հարազատ լեռները: 40–50 օր, մեծ ու փոքր խումբերով, բոլորս 140–150 հոգի թափառեցանք Զէյթունի եւ Ֆոնուզի շուրջ բոլոր լեռները: Մեր անզուգական առաջնորդին, Արամ Բէկի նահատակութենէն ետք, բոլորս հաւաքուեցանք Կիւռեփինի բերդը, Ղուրայի կողմի ճամբայէն: Կազդուրուելու, կրկին դէպի Փրանսական գօտի անցնելու համար, 7 օր մնացինք Կիւռեփինի բերդը: Ամէն առաւօտուն, տղամարդիկս, նախապէս բացատրուած նեղ անցքէ կ'իջնէինք Արեւէնի թողլքուած արտերը, պաշար հաւաքելու, լուսաբացէն առաջ կը վերադառնայինք նոյն նեղ ու վտանգաւոր ղռնէն՝ բերդ: Ցերեկները առիթ գտնելով պտըտած եւ խուզարկած եմ բերդին ընդարձակ կատարը: Այնքան ապահով էր: Ըստ սովորութեան, միւս բոլոր կայաններուն պիչեր ու ցորեկ պահակ կը դնէինք, բայց Կիւռեփին պահակի պէտք չունէր: Բացի իտալերէնէն, ցանկի մէջ յիշուած բոլոր գիրքերը ունիմ: Զանոնք խնամքով ուսումնասիրած եմ: Նոյնպէս հայ մամուլին մէջ Զէյթունի մասին գրուածները կարդացած եմ: Բոլորովին նոր տեսութիւններս գուցէ ոմանց չաւ յանդուգն թուին: Բայց վստահ եմ, պիտի գտնուին այս անկոխ արահետներէն ընթացող պատմաբան բանասէրներ ալ, մանաւանդ մայր հայրենիքին մէջ, ուր Զէյթունի ուսումնասիրութիւնը հետզհետէ աւելի գրաւիչ դառնալով կը զարգանայ: Զէյթուն աւերակ է· բայց տրուած տեղագրական անվիճելի փաստերը կան ու կը հաստատեն եղրակացութիւններս:

Կը մաղթեմ որ բոլոր Զէյթունի պատմութեամբ հետաքրքրուղները, ջանան ճիշդ ըմբռնել Զէյթունի հասարակական ընկերա–

յին իւրայատուկ կառոյցը եւ ըստ այնմ մեկնաբանեն զայն։ Դաւանաբանական, դաշափարախօսական, քաղաքական, տնտեսական, ռազմագիտական ընկալեալ տարաշնները չեն պատշաճիր Զէյթունի։ Սովորական չափերու վրայ ճեւուած պատրաստի հագուստները չեն յարմարիր զէյթունցիներու։

Վստահ եմ բոլոր հայրենակիցներս, ինծի պէս, երախտապարտ պիտի մնան, ինչպէս անցեալին, ասկէ ետքն ալ Զէյթունի մասին ղրող բոլոր գրիչներուն։ Այդ գրիչները, Զէյթունի մասին գրելով, նպաստած պիտի ըլլան հայագիտութեան։

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

Աղասի (Կարապետ Թուբասրդխեան), Զէյթունի Պատմութիւնը, Փարիզ, 1879։ Գրուած՝ Նուպար Փաշայի յանձնարարութեամբ։ Նոյնը՝ Ֆրանսերէնի թարգմանուած Արշակ Զօպանեանի կողմէ։ Փաշայի ծախքով, երկուքն ալ նոյն տարին լոյս տեսած են Փարիզի մէջ։ Ապա՝ հեղինակը զայն վերամշակած ու ճոխացուցած, հրատարակած է 1938 թ.ին, Փարիզ։ 1968 թ.ին, Փարիզի Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան նախաձեռնութեամբ, եւ հովանաւորութեամբ նոյն միութեան Միշլին Արեւելքի կեդր. վարչութեան, կը վերահրատարակուի Պէյրութի մէջ (414 էջ)։

Anatolio Latino, *Gli Armeni E Zeitoun*, 2 հատոր, Վիեննա, 1897 (700 էջ)։

Մնացական Սեմերճեան, Զէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն, *Ա. մաս* (Մրմեան Հայրիկի օժանդակութեամբ), Վիեննա, 1900։ *Բ. մաս*, Փարիզ, 1908։ 1909 թ.ին Վաղինակ Բիւրատ երկու մասերը միասնաբար հրատարակած է Կ. Պոլիսի մէջ (264 էջ)։

Կարապետ Տէր Յակոբեան, Ցուշիկէ Զէյթունի (*խմբագիրը՝ Մամիկոն Վարժապետեան*), Մարզուան, 1912 (404 էջ)։

Նազարէթ Զէյթունցեան, Զէյթունի վերջին Դէպքերը (1919–1921), Աղեքսանդրիա, 1922 (240 էջ)։

Վարդ Մեխակ (Վարդիվառ Գարանֆիլեան), Վերոյիշեալ գործին ամփոփումը հրատարակած է, Կ. Պոլիս (117 էջ)։

Վահէ Մխալեան, Ինքնակենսագրութիւն Բարթողիմէոս Ա. Վրդ. Թագաճեանի, Երուսաղէմ, 1933 (332 էջ)։ Հրատարակութիւն Զէյթունի Հայրենակցական Միութեան։

Վ. Մելիքսէթեան, Զէյթունի 1862-ի Ապստամբութիւնը, Երեւան, 1956:

Վ. Մելիքսէթեան, Զէյթունի Հերոսամարտերը, Երեւան, 1960 (115 էջ):

Նշան Պատանեան, Արիս Ահարոնեան, Զէյթունի Պատմագիրք, Պուէնէս Այրէս, 1960 (1149 էջ): Հրատարակութիւն Զէյթունի Հայրենակցական Միութիւն, Մոնթեվիդէօ:

Հայկազ Ս. Պօղոսեան, Զէյթունի Պատմութիւնը, Երեւան, 1969 (458 էջ):

Գր. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934:

Զէյթունի մտաւորականներէն՝ Սմբատ Բիւրատ, Ճարուխիւն Զաքրեան, Մ. Սիսեռեան, Եդուարդ Ոսկերիչեան (Տէր Մաշտոց Քհնյ.), Գէորգ Տէօվլէթ, Գրիգոր Գուտուլեան, Հայկազուն Արամեան, Լեւոն Նորաշխարհեան հրատարակած են դրքոյկներ, ալբոմներ, յօդուածներ:

Հայերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ այլ լեզուներով, հայ եւ օտար բանասէրներ՝ իրենց պատմագրական, աշխարհագրական, ազգագրական, քաղաքական եւ հասարակական աշխատասիրութիւններուն մէջ կարեւորութեամբ չեչտած են Զէյթունը:

Թուրք առօրեայ մամուլն ու պատմագրութիւնն ալ անդրադարձած է Զէյթունի դէպքերուն, զէյթունցիները ըմբոստ եւ անհնազանդ որակելով: Իսկ 1862 եւ 1895 թթ.-ու պատերազմները թուրք պատմագիրները վերագրած են օտար գործակալներու եւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու՝ դոմիթէճիներու:

Դեռ նոր է որ ի՛ուսումնասիրուին պետական, կաթողիկոսական, պատրիարքական դիւանները, հիւպատոսական ու մխիթարական տեղեկագիրները:

Սմբատ Բիւրատի վէպերը՝ Երկտրզէն Սասուն, Բանտէ Բանտ, Զէյթունի վրէժը Սասնայ Համար, Ստեփան Ալաճաճեանի՝ Եղեգեները Զմռնարհուեցին վէպը, Զէյթունի դէպքերէն քաղուած են:

A SHORTER HISTORY OF ZEITOUN

ARAM SHORVOGHLIAN

In the northeastern region of Armenian Cilicia, the rocky province of Zeitoun, which throughout the Ottoman domination kept its internal autonomy, has been the study subject of both Armenian and foreign scholars, who have attempted to present the various aspects of the historic past and the political and civic life of this part of Armenian occupancy. Despite these scholarly efforts, however, the remotest past of Zeitoun, the origin of this name, and other related matters remain shrouded. To elucidate the past history of Zeitoun, a study of the Zeitoun dialect may be conducive to a resolution of some of the knotty problems. The past life of Zeitoun presents its own peculiar picture, quite different from that of other regions, so that it is doubtful whether the use of conventional formulas to explain life in Zeitoun will prove to be fruitful. In 1915, the Turks destroyed and exiled the inhabitants of Zeitoun along with the entire mass of Western Armenians.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆԻՆԳԻ

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՄՈՒՏՔԻ ՓՈԽԱՆ

Հայկական Տասնհինգն անբաժանելի մէկ մասն է Թուրքանականութեան զծած եւ Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կողմէ իրականութեան վերածուելու սահմանուած Բրքացումի ծրագիրին (1)։ 1910 Թ.ի Օգոստոսին (2) Սելանիկի մէջ կայացած Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան համաժողովի որոշումները յանդեցան Օսմանեան Կայսրութիւնը բռնի կերպով Թրքացնելու եզրակացութեան(3), որ 1911 Թ.ի Յունուարէն մինչեւ Մարտ մի՛յն Պալքաններու մէջ պիտի խլէր կեանքը երկու հազարէ աւելի օսմանեան քաղաքացիներու եւ հաշմուած ու վիրաւոր ձգէր հինգ հազարէ աւելի ուրիշներ(4)։ Սկսուած այս գործը դոհացուցիչ արդիւնքի մը հասցնելու համար՝ Սելանիկի 1911 Թ.ի Հոկտեմբերեան Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան համաժողովը վաւերացուց 1910 Թ.ի որոշումները եւ անդամ մը եւս թելադրեց ջարդերով յառաջ տանիլ Թրքացումը Օսմանեան Կայսրութեան(5)։

1911 Թ.էն ետք Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան սելանիկեան կեդրոնը փոխադրուեցաւ Պոլիս, ուր սկսան կազմակերպչական աշխատանքները Մասնաւոր Կազմակերպութեան(6), որ պիտի իրականութեան վերածէր Սելանիկի որոշումները։ Առ այդ՝ 24 Յունուարի 1913 Թ.ին, Էնվերի հրահանգով՝ Էշրեֆ, իր մտերիմներէն եւ գործակիցներէն մէկը, ձեռնարկեց Մասնաւոր կազմակեր–

պուքեան թեւի մը ստեղծումին, որ Իզմիրի(7) շրջանին մէջ պիտի բնակչէր հայերն ու յոյները՝ հոն տարածել կարենալու համար դաղափարաբանութեան հետ նաեւ իրադործումը թիւրքիւլիւքին(8):

Յաջորդ տարի, 24 փետրուարի 1914 թ.ին, նոյն մարդերը որոշեցին չա՛տ աւելի տարածուն դարձնել Մասնաւոր կազմակերպութիւնը(9), որպէսզի անոր միջոցով կարելի ըլլար միանդամ ընդմիշտ ձերբազատուիլ Հայկական Հարցէն(10): Ա՛ւ այդ՝ էնվէր էչրեֆի տրամադրութեան ներքեւ դրաւ չիսուն հազար թրքական ոսկիի գումար մը՝ զինուորական դաղտնի աղբիւրներէն(11): 1915 թ.էն ետք, որոշ շրջան մը, հայերէն կողոպտուած հարստութիւնը օգտագործելէ ետք Մասնաւոր կազմակերպութեան ծախսերուն համար(12)՝ 1917 թ.ին էնվէր ստիպուեցաւ երեք հարիւր հազար թրքական ոսկի եւս տրամադրել իր ալ բաղուկն եղող այս ջարդարարին, որ այս անդամ դործի անցնէր արաբներուն դէմ(13):

Անկէ ետք դէպքերն աւելի արագ ընթացք: 2 Օգոստոսի 1914 թ.ին ստորագրուեցաւ Թուրք-գերմանական զինուորական դաշնադիրը(14), որ պաշտօնական հիմնարկէքը կատարեց Հայկական Տանհինդին(15): Հոկտեմբերի 1-ին ընդունեցան օտար պետութիւններու տրուած առանձնաշնորհումները(16): 28 Հոկտեմբերին Օսմանեան կայսրութիւնը ձեռնարկեց պատերազմական դործողութիւններու Սեւ Ծովի ռուսական միաւորներուն դէմ(17): Նոյն տարուան Նոյեմբերի կէսերուն տեղի ունեցան ջարդերը Արտուինի մէջ՝ զայն դրաւող թրքական բանակին կողմէ(18): 20 Նոյեմբերին յայտարարուեցաւ Սրբազան պատերազմը(19), որ ինչպէս կը վկայէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ դործող Գերման Զինուորական Առաքելութեան պետ մարշալ Լիման ֆոն Զանտերս, դործադրուեցաւ միմիայն թրքահայութեան դէմ(20): Իսկ «1915 թ.ի Ցունուարի կէսին», ինչպէս կը դրէ Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Թիֆլիսը՝ Նուրը Օսմանիէի ակումբին մէջ (Կ. Պոլիս) դիչերները չարունակաբար ժողովներ դումարեց, հայոց բնաջնջման ձեւին եւ մեթոտներուն մանրամասնութիւնները ճշդելու եւ դործադրելու համար, – կառավարական, քաղաքական եւ զինուորական ուժերու միջոցաւ(21): Բերանացի եւ դրաւոր հրահանգներ տրուեցան մասնաւոր ներկայացուցիչներու (մեմուրը մախսուս), ինչպէս նաեւ կուսակցական պատասխանատու քարտուղարներու (ֆեաթիպը մեսուլ) եւ չրջուն Թուրք երեսփոխաններու: Ներքին դործոց նախարարութիւնն ալ նոյնանման հրահանգներ (յաճախ ծածկագիր) հաղորդած էր կառավարիչներուն, որոնց կը դործակցէին քաղաքային ոստիկանական պաշտօնատուները եւ ոստիկան զինուորներու վարչութիւնը (ժանտարմա տայիրէսի), որոնք կազմակերպեցին իրենց

պանուած քաղաքներու եւ շրջակայ հայ գիւղերու բնակչման ծրագիրը»(22):

Այս բոլորէն ետք՝ Հայկական Տաճկհինդն ստացաւ իր ընթացքն այնպէս՝ ինչպէս որ կը պահենք զայն առկայ եղող Թրքական եւ այլ վաւերագիրներու մէջ:

1915 Թ.

2 Յունուարի 1915.— Ռուսական բանակներուն մեկնումէն ետք Ուրմիայէն, Սալմաստէն եւ շրջակայ այլ վայրերէն(1)՝ դէպի Նոր Ջուղա սկսաւ արտագաղթը հայերուն եւ ասորիներուն, որոնցմէ մեծ թիւ մը ինկաւ ճամբան եւ կոտորուեցաւ հալածող Թրքական եւ քրտական ղինեալ ուժերուն կողմէ(2):

2 Փետրուարի 1915.— Պոլսոյ գերման դեսպանատունին մէջ տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը ընդմէջ Օսմանեան կայսրութեան երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կառավարութեան ներքին գործերու նախարար Թալէաթի եւ գերման դեսպան Վանկենհայմի, որուն ընթացքին Թուրք նախարարը պարզեց գերման դեսպանին հայերու դէմ ձեռք առնուելիք միջոցառումները, չեշտեց անոնց անհրաժեշտութիւնը եւ խնդրեց որ Գերմանիա արդելք չհանդիսանար անոնց գործադրութեան: Տեսակցութիւնը արդիւնքն էր այն «չա՛տ գաղտնի» հանդիպումին, զոր Պոլիս հրատարակուող Սապահ թերթի խմբագրապետ Տիրան Քելեկեանն ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Լ. Ազնունին ունեցած էին Վանկենհայմի հետ, նախ քան յայտարարութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին եւ որ նուիրուած էր Հայկական Հարցի արդար լուծումին(3):

12 Փետրուարի 1915.— Սկսաւ պաշտօնէ արձակումը պետական հայ պաշտօնէութեան, զինաթափումը օսմանեան բանակի հայ զինուորականութեան, կազմութիւնը բանուորական վաշտերուն, մեկուսացումն ու բանտարկութիւնը օսմանեան բանակի հայ սպայութեան, առաջին բռնագրաւումները հայերու դոյքերուն, եւ վերջնական ծրագրումը հայերուն ջարդը իրագործելու սահմանուած հրոսակային ուժին(4):

14 Փետրուարի 1915.— Պոլսոյ երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան Նուրը Օսմանիէ կեդրոնին մէջ Թալէաթի եւ Զիա Կէօքալփի նախագահութեան ներքեւ սկսաւ ժողովը երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կեդրոնական Մարմինին, որ որոշեց հիմնովին բնաջնջել հայութիւնը եւ այդ ձեւով չքացնել Հայկական Հարցը: Ան այդ առեղծուեցաւ երեքներու Գործադիր Կոմիտէն, որ պիտի հսկէր

բնաջնջումի ծրագիրին գործադրութեանը վրայ։ Ժողովն աւարտեցաւ 16 փետրուարին (5)։ Նոյն օրը, երբ կը բացուէր ժողովը, պարզուեցաւ Տէօրթ Եոլը, ուրկէ պինուորական իշխանութիւնները հաւաքեցին մօտաւորապէս 1600 հայ երիտասարդ, որոնք հետիոտն տարուեցան Ինթիլլի, ուր անոնք աշխատեցան ճամբաներու շինութեան մէջ, մինչեւ Մարտի վերջերը(6)։

18 Փետրուարի 1915։— Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կեդրոնական Մարմինի լիազօր Պեհաէտտին Շաքիրի ստորագրութեամբ յղուած նամակներով Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութիւնը հաղորդեց շրջաններու իր պատուիրակներուն հայերու բնաջնջումին որոշումն ու ծրագիրը(7), երբ միւս կողմէ՝ Պրայըն, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարը, կը պահանջէր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթոյէն, որ փորձէր թըրքական կառավարութենէն ապահովել հրահանգ մը Պաղեստինի եւ Սուրիոյ քաղաքային եւ պինուորական իշխանութիւններուն ուղղուած, թէ անոնք պատասխանատու պիտի բռնուէին հրեաներու եւ քրիստոնեաներու կեանքին եւ դոյքերուն համար՝ ջարդի կամ աւարառումի մը պարագային(8)։

19 Փետրուարի 1915։— Բանտերէն ազատ արձակուած մարդասպաններով եւ ոճրագործներով կազմուեցաւ ջարդարար այն ուժը, որ Մայիսի կէսերուն պիտի ջարդէր պինաթափ եղած եւ կարինի դիծին վրայ աշխատող հայ պինուորները(9)։

20 Փետրուարի 1915։— Տեսակցութեան մը ընթացքին Թալէաթ վստահեցուց Մորկընթոն, թէ հայերու եւ հրեաներու ո՛չ մէկ վտանգ կը սպառնար եւ թէ անոնք լաւագոյն պաշտպանուած էին(10)։

1 Մարտի 1915։— Սուլթանական հրամանագիրով մը լուծուեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան երեսփոխանական ժողովը՝ կանխելու համար անկէ դալիք որեւէ ընդդիմութիւն Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան(11)։

10 Մարտի 1915։— Զէյթունի պինուորական «փախստականներուն» հարցով 2 Մարտի 1915 թ.ին դիմելէ ետք Թալէաթին՝ Սիսի պահակալ Սահակ Կաթողիկոս 10 Մարտին դիմեց Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կառավարութեան ծովային նախարար եւ Օսմանեան Զորբորդ Բանակի ընդհանուր հրամանատար Ճեմալ փաշային, որմէ նոյն օրն իսկ ստացուած պատասխան մը կը յայտնէր, թէ «ճեռք առնուելիք միջոցառումները միայն օրինաղանցներուն պիտի վերաբերին. անմեղ եւ հաւատարիմ ժողովուրդին ինչքը, կեանքն ու պատիւը սուրբ են եւ անձեռնմխե–

լի»(12)։ Քանի մը օր ետք, 16 Մարտի իր դրութեամբ ձեմալ կը կրկնէր նախապէս իր ըսածները(13), մինչ նոյնը կը հաղորդէր Ճեմալի տեղակալ Ֆախրետտին Շեւքի փաշայի 27 Մարտի թուակիր հեռագիրը, ղոր ղրկեր էր Սահակ Կաթողիկոսին(14)։

16 Մարտի 1915.— Տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը ընդմէջ Խարբերդի դերման հիւպատոսի փոխանորդին եւ Խարբերդի կուսակալին, որուն ընթացքին վերջինը յայտարարեց, թէ «Թուրքիոյ մէջ հայերը պիտի բնաջնջուէին, եւ պէտք էր որ բնաջնջուէին. անոնք հարստացած էին եւ այնքան բազմացած որ իշխող թուրք ցեղին համար վտանգ մըն էին դարձած. ...Բնաջնջումը միակ դարմանն էր»(15)։

18 Մարտի 1915.— Տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը Հալէպի գերման հիւպատոս Րէօսլերի եւ Ճեմալ փաշայի միջեւ, որուն ընթացքին Ճեմալ հրամայեց գերման հիւպատոսին «միջամուխ չըլլալ կառավարութեան գործերուն եւ պնդեց՝ որ զինուորական իշխանութեանց հրահանգներուն համակերպի, քանի որ՝ ինք անձնապէս թուրքերուն արդիլած էր հայերուն վրայ յարձակիլը, սպառնալով գերմանք նկատել՝ իբրեւ հանրային կարգ ու սարքի խանգարողներ։ ...Միւս կողմէ, Ճեմալ փաշա, կառավարութեան կողմէ հայերու դէմ ձեռք առնուած միջոցներուն եւ անոնց գործադրութեանց խըստութիւնը զէյթունցիներուն մէկ ապստամբութեան կը վերագրէ(ր)»(16)։

25 Մարտի 1915.— Պեհաէտտին Շաքիրի ստորագրութիւնը կրող երկրորդ նամակ մը կը վերյիշեցնէր 18 Փետրուարի 1915 թ.ի նամակին բովանդակութիւնը եւ կը քննադատէր այն բոլորը, որոնք կրնային ընդդիմանալ հայերու եւ այլ ոչ-թուրք տարրերու բնաջնջումին համար ձեռք առնուած որոշումներուն եւ միջառումներուն(17). նոյն թուականով Թալէաթ կը հրահանգէր Ատանայի կուսակալութեան ձերբակալել կուսակցական հայ ղեկավարները, լուսանկարել զանոնք անոնց մօտ գտնուող զէնքերով եւ նախարարութեան հասցնել այդ լուսանկարները(18)։

29 Մարտի 1915.— Ճեմալ փաշա Ֆրանսերէնով հրապարակեց չըլաբերական ազդարարագիր մը, որով կը սպառնար այն բոլորին, որոնք որեւէ պատճառով կը յարձակէին ուրիշին վրայ, եւ կը յանձնարարէր, որ ամէն մարդ, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, համակերպէր իշխանութիւններու հրահանգներուն եւ կարգադրութիւններուն(19)։

31 Մարտի 1915.— Օսմանեան Կայսրութեան Երիտասարդթուրք կուսակցութեան կառավարութեան պատերազմական նախա-

բար Էնվերի հրահանգով դադրեցաւ հրատարակումը Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան քաղաքական դաշնակից Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պոլսոյ պաշտօնաթերթ Ազատամարտին եւ իմբաղիրներէն մէկը, որ պարսկահպատակ էր, ձերբակալուեցաւ: Այս մէկն եղաւ յայտարար առաջին նշանը պետական նրբանցքներուն մէջ տեղի ունեցող խորհրդաւոր եւ մութ դաւադրութեան(20):

4 Ապրիլի 1915.— 3 Ապրիլին Հիւրճ դիւղին մէջ Իշխանի եւ իր ընկերակիցներուն տմարդի կերպով սպանութենէն օր մը ետք՝ Շաատախի մէջ Թուրքերն ու քիւրտերն անցան յարձակողականի դաւառին կեդրոնը եղող Թաղ դիւղին վրայ: Շաատախի ամբողջ դաւառը ղիմեց ինքնապաշտպանութեան, որ տեւեց քառասուն օր եւ հասաւ իր աւարտին միայն Մայիսի 10–ին՝ յառաջացող ռուսական բանակներուն առջեւէն փախուստ տուող Թրքական իշխանութեան եւ բանակներուն մեկնումով(21):

8 Ապրիլի 1915.— Սկսան Զէյթունի(22) եւ չրջակայքի տեղահանութիւնն ու աքսորը(23), երբ անդին, Պոլսոյ մէջ, տեսակցութեան մը ընթացքին Թալէաթ կը վստահեցնէր Զաւէն Պատրիարքը, Թէ Օսմանեան կայսրութեան Երիտասարդ–Թուրք Կուսակցութեան կառավարութիւնը չէր վարեր որեւէ մասնաւոր քաղաքականութիւն հայերու նկատմամբ(24), մինչ, իրականութեան մէջ, նոյն օրն իսկ անիկա կը դիմէր դինուորական իշխանութիւններուն, որ ամբողջական կերպով դինաթափուէին Օսմանեան Բանակի հայ դինուորները(25):

12 Ապրիլի 1915.— Ներքին դործերու նախարարը կը յայտնէր Առանայի կուսակալութեան, Թէ Վանի եւ Սեբաստիոյ չրջակաները «հրոսակներ» էին տեսնուած եւ կեդրոնական ու տեղական իշխանութիւնները ձեռնարկած էին անոնց դէմ մաքրադործումի դործողութիւններու(26), ուստի կը խնդրէր, որ կուսակալութիւնը ոդի ի բուին աշխատէր «հրոսակները» երեւան հանելու Առանայի չրջանին մէջ ալ(27):

13 Ապրիլի 1915.— Հեռադիրով մը Թալէաթ հրահանգեց բոլոր կուսակալութիւններուն ձերբակալել իշխանութիւններուն դէմ դէնք վերցնելու կարող բոլոր հայերը, լուսանկարել զանոնք իրենց դէնքերուն հետ, ապա աքսորել զանոնք եւ տեղեկագրել կեդրոնական իշխանութեան անոնց եւ աքսորուող այլ հայերու ցանկերը(28):

15 Ապրիլի 1915.— Օսմանեան կայսրութեան նահանգապետերուն, դաւառապետերուն եւ դիւղական իշխանութիւններուն յղուեցաւ հայերու տեղահանութեան եւ ջարդին հրահանգը Թալէաթի, Էնվերի եւ Նազըմի ստորագրութեամբ(29), երբ, միւս կողմէ, նոյն

թուականը կրող հեռագիրով մը Վանկենհայմ իմաց կու տար Պերլին, թէ հայերը կը խնդրէին գերմանական պաշտօնական պաշտպանութիւն թուրք իշխանութիւններուն դէմ, որովհետեւ պատերազմի պատճառով համաձայնական պետութիւններն անկարող էին որեւէ ձեւով օժանդակելու իրենց(30)։ Իսկ ըստ Թալէաթի 25 Մարտի պաղտնի հրահանգին՝ Առանայի կուսակալ Հադդէն կը հրահանգէր ձերբակալել կուսակցական հայ ղեկավարները, լուսանկարել զանոնք անոնց մօտէն դտնուած ռումբերուն եւ զէնքերուն հետ, եւ այդ նկարները ղրկել ներքին դործերու նախարարութեան(31), երբ անդին, Վանի մերձակայ Ականց դիւղաքաղաքին մէջ մօտ 500 հայ կը դնդակահարուէին թրքական իշխանութիւններուն կողմէ։ Նոյն ապարքը կատարուեցաւ չրջակայ 80 այլ դիւղերու մէջ ալ, եւ երեք օրուան ընթացքին սպաննուեցան 24,000 հայեր(32)։

17 Ապրիլի 1915։— Առանայի կուսակալ Հադդէն կը կրկնէր երկու օր առաջ յղած իր հեռագիրը, որ ոստիկանական հրամանատարութիւնը ձերբակալէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Առանայի նահանգի ղեկավարները եւ հանրածանօթ այլ հայեր, մեծ չափի վրայ լուսանկարէր զանոնք անոնց մօտ «զտնուած» ռումբերով եւ «արդիլեալ» զէնքերով եւ նոր ձերբակալեալներու անուններուը աւելցնելով նախապէս արդէն իսկ աքսորուած այլ հայերու անուանացանկին վրայ՝ ղրկէր կուսակալութեան(33)։

20 Ապրիլի 1915։— Սկսաւ Վանի հերոսամարտը, երբ չրջակայ դիւղերէն(34) եռք ջարդերը հասան քաղաք(35), հերոսամարտը տեւեց մինչեւ 16 Մայիսի(36) 1915 թուականը, երբ ռուսական բանակը մտաւ քաղաք(37)։

23 Ապրիլի 1915։— Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին մէջ տեղի ունեցող Խառն Ժողովի խորհրդակցական հանդիպումը(38) մանրամասնօրէն քննելէ եռք հայերու հանդէպ Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան կառավարութեան որդեգրած դիրքն ու անկէ ծագած դէպքերը՝ ընդունեց Գրիգոր Զօհրապի առաջարկը, որուն համաձայն յուշագիր մը պիտի մատուցուէր Բարձրագոյն Դուռ՝ խնդրելու համար կառավարութենէն, որ փոխէր իր դիրքն ու քաղաքականութիւնը հայերու նկատմամբ(39)։

24 Ապրիլի 1915։— 23/24 Ապրիլի դիչերը Պոլսոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ քաղաքներուն մէջ ձերբակալուեցան հայ մտաւորականները, կուսակցական ղեկավարներն ու գործիչները, կրօնական պետերը, առեւտրականներն ու հանրածանօթ եւ ազատ ասպարէզի տէր հայեր(40), երբ անդին՝ Զմշկածագի չրջակայ դիւղերը կը տեղահանուէին եւ ժողովուրդը կը ջարդուէր(41)։

26 Ապրիլի 1915.– 23/24 Ապրիլի դիշերը տեղի ունեցող ձերբակալութիւններու եւ անոնց յաջորդող դէպքերու ճնշումին ներքեւ՝ կէսօրէ առաջ Խառն ժողովը նիստ մը գումարեց Պատրիարքարանին մէջ, լսեց Գրիգոր Զօհրապի պատրաստած յուշագիրը եւ ընդունելով՝ որոշեց զայն ներկայացնել վարչապետ Սայիտ Հալիմին: Նոյն օրն իսկ, կէսօրէ ետք ժամը 2:00–ին, տեղի ունեցաւ տեսակցութիւն մը Հայոց Պատրիարքին եւ վարչապետին միջեւ, որուն ընթացքին վերջինը «բացարձակապէս մերժեց հայերու հանդէպ անվստահութեան դաշտիարը, եւ յանուն կառավարութեան յայտարարեց թէ իրենց վստահութիւնը անխախտ էր Հայ Ազգին հաւատարմութեան մասին»(42): Վարչապետէն ետք պատգամաւորութիւնն ունեցաւ հանդիպում մը Թալէաթին հետ, որ յայտարարեց, թէ «կառավարութիւնը իր վստահութիւնը խախտած չէ հայերու մասին, եւ թէ ձեռք առնուած միջոցները միայն կուսակցականներուն դէմ են: Սորդ է որ պետութեան դէմ որեւէ լուրջ չարժման մը ապացոյցներ չունինք»(43):

27 Ապրիլի 1915.– Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոյ տեղեկագրեց իր կառավարութեան 23/24 Ապրիլին տեղի ունեցող ձերբակալութիւնները եւ տարագրումը ձերբակալեալներուն դէպի ներքին դաւառները՝ եզրակացնելով, թէ հայերուն դէմ սկսած այս չարժումը մաս կը կազմէր ոչ–թուրք բոլոր տարրերուն դէմ ստեղծուած չարժումի մը, եւ թէ ներքին դաւառներէն անյապաստ տեղեկագիրներ էր ստացած հայերու մասին(44):

28 Ապրիլի 1915.– 23/24 Ապրիլի դիշերը կատարուած ձերբակալութիւններուն համար 26 Ապրիլին ներքին գործերու նախարարութեան ներկայացուած յուշագրին ապարդիւն մնալէն ետք՝ Գրիգոր Զօհրապ գրեց եւ Թալէաթին ներկայացուց երկրորդ յուշագիր մը(45), երբ նոյն օրը Վանկենհայմ կը հրահանգէր Կարինի դերմանհիւպատոս Շէօնները–Րիխթըրին խուսափիլ այն երեւոյթէն, որպէս թէ դերմաններ կ'ուզէին գործածել հայերը պաշտպանելու իրաւունք մը կամ միջամտել թրքական իշխանութիւններու գործունէութեան. ու կը խնդրէր նաեւ, որ այս կէտը, ըստ յարմարութեան, չեշտուէր Կարինի տեղական իշխանութիւններուն(46):

29 Ապրիլի 1915.– Մորկընթոյի հետ ունեցած իր տեսակցութենէն ետք՝ Պոլսոյ աւստրօ–հունդար դեսպան Բալլավիչինի տեղեկագրեց Վիեննա հայկական ձերբակալութիւնները, սակայն յայտնեց, թէ առայժմ տրամադիր չէր միջամտելու ի նպաստ հայերուն(47), երբ միւս կողմէն՝ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կառավարութիւնը կը պահանջէր Պոլսոյ հայ ժողովուրդէն իշխա–

նուիթիւններուն յանձնել իր ունեցած բոլոր զէնքերը։ Զէնքերուն յանձնումը տեւեց տասը օր(48)։

30 Ապրիլի 1915.— *Կարինի զեմման հիւպատոսին հետ հեռագիրներու*(49) *փոխանակում մը ունենալէ ետք՝ Վանկենհայմ տեղեկացուց Պերլին 23/24 Ապրիլի ձերբակալութիւնները*(50)։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄՈՒՏՔԻ ՓՈՒԱՆ

1) Թուրանականութեան ծրագիրին եւ գործընթացին համար տես Զարեւանդ, *Միացեալ* (եւ) *Անկախ Թուրանիա* ((Կ. Պ.),1926), Լեւոն Վարդան, *Հայկական Տասնհինգը եւ հայերու լքեալ դոյքերը* (Պէյրութ, 1970), էջ 83–88. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Հայկական Տասնհինգը*. Գերսամ Ահարոնեան, *Ծուշմատեան Մեծ Եղեռնի* (Պէյրութ, 1965), էջ 173–180. Great Britain, Foreign Office, *The Rise of Turks : The Pan-Turanian Movement* (London, 1919). Great Britain, Naval Office, *Manuel on the Turanians and Pan-Turanism* (London, 1918). Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets* (London, 1957), pp. 85-194. Serge A. Zenkovsky, *Pan Turkism and Islam in Russia* (Cambrige, 1960), pp. 105-112. [S. H. Taghizade], «Doctrine et programmes des partis politiques ottomans», *Revue des Mondes Musulmans,* vol. XXII (Paris, 1913), pp. 151-164. «Les Rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire Ottoman», *ibid.*, pp. 165-178. «Le Panislamisme et le panturquisme», *ibid.*, pp. 178-220.

2) Ըստ Ղազարեանի՝ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան 1910 թ.ի սելանիկեան ժողովը տեղի ունեցաւ 31 Հոկտեմբերէն մինչեւ Նոյեմբերի 13. տես Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպան Թուրքը* (Պէյրութ, 1968), էջ 16։ Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Ցեղասպան Թուրքը*։

3) Որոշմանագիրին համար տես «Իթթիհատի ծրագիրը հայերը ազգովին բնաջնջելու համար», *Ազդակ*, 11 Յունիս 1965, էջ 3. տես նաեւ Լէօ, *Թիւրքահայ Ցեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը*, հտ. Բ. (Փարիզ, 1935), էջ 153–154։ Ժողովի ընթացքին ժողովականները կատարեցին երդում մը, որուն համար տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 17. իսկ Օսմանեան կայսրութիւնը բրեմացնելու ան-

հրաժեշտութեան, միջոցներուն եւ գերագոյն նպատակին մասին թա-
լէաթ արտասանեց ճառ մը, որուն համար տես René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie* (Paris, 1913), pp. 100-102. G. P. Gooch and H. Temperley, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, vol. III, pt. One (London, 1938), pp. 207-209.

4) Ղազարեանի վկայութեամբ՝ «1910 Նոյեմբերին հետա-
պընդուած այս չարաշուք ու դաւադիր բաղաքականութեան զուգըն-
թաց, յարդեր տեղի ունեցան Պալքաններու մէջ· Ուսքուպ, Քուման-
նովա, Քոչանա, Մանաստիրը եւ այլ վայրեր աւելի քան 2,000 հոգի
սպանուեցան, բացի 5,000է աւելի վիրաւորներէն». տես *Ցեղաս-
պան Թուրքը*, էջ 17: Մանրամասնութիւններու համար տես Լեւոն
Վարդան, «Զարդերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ», *Զարթօնք*, 5 և
6 Յուլիս 1969, էջ 2 յաջորդաբար:

5) Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան 1911 ք·ի Սելանիկի
համաժողովի եզրակացութեան համար տես «Ի՞նչպէս նիւթուեցաւ
Մեծ Եղեռնը», (կարօ Գէորգեան, *խմբ·*), *Ամէնուն Տարեգիրքը* (Պէյ-
րութ, 1965), էջ 178–179: Այս ժողովի ընթացքին արտայայտուած
կարծիքներուն եւ մշակուած եզրակացութեան եւ ծրագիրին համար
տես նաեւ Տոքթ· Եոհաննէս Լեփսիուս, *Գաղտնի Տեղեկագիր – Հա-
յաստանի Զարդերը* (Պէյրութ, (1965)), էջ 218–219, եւ Յովհաննէս
Արք· Նազլեան, *Յուշեր*, հտ· Ա· (Պէյրութ, 1960), էջ 11–12:

6) *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 20: Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեա-
նի 10 Ապրիլի 1919 ք·ի որոշմնագիրը ի միջի այլոց կը գրէ այս
կեդրոնի մասին, թէ «Իթթիհատի պետերը ստեղծեցին «Թեշքիլա-
թը Մախսուսէ» անուան տակ գաղտնի կազմակերպութեան ցանց
մը···: Այս գաղտնի կազմակերպութեանց վարչական մարմինը կը
բաղկանար ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Տոքթ· Նազըմ, Պե-
հաէտտին Շաքիր, Աբդըլ, Ռիզա եւ ընդհանուր ապահովութեան
նախկին տնօրէն Ազիզ պէյերէն: Առնցմէ Պեհաէտտին Շաքիր պէյ
ղրկուած է՝ արեւելեան նահանգներու մէջ գործող ուժերը ղեկավա-
րելու, իրր գործունէութեան դաշտ ընտրելով Կարինը: Ռիզա պէյ
ալ ղրկուեցաւ Տրապիզոն, այդ շրջանին մէջ գործելու համար:
Մինչդեռ Ազիզ, Աբդըլ եւ Նազըմ պէյերը կը սկսէին գործել Պոլսոյ
մէջ: Պոլսոյ կեդրոնի հրամանատար ձեվատ պէյն ալ պաշտօն ստա-
ցաւ հաստատելու եւ գործադրելու տրուած որոշումները». տես Ա-
բամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը* (Պէյրութ, (1965)), էջ 205–206: Կազ-
մակերպութեան ներքին ծալքերուն համար տես *Ցեղասպան Թուր-
քը*, էջ 33–57, Միվլան Զատէ Բիֆաք, *Օսմանեան Ցեղափոխութեան*

Մութ Մալքերը (Պէյրութ, 1968), էջ 112–121, Ահարոնեան, էջ 201–205, *Հայկական Տասնհինգը*, էջ 122 եւ Kâzim Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasil Idare Ettik?* kitab 2 (Istanbul, 1937), ss, 28-29.

7) Գործողութիւններն սկսան Իզմիրի շրջանէն, որվհետեւ ըստ ձեմալ Փուքայի պատճառաբանութեան՝ «Իզմիրի շրջանին մէջ զէնք եւ ռազմամթերք պահուած են յոյներու եւ հայերու եկեղեցիներուն մէջ· եկեղեցիները վերածուած են զինաբանի եւ ֆահանաներուն բոլորն ալ հրոսակապետեր են եղեր, եւ ուրեմն պէտք է անոնց դէմ ձեռնարկել մաբրագործումի գործողութիւնները»· տես Cemal Kutay *Teskilati Mahsusa ve Hayberde Türk Cenki* (Stambul 1962), ss. 62-63.

8) Ըստ *Թիւրքֆիւլիւքի* ծրագիրին, ինչպէս հետագային պիտի գրէր Կարինի գերման հիւպատոսը, Շէօպնըր–Րիխթըր, բնաջնջելով բոլոր փոքրամասնութիւնները՝ թուրք պետութիւնը պիտի վերակազմուէր միմիայն մահմետական եւ համաթրքական հիմերու վրայ· բոլոր ոչ–մահմետականները պիտի իսլամացուէին եւ թրքացուէին, իսկ ուր որ անկարելի էին ասոնք՝ պիտի բնաջնջուէին անոնք· տես *Deutschland und Armenier, 1914-1918.* Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und Eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, s. 309. ասկէ հետ կը նշուի որպէս *Deutschland.* Տես նաեւ Հ· Յակովբոս Վ· Տաշեան, *Հայ Ազգի Տարաքրուքիւնը Գերմանական Վաւերաւիրներու Համեմատ*, Մաս Ա· (Վիեննա, 1921), էջ 52:

9) Պրուսայի նահանգին, Նիկոմիդիոյ գաւառակին եւ շրջակայքին մէջ Մասնաւոր Կազմակերպութեան այս եւ հետագայ շրջաններու ընթացքին կազմակերպումին հետ աղերս ունեցող կարգ մը թուրք պետական հեռագիրներու համար տես *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 161–162:

10) 2 Փետրուարի 1915 թ·ին այցելութիւն մը տալով Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմին՝ Թալէաթ կը հաղորդէր անոր, թէ պատերազմը լաւագոյն առիթն էր վերջ մը տալու համար Հայկական Հարցին, եւ թէ կը խնդրէր Օսմանեան Կայսրութեան գերման դաշնակիցէն արգելք չհանդիսանալ ձեռք առնուելիք որեւէ միջոցառումի· տես *Deutschland*, s· 29· տես նաեւ *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 115: Գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ խօսակցութիւն մըն ալ տեղի ունեցաւ Էնվէրի եւ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթոյի

միջեւ, Էնվեր կը յայտնէր թէ պատերազմի առիթով ամէն մարդ կը կատարէր իր կարողացածը: Եթէ թուրքը յաղթական ելլէր պատերազմէն՝ ո՛չ մէկը պիտի համարձակէր հաշիւ պահանջելու անկէ, իսկ պարտուելու պարագային՝ արդէն այդ մէկը վերջն էր Թուրքին: Իսկ Թուրքն այժմ կը վախնար ո՛չ մէկէն, ո՛չ իսկ Ամերիկայէն: Ուստի հայկական տարագրութիւններուն եւ ջարդերուն առիթով «Ձեր գործին նայեցէք եւ թողուցէք որ մենք ալ մեր գործին նայինք». տես Տաշեան, էջ 213:

11) Այս առնչութեամբ Ղազարեան կը գրէ, թէ «Առաջին համաշխարհային պատերազմէն վեց ամիս առաջ, Թէշքիլաթը Մախսուսէի դրամները կը հայթայթուէին Էնվերի հրամանով, Թոփալ Հագգը փաշա կոչուած զօրավարին կողմէ, որ Իթթիհատի գանձապահն էր եւ եղած էր նաեւ պատերազմական նախարարութեան մէջ, բանակի պարենաւորման ճիւղի պետը:

«Առաջին անգամ ըլլալով Էնվեր 50 հազար ոսկի տուած էր Էշրեֆի՝ Թէշքիլաթը Մախսուսէի գործերուն համար: Ցետոյ հայերը կողոպտելով լայն միջոցներ ունեցան». տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 55· միեւ, ըստ Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանի 10 Ապրիլի 1919 թ·ի որոշմանագիրին՝ «Ճիվատ պէյ, որ այս նպատակին համար գործածած մարդերուն ահագին գումարներ բաշխելով կը ղրկէր զանոնք զանազան շրջաններ՝ ծածկագիրներու բանալիներ տալով Տոքթ· Պեհաէտտին Շաքիրի պէս պէյերու, անոնց հրամանատարութեան տակ դրաւ զինուորական ինքնաշարժներ, առատ դրամ եւ ֆանտիչ միջոցներ, գործադրել տալով այսպէս՝ դաւադրական ճիւղով՝ Իթթիհատի պետերուն նպատակները». տես Անտոնեան, էջ 203–204· իսկ 16 Նոյեմբերի 1914 թուակիր եւ պատերազմական նախարարութեան պաշտօնատունի տնօրէնութեան ուղղուած գրութիւն մը կը վկայէ, թէ Թէշքիլաթի Մախսուսէին յանձնած են ֆանտիչ ճիւթեր ալ· տես նոյնը, էջ 206:

12) 12 Դեկտեմբերի 1918 թ·ին Պոլիս հրատարակուող Քըրէեքէն *Սապահ* օրաթերթը լոյս ընծայեց Թալէաթի մէկ ծածկագիր հեռագիրը, որ ուղղուած էր Մալաթիոյ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան ֆարտուղարութեան· ըստ այդ վաւերագիրին՝ Երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան «ընդհանուր կեդրոնին խոշոր հարստութեան մէկ մասը գոյացած է հայ տարագիրներէ գրաւուած գոյքերէն ու դրամներէն: Այդ հարստութեան մեծութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէ ակնարկ մը ընել այն պայմանագրին վրայ որ կնքուած է մէկ կողմէ ընդհանուր կեդրոնին եւ

միւս կողմէ՝ բլիւզներու ու չէքէներու հետ: Ինչպէս յայտնի է, չէքէներու մաս կը կազմեն բանտերէն հանուած եւ կամ դուրսէն հաւաքուած մարդասպանները (բնագրին մէջ՝ «գանը գաթիլներ»): Բայց այս մարդասպանները, իրենց մեռցուցած հայոց ինչքերուն ձեռք դպցնելու իրաւունք չունին: Իրենց երդում ընել տրուած է որ բոլոր գրաւուած ինչքերը կեդրոն պիտի բերեն: Այդ պայմանագրութեան համաձայն, յափշտակուած իրերու փոխարժէքին կէսը Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնին կը ղրկուէր, ձեմիյէթին տրուելու համար: Իսկ միւս կէսը կը բաժնուէր չէքէներուն: Եւ իւրաքանչիւր չէքէի 15000 ոսկի բաժին ինկած է: Ասկէ կրնամ դատել թէ ի՛նչ հանգուրթեան կրնայ հասած ըլլալ ընդհանուր կեդրոնին բաժին ինկած գումարը». տես Անտոնեան, էջ 211:

13) *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 56: Թրքացումի ենթակայ էին ո՛չ միայն հայերը՝ այլ նաեւ բիւրտերը, յոյները, ասորիները, աբրանները եւ այլ ոչ-թուրք փոքրամասնութիւնները. տես Անտոնեան, էջ 89–90, Տաշեան, էջ 5, Ահարոնեան, էջ 394, Ն. Մախմուտով, *Քուրդ ժողովուրդը* (Երեւան, 1959), էջ 142–164. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York, 1918), pp. 323-325. Lewis Einstein, *Inside Constantinople : A Diplomatic Diary during the Dardanelles Expedition, April-September, 1915* (New York, 1918), pp. 202-203, 220 and 274. «Greco-Turkish atrocities». *Current History*, vol. XVI, No. 3, June, 1922, pp. 475-478. Mark H. Ward, «What Turkish deportations mean», *Current History*, vol. XVI, No. 6, September, 1922, pp, 950-951. Nuri Dersimi, *Kurdistan Tarihinde Dersim* (Halep, 1952), ss. 259-327. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1961), pp. 211-215. Z. N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism* (Beirut, 1958), p. 75 ff. Նախապատերազմեան շրջանի թուրք-արաբական յարաբերութիւններուն համար տես Հ. Հ. Մարտիրոսեան, «Երիտասարդ թուրքերի ազգային ֆաղաֆականութիւնը արաբական երկրներում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեակում, 1908–1914 թթ.», (Հ. Գ. Ինճիկեան, եւ այլք, *խմբ.*), *Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրները եւ ժողովուրդները*, հտ. Գ., *Արաբական երկրներ* (Երեւան, 1967), էջ 138–159, Րիֆաթ, էջ 159, և *Deutschland*, էջ 305–309: Իսկ նախապատերազմեան հայ-թրքական յարաբերութիւններու համար տես Զաւէն Արբեպս. (Տէր Ներսիսեան), *Պատրիարքական Ճուշերս* (Գահիրէ, 1947), էջ 52–72, եւ Լեւոն Վարդան, «Հայկական եղեռնէն առաջ», *Շիրակ*, Թ. Տարի, թիւ 4–5, Ապրիլ–Մայիս, 1965, էջ 170–197:

14) 2 Օգոստոսի 1914 թ·ի թուրք–գերմանական զինուորական դաշնագիրին մանրամասն մէկ վերլուծումին համար տես Լեւոն Վարդան, «Հայկական Տասնհինգը եւ թուրք–գերմանական դաշնագիրը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* (Երուանդ Փասունի, խմբ·) (Պէյրութ, 1971), էջ 45–80: Ըստ Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանի 10 Ապրիլի 1919 թ·ի որոշմնագիրին՝ «Պատերազմին յայտարարութենէն շատ առաջ՝ պատերազմական գործողութիւններու մասնակցելու մասին Իթթիհատի ունեցած փափաքն ու նպատակը կը հաստատուի(ն) 17 Օգոստոս 1330 (1914) թուակիր գրութիւնով մը, որ կուսակցութեան խարտուղար Մխիթար Շիւրէի պէյի ստորագրութիւնը կը կրէ, եւ կարնոյ կուսակալին միջոցաւ ուղղուած է Պեհաէտտին (*Շաքիր*) պէյի»· տես Անտոնեան, էջ 207:

15) Բայց, իրականութեան մէջ, Հայկական Տասնհինգը արդէն իսկ որոշուած էր Օսմանեան կայսրութեան երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան կառավարութեան կողմէ, եւ 1914 թ·ի «Յուլիս 25–ին ընդհանուր զօրակոչէն հինգ օր ետք», ինչպէս կը վկայէ Արշակ Ալպոյաճեան, կառավարութիւնը «բաժնած էր կնճեալ պահանջներ բոլոր մուխթարներուն, ցեղապետներու եւ ոստիկանական պահականոցներու, խստիւ պատուիրելով որ մինչեւ որ հրաման չտրուի անոնք չբացուին»: Այս նամակներով կը հրահանգուէին տեղահանութիւնն ու ջարդերը հայութեան: Տես Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց* (Պէյրութ, 1961), էջ 927:

16) Օտար պետութիւններու տրուած առանձնաշնորհումները ջնջող հրամանագիրին համար տես *The Orient*, vol. V, No. 37, Constantinople, September 16, 1914, p. 361.

17) Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War* (New Havan, 1930), p. 75. Ըստ Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմի 22 Հոկտեմբերի 1914 թ·ի հեռագիրին՝ ռուսերու դէմ յարձակումի անցնելու թրքական գաղտնի հրահանգը կ'ըսէր, թէ թրքական նաւատորմիղը պէտք է որ ծովային գերազանցութիւն ապահովէ Սեւ Ծովի վրայ· «Գտէք ռուսական նաւատորմիղը եւ յարձակեցէք անոր վրայ, ուր որ ալ գտնէք զայն՝ առանց պատերազմի յայտարարութեան»· տես Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, New Jersey, 1968), p. 54. տես նաեւ *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 26:

18) Ըստ Կիրակոսեանի՝ «1914 թ· Նոյեմբերի կէսերին ընդամէնը 4–5 օր տիրելով Արտուինի գաւառին, թուրքական զօրամասերը գազանային հաշուեյարդար տեսան հայ բնակչութեան հետ:

Արտուին բաղաքի բնակչութեան միայն կէսին յաջողուեց փախչել: Մնացածներին, ինչպէս նաեւ Արտանուշ, Տանձուտ, Շավշէտ գիւղերի բնակիչներին ջարդուտեցին, կախաղան հանեցին կամ կողոպտեցին ու պատուազրկեցին. «ջարդը անօրինակ եւ ամենասոսկալի է, որ նկարագրելը սոսկում ու սարսափ է առաջ բերում մարդու մէջ...», – գրել է «Մշակ»ի թղթակիցը: «Արտուին գաւառի բոլոր հայաբնակ գիւղերը միանգամից ոչնչացան»». *տես* Ջ. Ս. Կիրակոսեան, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը*, 1914–1916 *թթ.* (Երեւան, 1967), էջ 256–257: Լեփսիուս կը գրէ ի միջի այլոց, թէ «Պաթումի եւ Օլթիի վրայ թուրքերու յառաջխաղացումի ատեն, ռուս մարզերու հայ գիւղերը թուրքերէն գրաւուեցան եւ ջարդուեցան...: Այսպէս Արտանոյշի եւ Օլթիի մարզին մէջ, Պերտու եւ Նորուբ գիւղերը թալանուեցան, 1276 հայեր սպանուեցան, 250 կիներ եւ մանկամարդ աղջիկներ առեւանգուեցան, 24 կիներ իմզիճիմին թուլաւորեցին չրոնապղծուելու համար: Մնացեալը, շուրջ 500 կիներ եւ մանուկներ, ազատագրուեցան ռուս զօրագունդերուն կողմէ: Ստորին Ճորոխի մասերուն մէջ (այս գետը Պաթումի մօտ Սեւ ծով կը թափի) Աճարները (մահմետական վրացիները) թուրքերուն միացան եւ մասնակցեցան այն ջարդերուն, զորս Ճորոխի հովտին մէջ, թուրք հրոսախումբերը Արտուինի եւ Արտանոյշի գիւղերուն մէջ ի գործ դրին: Այս մարզին մէջ թուրքերէն եւ աճարներէն ջարդուած կովկասահայերուն թիւը 7000 կը հաշուըուի». տես Լեփսիուս, էջ 80–81. իսկ Սալմաստի եւ Ուրմիոյ շրջաններուն մէջ կատարուած ջարդերուն համար տես Տաշեան, էջ 44, *Deutschland*, s. 305-309, եւ Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16* (Beirut, 1972), pp. 100 ff.

19) Սրբազան Պատերազմի յայտարարութեան համար տես Elliot G. Mears, *Modern Turkey, 1908-1923* (New York, 1924), p. 506.

20) Liman von Sanders, *Cinq ans de Turquie* (Paris, 1923), p. 46.

21) Հետագային, ըստ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մորկընթոյի, թրքական պատասխանատու պաշտօնատար մը «չէր ծածկեր այն իրողութիւնը թէ կառավարութիւնը սարքած էր զանոնք եւ, պաշտօնական դասակարգերու բոլոր թուրքերուն նման, անիկա խանդավառութեամբ կը գնահատէր ատելի ցեղին հանդէպ ցոյց տրուած այդ ընթացքը: Այս պաշտօնատարը յայտնեց ինծի, թէ բոլոր մանրամասնութիւնները Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէի կեդրոնի գիշերային նիստերու ընթացքին եղած էին խորհրդակցութեան նիւթ». տես Morgenthau, p. 307: Ըստ Մորկընթոյի

թարգմանիչ Եռվէֆ Արմէնի՝ այս պաշտօնատարը Պոլսոյ ոստիկանապետ Պետրիճ Է. տես Հեճրի Մորկնթոյ, *Մր. Մորկնթոյի ճիշատակները* (Պէյրութ 1965), էջ 267:

22) *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 115: Ըստ Պրայսի կիլիկիոյ տարագրութիւնները պէտք էր որ ծրագրուած ըլլային առնուազն Մարտի մէջ եւ գուցէ աւելի ալ առաջ. տես Bryce, p. 466:

1915 Թ.

1) Ուրմիոյ, Սալմաստի եւ Հերիարիի շրջաններուն մէջ քրիստոնեայ յառաջացող բանակները բանդեցին հայերու եւ ասորիներուն պատկանող գիւղերուն մեծամասնութիւնը. բանդուած գիւղերուն ոչ-ամբողջական մէկ ցանկին համար տես Bryce, pp. 585–586:

2) Նոյն, էջ 105, 119–150 եւ 577–586:

3) *Deutschland*, s. 29 եւ *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 115, 145–146 եւ 178. տես նաեւ Հայկազն Գ. Ղազարեան, «Գաղտնի փաստաթուղթ մը հայկական ջարդերու մասին», *Ազդակ*, 18 Օգոստոս 1964, էջ 2:

4) *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 21–22, 93–103 եւ 183–186. Նազլեան, էջ 56–57 եւ 563. Ահարոնեան, էջ 189. Զաւէն Արքեպս., էջ 51–52. Տաշեան, էջ 163–164. Անտոնեան, էջ 209–219. Լեւոն Վարդան, «Հայկական եղեռնէն առաջ», *Շիրակ*, Թ. Տարի, թիւ 4–5, Ապրիլ–Մայիս, 1965, էջ 170–195. Գէորգ Մեսրոպ (խմբ.), *Հայկազեան Տարեգիրք*, Ա. Տարի, Պոլիս, 1922, էջ 108–110. եւ Morgenthau, pp. 295 and 301–303:

5) Ժողովի մանրամասնութիւններուն համար տես Անտոնեան, էջ 187–188. տես նաեւ Սեպուհ Ակունի, *Մխիթեան մը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը* (Կ. Պոլիս, 1921), էջ 27–28: Երիթեներու Գործադիր Կոմիտէն կը բաղկանար կրթական նախարար Շիւքրիէն եւ բժիշկներ Նազըմէն ու Պեհաէտտինէ Շաքիրէն. ասոր առաջին նիստի արձանագրութեան համար տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 34–35 եւ 40–47, եւ Րիֆաք, էջ 112–118:

6) Ակունի, էջ 295:

7) Պեհաէտտինէ Շաքիրի կողմէ Ատանա յղուած նամակին համար տես Անտոնեան, էջ 87–88. նոյնին համար տես նաեւ *Ցե-*

ղասպան Թուրքը, էջ 178–179· Ահարոնեան, էջ 188–189· *Հայկական Տառնհինգը*, էջ 66–67: Սալզպուրկէն՝ Փրոֆէսէօր Հայկ Արամեան այս վաւերագիրի իր թարգմանութեան համար կու տայ 25 Մարտի 1915 թուականը· տես Ահարոնեան, էջ 528:

8) U. S. A., Department of State, *Foreign Relations of the United States : 1915, Supplement* (Washington, 1928), p. 979. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *1915, Supplement.*

9) Ակունի, էջ 140:

10) *1915, Supplement*, pp. 979-980.

11) Հրամանագիրին համար տես *The Orient*, vol. VI, No. 9, (Constantinople, March 3, 1915), p. 61.

12) (Զաքարիա Պզտիկեան, խմբ·), *Կիլիկեան Կաթողիկոսներ – Վաւերագրեր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Դիւանէն* (Պէյրութ, 1927), էջ 136· ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Կիլիկեան Կաթողիկոսներ*: Ձեմալի հրամանագիրին համար տես *Deutschland*, s. 226–227· նոյնին համար տես Տաշեան, էջ 71–73:

13) *Կիլիկեան Կաթողիկոսներ*, էջ 138· այս առթիւ, կեղծելով իրականութիւնները, Ձեմալ կը գրէր, թէ «Զէյթունի մէջ ապստամբութիւն ծագած է: Զինուորական ուժերը գործի սկսած են: կառավարութեան պարտականութիւնն է հայ եւ իսլամ պաշտպանել: Եթէ որեւէ իսլամ անհատ յարձակի հայու մը վրայ՝ անմիջապէս պատերազմական ատեան պիտի յանձնուի: Ժողովուրդը քաղ հանգիստ մնայ: Զինուորական իշխանութիւնն է որ աւազակները կը հետապնդէ»: Տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 176–177: Իսկ Սահակ Կաթողիկոսին ուղղակի կը գրէր Ձեմալ, թէ հայ ժողովուրդը պատճառ մը չունէր մտահոգուելու, թէ անոր բոլոր իրաւունքները պիտի պաշտպանուէին եւ այս ուղղութեամբ ամէն կողմ ամենէն խիստ հրահանգները յղուած էին արդէն· տես *Կիլիկեան Կաթողիկոսներ*, էջ 138:

14) Նոյն, էջ 142:

15) Bryce, p· 258:

16) Նազլեան, էջ 468:

17) Պեհաէտտին Շաքիրի Ատանա յղած երկրորդ նամակին համար տես Անտոնեան, էջ 89–90· *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 179 եւ *Հայկական Տառնհինգը*, էջ 69–70: Փրոֆէսէօր Հայկ Արամեան այս վաւերագիրի իր թարգմանութեան մէջ կու տայ 18 Նոյեմբերի 1915 թուականը· տես Ահարոնեան, էջ 528:

18) *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 180:

19) Ճեմալի շրջաբերական ազդարարագիրին համար, որ լոյս տեսաւ 31 Մարտի 1915 թ·ին, տես *Deutschland*, s· 45· տես նաեւ Տաշեան, էջ 67–68:

20) Լեփսիուս, էջ 186:

21) Մ· Արզումանեան, *Հայաստան*, 1914–1917 (Երեւան, 1969), էջ 366–368: Ըստ Ց· Ճ· Սիրունիի՝ ինքնապաշտպանութիւնն սկսաւ 29 Մարտին եւ տեւեց մինչեւ Մայիսի 11–ը· տես *Լրմիածին*, 1965, թիւ Բ–Գ–Դ, էջ 24: Նոյն թուականը կու տայ նաեւ Ց· Հ· Ցարուքիւնեան· տես նոյնը, էջ 144:

22) Վ· կեսարացի կու տայ 14 Ցունիսի 1915 թուականը· տես Ահարոնեան, էջ 357· Նազլեան՝ 9 Ապրիլի 1915 թուականը· տես Նազլեան, էջ 461: Ըստ Կիրակոսեանի՝ «Զէյթունի եւ առ հասարակ Կիլիկիայի հայ բնակչութեան տարագրութիւնն սկսուեց 1915 թուականի Ապրիլի 8–10–ին»· տես Կիրակոսեան, էջ 377: Արզումանեան կու տայ «Մարտի կէսերից» բացատրութիւնը· տես Արզումանեան, էջ 436· մինչ Քէյք Էյնճլի կը գրէ, թէ առաջին տեղահանութիւնը տեղի ունեցաւ «շաբաթ օր մը», որ կու գայ Ապրիլի 10–ին· տես Bryce, pp· 475, 481· տես նաեւ Bryce, pp· 479–491, 640· Տաշեան, էջ, 145–174 եւ Ադասի, *Զէյթուն եւ Իր Շրջակաները* (Պէյրութ, 1968), էջ 397:

23) Նախ, 23 Մարտին, ամսարուեցան Զէյթունի 300 երեւելիները· տես Ակունի, էջ 48: Իսկ Նորաշխարհեան կու տայ Մարտի 26 թուականը· տես Լ· Նորաշխարհեան, *Մռայլ Օրեր – Զէյթունի Վերջին Անցքերը*, 1914–1915 (Պէյրութ, 1950), էջ 80:

24) Այս առթիւ, իր յուշերուն մէջ կրկնելէ ետք Թալէաթի բոլոր լուսաբանութիւններն ու չխմեղանքները՝ Զաւէն Պատրիարք ուղղակի կը մէջբերէ նաեւ անոր խօսքերը, որոնց համաձայն՝ «խըզտութիւնը որ ի գործ կը դնենք ընդհանուր է, հրահանգ տուած ենք որ խնդիրները չմեծցնեն, այլ տեղւոյն վրայ խեղդեն: (*Իսկ*) կարնոյ շուրջի սպանութիւններէն տեղեկութիւն չունինք»· տես Զաւէն Արքեպս·, էջ 94:

25) Նազլեան, էջ 564:

26) Մինչդեռ ճշմարտութիւնը կը ներկայացնէր բոլորովին այլ պատկեր· իրականութեան մէջ՝ երբ Սարիգամիշի ճակատամարտէն ետք էնվէր՝ պարտուած, դէպի տուն վերադարձի ճամբուն

վրայ հասաւ Սեբաստիոյ եւ կեսարիոյ միջեւ գտնուող կէմէրէկ գիւղաքաղաքը՝ հրամայեց իր զինուորներուն կոտորել բնակչութիւնը, որուն 13,000 հայերէն բնաջնջուեցաւ 10,000-ը· տես կիրակոսեան, էջ 330· տես նաեւ Ց· Թիւրապեան, *Դրուագներ Հայկական եղեռնէն եւ վերածնունդ* (Փարիզ, 1946), էջ 90–92, եւ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East : Missionary Influence on American Policy*, 1810—1927 (Minneapolis, 1971), pp. 50-60.

27) Հեռագիրին համար տես Ահարոնեան, էջ 342: Ապրիլի 13-ին եւ 15-ին հաշուած զոյգ հեռագիրներով Ատանայի կուսակալ Հագգըն կը հաղորդէր Թալէաթի հրամանը իրեն ենթակայ հաստիքային եւ ոստիկանական իշխանութիւններուն: Հեռագիրներուն համար տես նոյնը:

28) Հեռագիրին համար տես նոյնը, էջ 339:

29) Հրահանգին համար տես Ա· Ն· Մնացականեան, *Կոմունիստական Պարտիան Հայ Ժողովուրդի Ազատագրչն է* (Երեւան, 1964), էջ 66–67· նոյնին համար տես նաեւ Ահարոնեան, էջ 33–34 եւ *Հայկական Տասնհինգը*, էջ 73–74:

30) Trumpener, pp· 205–206· տես նաեւ Տաշեան, էջ 10:

31) Հրահանգին համար տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 180–181:

32) Morgenthou, p· 297:

33) Հրահանգին համար տես նոյնը, էջ 182· տես նաեւ Ահարոնեան, էջ 339:

34) Ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ 1914 թ·ի Նոյեմբերէն սկսեալ թուրքերը արդէն իսկ յարձակողականի անցած էին Արճակի, Գաւաշ-կարնկանի, Փեսանդաշտի, Կարկառ գաւառակի 18 հայկական գիւղերուն դէմ: Յարձակած էին նաեւ Ալճավազի 21 հայաբնակ գիւղերուն, Հայոց Ձորի 50 գիւղերուն, Բերկրիի շրջանի 40 գիւղերուն վրայ· միայն Բերկրիի շրջանէն կոտորած էին 5000 եւ Արճէկ գաւառի Ականց գիւղէն 4000-է աւելի հայեր: Նոյնը կատարեր էին Վանի 17 գաւառներուն մօտ 100 գիւղերուն մէջ: Այս բոլորը պատճառ եղաւ, որ միայն Վանի նահանգին մէջ խողխողուէին 20,000-է աւելի հայեր, եւ մտածե՛լ որ այս բոլորը տեղի կ'ունենային Ապրիլի 20-էն շա՛տ առաջ· տես կիրակոսեան, էջ 304–307· տես նաեւ Ա· Պարբիճեան, *Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն – Յուշեր 1890–1940* (Փարիզ, 1947), էջ 304–314, եւ Արզումանեան, էջ 335–348:

35) Զաւէն Պատրիարք կը գրէ իր յուշերուն մէջ, թէ «Ապրիլի սկիզբը վանայ դէպքը տեղի ունեցաւ, որ առիթ տուաւ կառավարութեան բաղաքին հայ թաղերը ռմբակոծելով 300 տունի չափ մոխիր դարձնելու եւ 5–600 մարդ սպաննելու...». տես Զաւէն Արբեպս., էջ 132· տես նաեւ Ահարոնեան, էջ 449–450 եւ 729–770· Նազլեան, էջ 165–175· Լեփսիուս, էջ 84–101· Տաշեան, էջ 44–46· Ակուճի, էջ 39· 8· Հ· ցարուքիւնեան, «Վանի Ապրիլեան Հերոսամարտը», *Էջմիածին*, 1965, թիւ 8–Զ–է, էջ 156· վեր· Ա· կէօրկիզեան, *Վասպուրականի Հերոսամարտը*, 1915 *Ապրիլ* 7 – 1915 *Մայիս* 7 (Պէյրութ, 1965), էջ 110· եւ Bryce, pp· 35, 63, 237:

36) Ակուճի, էջ 146, եւ Bryce, p· 41: կէօրկիզեան կու տայ 4 Մայիսի թուականը, տես կէօրկիզեան, էջ 267:

37) 29 Ցունիսի 1915 թ·ին Բարձրագոյն Դուռը յայտարարեց, թէ 150,000 թուրքեր մնացած էին Վանի նահանգին մէջ, եւ թակայ՝ ռուսերու եւ հայերու կողմէ ջարդուելու վտանգին: Նոյն տարուան Օգոստոսին Էնվեր կը ճշդէր, թէ ջարդուած էին բոլո՛րն ալ: Երկու ամիս ետք, 1 Հոկտեմբերին, Պերլինի թուրք դեսպանատունէն կը հաղորդուէր գերմանական մամուլին, թէ Վանի նահանգին մէջ թուրք զոհերու թիւը «180,000-էն նուազ չէր»· տես Trumpener, p· 222 եւ Bryce, pp· 627, 639: Սակայն ա՛յլ բան էր իրականութիւնը· յառաջացող ռուսական բանակներուն առջեւ փախուստ տուեր էին Վանի նահանգին 30,000 թուրքերը, իսկ մնացեալ 150,000 մահմետականները, որոնք հիւրտեր էին՝ մնացեր էին իրենց տեղերը, ինչպէս կը վկայէ Լեփսիուս· իսկ Վանի դէպքերուն ընթացքին թուրքերը ունեցած էին միա՛յն 18 կորուստ· տես André Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien* (Beyrouth, 1970), pp· 355–356: Հետագային, ճշմարտութիւնները շրջելով եւ փաստերը կեղծելով՝ Թալէաթ պիտի գրէր իր յուշերուն մէջ, թէ «ժամանակ մը ետք ռուսերու, ուելի ճիշդը՝ հայ կամաւորներու կողմէ գրաւուեցաւ Վանը: Հետագային հասկցուեցաւ, որ այս կամաւորները կը գտնուէին Դաշնակցական Կոմիտէի անդամ եւ Օսմանեան երեսփոխանական ժողովի երկու երեսփոխաններ՝ Փաստրըմաճեանի եւ Փափազեանի ղեկավարութեան տակ: Իրենք զիրենք փրկել կարողացած կարգ մը (*թուրք*) անհատներու տուած վկայութեամբ իմացուեցաւ Վանի գրաւումի միջոցին փախուստ տալ չկարողացող մահմետական ժողովուրդին կոտորումը եւ կիներու պատուազրկումը· իսկ շատ մը երիտասարդ կիներու եւ աղջիկներու տուներու մէջ հաւաքուելով այս տուներուն որպէս հանրատուն նկատի առնուիլը հասկցուեցաւ: Վանէն փախուստ տուող եւ հազարաւոր

կիներէ, այրերէ եւ մանուկներէ բաղկացած անզէն ժողովուրդին դէմ արագահարուած է գործածուած հայերուն կողմէ ». տես *Talât Pashanin Hatiralali* (Istanbul, 1958), s. 60.

38) Խորհրդակցական ժողովին ներկայ էին Օսմանեան կայսրութեան ծերակոյտի անդամ Զարեհ Տիլպէրը, օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամներ Գրիգոր Զօհրապն ու Վարդգէս Սէրէնկիւլեանը, Ցարուքիւն Պօշկէզենեանը եւ Յովսէփ Մարութեանը: Նիստի արձանագրութեան համար տես Զաւէն Արբեպս., էջ 95–96:

39) 26 Ապրիլին կայացած խառն ժողովի հանդիպումին սեղան դրուեցաւ Զօհրապի պատրաստած յուշագիրը, որուն համար տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 379–380: Բաղդատէ Զաւէն Արբեպս., էջ 98:

40) Ըստ Զաւէն Պատրիարքի՝ «Պոլսէն 250–է աւելի անձեր աքսորուեցան Զանղըրը (Քասթամունիի նահանգ) եւ Այաշ (Գաղատիա). բայց գաւառներուն աքսորականները աւելի շատ են քիւով, Պոլսոյ հետ բաղդատելով». տես Զաւէն Արբեպս., էջ 133: Ըստ Ա. Ն. Մնացականեանի՝ այդ եւ վաղայաջորդ օրերը ձերբակալուեցան «196 գրող, 168 նկարիչ, 575 երաժիշտ, երգահաններ եւ կատարողական խմբերի մասնակիցներ (երգողներ, պարողներ, նուագողներ), 336 բժիշկ, դեղագործ, ատամնաբոյժ, 176 ուսուցիչ եւ կոլէջներէն պրոֆեսորներ, 160 իրաւաբան, 62 ճարտարապետ, 64 դերասան». տես Ահարոնեան, էջ 35: Լեփսիուս կը նշէ, թէ «ձերբակալութիւնները կանոնաւորութեամբ շարունակուեցան 21 Ապրիլէն 10 Մայիս, չորս շաբաթներու ընթացքին: Այսպէս 21 Ապրիլէն սկսելով ձերբակալեցին եւ տարագրեցին Իզմիթի մէջ՝ 100, Պարտիզակի մէջ՝ 80, Պրուսայի մէջ՝ 40, Պանտրմայի մէջ՝ 40, Պալըքեսերի մէջ՝ 30, Ատարազայի մէջ՝ 80 առաջաւոր հայեր: Ապրիլի վերջը եւ Մայիսի սկիզբը, այս ձերբակալութիւններուն կը յաջորդեն Մարգուաճ՝ 20 հոգիով, Տիգրանակերտ՝ նոյնպէս 20 հոգիով: Մայիսի առաջին շաբաթներուն, Կարինի մէջ ձերբակալուած ու տարագրուած ծանօթ հայերու քիւը հասաւ 600–ի, 500 ալ Սեբաստիոյ, 50 Քեոռիի (Քղիի՞), 50 Շապին Գարահիսարի եւ 25՝ Խնուսի մէջ: Մայիսի երկրորդ կէսին, կարգը Տիգրանակերտին եկաւ, նախ 50 հոգիով, յետոյ 300 ձերբակալութեամբ եւ կեսարիայի՝ 200 հոգիով: Նոյնը տեղի ունեցաւ Խարբերդի եւ Եոզղատի մէջ: Նոյնպէս մէկ քանի ծանօթ հայեր ձերբակալուեցան Մարաշի եւ Ուրֆայի մէջ: Այնթապի մէջ 26 ձերբակալուածներէն 25–ը ազատ արձակուեցան». տես Լեփսիուս, էջ 28: Իսկ ըստ Մէյրի Էլլըն Մուր կէյթսի օրագիրին, միա՛յն 27

Ապրիլի հարուածին՝ Պոլսոյ մէջ «կիրակին կրկին սպառիչ օր մըն էր: Առաւօտեան թնդանօթաձգութիւնը ընկերացաւ մեր նախաճաշին: Հեռաձայնային լրատուութիւն մը հաղորդեց մեզի ձերբակալութիւնը այս խաղաթին մէջ 100 առաջատար հայերու». տես Grabill, p. 66: Այս ձերբակալութիւններու առիթով տեղի ունեցած տեսակցութեան մը ընթացքին Թալէաթ յայտնեց վանկենհայմին, թէ այս եւ ասոր նման այլ միջոցառումներ պետութեան ապահովութեան համար էին եւ թէ Բարձրագոյն Դուռը այլեւս չէր ուզեր հանդուրժել գոյութիւնը խաղաթական անջատ կազմակերպութիւններու՝ կրօնական հաւաքականութիւններէ ներս. տես Trumpener, pp. 207–208. իսկ Մորկընթոյի հետ ունեցած իր մէկ այլ տեսակցութեան ընթացքին՝ անիկա յայտնեց, թէ ճի՛շդ էր թէ երիտասարդ–Թուրք կուսակցութեան խստութիւնները ուղղուած էին որեւէ յեղափոխական շարժումները զսպելու՝ նոյնիսկ նաեւ Համաձայնականներուն դէմ, եւ թէ կառավարութիւնը շատ հայ կը ձերբակալէր. տես Grabill, p. 65: Աս այդ ամբիկեան դեսպանը դիմեց աւստրօ–հունգար դեսպան Բալլավիչինիին, որ վերջինը միջամտէր քրէական իշխանութիւններուն մօտ՝ ի նպաստ հայերուն. իսկ ինք իր կարգին տեղեկագրեց դէպքը Ուաշինկթընի. տես *1915, Supplement*, p. 980: Զանազան վայրերէ ձերբակալուած հայերու մէկ անուանացանկին համար տես Ապրիլ Տասնըմէկի Սգահանդէսի ցանճնախումբ, *Ցուշամատեան Ապրիլ Տասնըմէկի* (Կ. Պոլիս, 1919). Ահարոնեան, էջ 513–525 եւ կիրակոսեան, էջ 295–297: Ձերբակալուելով սպանուած կրօնականներու մէկ ցանկին համար տես Ահարոնեան, էջ 504–514. Թէոսիպ, *Գողգոթա*, Ա. Մաս (Պէյրութ, 1966) եւ նոյն, Ա. Մաս, 2 - վաճ (Պէյրութ, 1966) եւ Ա. Հատիտեան, «Նոր Վկայնդեանք», Էջմիածին, 1965, թիւ Բ–Գ–Դ, էջ 58–70. հայ բժշկութեան ունեցած կորուստին համար տես Տոքթ. Գէորգ Պ. Քեշիշեան, «Հայ բժշկագիտական մտքին տուրքը Մեծ Եղեռնին», *Շիրակ*, Թ. Տարի, թիւ 4–5, Ապրիլ–Մայիս, 1965, էջ 284–291: Մտաւորականներուն վերապահուած ճակատագիրին համար տես *Ցեղասպան Թուրքը*, էջ 149–151. Միխայէլ Շամտանճեան, *Հայ Մտքին Հարկը Եղեռնին* (Հալէպ, 1947), Տոքթ. Ա. Նագգաշեան, *Այլալի Բանաը* ((Նիւ Եորք), 1926). Ակունի, էջ 53–59, եւ Նազլեան, էջ 565: Հետագային, ըստ վանկենհայմի 30 Ապրիլի 1915 թ.ի մէկ տեղեկագիրին՝ Թալէաթ պիտի պատճառաբանէր այս ձերբակալութիւնները, թէ «յարմար վայրկեանն էր» ոտնբելու այն բոլորը, որոնք կրնային պետական որոշումներու հետագայ գործադրութեան որեւէ ձեւով դէմ կենալ, թէպետեւ «անշուշտ շատերը որեւէ ձեւով յանցաւոր չեն». տես *Deutschland*, s. 60, եւ Տաշեան, էջ 55:

41) Սիսուացի, «Զմշկածագ եւ գիւղերը», *Ոսկեդեսակ*, հտ. Գ. (Պէյրութ, 1948), էջ 257:

42) Զաւէն Արբեպս., էջ 98: Հետագային, 25 Ապրիլի 1919 թ.ին, տեղի ունեցած սգահանդէսի մը ընթացքին Պատրիարքը կըրկնեց Սայիտ Հալիմի խօսքերը, ըստ որոնց՝ «պատերազմէն առաջ համաձայնական տէրութեանց դիմելով ուզեցինք աւելցնել մեր ազգը օսմանեան պետութենէն. մեր ըրածներուն պատիժն է որ կը կրէք. հայերու մասին եղածը արդիւնքն է ծրագիրի մը՝ որ պիտի գործադրուի». տես Անտոնեան, էջ 81–82:

43) Զաւէն Արբեպս., էջ 100: Մինչ յետ մահու հրատարակուած իր յուշերուն մէջ Թալէաթ կը ներկայացնէ հայերու տարագրութիւնն ու ջարդերը որպէս արդիւնք գինեալ այն ըմբոստութիւններուն, որոնք, ըստ իրեն, տեղի ունեցան Զէյթունի, Վանի, Նիկոմիդիոյ, Ատաբազարի, Պուրսայի, Ատանայի, Սամսոնի, Իզմիրի, Ուրֆայի, Շապին Գարահիսարի ու Եոզղատի եահանգներուն մէջ. գարմանալի չէ բնաւ, որ Թալէաթ կամաւոր կերպով մոռացութեան է տուած Արեւմտեան Հայաստանի եահանգներուն մեծամասնութիւնը, որ պիտի կազմէր կորիզը 8 Փետրուարի 1914 թ.ի ռուս–թրքական համաձայնութեամբ ստեղծուելիք ինքնուրոյն Հայաստանի մը երկու եահանգներուն. տես Talât Pasa, ss. 62–70:

44) *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 63. տես նաեւ *1915, Supplement*, p. 980.

45) Յուշագիրին համար տես *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 380–381:

46) Հեռագիրին համար տես *Deutschland*, s. 58 եւ Տաշեան, էջ 11:

47) Trumpener, p. 208:

48) Լեփսիուս, էջ 195–196:

49) Trumpener, p. 207. տես նաեւ *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 66:

50) Վանկենհայմի հեռագիրին համար տես *Deutschland*, s. 59–60. *Ճեղասպան Թուրքը*, էջ 68–69 եւ *Հայկական Տառնհինգը*, էջ 76. իսկ հեռագիրին բովանդակութեան համար տես Trumpener, p. 208:

CHRONOLOGY OF THE ARMENIAN MASSACRES PERPETRATED BY THE TURKS, FROM JANUARY 2ND TO APRIL 30, 1915

LEVON VARTAN

The Armenian massacres, perpetrated in 1915 by the Turks, constituted only part of the pan-Turanian scheme followed up by the Young Turks. World War I provided a splendid opportunity for the allies of Germany, the Turks, to annihilate the Armenians and resolve the Armenian Question.

Turkish, Armenian and other documents and studies evidence the fact that the leaders of the Young Turks had planned the massacres and the forced deportations with fastidious care and had recruited, in Constantinople and other important centers of Western Armenia, the needed manpower for their dark designs. A chronological study also reveals the double-faced diplomatic moves of the Young Turks: they reassured, on the one hand, that Armenians were committed to the utmost care of the Turkish government, and, on the other, relentlessly massacred and deported the Armenians, thus vacating Western Armenia of its native people.

Հայագիտական հրատարակութիւններ

TOMMASO BRECCIA FRATADOCCHI, «*LA CHIESA DI S. EJMIACIN A SORADIR*», *Consiglio Nazionale Delle Ricerche, Studi di Architettura Medioevale Armena, No. 1, Roma, 1971, 89 p, 13 illustrazioni, 56 fotografi, 81 raffronti tipologici : disegni.*

TOMMASO BRECCIA FRATADOCCHI, «*THE CHURCH OF ST. EJMIACIN AT SORADIR*», *Studies on Medieval Armenian Architechture. No 1, Rome, 1971, 89 p., 13 illustrations, 56 photographs, 81 typological comparisons : drawings.*

ԹՈՄԱԶՈ ՊՐԷՉԻԱ ՖՐԱԴԱՏՈՔՔԻ, «ՍՈՐԱՏԻՐԻ ՍՐ. ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ», Ուսումնասիրութիւններ Միջնադարու Հայ Ճարտարապետութեան, Թիւ 1, Հռոմ, 1971:

Արեւմտեան Հայաստանի ճարտարապետական յուշարձանները, դժբախտ պարագաներու բերումով, մինչեւ վերջերս չեն ունեցած իրենց նոր Թորամանեանները, որոնք առիթը ունեցած ըլլային աւելորդ վրայ չափագրելու եւ ուսումնասիրելու հայ մեծարժէք այդ կոթողները: Ի բաց առեալ մէկ քանի ծանօթ ու նշանաւոր յուշարձաններէ, Արեւմտեան Հայաստանի ճարտարապետական մեր սքանչելի յուշարձանները չեն արժանացած ուսումնասիրութեան, նոյնիսկ անոնցմէ չատերուն լուսանկարներն ու տեղեկագրութիւնները կը պակսին մեզի: Եւ եթէ նկատի ունենանք անոնց աւերակ ու կիսակործան վիճակը, ինչպէս նաեւ խնամքէ ու պաշտպանութենէ զուրկ դրութիւնը, կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ անոնցմէ չատեր դատապարտուած են յաւէտ կորսուելու հայկական ճարտարապետութեան համար, կորուստ մը, որ կրնայ չատ ծանր կշռել, նկատի առած որ անոնցմէ չատեր արդէն իսկ յաւէտ անհետացած են, առանց պարզելու իրենց գաղտնիքները, որոնք կրնային այնքան լոյս սփռել հայ ճարտարապետութեան ու ժողովուրդի պատմութեան զանազան հանգրուաններուն վրայ:

Այսօր, մեծ բարերախտութիւն է մեզի համար տեսնել եւրոպացի ճարտարապետներու եւ դիտնականներու վերստին ցուցաբերած հետաքրքրութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց ձեռնարկած ծանր ու դժուարին աշխատանքը, արժանաւորապէս գնահատելու համար հայկական ճարտարապետութիւնը:

Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու այժմու վիճակը շատ նախնական է դեռ, երթեւեկը անտանելի դժուար, եթէ ոչ վտանգաւոր: Եւ այս պայմաններու մէջ կրնանք միայն երախտապարտ ըլլալ բոլոր անոնց, որոնք որեւէ ձեւով, լուսանկարելով, չափագրելով եւ կամ ուսումնասիրելով մեր միջնադարեան կոթողներու մնացորդները, կորուստէ կը փրկեն զանոնք:

Սորատիրի Սբ. Էջմիածինի նուիրուած այս հատորը առաջինն է այն շարքին, որ պիտի հրատարակուի Consiglio Nazionale Delle Ricerch–ի կողմէ, ղեկավարութեամբ Փրոֆ. Ճէզպա տէ Ֆրանչովիչի, որուն ստորագրութիւնը կը կրէ նաեւ այս հատորին յառաջաբանը:

Միջանկեալ յիշենք նաեւ թէ սոյն համալսարանի հովանաւորած առաջին գործը եղաւ նշանաւոր այն ցուցահանդէսը, նուիրուած՝ միջնադարեան Հայաստանի (Արեւելեան եւ Արեւմտեան) ճարտարապետութեան, որ առաջին անգամ ներկայացուեցաւ Հռոմի Վենետիկեան սրահին մէջ, ստեղծելով ահագին խանդավառութիւն եւ նորոգելով հետաքրքրութիւնը հայկական ճարտարապետութեան հանդէպ, օտար գիտնականներու մօտ: Ցուցահանդէսը նաեւ շրջեցաւ աշխարհի զանազան հայաշատ կեդրոնները: Ցուցահանդէսին առիթով հրատարակուած ուղեցոյց հատորը իւրքին համայնապատարանի մը արժէքով ուսումնասիրութիւն մըն է հայ ճարտարապետութեան նուիրուած, իր լուսանկարներով, յատակագծերով եւ բացատրական տեղեկութիւններով, որուն իրագործման համար խումբ մը իտալացի գիտնականներ քանի մը անգամներ ուղեւորուած են Հայաստանի բոլոր շրջանները, նաեւ Պարսկաստան:

Հատորին հեղինակը՝ ճարտարապետ Թոմազո Պրէչիա Ֆրագասոքքի, առաջին անգամ 1965 թ.ին, ճարտարապետ Բաօլօ Գունէօի հետ այցելած է Միջին Արեւելք եւ ապա՝ 1966 եւ 1968 թթ.ուն Հայաստանի զանազան գաւառները: Սորատիրի մասին առաջին համառօտ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած է Բաօլօ Գունէօի կողմէ՝ «Revue des Etudes Armeniennes»ի մէջ (N. S. vol. V, 1968, pp. 91–108):

Սորատիրի Սբ. Էջմիածինին նուիրուած այս աշխատասիրութիւնը, որ հրատարակուած է երկու լեզուներով (իտալերէն եւ անգ-

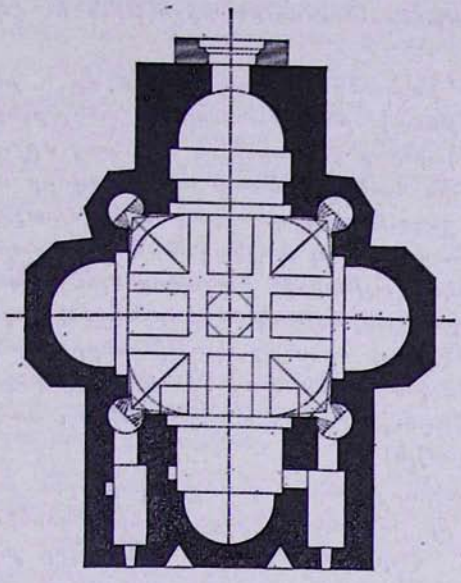

Սորատիրի Սբ· Էջմիածին – Ցատակագիծ

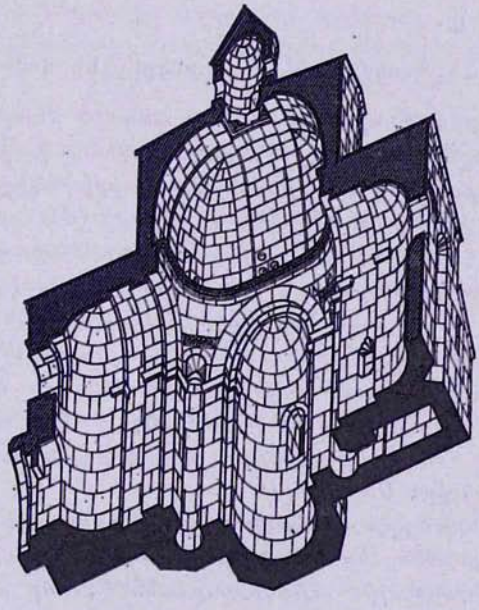

Սորատիրի Սբ· Էջմիածին – Աքսոնոմետրիա հատված

լերէն), բաժնուած է երկու մասերու՝ ուսումնասիրութիւն եւ վաւերանկարներ։

Ուսումնասիրութիւնը, ինքնատիպ մենագրութիւն մը, յաչորդ էջերուն մէջ ամբողջութեամբ թարգմանուած է անգլերէնի, որ աւելի մատչելի ըլլալով, կարեւոր է լրացնելու մեծ բաց մը արեւմտեան գիտական աշխարհին համար (նկատի ունենալով որ ո՛չ հայերէն եւ ոչ ալ ռուսերէն լեզուները ընդհանրացած եւ մատչելի լեզուներ են), եւ կրնայ գոհացում տալ հայկական ճարտարապետութիւնը արեւմտեան գիտական աշխարհին ծանօթացնելու աշխատանքին։ Փափաքելի պիտի ըլլար անշուշտ որ այս օրինակին հետեւէին հայաստանեան այն արժէքաւոր հրատարակութիւնները, որոնք լոյս կը տեսնեն հայերէնով եւ կամ ռուսերէնով միայն (Թոկարսքի, Եազդոսըն, Թորամանեան, Ցարուքիւնեան, Մնացականեան, Սաֆրաստեան, Ղաֆադարեան, եւայլն)։

Աշխատասիրութեան երկրորդ մասը՝ վաւերանկարներու բաժինը, կ՚ամբողջացնէ գործը իր լուսանկարներով, մանրամասներով (details), յատակագիծերով, կտրուածքներով եւ այն բոլոր յուշարձաններու յատակագիծերով, որոնք ուսումնասիրութեան մէջ համեմատուած են Սորատիրի օրինակին։

Առաջին մասը բաժնուած է հետեւեալ երեք գլուխներուն.

ԳԼՈՒԽ Ա.

Քննութիւն Պատմական Բնագիրներու եւ Քննադատական Երկերու

Ուսումնասիրութեան այս առաջին մասին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ պատմական այն բոլոր տեղեկութիւնները եւ տուեալները, որոնք կը վերաբերին Սորատիրի եկեղեցիին՝ Թումա Արծրունիէն (ժ. դար), Թումա Մեծոբեցի (ժե. դար) եւ Առաքել Դաւրիժեցի (ժէ. դար), հասնելու համար հազուագիւտ այն մէկ քանի ճամբորդական նկարագրութիւններուն, որոնք կը յիշատակեն Սորատիրը (եւ այս անցողակի ճամբորդական նկարագրութիւններն իսկ իրենց մեծ դերը կ՚ունենան նկարագրելով՝ այժմ կորսուած մի քանի արճանագրութիւններ, քանդակուած եկեղեցիի ճակատին)։ Հ. Համազասպ Ոսկեան իր Վասպուրականի–Վանի վանքերուն նուիրուած հատորներու շարքին մէջ իսկ հազիւ փոքր յիշատակութիւն մը կը նուիրէ Սորատիրին։

Սորատիրի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ, հեղինակը կ՚ուզէ յայտնել իր տեսութիւնը, թէ՝ Սորատիր շատ նշանաւոր եւ բայց անգտանելի այն յուշարձանն է, որ պատմագէտներու մօտ ծանօթ էր Աղբակի Սբ. Կաչ անունով։

Հեղինակը այն կարծիքէն է թէ Սորատիրը հրջանային ուրոյն լուծում մըն է խաչաձեւ–կեդրոնագմբէթ տիպի եկեղեցիներու, ինչպէս՝ Աւանի, Հռիփսիմէի տիպի եկեղեցիները։ Բայց ոչ միայն ժամանակակից սոյն եկեղեցիներու (է. դար), այլ նաեւ զանոնք կանխող՝ նկատի ունենալով Սորատիրի կարգ մը այլ մանրամասնութիւնները, որոնք յաջորդ դէպքերու մէջ ան մանրամասնօրէն կը վերլուծէ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ճարտարապետական կառոյցի Նկարագրութիւն

Երկրորդ մասին մէջ, հեղինակը կը ներկայացնէ հինարարական եւ ճարտարապետական ձեւերը եւ կ'աշխատի առարկայօրէն տեղադրել ժամանակագրական կարգով, ըլլայ յատակագծային եւ կամ ծաւալային լուծումները, որոնք միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան կու տան անոր ինքնուրոյնութիւնները։

Նմանապէս մանրամասնօրէն քննուած եւ բաղդատուած են զանազան յուշարձաններու հետ, նաեւ զարդային եւ տեխնոլոգիական լուծումները՝ դուռերու, պատուհաններու, նիշերու, որոնք կրնան լոյս սփռել եկեղեցիին հիմնադրման թուականին մասին։

Հետաքրքրական դարերու ընթացքին եղած են զանազան եւ կարեւոր յաւելումներ, որոնք հեղինակը կ'աշխատի անջատել մայր կառոյցէն եւ զանազանել բնատիպը՝ օտարամուտէն։ Օրինակ՝ գմբէթը հետագայ դարերու գործ է (կեդրոնական, լոյսի աղբիւրով)։ Նաեւ զարդային կարգ մը մոթիֆներ կը մատնեն իրենց խորթութիւնը վաղ շրջանի հայկական ճարտարապետութեան սկզբունքներուն։

Հեղինակը նկարագրած ու բացատրած է եկեղեցիին ներքնամասը, մատնանշելով այն բոլոր նմանութիւններն ու տարբերութիւնները որոնք կան, բաղդատած՝ նոյն տիպի եւ նոյն դարաշրջանի այլ օրինակներուն հետ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Բաղդատական վերլուծում նախատիպային եւ ոճային ցատկութիւններու։ Ժամանակագրական թելադրութիւններ

Սորատիրի եկեղեցին կը պատկանի խաչաձեւ–կեդրոնագմբէթ տիպի այն մեծ խումբին, որ իր զանազանութեամբ եւ հետաքրքրական լուծումներով կը հարստացնէ հայկական ճարտարապետութիւնը։

Հեղինակը հոս այն կարծիքին է թէ մինչնադարեան վաղ շրջանի հայ ճարտարապետները համեմատաբար մեծ կարեւորութիւն տուած են եկեղեցիներու ներքնամասերուն, որոնք եւ պայմանաւորած են ստորադաս արտաքինի ծաւալային կառոյցը։

Արտաքին թէ ներքին ծաւալային դեղարուեստական լուծման մէջ մեծ կարեւորութիւն ունեցած է chiaroscoro–ն (չուքերու եւ լոյսերու համադրումը), զոր հայ ճարտարապետները լաւագոյնս օգտագործած են իրենց լուծումներուն մէջ։

Հեղինակը քննելով եւ համեմատելով Սորատիրի Սբ. Էջմիածինը նոյնատիպ խաչաձեւ–կեդրոնագմբէթ եկեղեցիներու կանգուն մնացած օրինակներուն հետ՝ ըլլայ Հայաստանի (Աւան, 591–605 թթ., Հռիփսիմէ, 618–628 թթ.), ըլլայ Վրաստանի (Ձիվարի, Սբ. Սիոն, եւն., է. դար), գայն կը գտնէ եթէ ոչ չատ աւելի վաղ շրջանի կառոյց, գտնէ ժամանակակից անոնց, հակառակ անոր որ աշխարհագրականօրէն բաւական հեռու կը գտնուի Վրաստանէն եւ Աբարատեան աշխարհէն, եւ այս ձեւով կը հաստատէ այն տեսութիւնը թէ այն ժամանակ ճարտարապետական–չինարարական ամբողջ խումբեր կը տեղափոխուէին շրջանէ–շրջան, կառուցանելու համար զանազան եկեղեցիներ (Վրաստանի Ձիվարիի եւ Աթէնի Սբ. Սիոնի հայերէն արձանագրութիւնները այս ձեւով աւելի կը հիմնաւորուին)։

Իբր յաւելեալ փաստարկութիւն հիմնադրման թուականին, հեղինակը կը դիմէ Սորատիրի զարդային քանդակներու մանրամասնութեանց եւ զանազան խոյակներու, նիշերու, կամարներու օրինակներուն, եւ հոս արդէն համոզիչ կերպով կը հաստատէ կապ մը հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի քրիստոնէական առաջին շրջանի ճարտարապետական նմոյշներու հետ եւ իբր Սորատիրի հիմնարկութեան թուականի անգամ մը նաւ կը փաստէ, թէ ան պէտք է կառուցուած ըլլար է. դարու առաջին տասնամեակներուն։

Եւ այլեւս վերջնականապէս յենուելով հիմնադրութեան վերոյիշեալ թուականին եւ տեղեկագրական տուեալներուն, հեղինակը այժմ կ'առաջադրէ իր այն տեսութիւնը, թէ Սորատիրի Սբ. Էջմիածինը նոյն ինքն է պատմագիրներու յիշատակած եւ այժմ անգտանելի՝ Արծրունեաց տոհմին նշանաւոր Սբ. Խաչին։

Թովմա Արծրունի կը յիշէ Աղբակի Աղամակերտ բերդաքաղաքը իբր տոհմային դամբան Արծրունեաց իշխաններու։ Ըստ պատմագրին, Գագիկ իշխան իր հօր մահէն ետք իբր բաժին կը ստանայ Ռշտունեաց գաւառը Վանայ շրջանով, եւ Աղթամար կղզիին մէջ, Մանուէլ ճարտարապետին կառուցանել կու տայ այժմու նշանաւոր

Սբ. Խաչը: Հաւանաբար ուղելով չարունակութիւն մը տեսնել իրենց տոհմային նշանաւոր Սբ. Խաչին, Աղթամարի եկեղեցին կը տրուի յար եւ նման յատակագիծ Սուրատերի հետ:

Հեղինակին այս շատ փայլուն տեսութիւնը, հիմնաւորուած առարկայական եւ դիտական փաստարկութիւններով, կրնայ նոր էջ մը բանալ հայկական վաղ շրջանի կոթողներու կառուցման ժամանակը ճշդորոշելու աշխատանքին մէջ եւ լուծել նաեւ այս ժամանակաշրջանի վրացական–հայկական ճարտարապետութիւններու ազդեցութիւններու կապակցութեամբ վիճելի կարգ մը հանգուցային հարցերը, զորս վերջերս վրացի հնագէտներ կը յարուցեն, մերժելով հայկական եկեղեցիներու հիմնադրութեանց թուականներու նոյնիսկ դիտական տեսութիւնները:

Մաղթելի է որ «Միջնադարու Հայ ճարտարապետութեան Ուսումնասիրութիւններ» շարքին յաջորդ հատորները շուտով լոյս տեսնեն, եւ ըլլան նոյնքան դիտական որքան այս մէկը, եւ Թ. Պ. Ֆրաղատոքքի շարունակէ իր դիտական աշխատանքները, լուսաբանելու համար հայ ճարտարապետութեան տակաւին մութ մնացած այլ հարցեր եւս:

ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ԱՐՈՒՍԵԱԿ Ն. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ – «ՅՈՒՆԱՒԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ՀԱՑԵՐԷՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ», Երեւան, 1971, 362 էջ:

Այսօր, Հայաստանի մէջ թէ այլուր, հայագիտութիւնը իր բոլոր բնագաւառներով, կ'ապրի ծաւալուն նուաճումներու շրջան մը: Այս սրընթաց վերելքին նախադրեալները, անհրաժեշտ է որոնել անցեալի բեղմնաւոր եւ ակնառու հեղինակներու արժէքաւոր աշխատութիւններուն եւ ուսումնասիրութիւններուն մէջ, որոնք ա–նընդհատ կը հարստանան մեր օրերու հեղինակներուն ինքնատիպ, ընդունելի եւ դիտական բարձր մակարդակի արժանի աշխատութիւններով:

Այս կապակցութեամբ, եթէ փորձենք ընդհանուր բաղդատական ակնարկ մը նետել հայագիտութեան վրայ, յատակ կերպով պիտի նկատենք որ հայոց լեզուի պատմութիւնը, համեմատաբար սակաւ ուսումնասիրուած բնագաւառ մը եղած է:

Սակայն, պէտք է աներկբայօրէն ըսել, որ վերջին տասնամեակներուն, հայոց լեզուի պատմութիւնը սկսած է լուրջ քննութեան

առարկայ դառնալ եւ, հետզհետէ սկսած են հրապարակ գալ արժէքաւոր ու դիտական մակարդակի ուսումնասիրութիւնները, որոնք մեծապէս կը հարստացնեն ու կ՝ամբողջացնեն հայագիտութեան ճոխ ու բազմակողմանի բովանդակութիւնը։

Այս իմաստով նոր ներդրում մըն է Հայկական Ս.Ս.Հ. Գիտութիւններու Կաճառի, Հրաչեայ Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի աւագ դիտաշխատող Սրուսեակ Մուրատեանի խիստ արժէքաւոր ու գնահատելի աշխատութիւնը՝ «Ցունաբան Դպրոցը եւ Նրա Դերը Հայերէնի Քերականական Տերմինաբանութեան Ստեղծման Գործում»։

Ուսումնասիրութիւնը, լայն առումով, կը հանդիսանայ լեզուագիտական բարձր մակարդակի ուշագրաւ եւ խորազնին աշխատութիւն մը. իսկ նեղ առումով՝ հայոց լեզուի ու մշակոյթի պատմութեան բնորոշ շրջանի մը լեզուաբանասիրական ամբողջական մէկ քննութիւնը։

Գիրքը բաղկացած է հիմնական երկու մասերէ՝ առաջին եւ երկրորդ, որոնց լրացուցիչ ու անքակտելի օղակը կը կազմեն բովանդակալից բայց հակիրճ «Ներածութիւնը», հարուստ «Մատենագիտական Տեսութիւն»ն ու հետաքրքրական «Տերմիններու Այբուբենական Ցանկ»ը։

Հեղինակը, «Ներածութեան» մէջ (էջ 7–16), համառօտ կերպով կ՝ուրուագծէ ե. դարուն Հայաստանի մէջ սկսած գրական-մշակութային շարժումը, որուն մեկնակէտը հանդիսացաւ հայոց գիրերու գիւտը, որ «հնարաւորութիւն տուեց ծաւալելու կրթական թարգմանչական մեծ գործունէութիւն»։

Այնուհետեւ, հեղինակը կը թուէ այն շարժառիթներն ու պատգամները, որոնք խթան հանդիսացան Ցունաբան Դպրոցին առաջացմանն ու զարգացմանը. յատկապէս՝ հայ երիտասարդներու հեռացող ուսումը, անոնց յունարէն լեզուին ու մշակոյթին գերազանցապէս տիրապետելն ու խորանալը, ժամանակակից գիտութեանց մէջ հմտանալը, եւայլն։ Այս բոլորը, բնականաբար, մեծապէս նպաստեցին այդ սերունդի աշխարհահայեացքին կազմաւորմանն ու ամրապնդմանը։ Մուրատեան կը դրուատէ ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրականութեան անառարկելի նպաստը հայ լեզուին ու մշակոյթի պատմութեան, որ «իր արժանիքներով ու թերութիւններով հանդերձ, պէտք է դիտել որպէս իր ժամանակի կենսական պահանջները բաւարարող մի երեւոյթ»։

Հեղինակը դիպուկ կերպով բաղդատական մը կը կատարէ յունաբան եւ լատինաբան դպրոցներուն միջեւ, պաշտպանելով եւ հիմնաւորելով իր տեսակէտերը ի նպաստ առաջինին։

Գիրքին առաջին մասը կը կոչուի «Ցունաբան Դպրոցը» (էջ 45–111), որ կը բաժնուի դէպառոր երեք ենթամասերու։

«Ցունաբան Դպրոցի Առաջացման ու Գոյութեան Նախադրեալները» ենթաբաժնին մէջ (էջ 45–57), Մուրատեան ճշդրտօրէն կու տայ այն նախապայմանները, որոնք պարարտ հող պատրաստեցին այդ դպրոցին գոյատեւումին ու յարատեւման։ Գլխաւորապէս նկատի առնելով եւ մասնաւորապէս չեշտելով քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պայմանները, ան Ցունաբան Դպրոցին գոյութիւնն ու զարգացումը կը կապէ հայ–յոյն սերտ փոխ–յարաբերութիւններուն, դիրերու դիւտին, եւ ինքնուրոյն ու թալգմանական գրականութեան հրապարակ գալուն։

Մուրատեան, առանց անտեսելու, կամ թերագնահատելու Ցունաբան Դպրոցին առաջացման մէջ կարեւոր պարագաները, կը չեշտէ յատկապէս ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրականութեան կատարած անուրանալի դերը՝ փիլիսոփայական, բնագիտական, բնափիլիսոփայական, ճշդրիտ գիտութեանց եւ, մանաւանդ քերականական աշխատութիւններուն մէջ։ Վերջապէս, հեղինակը Ցունաբան Դպրոցին առաջացումը չի կապեր պատահականութեան հետ, այլ՝ պատմականօրէն չարունակութիւնը կը նկատէ հայ–յունական քաղաքական, տնտեսական, մշակութային եւ կրօնական երկարատեւ յարաբերութիւններուն։

Հետեւաբար, կատարուած բարդ եւ վիճելի մեկնութիւններու բառացի թարգմանութիւնը «պահանջում էր ստեղծել համապատասխան գիտական լեզու եւ կայուն տերմինաբանութիւն»։

Երկրորդ ենթաբաժնին մէջ՝ «Ցունաբան Դպրոցի Տեղն ու Դերը Հայ Մշակոյթի Պատմութեան մէջ» (էջ 57–76), հեղինակը կը քննէ հայ բանասիրութեան մէջ Ցունաբան Դպրոցին տրուած գնահատանքը։ Այս առնչութեամբ, ան կը մէջբերէ նշանաւոր հայագէտներու կարծիքները (Գաթրճեան, Գարագաշեան, Այտնեան, Գալեմքերեան, Բագրատունի, Ադոնց, Աբեղեան, Ա.Ճառեան, Մանանդեան, Մալխասեանց եւ ուրիշներ), համաձայնելով անոնց տեսակէտներուն հետ եւ մերժելով ուրիշներ։ Ապա, այս բոլորը համադրելով եւ ի մի բերելով, ան կը յանդի այն եզրակացութեան, թէ հայերէնը յունարէնի նմանողութեամբ ունեցած է ա) սեւիական հայացքներու ինքնուրոյնութիւն, բ) լեզուական նորամուծութիւններ՝ սեւիական միջոցներով, գ) մատենագիրներու անխոնջ աշխատանք, եւ դ) սեւիական մշակոյթի ստեղծումով՝ հայ ժողովուրդի գոյութեան պահպանում։

Առաջին մասին վերջին ենթաբաժնին մէջ՝ «Ցունաբան Դպրոցի Առաջացման Տեղի եւ Ժամանակի Հարցի Շուրջ» (էջ 76–111), *Մուրատեան կը ներկայացնէ բազմաթիւ այլ հեղինակներու կարծիքները, այն մասին, թէ «Ցունաբան Դպրոցը» ո՞ւր եւ ե՞րբ առաջացած է։ Համադրելով այդ բոլորը, ան իր փաստարկները կ'ամփոփէ եօթը կէտերու մէջ։ Ըստ իրեն, Ցունաբան Դպրոցը աւելի հաւանական է որ ծնունդ առած ըլլայ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ապա տարածուած՝ համայն Հայաստանին մէջ։ Իսկ անոր ժամանակագրական սկիզբը, իրաւացիօրէն կը համարէ Ե. դարը։ Անչուշտ, այս պարագային, ան կը հետեւի Աբեղեանի եւ Մալխասեանցի տեսակէտերուն, հակադրուելով Մեյյէյի, Աճառեանի, Մանանդեանի եւ այլոց կարծիքներուն, որոնք Ցունաբան Դպրոցին սկզբնաւորումը կը համարէին Ե. դարու վերջը եւ Զ. դարու սկիզբները։*

Ուսումնասիրութեան առաջին մասին մէջ հանգամանօրէն խօսելով Ցունաբան Դպրոցին առաջացման, տեղին ու դերին մասին, հեղինակը կ'անցնի իր բուն նիւթին, որ կը կազմէ աշխատութեան հիմնական առանցքը։ Այս մասը կը կոչուի՝ «Ցունաբան Դպրոցի Գերակաւական Տերմինաբանութիւնը», *որ նոյնպէս, բաժնուած է հինգ ենթաբաժիններու։*

«Տերմինի եւ Տերմինաբանութեան Տեսական մի քանի Հարցերի մասին» (էջ 112–126) *ենթաբաժնին մէջ, Մուրատեան կը քննէ ժամանակակից լեզուաբանութեան մէջ տերմինաբանութեան մասին գոյութիւն ունեցած կարծիքներն ու տեսակէտները, տարբերութիւնները ու տեսակները, նշանակութիւնը, սահմանումը, առանձնայատկութիւնները, ուսումնասիրութեան սկզբունքները եւ յարակից կարգ մը անհրաժեշտ բացատրութիւններ եւ լուսաբանութիւններ։*

Ըստ Մուրատեանի, տերմինաբանութեան ծնունդը պէտք է համարել Ե. դարը՝ Թրակացիի քերականութեան քննութիւնը հայ թարգմանիչներուն ու մեկնիչներուն կողմէ։

Երկրորդ ենթաբաժնին մէջ՝ «Հայերէնի Լեզուա-Գերակաւական Տեղեկութիւնները մինչեւ Տիոնիսիոս Թրակացիի Գերակաւութեան Թարգմանութիւնը» (էջ 126–134), *հեղինակը կը փորձէ յստակացնել նախայունաբան շրջանի հայերէնի քերականութեան վրայ՝ վկայակոչելով Մ. Խորենացիի, Ղ. Փարպեցիի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի եւ այլոց տեղեկութիւնները, ըստ որոնց, գրագիտութիւնը եւ գրաճանաչութիւնը հրամայական պահանջ կը նկատուէր պետական եւ կրօնական գործերուն ղեկավարման համար։ Իր եզրակացութիւնները հիմնաւորելու եւ ապացուցե-*

լու համար, ան կը բերէ բազմաթիւ օրինակներ (հնչիւնաբանական եւ ձեւաբանական), որոնք կը հաւաստիացնեն, թէ «հայերը ծանօթ են եղել քերականութեան հնադոյն լայն ըմբռնման հետ»:

Այնուհետեւ, Մուրատեան կ'անցնի իր բուն ըսելիքին եւ, «Ցունաբան Դպրոցի Ստեղծած Քերականական Տերմիններ եւ Ցունական նախօրինակները» (էջ 134–324), ստուարածաւալ ենթաբաժնին մէջ, ճոխ օրինակներով եւ դիտական մանրակրկիտ վարպետութեամբ կը ներկայացնէ այն տերմինները, որոնք ներմուծուած են հայերէնին մէջ, անշուշտ, միաժամանակ տալով նաեւ անոնց համապատասխան յունարէն բառերը:

Հմուտ լեզուաբանը, իրաւացիօրէն հայերէնի քերականական տերմինաբանութեան հաւաստի ակունք կը համարէ Տիոնիսիոս Թրակացիի «Քերականութեան Արուեստ»ի թարգմանութիւնը: Այս բաժնին աչքառու յատկանիշներէն մէկը պէտք է համարել, տրուած առանձնահատկներով տերմիններու դիտական ու տրամաբանական բացատրութիւնները ու նկարագրութիւնները:

Մուրատեան մեծապէս կը դնահատէ նաեւ նախածանցներու կատարած դերը հայերէնի բառապաշարի հարստացման մէջ: Ապա, կու տայ Տ. Թրակացիի աշխատութեան վերլուծութիւնն ու քննութիւնը, ընդորշելով անոր էական յատկանիշներն ու յատկութիւնները եւ բերած նպաստը հայերէն քերականական տերմինաբանութեանը ստեղծման մէջ: Ան կը թուէ տերմիններ ըստ ընդհանուր քերականական, հնչիւնաբանական, ձեւաբանական–բառագիտական–բառակազմական, կէտադրական եւ առոգանական բաժանումներու: Այս չարադրումը կրկնակ նշանակութիւն եւ արժէք կը ստանայ, երբ նկատենք թէ՝ տրուած է իւրաքանչիւր տերմինի քերականական իմաստը, բառային ծագումը, համանիշները, հասկացութեան մեկնութիւնը, հետագայ համարժէքները, եւայլն:

Նախավերջին ենթաբաժնին մէջ՝ «Ցունաբան Դպրոցի Քերականական Տերմինաբանութեան Բառակազմական եւ Քերականական Առանձնայատկութիւնները» (էջ 324–338), հեղինակը կը մատնանշէ դասական հայերէնի բառակազմական միջոցներու հարստութիւնը, որուն համալրման մէջ, իրենց արժանի տեղը ունին նաեւ Ցունաբան Դպրոցին կերտած նախածանցները: Այսպիսով, հայերէնի քերականական տերմինները ըստ կազմութեան, հեղինակը կը բաժնէ հինգ խումբերու, հանգամանօրէն եւ օրինակներով խօսելով իւրաքանչիւրին մասին...

ա) Պարզ կամ արմատական տերմիններ,

բ) Ածանցաւոր տերմիններ,

գ) Բարդ տերմիններ,
դ) Բարդ – ածանցաւոր տերմիններ,
ե) Բառակապակցութեամբ արտայայտուած տերմիններ։

Այնուհետեւ, Մուրատեան այն ճշդրիտ եզրակացութեան կը յանգի, թէ Ճունաբան Դալրոցի ստեղծած քերականական տերմիններու բառակազմական, ձեւաբանական եւ շարահիւսական առանձնայատկութիւնները ստեղծուած են հայերէնի բառապաշարի հիման վրայ, անշուշտ, յաճախ ալ ըստ յունարէնին յարմարեցուած։

Մուրատեանի այս եզակի ու խիստ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը կը վերջանայ՝ «Ճունաբան Դպրոցի Կերտած Քերականական Տերմիններու Պատմական Նշանակութիւնը» (էջ 338–350) խորագիր ենթաբաժնով, ուր ան կը նկարագրէ Ճունաբան Դպրոցին անցած քերականական տերմիններու պատմական զարգացման ուղին, եւ ըստ այդմ, զանոնք կը բաժնէ չորս դլխաւոր խումբերու՝ նշելով իւրաքանչիւր տերմինը.

ա) Տերմիններ, որոնք պահպանուած են մինչեւ այսօր,
բ) Տերմիններ, որոնք պահպանուած են, բայց կրած են իմաստային որոշ փոփոխութիւն,
գ) Տերմիններ, որոնք հետագային փոխարինուած են նորերով,
դ) Տերմիններ, որոնք այժմ անգործածական են։

Ինչպէս լայնածաւալ ու մասնագիտական աշխատութենէն կը բացայայտուի, հեղինակը բծախնդիր ու բարեխիղճ աշխատանք մը կատարած է, փորձելով պեղել մութ մնացած բնագաւառ մը, ուր լիովին չյաջողած է եւ նոյնիսկ՝ դերազանցած, չնորհիւ իր բազմակողմանի ու բազմերանդ պրպտումներուն եւ անխոնջ աշխատանքին։ Կը բաւէ միայն հպանցիկ ակնարկ մը նետել, դիրքի վերջաւորութեան դետեղուած «Օգտագործուած Աղբիւրներու» ցանկին, համոզուելու համար, թէ հեղինակը ինչքա՜ն խորացնին ու մանրակրկիտ ուսումնասիրած է անոնց աշխատութիւնները, ներկայացնելու այդ բոլորին ընդմէջէն իր խօսքը, տեսակէտը եւ հայագիտութեան համար ալ խիստ չահեկան ու կենսական ներկայ աշխատութիւնը։

Վերոյիշեալ ուսումնասիրութեամբ, Մուրատեան անառարկելիօրէն կ՝ապացուցանէ իր արժանիքներն ու ընդունակութիւնները եւ՛ որպէս լեզուաբան–քերական, եւ՛ բանասէր–պատմաբան։

ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGY OF ARMENIA, *edited by* Henry Field, *translated by* Arlene Krimgold, *Russian Translation Series of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. III, No. 3 (Cambridge, Mass., 1968). 4° xi, 232 pages.*

The volume contains translations of six recent studies on archaeological research in Armenia with the accompanying figures and plates, an introduction and introductory essay by the editor, and two short bibliographies. The contents are as follows: Introduction, I. The Land and the People by H. Field is an abridgement of the introduction to the Russian version of the **Atlas of the Armenian S.S.R.** (Moscow/Erevan, 1961) with the addition of some notes by Field on the State Historical Museum, the Matenadaran, Etchmiadzin and other sites of interest. Chapters II and III, the main body of the book (pp. 13-198), are comprised of the complete translations of **Garni I** (Erevan, 1951) and **Garni II** (Erevan, 1957), the reports of the excavations of 1949-50 and 1951-55 respectively by Babgen Arakelyan, leader of the excavations. These studies make up the main body of the book and serve as the **raison d'être** for its publication. There follows four short essays, «Late Bronze and Early Iron Ages Settlements,» by V. P. Alekseev, « Ancient Mining-Metallurgical Site at Metsamor, Armenia,» by a team of five Armenian specialists, and two pieces by L. A. Barseghian, « Petroglyphs from Armenia,» and «Armenian Writing before the Time of Mashtotz.» A general bibliography on Armenia (pp. 225-230) and another on recent studies in Armenian archaeology, geography and geology since 1960 in the Library of Congress, Washington, (pp. 230-232), are at the end.

The great merit of this book is making available to a broader public B. Arakelyan's very important reports **Garni I** and **Garni II**, both originally published in Russian. One cannot over emphasize the importance of Arakelyan's work especially with regard to the general history of the excavation at the site of Garni. Of particular importance is the text and discussion of the Greek inscription found in 1945 which appears in **Garni I**, and the publication of the now famous mosaic floor of the bath found in the Garni complex published in **Garni II**. Furthermore, the value of the **Contributions** is heightened by the fact that Arakelyan sent Field a fresh series of photographs not only allowing for the

much better reproduction of all plates than in the original volumes, but also the substitution of many of the original photographs in the Erevan volumes with different and better ones. The following are especially to be noted: Vol. I, Pls. 4, 6 (new photo, different fragment) 8, 11, 16, 25; Vol. II, Pls. 4a, 16. On the other hand the color plates in the original volume have been rendered in black and white at the end of the new volume; they are of the same poor quality as those originally reproduced by Arakelyan in «Mozaics from Garni,» [in Russian], **Journal of Ancient History** (Moscow, 1956), no. 1, pp. 143-156.

The remaining short articles have since been superceded by a variety of publications; on prehistorical archaeological discoveries, S.A. Sardaryan, **Naxnadaryan hasaragut'yune Hayastanum [Prehistoric Civilization in Armenia]**, (Erevan, 1967), with long English resumé, «The Early Stone Age in Armenia,» pp. 318-377, and more up to date, the new and massive **Hay Zhoghovrdi Patmut'yun** (Erevan, 1971), Vol. I, pp. 1-156, covering the prehistoric period, with contributions by Sardaryan, Arakelyan and others. On petrolyphs, the first in a series of volumes, which will represent a corpus of such inscriptions (writings?) on stone, was edited by G. H. Karaxanyan and P.C. Safyan, **Siuniki zhayrapatkernere** (Erevan, 1970), Vol. 4 of the series **Hayastani hnagitakan husharcannere [Armenian Archaeological Monuments]**. Finally, the sections written by Burney, in Charles Burney and David M. Lang, **The People of the Hills : Ancient Ararat and Caucasus** (London, 1971) are well informed and detailed on the most recent early archaeological developments with bibliographical references to the latest works both in Armenian and other languages.

The faults and drawbacks of the volume, though at times glaring, are really of minor importance. The editor's own knowledge of Armenia and Armenian history is second-hand and weak; he also seems not to know Russian, the language of most of the original texts. Transliteration is irregular and at times upsetting. For example in the introductory chapter we find «Akhpat-Sanain» (p. 5) and «Sanakin, Haghpat» (p. 10) for the monastaries of Haghpat and Sanahin. The bibliographies are prefunctory. But such faults are easily overlooked in this handsome volume which has brought together in English translation and with finely re-

produced figures and plates the indispensible works of Arakelyan on the classical temple complex of Garni.

Dickran K. Kouymjian
American University of Beirut

Robert W. Thomson, THE TEACHING OF SAINT GREGORY : AN EARLY ARMENIAN CATECHISM, *translation and commentary by* Robert W. Thomson. *Harvard Armenian Texts and Studies, 3 (Cambridge, Mass., 1970)* [*xii*], *207 page. $8.00.*

The collection of texts which goes under the name of Agat' angeghos or pseudo-Agat'angeghos has become in the post-World War II period one of the most studied of early Armenian works. Dr. Robert Thomson, recently appointed as the first incumbant professor to the Chair of Armenian Studies at Harvard University, provides the academic world with the first and much need translation of the long central section of the **History.** The book contains an introduction (pp. 1-38), the translation (pp. 39-182) of the Teaching of St. Gregory which comprises paragraphs 259-715 of the definitive critical edition of the text prepared by G. Ter Mkrtch'ean and S. Kanayeanc' (Tiflis, 1909), and a bibliography and indices (pp. 183-207).

The author who called himself Agat'angeghos claimed to be an eyewitness to the events surrounding the conversion of King Trdat and the Armenian nation to Christianity in the early fourth century.(1) The Teaching is a catechism which St. Gregory the Illuminator used to instruct Trdat and his court in Christian dogma and beliefs before curing the king of a sickness which gave him the aspect of a wild boar. St. Gregory had been thrown into a deep pit some fifteen years earlier at the order of King

---

1) The date of Armenia's conversion to Christianity is still being debated. The most recent and provocative article, which summarizes earlier arguments while providing current bibliography, is by Brian MacDermot, «The Conversion of Armenia in 294 A.D. A Review of the Evidence in the Light of the Sassanian Inscriptions,» **Revue des Etudes Arméniennes, N.S., VII (1970), pp. 281-359.**

Trdat, because not only was he a Christian, but his father (Anak the Parthian) had murdered the king's father Xosrov. He was brought out of the pit after a dream of the king's sister who suggested that the saint might be able to cure Trdat. This strange illness inflicted the king after he had martyred Hrisp'simê, Gayianê and their companions. These Christian women had sought shelter in Armenia after fleeing the Roman Emperor Diocletian. Trdat was overhelmed by Hrip'simê's beauty, but was refused by her ; thus, angered, he committed his evil deed.

Following St. Gregory's Teaching the king was cured and converted to Christianity along with the royal court, afterwhich St. Gregory was sent to Caesarea, made a bishop, and then evangelized the rest of the Armenian nation. In the pageant of these events as related by Agat'angeghos the Teaching takes up more than half the entire text.

In Prof. Thomson's very readable translation each paragraph of the text is immediately followed by explicative notes, for the most part philological and theological. The long and interesting introduction is mostly occupied with a closely reasoned discussion of the religious (theological) implications of the Teaching within the context of fifth century Christological arguments centered around such questions as the nature of Christ. For though it was under the name of St. Gregory (fourth century) that the Teaching as such was spoken, Thomson underlines that just as «Agat'angeghos» was a fifth century author (a fact long known and universally accepted), so too the underlying content of the sermon was also fifth century. The recent and fundamental studies by G. Garitte, **Documents pour l'étude du livre d'Agathange** (Vatican, 1946), and P. Peeters, « S. Grégoire l'Illuminateur dans le calendrier lapidaire de Naples,» **Analecta Bollandiana** (1942), have demonstrated that the work was originally written in Armenian, therefore, precluding an authorship before the fifth century, and that the Greek translation was already made in the early 460's A.D. Clearly then «Agat'angeghos» could not have been an ayewitness of the events described, but rather some Armenian very familiar with the religious controversies and general theological atmosphere of the mid-fifth century. The personage was a spokesman for the orthodoxy of the house of St. Gregory against the Arianizing tendencies of the later Arsacid kings. As to

the actual author of the «enigmatic **History**», Thomson surmises (p. 38), that «he was probably a member of the circle of pupils trained by [the Catholicos] Sahak and [Mesrop] Mashtoc', certainly familiar with the work of Koriun and Eznik, yet of very different cast. He was widely read and original, though hardly rigorous in thought, but in his attitude to history the complete reverse of his predecessor. He did not describe but recreated the past, and in so doing left an indelible stamp on the whole development of his country and his church.»

This book will remain indispensible for the study of Agat'angeghos not just because it affords the only translation in any language of the major part of a work, the very critical edition of which has become a bibliographical rarity, but because the author brings to his commentary and interpretation not only a sensitive command of classical Armenian, but a profound understanding of Syriac and Greek texts of the early church fathers which are so important for a proper appreciation of this most difficult work. With the publications by Aram Ter-Gevondyan of a new Arabic version, **Agat'angeghosi arabakan nor xmbagrutyune** (Erevan, 1968), and the Karshuni (Syriac written with Arabic script) redaction just published with a brilliant assessment of the present state of Agat'angeghos studies by M. van Esbroeck, **Revue des Etudes Arméniennes, VIII (1971)**, Prof. Thomson's publication of the *Teaching of St. Gregory* has greatly advanced our understanding of this work and of the Golden Age of Armenian letters. We now wait anxiously for the publication of the new Arabic versions of Agat'angeghos, one a full length manuscript at St. Catherine's Monastery in Sinai and the other a fragment of a manuscript in the collection of the Université St. Joseph, Beirut, discovered by Ter-Ghevondyan in the summer of 1972.

Dickran K. Kouymjian
American University of Beirut

Majorie Housepian, *« THE SMYRNA AFFAIR ». 269 pages. Bibliography, notes and index. Published by Harcourt Brace Jovanovich, Inc. 1971. 757 Third Avenue, New York, N. Y., 10017. Price $ 7.95.*

A Houseful of Love վէպի հրատարակութենէն ետք տարիներ անցան մինչեւ որ Մարճորի Ծուէփեան լոյսին տուաւ տարիներու իր ուսումնասիրութեան և աշխատանքին արդիւնքն եղող և Ջմիւռնիոյ քանդումին ու մոխրացումին նուիրուած THE SMYRNA AFFAIR աշխատասիրութիւնը: Իրաւ է, որ Ծուէփեանին գործը առաջինը չէ վերջին մոհիկանի ողբերգութեան նուիրուած, որովհետեւ անկէ առաջ կան ա՛յլ գործեր, որոնք վեր կ'առնեն Ջմիւռնիոյ վերջին աղէտը եւ կը լանան մէկ պատկերը տալ անոր· այսպէս՝ 1922 թ.էն կու գան Ճորճ Հորթընի The Blight of Asia-ն եւ Լիսմաքոս Քոնոմոսի խմբագրութեամբ The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom-ը, 1923 թ.էն՝ Անդրէադէսի La Destruction de Smyrne et les derniers atrocités turques en Asie Mineur Sept.-Nov., 1922 հատորը եւ Ռընէ Բօյի Les Derniers Jours de Smyrne գործը եւ ուրիշներ՝ յիշելու համար հնադոյններէն քանի մը նմոյշ, որոնք սա կամ նա մօտեցումով կը լանան երեւան հանել պատասխանատուները Ջմիւռնիոյ անկումին, եւ, սակայն, անոնցմէ, եւ տակաւին անոնց յաջորդող գործերէն, եւ ո՛չ մէկին է տրուած տարածուիլ ա՛յքան լայն պաստառի վրայ, քննել պատասխանատուութեան հարցը իր կարելի բոլո՛ր երեսներով, զննել վկաներու եւ ժամանակակիցներու եւ յաճախ ալ աղէտին մասնակիցներու վկայութիւնները, եւ մաղէլէ ետք կարելի բոլոր տուեալները՝ հասնիլ եզրակացութիւններու:

Արդարեւ, ինչպէս Ծուէփեան ինք խոկ կը վկայէ, «քաղաքներու մոխրացումը նորութիւն մը չէ··· : Բայց Թուրքիոյ մէջ ըզջմիւռնիոյ հրդեհը ունէր այլ նկարագիր եւ ունեցաւ տարբեր ալ արդիւնք: Ջմիւռնիան մեռաւ 1922 թ.ին: Իր նկարագիրը մոռացութեան տրուեցաւ, իր անունը ընկուեցաւ աշխարհի քարտէսներէն··· : Անոր փոխան հասակ քաշեց Իզմիրը, անծանօթ, ոմանք պիտի ըսէին երկրորդական վայր մը··· : Մեկուսի՝ Իզմիրը կ'ողբայ իր անցեալը, եւ իր առասպելներէն կը բացակայի հրդեհը: Ջմիւռնիոյ մէջ ո՛չ մէկը կ'ուզէ խօսիլ անոր մասին»:

Իրաւ է, որ հին ցաւերուն եւ տառապանքներուն վերջինն եղաւ Ջմիւռնիան, ուր՝ վայրագ ցեղ մը յագուրդ տալու համար ա-

բիւնի իր պապակին՝ վոթեց հայուն արիւնը, քանդեց ու մոխիրի վերածեց անոր տունն ու տեղը, պատմութենէն ընկեց անոր անցեալէն եկող ներկան եւ ապա՝ խժալուր քրքջաց, եւ ապա՝ վանտալօրէն յաղեցաւ:

Հայուն հետ քանդուեցաւ յո՛յնը նաեւ, այս պարագային՝ ճակատագրակիցը հայուն:

Հայկական Տաճկահպղի երկարաձգումը իր վերջին հանգրուանին պիտի հասնէր ա՛յս ձեւով: Ցունական բանակներուն արձանագրած պարտութիւնը Սաքարիա գետին առջեւ՝ ազգայնական կոչուած թրքական վոհմակներու առջեւ պիտի բանար Զմիւռնիոյ դռները եւ Իմէթ Ինէօնիւյի վաչկատուններէն պիտի խուժէին կապոյտ եդէականի մարգարիտին վրայ՝ արիւնակալած աչքերով: Եւ այդպէս, քանի մը օրուան ընթացքին, քարտէսէն պիտի չքանար Զմիւռնիան:

Ինչո՛ւն եւ ինչպէ՛ս այս բոլորին՝ կը գտնուին այս հատորին մէջ: Ցունէփեան կը նմանի այն խճանկարիչին, որ անհուն համբերութեամբ խիճի կտորներն ու փշրանքները կը բերէ քով քովի, կը հիւսէ զանոնք իրարու, կ՝ապուցէ, կը զոդէ եւ երեւան կը հանէ այն ինչ որ ունի թաքուն՝ իւրաքանչիւր խիճ ու փշրանք, իւրաքանչիւր գոյն ու երանգ:

Ցունէփեան իր եակին ունի չխուսն տարուան վրայ տարածուող դէպքը պատմագրութեան: Խաղաղած են կիրքերը, նահանջած՝ եսի եւ զգացումի մակընթացութիւնները: Հանդարտ է իր գլուխը, եւ ինքնավստահ՝ իւրաքանչիւր իր քայլը: Գիտականօրէն տոկուն է իր դրծը եւ հարիւրաւոր վկաներու եւ ականատեսներու խօսքին կշռադատուած: Կայ նաեւ հարիւրաւոր պաշտօնական եւ անպաշտօն հրատարակութիւններուն բերած բարիքը իր գործին: Եւ այսպէս, ծանօթութիւններու եւ տուեալներու բուրգերը դիզելով, ապա կամնելով, եղանի տալով եւ մաղելով՝ Ցունէփեան կը գտնէ ոսկի հատիկը դէպքին, որ պատմութեան ծանօթ է Զմիւռնիոյ Աղէտը յորջորջումով:

Իրա՛ւ, աղէ՞տ:

Մի՞ն աղէտ:

Իր գիրքին մէջ Ցունէփեան կը գտնէ աղէտէն աւելի վատ բան մը — այդ անկումն է մարդկային միտքին, սողոսկումը խիղճին, ցեխակալումը եսին: Անոր գիրքը էջ առ էջ կը բանայ այդ վատ բանը, որ կը պատկանի որքան թուրքին՝ նո՛յնքան նաեւ անգլիացիին, իտալացիին, Ֆրանսացիին, ամերիկացիին, եւ որուն անուն մը

դանել այսօր՝ զուցէ մեզ պիտի առաջնորդէր դիտակցութեանը ա-հաւասր ճշմարտութիւններու, զորոնք յաճախ, թերեւս կամաւոր ալ կերպով, ուզեցինք մոռնալ, ուզեցինք չընդունիլ։

Ո՛չ, Զմիւռնիոյ աղէտէն յիսնամեակ մը ետք, Ռուբէփեան կը վերցնէ թանձր վարագոյրը աչխարհի աչքերուն առջեւէն, ցոյց տալու համար մի՛ակ ճշմարտութիւնը, զոր առաջին իսկ օրէն եւ տակաւին կ՚ուրանան Թուրքը, Թուրք պատմագրութիւնը, եւ Թուրք պետականութիւնը, եւ անոնց հետ՝ յաճախ միջազգային մամուլը, միջազգային պատմագրութիւնը եւ՝ միջազգային քաղաքականութիւնը։

Ջաջ է եւ խելաք՝ Ռուբէփեանը եւ իր հատորը վկայութիւնն է իր այդ նկարագիրին։ Չի վարանիր ըսելու այն՝ ինչ որ կէս դարէ ի վեր մարդիկ կը փորձեն ծածկել։ Չի սակարկեր իր խօսքերը։ Գրուանի ներքեւ չի պահեր իրականութիւնը։ Ջաջ է եւ խելաք, ո-րովհետեւ իր դործը կը յենի ամուր կռուանի մը եւ թիկունք կու տայ դիտականութեան վերջին խօսքին։

Թերինե՞ր – կա՛ն անշուշտ. նախ վիպագիրն է որ կը խօսի դիտութեան ընձեռած բարիքներով յագեցած այս դործին իւրա-քանչիւր էջէն՝ հակառակ որ դրագէտի իր լեզուն կը բերէ իր նպաս-տը լեզուական եւ ոճական ձեւով եւ ընթերցումը կը դարձնէ հա-ճելի եւ մատչելի։ Ասպա՝ ծանօթագրութիւններու ներկայացումը, որ կրնար ըլլալ քիչ մը աւելի դրական. հոս, այս հատորին մէջ, այս ուղղութեամբ, չրջուած բան մը կայ, որ ընթերցողը կը տանի ծանո-թագրութենէն տուեալ էջի մը որոշ մէկ հատուածին, մինչդեռ հա-կառակն էր որ պիտի ըլլար բնական։ Օգտագործուած աղբիւրներէն կը պակսին նաեւ հայերէնով հրատարակուած դործերը՝ մամուլ թէ հատոր, զուցէ անո՛ր համար որ Ռուբէփեանին անծանօթ է հայերէն լեզուն։

Հատորը նուիրուած է Զմիւռնիոյ Աղէտի զոհերուն. ուրեմն յուշարձա՛ն մըն է նաեւ այս դիրքը. իսկ այս օրերուն կա՞յ աւելի յուզիչ բան՝ քան յիշատակի կոթող մը կանդնել մեր նահատակնե-րուն համար։ Ռուբէփեան, ահա՛ւասիկ, կը կանդնէ՛ զայն։

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՅԱԿՈԲ Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ, «ՀԱՑ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԱՑԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՑ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԸ» (Աղբիւրաբանական եւ Բնագրաբննական Ուսումնասիրութիւն), Էջմիածին, Տպ. Մայր Աթոռի, 1972, 100 էջ:

«Էջմիածին» ամսագրի 1971 թ.ի Նոյեմբերէն 1972 թ.ի Ապրիլի յաջորդական թիւերուն մէջ որպէս յօդուածաշարք լոյս տեսնելէ ետք, առանձին հատորի մէջ ամփոփուած է ծանօթ հետազօտող, մատենագէտ ու պատմաբան Յակոբ Ս. Անասեանի վերոյիշեալ խորագիրը կրող ուսումնասիրութիւնը:

Առաջին անգամ ըլլալով, բանասէր մը ուսումնասիրութեան նիւթ կը դարձնէ հայ համաբարբառային գրականութիւնը, սկիզբէն մինչեւ ներկան, զայն տեղաւորելով համաշխարհային համաբարբառային գրականութեան ծիրին մէջ: Հայ համաբարբառային գրականութեան առանձին երեւոյթներու, առանձին համաբարբառներու եւ յարակից հարցերու մասին նախապէս որոշ աշխատանք մը կատարուած է, սակայն Անասեանի գործը կը հանդիսանայ առաջին լուրջ գիտական աշխատանքը ընդհանուր նիւթը չօշափող, հիմնուած՝ հայկական ու օտար սկզբնաղբիւրներու, ձեռագիրներու եւ մատենագիտական տուեալներու վրայ:

Իր ներածական խօսքին մէջ, Անասեան ամփոփ կերպով կը ներկայացնէ համաբարբառային գրականութեան նշանակութիւնը, «համաբարբառ» անուան գործածութեան ծագումը: Մեր թուականութեան երկրորդ դարէն սկսեալ Աստուածաշունչի մաս կազմող չորս Աւետարաններու մէկընդմիշտ համեմատութիւններուն եւ ուսումնասիրութիւններուն կը տրուէր համաբարբառ անունը: Մինչեւ այսօր, որոշ զարգացումներով, այդ նշանակութիւնը մնացած է նոյնը. Աստուածաշունչի մաս կազմող գիրքերու համեմատական ուսումնասիրութիւնը: Սակայն 19–րդ դարէն սկսեալ, կրօնականէն անկախ, ան սկսած է ընդգրկել նաեւ աշխարհիկ գրականութիւնը, նշանաւոր գրողներու գործերը ենթարկելով մեթոտական նոյն աշխատանքին եւ ուսումնասիրութեան:

Անասեանի ուսումնասիրութիւնը, ծանրացած ըլլալով հանդերձ առաջինին վրայ, համաբարբառային գրականութեան երկու բնագաւառներն ալ քննարկման նիւթ կը դարձնէ: Ա. մասին ենթախորագիրը տուած է «Սուրբգրական Համաբարբառներ» եւ երկրորդին՝ «Գիտական Համաբարբառներ»:

Անասեան կարելի մանրամասնութիւններով կու տայ առաջին համաբարբառներու նկարագիրն ու հեղինակները, անոնց բնագրա-

յին եւ լեզուական յատկութիւնները։ Առաջին համաբարբառի հեղինակ Տատիանոս Ասորին (Բ. դար) եւ անոր գործը լուրջ քննարկումի ենթարկուած է։ Անտեսան կարեւորութեամբ կը նշէ, թէ այդ առաջին գործը կարելի չէ հետագայ համաբարբառներուն նմանցնել, որովհետեւ Տատիանոսի մտահոգութիւնը եղած է չորս Աւետարաններու մէջ գտնուող հակասութիւնները վերցնել եւ այդ չորսը համաձուլելով կազմել կատարեալ միակ աւետարան մը։ Տատիանոսի համաբարբառը որպէս աւետարան օգտագործուած է մինչեւ Ե. դար Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ, եւ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է հայկական, ասորական եւ վրացական հին թարգմանութիւններուն (Աւետարանի) վրայ։ Անտեսան շատ հաւանական կը գտնէ, որ չորս Աւետարաններու հայերէնի թարգմանութենէն առաջ, Տատիանոսի համաբարբառը թարգմանուած ըլլալու է։

Մանօթագրութեան մէջ (էջ 3), Անտեսան կը յայտնէ, թէ Տատիանոսի եւ անոր Համաբարբառին մասին դոյութիւն ունի ընդարձակ գրականութիւն, եւ կը բաւականանայ յիշատակելով ոմանք։ Որպէս հայկական աղբիւր յիշատակուած են միայն Հայր Պ. Խապայեանի երկու գործերը, որոնցմէ մին «Տատիանի համաբարբառն եւ հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը» առանձին հատորով լոյս տեսած է Ազգային Մատենադարան շարքին մէջ (հտ. ձ[illegible]Բ.), 1937 թ.ին, եւ ոչ թէ 1934 թ.ին, ինչպէս կը գրէ Անտեսան։ Տատիանոսի Համաբարբառին մասին գրած է նաեւ Խ. Մ. Գուրեան իր «Մեսրոպեան Աստուածաշունչը Բանասիրութեան լոյսին տակ» (Գահիրէ, Տպ. «Նուպար», 1944) հատոր ուսումնասիրութեան մէջ։ Արդարեւ վերոյիշեալ գիրքին Իգ. գլուխը (էջ 517–553) կը վերաբերի այդ մասին, եւ կը կրէ «Տատիանոսի Համաբարբառը եփրեմ Ասորւոյ Մեկնութեան Հայերէն Թարգմանութեամբ» ենթախորագիրը։ Անտեսան հարկ էր որ օգտագործէր վերոյիշեալ աղբիւրը, նախ անոր համար որ Տատիանոս–եփրեմ Ասորի առնչութեան մասին կը խօսի ինք ալ, երկրորդ՝ որովհետեւ ընդարձակ մէջբերումներ կատարուած են հոն։ Ամէն պարագայի, Գուրեանն ալ օգտագործած է, ի մէջ այլոց, Խապայեանի ուսումնասիրութիւնը։

Տատիանոսին կը յաջորդէ Ամոն Աղեքսանդրացին։ Ամոնը փոխանակ հետեւելու Տատիանոսի մեթոտին, իր Համաբարբառը կը պատրաստէ՝ չորս Աւետարաններու բնագրերը համադրելով ըստ ղուդրդուղ հատուածներու, քով–քովի բերելով, այսպէսով՝ հակադրութեամբ Տատիանոսի միաձուլումի մեթոտին։ Ամոնի համաբարբառը ծանօթ է Եւսեբիոս Կեսարացիի մէկ նամակէն։ Գործը անյայտ է։

Եւսեբիոս կեսարացին համաքարբառի մէջ կը ներմուծէ մեթոտական նորարարութիւն, դործածելով թուական դրութիւնը: Ըստ Անաստասի, Եւսեբիոսի համաքարբառը ունէր դիտական բնոյթ: Այդ համաքարբառին մէջ ապահովուած էր Աւետարաններու բնադրերուն կանոնականութեան անձեռնմխելիութիւնը: Եւսեբիոսի համաքարբառի կանոնները դարեր շարունակ օդտադործուած են: Անաստաս, Երեւանի Պետական Մատենադարանի հնադոյն ձեռագիրներէն (մինչեւ 1240 թ.) ուսումնասիրած է 38 հայերէն Աւետարան եւ նշմարած է որ 38-ի վրայ 34-ը ունին լուսանցային կանոններ (որոնց դրութիւ կարելի չէ հանդիպիլ յունական ձեռագիրներու մէջ), իսկ 38-ի վրայ 30-ը եւսեբեան կանոններու կողքին ունին նաեւ լուսանցային կանոններ: Նկատի ունենալով, որ լուսանցային կանոնները յատուկ էին ասորական Աւետարաններու, Անաստաս, բաղդատական աշխատանք ընելով ասորական, հայկական, յունական եւ վրացական Աւետարաններու, կ'եդրակացնէ, թէ անառարկելի կը դառնայ այն, որ լուսանցային կանոնները մեզի անցած են ասորականէն, եւ թէ հայերէն Աւետարանները սկիզբը ասորերէնէ թարդմանուած են:

ԺԳ. դարու վերջերուն հայերէն ձեռագիրներու մէջ երեւան կու դայ աղիւսաձեւ համաքարբառի նոր տեսակ, որ կրկին չորս Աւետարաններու բնադրերու համեմատութիւնն է: Այս համաքարբառին անունն է՝ Գէորգեան Համաքարբառ: Անաստաս յանգած է այն եզրակացութեան, որ թէ՛ նախադրութիւններու եւ թէ՛ գլխակարդութիւններու հեղինակը կիլիկեան շրջանի մատենադիր Գէորգ Սկեւռացին է:

ԺԳ. դարուն, չնորհիւ Փրանսացի Տոմինիկեան վարդապետ Հուկոնի, սկիզբ կ'առնէ համաքարբառի բառարանային եղանակը: Հետաքրքրական է յիշատակել, թէ Հուկոնի «Համաքարբառ Սուրբ Գրոց» կոթողային աշխատանքը իր լրումին կը հասնի 500 վանականներու տաբիներու տքնաջան աշխատանքով: Ընդհանրապէս, համայնադիտարաններու եւ ընդարձակ բառարաններու մէջ երբ կը դրուի համաքարբառի մասին, որպէս սկիզբ կամ առաջին գործ, կը նշուի Հուկոնի այս աշխատանքը: Անաստաս չէ յիշատակած այս պատասխանը: Այնուհետ, ժամանակի ընթացքին, Հուկոնի մեթոտը բարեփոխումներու կ'ենթարկուի: ԺԳ. դարու վերջերուն Հուկոնի ազդեցութիւնը զգալի կը դառնայ հայկական ձեռագիրներուն մէջ:

ԺԷ. դարուն ծանօթ են Ղազար Բաբերդացին եւ Ոսկան Երեւանցին: Առաջինը կը նկատուի որպէս հայկ. Աստուածաշունչի նոր կարգաւորող, բառարանային եղանակով: ԺԸ. դարէն կը սկսի զար-

դանալ այս եղանակը Անանիա Ալլահվերդեանի Համաբարբառով եւ Պաղտասար Դպիրի Համաբարբառով: Թ. դարու առաջին կէսին ծանօթ են յատկապէս մի քանի համաբարբառներ՝ անտիպ մնացած: Անասեան կը խօսի յատկապէս Բաբգէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի «Ցուցակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանին Հայոց» գիրքին մէջ յիշատակուած Թիւ 2 ձեռագրին մասին, որ այժմ կը գտնուի Կ. Պոլսոյ Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ: Հեղինակը՝ անյայտ: Կ. Պոլիսի մէջ եղած է նաեւ «Բուրաստան Խնկոց» խորագրով անանուն հեղինակի մը համաբարբառը, կը յայտնէ Անասեան: Այս վերջինը չէ յիշատակուած Կիւլէսէրեան Կաթողիկոսի «Ցուցակ...»ին մէջ: Սակայն, Անասեան իր քաղած տեղեկութիւններէն կ'ուզէ եզրակացնել, թէ Թիւ 2 ձեռագիրը եւ «Բուրաստան Խնկոց» համաբարբառները ունին նմանութիւններ եւ կրնան նոյն համաբարբառը ըլլալ:

Անասեան, մէջբերելով Աստուածատուրեանի Համաբարբառին (1895 Երուսաղէմ) սկիզբը Թորոս Ֆհնյ. Տէր-Իսահակեանի «Տետուքիւն ի վերայ համաբարբառի Ս. Գրոց» ուսումնասիրութիւնը, որպէս հեղինակ «Բուրաստան Խնկոց»ի կը ներկայացնէ Դիոնեսիոս Վրդ. Կարապետեանը, որ մինչեւ 1824 թ.ին մաս կազմած է Երուսաղէմի Ցակոբեանց միաբանութեան: Անասեան բաւական համոզիչ կը գտնէ Տէր-Իսահակեանի փաստարկումը: Ան ապա կը խօսի Զմիւռնիա տպուած «Համաբարբառ կամ ցանկ Նմանաձայն Բառից Նորոյ Կտակարանի» գիրքին մասին (տպ. Կրիֆֆիթ, 1848): Անասեան կը յայտնէ, թէ Զմիւռնիոյ տպագիր համաբարբառի հեղինակութեան հարցը կը կապուի նաեւ Յովսէփ Վրդ. Տէր-Աւագեանի անուան հետ: Սակայն ան վստահ չէ: Կը յիշատակէ Հայկ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի գրադարանին մէջ գտնուող Զմիւռնիա տպուած համաբարբառի օրինակներէն մէկուն (Ա. Ալպոյաճեան Ֆոնտ, Թիւ 105) անուանաթերթէն առաջ՝ առանց ստորագրութեան յիշատակագրութիւն մը, որ համաբարբառի հեղինակ կը ներկայացնէ Ց. Վրդ. Տէր-Աւագեանը: Ի դէպ, հետաքրքրական է յիշատակել երկու այլ իրողութիւններ, այս գծով, որոնք Անասեանի կողմէ անտեսուած են. մէկը այն՝ որ Վեր. Վահան Գ. Սահակեանի «Համաբարբառ Աստուածաշունչ Մատեանի...» (Պէյրութ, Տպ. Առլաս, 1963) գործին Մատենագրական աղբիւրներ եւ օժանդակ գիրքեր բաժնին մէջ կայ հետեւեալ տողը. ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ԿԱՄ ՑԱՆԿ ՆՄԱՆԱԶԱՑՆ ԲԱՌԻՑ ՆՈՐՈՑ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ, գրաբար («Բուրաստան Խնկոց), Դիոնեսիոս Վարդապետի: Շատ հաւանաբար, Վեր. Սահակեան Զմիւռնիոյ համաբարբառին հեղինակը կը նկատէ Դիոնեսիոս Վրդ. Կարապետեանը, իսկ փակագիծի մէջ գրուած Բու-

բաստան Խնկոցը ցոյց կու տայ, թէ Վեր. Սահակեան կը նոյնացնէ Զմիւռնիոյ հրատարակութիւնն ու Բուրաստան Խնկոցը: Դժբախտաբար ոչ մէկ աղբիւր եւ կամ այլ մանրամասնութիւն կը յիշատակէ: Հետաքրքրական է այն իրողութիւնը, որ Անասեան անտեսած է այս կէտը, մանաւանդ երբ իր տրամադրութեան տակ ունեցած է Վեր. Սահակեանի գործը: Երկրորդ մատնանշումը հետեւեալն է. Հայկ Դաւթեանի «Հայ Գիրքը 1801–1850 Թուականներին» (Երեւան, 1967) մատենագիտական գործին մէջ (էջ 365) կայ Զմիւռնիա հրատարակուած համաբարբառին յիշատակումը, մատենագիտական ծանօթութիւններով: Դաւթեան կը գրէ, որ Միսաքեանի անուան գրադարանի թիւ 1598 օրինակի տիտղոսաթերթին վրայ ձեռագրով կայ հետեւեալ գրութիւնը. «Համարի սա աշխատասիրութիւն Դիոնէսիոսի վարդապետի աւագ Թարգմանի առ աթոռոյ սրբոց Յակոբեանց յերուսաղէմ»: Հետաքրքրական է նաեւ այն իրողութիւնը, որ Անասեան ինք խմբագրած է Դաւթեանի վերոյիշեալ մատենագիտական գործը:

Ուրեմն, կը ծագի երկու հարց: Նախ այն՝ որ Անասեան իրաւունք ունի կասկածանքով մօտենալու Տէր-Ասատեանի հեղինակութեան հարցին: Երկրորդ՝ կարելիութիւնը Դիոնեսիոս Վրդ.ի «Բուրաստան Խնկոց»ի եւ Զմիւռնիոյ համաբարբառի նոյնը ըլլալուն:

Զմիւռնիոյ տպագիր համաբարբառէն ետք, Անասեան հանգամանօրէն կը խօսի Աստուածատուրեան Վարդապետի Երուսաղէմ տպուած Համաբարբառի մասին: Նմանապէս՝ Վեր. Սահակեանի Համաբարբառի մասին: Եթէ առաջինին պարագային Անասեան կը յուցաբերէ դնահատանքի արդար մօտեցում, երկրորդին հանդէպ կը դտնուի խիստ: Հայագիտութեան առումով, Սահակեանի աշխարհաբար Համաբարբառը էական նշանակութիւն չի ներկայացներ, կ'ըսէ ան, ու կը քննադատէ 1853 թ.ի աշխարհաբար Աստուածաշունչի թարգմանական ու լեզուական թերիները:

Աւետարանականներու կողմէ կատարուած Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան համար նման եզրակացութեան մը հասնելէ առաջ, Անասեան հարկ էր որ ընդունէր անուրանալի այն մեծ նպաստը, զոր աւետարանականներ բերին աշխարհաբար լեզուի զարգացման ու յառաջընթացին, Աստուածաշունչի այդ թարգմանութեամբ, ինչպէս նաեւ իրենց հրատարակչական, կրթական եւ աշխարհաբար լեզուի քերականութեան նուիրուած իրենց աշխատանքներով (տես՝ Հ. Աճառեան, «Պատմութիւն Հայոց Նոր Գրականութեան» (Պէյրութ, 1940), էջ 22–23, Տ. Ս. Շահրազեան «Ա-

բեւմտահայ Աշխարհաբարի Առաջացումը (Երեւան, 1963), էջ 152, վեր. Եղիա Ս. Քասունի, «Լուսաշաւիղ» (Պէյրութ, 1947), էջ 577):

Պատմական, հնագիտական ու հայագիտական մտահոգութիւններով, չեշտը դրուեցաւ Անասեանի գործին Ա. մասին վրայ: Այդ չի նշանակեր որ երկրորդ մասը կարեւորութիւն չի ներկայացներ: Ընդհակառակը: Մեր ժամանակներուն զարգացող ու կապակերպուող գիտութիւններու մաս կը կազմէ ղրականութեան ականաւոր գործիչներու գործերուն համաբարբառներու պատրաստութիւնը, անոնց գործերուն բնաղրային ուսումնասիրութիւնները: Այս ուղղութեամբ Անգլիան առած է առաջին քայլը: Ժ.Ը. դարու վերջերուն արդէն լոյս տեսած են Շէյքսպիրի գործերը ընդգրկող համաբարբառներ: Մեր մօտ, Նարեկացին կը հանդիսանայ առաջին հեղինակը որ արժանացած է համաբարբառ ունենալու Ժ.Ը. դարու երկրորդ կիսուն, հաւանաբար Յակոբ Նալեանի ջնորհիւ: Նախապէս, Ստ. Ոսկեան հայ մատենագրութեան համաբարբառի գծով պատրաստած է «Գանձ Հայոց Լեզուի»ն, երեսնամեայ աշխատանքի եզք, 1731 թ.ին: Մխիթար Սեբաստացիի ու անոր աշակերտներուն այս ուղղութեամբ տարած աշխատանքները հանգամանօրէն տրուած են Անասեանի կողմէ:

Անասեան, ապա, մանրամասն օրինակներով կը խօսի այն վիթխարի աշխատանքներուն մասին, որոնց լծուած են Փրոֆ. Ա. Ղաբիկեան եւ ուրիշներ, պատրաստելու համար հայ դրաբար մատենագրութեան ընդհանուր համաբարբառը, որ ըստ հեղինակին, համաշխարհային գիտութեան համար մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ ու կը բարձրացնէ հայագիտութեան վարկը գիտական աշխարհի մէջ:

Անասեան կը ներկայացնէ նաեւ մեթոտները, որոնց կը հետեւին համաբարբառները պատրաստող գիտաշխատողները Հայաստանի մէջ: Պետական միջոցներ վայելող անհատներու եւ խումբերու տքնաջան աշխատանքը կենսական է իրագործելու համար նման վիթխարի աշխատանք մը, որուն մանրամասնութիւնները կը հաղորդէ Անասեան իր գործին Բ. մասի վերջաւորութեան:

Անկասկած որ համաբարբառային ղրականութեան նուիրուած իր այս գործով, Անասեան ցարդ չպեղուած քնաղաւառ մը հրապարակի վրայ կը դնէ, դիւրացնելով գործը անոնց՝ որոնք այս ուղղութեամբ նոր պրպտումներ եւ ուսումնասիրութիւններ պիտի կատարեն:

ԺԻՐԱՑՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԱՐՄԷՆ ԴԱՐԵԱՆ, «ԱԿՆԱՐԿ՝ ՀԱՑ–ԱՐԱԲ ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿԱՊԲՈՒՆ ՎՐԱՑ», Պէյրութ 1972, 48 էջ:

Առաջին ակնարկով, փոքրածաւալ այս աշխատասիրութիւնը հաւանաբար շատ բան չըսէ մէկուն, սակայն ուշադիր ընթերցանութիւն մը անմիջապէս ենթական կը դնէ կարեւոր հարցականի մը առջեւ. արդե՞օք ժամանակը չէ որ ձեռնարկուի սպառիչ աշխատանքի մը, ծանօթացնելու եւ վերլուծելու համար հայ–արաբ մշակութային դարաւոր կապերը: Արդէն հիմնական այս մտահոգութեամբ պատրաստուած ու հրատարակուած է այս գրքոյկը, եւ անվարան կարելի է ըսել որ հեղինակը յաջողած է իր առաջադրանքին մէջ:

Բանասէր եւ կամ պատմաբան մը չէ Արմէն Դարեան, սակայն վերոյիշեալ իր մտահոգութիւնը մղած է զինք նման աշխատանքի մը, զոր ան գլուխ հանած է խղճմտօրէն: Սկսած նախաքրիստոնէական ժամանակաշրջանէն, հեղինակը կը հասնի մինչեւ մեր օրերը, կանգ առնելով այս ժամանակամիջոցին մէջ տարածուած իւրաքանչիւր հանգրուանին, երբ սերտացած են հայ–արաբ քաղաքական–մշակութային կապերը, եւ որոնց արձագանգը կը դտնենք հին ու նոր, հայ եւ արաբ պատմագրութեան, դրականութեան, լեզուի եւ մշակոյթի այլ մարզերուն մէջ: Այսպէս՝ Մեծն Տիգրան եւ արաբները, առաջին հայ դաղթօճախները արաբական այժմու աշխարհին մէջ, Ալաթանգեղոսի արաբերէն թարգմանութիւնը, Մուհամմէտ եւ հայերը, արաբական տիրապետութիւնը Հայաստանի մէջ, լեզուի եւ դրականութեան փոխադրեցութիւնները, հայ–արաբ դրամագլխութիւնը, փոխադարձ կապեր բժշկագիտութեան, մանրանկարչութեան եւ առեւտուրի մէջ, հայոց դէմ գործադրուած քարոզական ջարդերը եւ արարները, եւ մեր օրերու մէջ կատարուած աշխատանքը՝ առաւել եւս զօրացնելու հայ–արաբ մշակութային կապերը, ինչպէս նաեւ այդ կապերու նուիրուած ուսումնասիրութեանց գնահատանքը՝ ներկայացուած են այս գրքոյկով:

Արմէն Դարեան օգտագործած է 21 ուսումնասիրութիւններ եւ մենագրութիւններ, որոնցմէ քաղուածաբար ներկայացուցած է վերոյիշեալ հանդրուաններուն նուիրուած կարծիքներն ու տեսութիւնները, զգուշանալով սեփական կարծիքներ պարտադրելէ, պարզեւ–տօրէն ինքզինք պահելով հարցերը ներկայացնելու դերին մէջ միայն: Հակառակ այս զգուշութեան սակայն, սերտողութիւնը ունի կարգ մը վրիպումներ, զորս կ՝ուզենք մատնանշել այստեղ, հետեւ մնալով հեղինակին ճիգը թերագնահատելու որեւէ նպատակէ:

Օմայեան խալիֆայութեան հիմնադիր՝ Մուաւիէն, երբ տակաւին Ասորիքի փոխարքան էր, 652 թ.–ին խաղաղութեան դաշինք մը կը կնքէ հայոց Թէոդորոս Ռշտունի իշխանին հետ: Դաշինքին

պայմանները ընդհանրապէս հայոց ի նպաստ էին։ Մեկնելով այս իրողութենէն չափազանցութիւն է դրել. «Մուաուիէն ալ հոն (հայարաբ դաշինքը, Ե. Հ. Ֆ.) կը մարմնացնէ արաբական առասպելական ասպետական ոգին» (էջ 12)։

«Արաբական կայսրութեան ճարտարապետը» – ինչպէս կը բնորոշէ զայն արաբ մեծ պատմագիր Ֆիլիպ Հիթթի –, Մուաուիէ, մեծ դիւանագէտ էր միաժամանակ, որ գիտէր խարազանէն հրաժարիլ հոն՝ ուր իր լեզուն կրնար յաղթանակ մը ապահովել։ 652 Թ.ի հայ արաբ դաշնագիրը պէտք է դատել ժամանակի քաղաքական պայմաններէն մեկնելով, ինչ որ կ'օգնէ մեզի աւելի ճշդրիտ եզրակացութեանց հասնելու։

Ուրիշ տեղ մը Արմէն Դարեան կը գրէ. «..... Արաբական արշաւանքներէն ղեռ դարեր առաջ՝ հայ վարպետներուն հանճարեղ միտքն ու աչքը ճարտարապետեր էին Զուարթնոցն ու Էջմիածինը, Հռիփսիմէն ու Անին» (էջ 28)։

Խօսքը ճշմարիտ ըլլալով մէկտեղ ճարտարապետական առաջին երեք կոթողներուն մասին, չի պատշաճիր Անիի Անին, հայ մատենագիրներու մօտ Ե. դարուն կը յիշատակուի որպէս անառիկ ամրոց։ Բագրատունիք, Աշոտ Ողորմածի օրով, 961 Թ.ին միայն զայն ընտրեցին որպէս իրենց մայրաքաղաք, եւ միայն այդ թուականէն ետք է որ ծաղկեցաւ Անիի ճարտարապետութիւնը։

Տակաւին՝ չատ կանուխ է գրելու, թէ «լուրջ տուեալներ կան չեշտելու, թէ Մելքիթ սրբանկարներու առաջին հեղինակ արուեստագէտը՝ Եուսուֆ Ալ-Մուսաուէրը, հա՛յ էր ծագումով» (էջ 29)։ Ըիւսեանեան Վարդապետ Ֆերտինան Թաուքէլի նմանօրինակ մէկ ենթադրութիւնը կը կարօտի լուրջ փաստարկումներու (տես՝ Սիլվա Ա.ճէմեան, «Մելքիթ Արուեստի Մասին» Ազդակ, 29, 30 Սեպտեմբեր, 1972)։

Արմէն Դարեան երկարօրէն կը խօսի Ֆայէզ էլ-Ղոսէյնի «Զարդերը Հայաստանի Մէջ» գիրքին մասին, եւ ընդարձակ մէջբերում կը կատարէ անկէ, վերջաւորութեան ցանկութիւն յայտնելով որ այս գիրքը նաեւ թարգմանուի հայերէն լեզուի (էջ 38)։ Հոս յիշենք միայն որ Ֆայէզ էլ-Ղոսէյնի վերոյիշեալ գիրքը ունեցած է հայերէն երկու թարգմանութիւններ եւ հրատարակութիւններ։ Առաջին անգամ թարգմանուած եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակուած է Գր. Պամամճեանի կողմէ, Դահիրէ, 1960 Թ.ին, իսկ երկրորդ անգամ՝ կարօ Գէորգեանի «Ամենուն Տարեգիրքը»ին մէջ, (Պէյրութ, 1961), (էջ 224–262), թարգմանութեամբ՝ տարեգիրքի խմբագրին։

Այս եւ նմանօրինակ վրիպումները ոչինչով կ'արժէքազրկեն Արմէն Դարեանի այս սերտողութիւնը, որուն մտահոգութիւնը հայ-

արար մշակութային կապերու պատմութիւնը սպառելէ աւելի, ա՛յլ է, ինչպէս նշեցինք այս տողերուն սկիզբը։

Շահեկան փորձ մը, զոր անպայման կ՚արժէ կրկնել։

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՄՈՒՆԻ

ՎՐԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (1207–1318), Թարգմանութիւնը հին վրացերէնէ, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Պարոյր Մուրատեանի, Հայկական Ս. Ս. Հ. Գիտական Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1971, 224 էջ։

Հայ վրացական մատենագրական կապերը դարերու պատմութիւն ունին։ Երկու հարեւան եւ շատ անգամ բախտակից ժողովուրդներու մատենագրական ժառանգը միշտ ալ կը մնայ օգտագործելի մէկուն կամ միւսին համար, բացայայտելու՝ անցեալի քաղաքական, ընկերային եւ հասարակական բազմաթիւ հարցեր, որոնք սերտօրէն կապուած են երկու ժողովուրդներու պատմութեան հետ։ Այս գծով՝ հայագիտութեան մատուցուած կարեւոր նպաստ մըն է Պարոյր Մուրատեանի թարգմանութեամբ, յառաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակուած ՎՐԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ։ Այս ուղղութեամբ մեծ երախտաւոր մը եղած էր նաեւ Փրոֆ. Դոկտ. Լ. Մելիքսէթ-Բէկ, որուն «Վրաց Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին» աշխատանքը հրատարակուած է յաջորդական երեք հատորներով, Երեւան, 1934, 1936 եւ 1955 թթ.ուն։

Վրացի անանուն հեղինակի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը, որ կ՚ընդգրկէ 1207–1318 թուականներու մէջ ընկած ժամանակաշրջանը, կարեւոր եւ արժանահաւատ հատուածներէն մէկն է «Քարթլիս ցխովրեբա»ի, կամ ինչպէս ծանօթ է հայերէն թարգմանութեամբ՝ «Պատմութիւն Վրաց»ի։ «Պատմութիւն Վրաց»ը իր ամբողջութեան մէջ կազմուած է 12 տարբեր պատմական երկարաշունչութիւններէ, որոնք ունին «աղբիւրագիտական ու մատենագրական տարբեր կարեւորութիւն»։

«Պատմութիւն Վրաց»ը, ԺԲ.–ԺԹ. դարերուն արդէն գրուած է հայ մատենագիրներուն ուշադրութիւնը, եւ իրրեւ կարեւոր պատմագրական աղբիւր, այդ շրջանին իսկ թարգմանուած է հայերէնի։ Գործը նաեւ օգտագործուած է հայ մատենագիրներու կողմէ, ինչպէս՝ Մխիթար Անեցի եւ Մխիթար Այրիվանեցի։

«Պատմութիւն Վրաց»ի մէջ տեղ գտած անանուն պատմիչի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը, հանգամանօրէն կը խօսի Թաթար-մոնկոլական արշաւանքներու, զանոնք դիմագրաւելու համար հայ-վրացական ջանքերուն, Անդրկովկասի քաղաքական, հասարակական եւ

տնտեսական վիճակին մասին: Առանձնապէս մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն նաեւ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆի մէջ տեղ գրաւած Հայաստանի վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Եւ ինչպէս թարգմանիչն ու ծանօթագրողը կը նշէ. «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը պատմական–գրական հետաքրքրութիւն ներկայացնող միակ ամբողջական երկն է այս ժամանակահատուածում»:

Պարոյր Մուրատեանի վկայութեամբ, անանուն պատմիչի այս գործը ունի շատ մը գրական երեսներ, որոնք առաւել յատկանշական կը դարձնեն զայն: Անոնք են՝ հեղինակին անկողմնակալութիւնը, պատմական անցքերու հանդէպ անոր քննական վերլուծական հակումը եւ հարուստ աղբիւրագիտութիւնը (վրացական, մոնկոլական, յունական, պարսկական եւ հայկական):

Միշտ Պարոյր Մուրատեանի վկայութեամբ, անանուն պատմիչի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը հայագիտութեան համար առանձին նշանակութիւն ունի հետեւեալ պատճառներով.

ա) Մոնկոլական արշաւանքներու ընթացքն ու անոնց ստեղծած արհաւիրքը նոյնն է եղած Հայաստանի եւ Վրաստանի համար, ինչպէս նաեւ ժամանակի հարկային եւ տնտեսական վիճակը:

բ) ԺԳ. դարուն, եւ մասամբ անկէ առաջ, Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը կը պատուէր Վրաստանի տիրապետութեան տակ, ինչ որ կը նշանակէ թէ այդ շրջանի Վրաստանի պատմութիւնը հաստատապէս կը պատկանի նաեւ Հայաստանի:

գ) Այս շրջանի Վրաստանի զեկավար դասակարգին մէջ կարեւոր թիւ կը կազմէին հայերը, որոնք կու գային հայկական իշխանական տուներէ, ինչպէս՝ Երկայնաբազուկները:

դ) Այս ժամանակաշրջանին Վրաստանի մէջ սկսած էր բաղմանալ հայութիւնը, եւ իր գործօն մասնակցութիւնը բերել Վրաստանի քաղաքական եւ հասարակական կեանքին:

ե) Հայ–վրացական ազգաբնակչութիւն ունեցող շարք մը դաւառներու պատմական անցեալի կարդ մը վիճելի հարցերուն համար անհրաժեշտ աղբիւր կարելի է նկատել ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը:

Անանուն պատմիչի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆի ներկայ թարգմանութիւնը կատարուած է 11 ձեռագիրներու համեմատութեամբ եղած վերջին հրատարակութեան եւ նորայայտ ղրչադրի մը վրայէն:

Մեկնելով վերոյիշեալ տուեալներէն, վստահօրէն կարելի է ըսել թէ չնորհակալ աշխատանք մը կատարած է Պարոյր Մուրատեան, որուն դրած երկար յառաջաբանը (էջ 5–41), եւ պատրաստած ծանրախնդիր ծանօթագրութիւնները (էջ 194–206) առաւել նշանակալից կը դարձնեն գործը:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

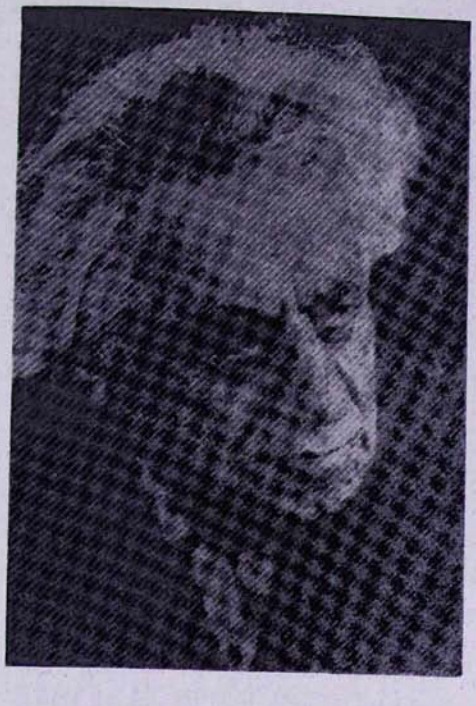

Մահագրութիւն

ԱՇՈՏ Գ.
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
(1887 – 1972)

Աշոտ Գ. Յովհաննիսեան ծնած է Շուշի, 1887 թ.ի Յունիսի 17–ին: Տեղւոյն վրայ նախնական ու երկրորդական ուսումը ստանալէ ետք, 1896 թ.ին կը մեկնի Գերմանիա, ուր իր ուսումը կը շարունակէ Ենայի, Հալլէի եւ Միւնխենի համալսարաններուն մէջ: 1913 թ.ին Միւնխենի համալսարանէն կը ստանայ փիլիսոփայական գիտութիւններու դոկտորի աստիճանը: 1913–1914 թթ.ուն կը պաշտօնավարէ Շուշիի հայկ. հոգեւոր կրթական հաստատութեան մէջ, իսկ 1914–1917 թթ.ուն՝ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի մէջ, ուր դասախօսական աշխատանքներու կողքին կը ձեռնարկէ պատմագիտական հետազօտութեանց, որոնց արդիւնքները կը հրատարակէ Էջմիածնի Արարատ ամսագրին մէջ, եւ առանձին գրքոյկներով:

1921–1927 թթ.ուն, որպէս դասախօս, Ա. Գ. Յովհաննիսեան կը պաշտօնավարէ Երեւանի համալսարանին մէջ: 1927–1937 թթ.ուն, ան կ'աշխատի Լենինկրատի եւ Մոսկուայի շարք մը գիտական հիմնարկներու մէջ: 1954 թ.ին, ան աւագ գիտաշխատող է Հ.Ս.Մ.Հ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի մէջ:

1955 թ.-ին կը ստանայ պատմական գիտութիւններու դոկտոր աստիճանը: 1960 թ.-ին, կ'ընտրուի Հ.Ս.Մ.Հ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի ակադեմիկոս: 1967 թ.-ին, իր ծննդեան 80-ամեակին առիթով, Ա. Գ. Ծովհաննիսեան կը պարգեւատրուի Լենինի շքանշանով:

Ա. Գ. Ծովհաննիսեան կը հանդիսանայ վերջին յիսնամեակի ամենէն բեղուն գրիչներէն մէկը հայ պատմագրութեան: Անոր գրչին կը պատկանին ԻՍՐԱՑԷԼ ՕՐԻՆ ԵՒ ՀԱՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ (Մունիչ, 1913)՝ գերմաներէն լեզուով գրուած մենագրութիւնը, ՀԱՑ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԾԱՐԱՒԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԺԹ. ԴԱՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄԵԱԿԻՆ՝ ռուսերէն լեզուով հրատարակուած փաստաթուղթերու ընդարձակ ներածութիւնը, ՀԱՑ-ՌՈՒՍ ՕՐԻԵՆՏԱՑԻԱՑԻ ԾԱԳՄԱՆ ՆԵՐՔԻՐԸ (Էջմիածին, 1921), ՀԱՑԱՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱԿՈՒԹԵԱՆ ԾՈՒԼԻՍԸ ՈՒ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ, ՀԱՄԱԶԱՑԻՆ ԿՐԻԶԻՍԸ, ԱԲՈՎԵԱՆ (Երեւան, 1933), ՖՐԻԿ ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՈՑՍԻ ՏԱԿ (Երեւան, 1955) աշխատութիւնները եւ դեռ բազմաթիւ գիտական մեծ ու փոքր ուսումնասիրութիւններ: 1969 թ.-ին (Երեւան) լոյս կը տեսնէ անոր ԾՈՒՇԵՐ ԵՒ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄՆԵՐ չափեկան գործը, ուր հեղինակը ընթերցողին կը ներկայացնէ վերջին յիսնամեակին հայ պատմագրութեան ծանօթ դէմքերէն ոմանք, անոնց գործերովն ու աշխարհահայեացքով: Նոյնպէս իր գրչին կը պատկանին ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ուրհատորեակի վերջերս հրատարակուած (Երեւան, 1972) Դ. հատորի Գ. գլուխը՝ Հայաստանի Քաղաքական վիճակը Սեֆեան Իրանի եւ Օսմանեան Թուրքիայի Տիրապետութեան Տակ (էջ 81–133) եւ Դ. գլուխի (Հայ Ազատագրական Շարժումը Իրանական Տիրապետութեան եւ Թուրք Զաւթիչների դէմ ԺԸ. դարի Առաջին Կէսում) առաջին հինգ հատուածները (էջ 134–175):

Ա. Գ. Ծովհաննիսեանի պատմագրական վաստակին փառքն ու պսակը կը կազմեն սակայն անոր երկու կոթողային աշխատասիրութիւնները՝ ՆԱՒԲԱՆԴԵԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, Ա. հտր. (Երեւան, 1955), Բ. հտր., (Երեւան, 1956) եւ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՑ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Ա. հտր. (Երեւան, 1957), Բ. հտր. (Երեւան, 1959), որոնք վաստահօրէն հայ պատմագրութեան ամենէն մնայուն գործերու շարքին կարելի է դասել:

Ա. Գ. Ծովհաննիսեան կը մեռնի 1972 թ.-ի Յունիսի 30-ին:

ՀԱՅԿԱԶՆ Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(1892 – 1972)

Հայկազն Գ. Ղազարեան ծնած է Սեբաստիա, 1892 թ.ի Մայիսի 20–ին: Տեղւոյն ազգային Արամեան վարժարանը աւարտելէ ետք, կը հետեւի ֆրանսական Գոլէժ տէ Գառանք Մարթիրի դասընթացքներուն: Ապա՝ կը հետեւի Կ. Պոլսոյ պետական համալսարանի իրաւաբանական եւ օտար լեզուներու ճիւղերուն, զորս կ'աւարտէ 1914 թ.ին, ու կը մտնէ Պահեստի Սպայից Վարժարանը: Որպէս մարզիչ կը պաշտօնավարէ Խարբերդի մէջ: Ապա երեք տարիներ կը ծառայէ անգլիական ծովային հրամանատարութեան կեդրոնին մէջ, որ այդ տեղն կը գտնուէր Թրքական ծովային նախարարութեան շէնքին մէջ: Այստեղ Հայկազն Գ. Ղազարեան առիթը կ'ունենայ ծանօթանալու Թրքական շարք մը փաստաթուղթերու, որոնք կը վերաբերէին հայերու հալածանքին, հայ սպաներու եւ դինուորներու տարապարութեան եւ սպանութեան, անոնց ընտանիքներուն տարապարութեան, թուրք դինուորականներու կողմէ հայոց տուներու դրաւման, եւլն., ինչպէս նաեւ մի քանի նախարարական շրջաբերականներու: Հայկազն Գ. Ղազարեան ապա կ'անցնի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, ուր մէկ քանի տարիներ Նիւ Եորքի մէջ աշխատելէ ետք կը փոխադրուի Պոսթըն, ուր մօտաւորապէս 30 տարիներ կ'աշխատի Հայրենիքի մէջ, նախ՝ որպէս խմբագրական մարմնի անդամ, ապա՝ վարչական ժողովի:

Երիտասարդ Թուրքերու քաղաքական գործունէութեան մասին իր ունեցած խոր ծանօթութիւնը, ինչպէս նաեւ իր տրամադրութեան տակ դտնուող բազմաթիւ փաստաթուղթերը, մեծապէս կը նպաստեն Հայկազն Գ. Ղազարեանի՝ զինուած իրաւաբանական ուսումով եւ բազմաթիւ լեզուներու ծանօթութեամբ, ճեռնարկելու Երիտասարդ Թուրքերու հայասպան քաղաքականութիւնը փաստերու լոյսին տակ քօղազերծելու աշխատանքին: Տարիներու ընթացքին այս ուղղութեամբ գրած անոր ուսումնասիրութիւններն ու սերտողութիւնները կ'ամփոփուին ՑԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԸ (Պէյրութ, 1968) խորագրով հատորին մէջ:

Հայկազն Գ. Ղազարեան կը մեռնի 1972 Թ.ի Սեպտ.ի 21–ին:

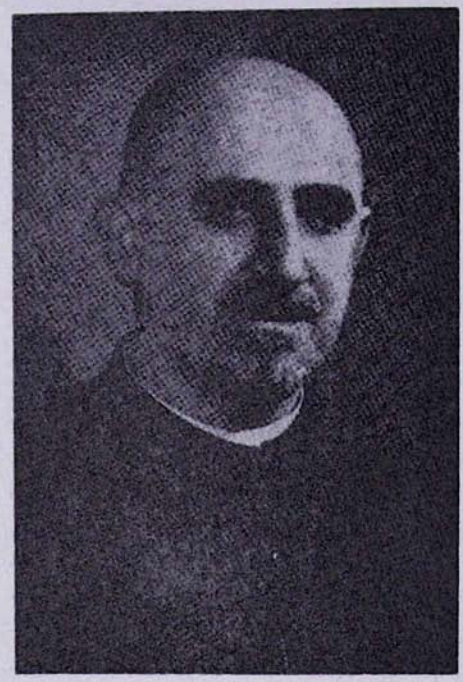

Հ. ԵՓՐԵՄ ՎՐԴ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(1897 – 1972)

Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան, մկրտութեան անունով Սարգիս, ծնած է Ախալցխայի նահանգին Աշուա (Ագաթխեւ) գիւղը, 1897 Թ.ի Մարտի 14–ին: 1910 Թ.ին, պատանի Սարգիս իր հօրը ճեռքով կը բերուի Կ. Պոլիս եւ կը յանձնուի տեղւոյն Մխիթարեան հայրերուն, որոնք, նոյն տարին իսկ զայն կը ղրկեն Վիեննա, ուր ան իր

մինչեւ կարդ ու բարձրագոյն ուսումը ստանալէ ետք, 1916 թ.ի Մայիսի 27–ին կը նուիրուի վանական կեանքին, վերանուանուելով Եփրեմ: 1917 թ.ի Նոյ.ի 21–ին պաշտօնապէս կ'անդամակցի Մխիթարեան Միաբանութեան: Ան կը հետեւի փիլիսոփայական ու աստուածաբանական դասընթացքներու, իսկ 1921 թ.ի Դեկտ.ի 24–ին կը ստանայ քահանայական ձեռնադրութիւն, որմէ ետք դիմաւորաբար կը նուիրուի կրթական ու բանասիրական աշխատանքի: Որպէս ուսուցիչ, քանի տարիներ կը ծառայէ Պլովդիւի (Պուլկարիա) Մխիթարեան Վարժարանին մէջ: 1948 թ.ին կը վերադառնայ Վիեննա, ու ինքզինք կը նուիրէ Հայ Մշակութային Միութիւններու ինչպէս նաեւ ծանօթ հայ գերդաստաններու պատմութեան սերտողութեան: Կարճ ժամանակի մը համար (1966–1969 թթ.), մինչ կրթական դործով, Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան կը հաստատուի Պէյրութ, ապա կրկին վերադառնալու համար Վիեննա:

Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի դրչին կը պատկանին բազմաթիւ դրախօսականներ (գլխաւորաբար նուիրուած հայրենակցական միութիւններու կողմէ հրատարակուած հայկական քաղաքներու եւ շրջաններու պատմութեան), հայոց լեզուի քերականութեան դասագիրքեր, եւ շարք մը մենագրութիւններ, որոնցմէ առանձին հատորներով ցարդ հրատարակուած են. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ ՏԱՒՈՒԵԱՆ (Վիեննա, 1949), ԳՈՒՑՈՒՄՃԵԱՆ ԵՒ ԹՆԿԸՐԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆԵՐԸ (Վիեննա, 1951), ՆՈՐ ՏԱՐՒՈՑ ՏՕՆԸ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՀԱՑՈՑ ԲՈՎ (Վիեննա, 1952), ՈՍԿԱՆ ԵՒ ՄԸՍԸՐԼԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆԵՐԸ (Վիեննա, 1953), ՀԱՑ ՄԻԲԱԳՐՈՒՀԻՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԻՐԵՆՑ ԿԵԱՆՔԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾԻՆ ՄԱՍԻՆ (Վիեննա, 1953), ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ՏՕՆՆ ԵՒ ՀԱՑ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՎԻՃԱԿԱՒՈՐՈՂԸ (Վիեննա, 1956), ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ (Վիեննա, 1957), ԿԷՕՉԷՑԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ (Վիեննա, 1961), ՊԻԼԵՋԻԿՃԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ (Վիեննա, 1963), ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ (Վիեննա, 1968), ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ (Պէյրութ, 1970), ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑ ՄԵՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ, Ա. հատ. (Վիեննա, 1957), Բ. հատ. (Վիեննա, 1963), Գ. հատ. (Վիեննա, 1969): Շուտով լոյս կը տեսնէ նաեւ ՊԱՒԼԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ: Տակաւին մշակումի կարօտ՝ իրմէ կը մնայ նաեւ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ:

Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան կը վախճանի 1972 թ.ի Մայիսի 20–ին:

ՅԱԿՈՐ
ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

(1879 – 1972)

Յակոբ Տէր Մելքոնեան ծնած է Այնթապ, 1879 թ.ի Նոյեմբերին։ Նախնական ուսումը ստացած է Այնթապի Վարդանեան Վարժանին մէջ։ 1895 թ.ին կը սկսի յաճախել Կեդր. Թուրքիոյ Գոլէճը, սակայն ստիպուած կ'ըլլայ կէս ձգել ուսումը։ Երկու տարի որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Այնթապի մէջ, ու ապա՝ կը նուիրուի առեւտրական ասպարէզին։ Ասպարէզին պարտադրանքով, ինչպէս նաեւ քաղաքական դէպքերու բերումով կը մեկնի Ալեքսանդրէթ, ապա՝ Տէօրթ–եոլ, կրկին վերադառնալու համար Այնթապ, յետոյ Հալէպ, ուրկէ՝ 1928 թ.ին վերջնականապէս կը տեղափոխուի Պէյրութ։ Յակոբ Տէր Մելքոնեան ունեցած է կրթական, հասարակական եւ ազգային բեղուն գործունէութիւն։ Հակառակ իր առեւտրական ասպարէզին, ան միշտ մօտ եղած է մտաւորական կեանքին, եւ իր ուժերուն ներած չափով զբաղած է հայ պատմագրութեամբ։ Պատմագրական իր աշխատանքին արգասիքը եղած են ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՐԿՈՒ ՍՄԲԱՏՆԵՐ (Պէյրութ, 1960) ընդարձակ մենագրութիւնը, ԱԶԳԱՑԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑՈՑ (Անթիլիաս, 1968) եւ ԿԱՐԱՑԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՆ (Պէյրութ, 1971) փոքրածաւալ աշխատութիւնները։

Կը մեռնի Պէյրութ, 1972 թ.ի Նոյեմբերի 28–ին։

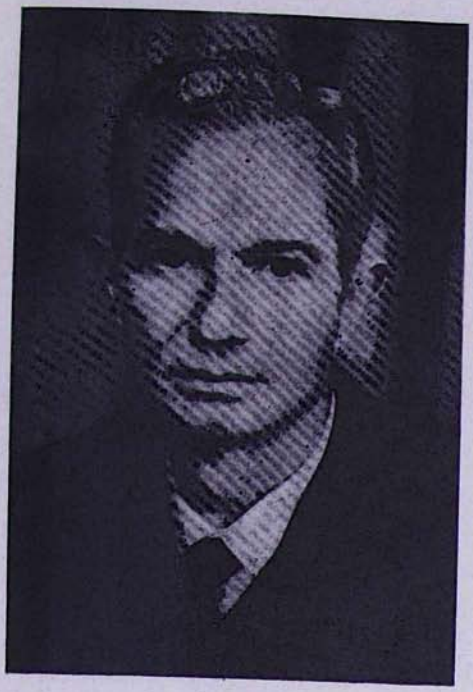

ՀԱՅԿ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

(1912 – 1972)

Հայկ Գասպարեան ծնած է Սուտան, 1912 թ.ին։ Ան իր երկրորդական ուսումը կը ստանայ Գահիրէի Պէրպէրեան Վարժարանին մէջ։ 1944–1948 թթ., որպէս ազատ ունկնդիր կը հետեւի Լոնտոնի Համալսարանի դրականութեան դասընթացքներուն։ 1948 թ.ին կը տեղափոխուի Երեւան, ուր կը սկսի հետեւիլ տեղւոյն Օտար Լեզուներու Ինստիտուտի դասընթացքներուն, զոր կ'աւարտէ 1952 թ.ին։ 1953–1955 թթ., որպէս անդլերէն լեզուի դասախօս ան կը պաշտօնավարէ Երեւանի Փոլիտեխնիկական Ինստիտուտի մէջ։ 1956 թ.ին կ'անցնի Գիտութիւններու Ակադեմիա, ուր, նախ կ'աշխատի Գրական Թանգարանին եւ ապա՝ Գրականութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտներուն մէջ։ Ակադեմիայի մէջ Հ. Գասպարեան կը նուիրուի հայ–ֆրանսական գրական եւ մշակութային կապերու ուսումնասիրութեան։ ՎԻԿՏՈՐ ՀԻՒԿՈՆ ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ուսումնասիրութեան համար կ'արժանանայ բանասիրական գիտութիւններու թեկնածուի աստիճանին։ Վերոյիշեալ իր մենագրութիւնը կը հրատարակուի 1963 թ.ին։ Սովետահայ գրական եւ գիտական մամուլին մէջ Հայկ Գասպարեան բազմաթիւ յօդուածներ տորադրած է, նուիրուած՝ հայ–ֆրանսական մշակութային և գրական կապերու։

Կը մեռնի 1972 թ.ին, Երեւան։

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

(1898 – 1972)

Նշան Պէշիկթաշլեան ծնած է Բերա (Կ. Պոլիս), 1898 Թ.ին։ Ցաճախած է Բերայի նախակրթարաններէն մին, բայց չէ աւարտած։ Այնուհետեւ ոչ մէկ կրթական օճախ մտած է։ Հազիւ 10–12 տարեկան, կը սկսի գրական փորձերու։ Ապա կ'անցնի Բարիզ (Ֆրանսա), ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը։

Բազմաբեղուն դրող, Նշան Պէշիկթաշլեանի գրչին կը պատկանին բանաստեղծութեան, վէպի, դիմաստուերներու եւ երկիծական էջերու բազմաթիւ հատորներ։ Ան կանուխէն հետաքրքրուած է թատրոնով, ու չրջան մըն ալ ծառայած է հայ բեմին։ Անոր այս հետաքրքրութիւնն է որ գինք կը մղէ հայ թատերական դէմքերու ուսումնասիրութեան աշխատանքին ձեռնարկելու։ Այս գծով անոր տարած տարիներու վաստակը կ'ամփոփուի ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԴԻՄԲԵՐ (Անթիլիաս, 1969) խորագիրը կրող հատորին մէջ։ Այս ընդարձակ հատորը (1140 էջ) կարեւոր ներդրում մըն է հայ թատրոնի պատմութեան։

Նշան Պէշիկթաշլեան կը մեռնի 1972 Թ.ի Սեպտեմբերի 7–ին։

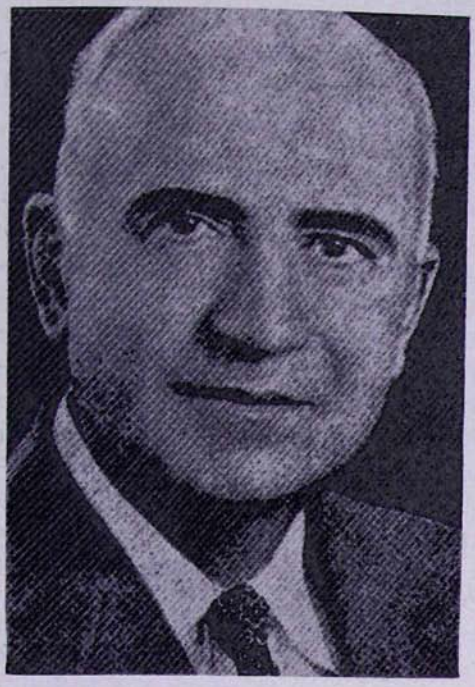

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

(1898 – 1972)

Արամ Երեմեան ծնած է Փոքր Հայքի Մարղուան քաղաքին մէջ, 1898 թ.ին։ Իր նախնական եւ միջնակարգ ուսումը ստանալէ ետք ծննդավայրի Սահակեան վարժարանին մէջ, կ'անցնի Անգարա, հետեւելու համար տեղւոյն պետական մանկավարժական ուսումնարանի դասընթացքներուն։ 1914 թ.ին կը մեկնի Կալկաթա, տեղւոյն Մարդասիրական Ճեմարանին մէջ շարունակելու համար իր ուսումը։ 1920–1924 թթ.ուն, Վիեննայի մէջ կը ստանայ համալսարանական իր կրթութիւնը, հետեւելով լեզուաբանութեան ու պատմութեան դասընթացքներու։ 1925–1929 թթ.ուն, Երեւանի մէջ ան կ'աշխատի որպէս ուսուցիչ, եւ Պետական Թանգարանի պատմութեան եւ գրականութեան բաժիններուն մէջ՝ որպէս գիտաշխատող։ 1929–1947 թթ.ուն, Նոր Ջուղայի եւ ապա Թեհրանի մէջ կը շարունակէ իր ուսուցչական ասպարէզը։ 1950–1958 թթ.ուն, միշտ որպէս ուսուցիչ, կը մնայ Ռեշտի մէջ, որմէ ետք, մինչեւ 1969 թ., կրկին կրթական պաշտօնով՝ կը մնայ Փեհլեւի։ 1969 թ.էն սկսեալ, մինչեւ իր մահը, ան կը պաշտօնավարէ Սպահանի Հայագիտական Ամբիոնին մէջ, որպէս դասախօս։

Մեծ է Արամ Երեմեանի վաստակը որպէս խմբագիր, բանասէր եւ գեղարուեստագէտ։ 1926–1928 թթ.ուն, Երեւանի մէջ կը խմբա-

գրէ «Արուեստ» նկարչական–երաժշտական հանդէսը։ 1926 Թ.ին կը խմբագրէ «Հայաստանի Նկարիչներու Ալմանախ»ը, որ կը հրատարակուի Բարիզի մէջ։ 1927 Թ.ին կը խմբագրէ «Հայ Նորագոյն Կոմպոզիտորներ»ը, որ կը հրատարակուի Վէնետիկի մէջ։

Արամ Երեմեան ամբողջ կեանք մը կը նուիրէ ուսումնասիրելով հայ աշուղները, հայկական թատրոնը, նկարչութիւնն ու երաժշտութիւնը։ Այս գծով անոր գրչին կը պատկանին 41 մեծ ու փոքր հատորներ, որոնք հրատարակուած են 1919–1971 Թթ.ու մէջ եւ, որոնց մէջ առանձնապէս ուշադրութեան արժանի պէտք է նկատել ՍՊԱՀԱՆԻ ՓԷՐԻԱ ԳԱԻԱՌԸ (Նոր–Ջուղա, 1919), ՋԱՐՄԱՀԱԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ (Վիեննա, 1923), ՌՈՒՍԱՀԱՑ ԹԱՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ (Վէնետիկ, 1933), ՆՈՐ–ՋՈՒՂԱՑԻ 17–ՐԴ ԴԱՐԻ ՆԿԱՐՁԱԿԱՆ ԳՈՒՇԱՐՁԱՆԸ (Նիւ Եորք, 1944), ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՁ ՍԱՐԳԻՍ ՊԻՒԶԱԿ (Իսթանպուլ, 1952), ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՑ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐ (Երուսաղէմ, 1955), ՀԱՑ ԲԵՄԻ ՎԱՍՏԱԿԱՒՈՐ ԱՐՏԻՍՏՆԵՐԸ (Վէնետիկ, 1958), եւն.։

Արամ Երեմեան կը մեռնի Նոր Ջուղա, 1972 Թ.ի Մարտի 6–ին։

ՀՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ (*)

Լ· ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Ա· ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Դամասկոսի Թանգարանին Հայկական Պատառիկները — էջ 9

Ց· Ճ· ՍԻՐՈՒՆԻ

Հայկական Տեղաշարժերը Արեւելեան Եւրոպայի Քարտէսին Վրայ — 55

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ· ՔԱՍՈՒՆԻ

Տարտնի Իշխանը Ապլղարիպ Հասան Արծրունի — 91

ԶԱՒԷՆ ՄՍԵՐԼԵԱՆ

Թուրքիոյ Ներքին Գաւառներու Հայոց Պարտադիր Արտագաղթը 1929–1930 Թթ· — 101

ԱՐՄԷՆ ԶԱՐԵԱՆ

Եւրոպայում Բագարաճատիպ Կառուցուածքների Տարածման Հարցի Շուրջ — 119

ՄՈՒՐԱՏ Մ· ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Հալիճառի Բերդը — 139

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ· – Լեւոն Բռնակալ – Կոստանդին Դ·ի Կարեւոր Դրամագիւտ Մը — 151

*) Ընորհակալութեամբ կ'ուզենք արձանագրել Թէ Հ. Հ. Հանդէսի այս հատորին ուսումնասիրութիւններու վերջաւորութեան գտնուող ամփոփումները անգլերէնի Թարգմանած է Պր. Զենաս Իլանճեան:

Էջ

ՊԱՐՈՑՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Եղիա Տէմիրճիպաշեանի Բառակերտական Նպաստը Հայ Գրական Լեզուին 185

ԱՐՏԱՇԵՍ ՏԷՐ ՀԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

Սուրիահայ Մամուլի Պատմութիւն 195

ԱՐԱՄ ՇՕՐՎՕՂԼԵԱՆ

Զէյթունի Համառօտ Պատմութիւն 231

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի 259

ՀԱՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կը գրախօսեն՝ Գուրգէն Գասապեան, Պարոյր Աղպաշեան, Տիգրան Գույումճեան, Լեւոն Վարդան, Ժիրայր Դանիէլեան, Երուանդ Հ. Քասունի 283

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 313

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 323

CONTENT (*)

Page

L. KHATCHIKIAN & A. MATEOSSIAN

The Fragments of Armenian Manuscrips in the Damascus Museum 9

H.G. SIROUNI

Armenian Departations on the Map of Eastern Europe 55

YERVANT H. KASSOUNY

Abelgarib Hassan Ardzrouni, the Prince of Tarsus 91

ZAVEN MESSERLIAN

The Forced Armenian Emigration from the Interior Turkish Provinces (1929-1930) 101

ARMEN ZARIAN

Concerning the Propagation of the Baccaran Architectural Style in Europe 119

MOURAD HASRATIAN

The Halitzor Castle 139

ZAREH BEDOUKIAN

An Important Find of Coins Pertaining to Constantine III, Levon the Tyrant and Constantine IV of Cilicia 151

---

*) The summuries at the end of the articles in this volume are translated into English by Mr. Zenas Ilanjian.

Page

BARUYR AGHBASHIAN

The Contribution of Yeghia Demirjibashian to the Enrichment of the Vocabulary of the Western Armenian Dialect 185

ARDASHES DER KHACHADOURIAN

A History of the Armenian Press in Syria 195

ARAM SHORVOGHLIAN

A Shorter History of Zeitoun 231

LEVON VARTAN

Chronology of the Armenian Massacres Perpetrated by the Turks from January 2nd to April 30, 1915 259

ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS

Reviewed by : Kourken Kassabian, Baruyr Aghbashian, Dickran Kouymjian, Levon Vartan, Jirair Tanielian, Yervant H. Kassouny 283

NECROLOGY 313

CONTENT 325

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՐԱՆԱԿ՝ 500

ԳԻՆ Լիբանան 10 Լ· Ոսկի
Արտասահման 6 Տոլար

ՀԱՍՑԷ HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 1748
BEIRUT, LEBANON

Տպարան ԱՏԼԱՍ — Նամակատուփ 2745 — Պէյրութ, Լիբանան
PRINTED IN LEBANON ATLAS PRESS

هَايْكَازيان

مَجَلة الدّراسَات الارمنيَة

بـــيروت ١٩٧٢